

Y. A. KƏLBİYEV

**FİSKAL SİYASƏT VƏ
MİLLİ İQTİSADİYYATIN
TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİ**

(Monoqrafiya)

BAKI - 2005

Az 2
K 50

ELMİ REDAKTOR:

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü,
iqtisad elmləri doktoru, professor A.F. MUSAYEV*

RƏYÇİLƏR:

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kafedra müdiri, dövlət mükafatı laureatı, iqtisad elmləri doktoru, professor B.S. MUSAYEV

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin prorektoru,
iqtisad elmləri doktoru, professor M.M.SADIQOV*

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Maliyyə-kredit fakültəsinin dekani, iqtisad elmləri doktoru, professor D. A.BAĞIROV

Y. A. Kəlbəyev. "Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri". (Monoqrafiya). Bakı, "Elm" 2005, 468 səh.

İSBN 5-8066-1779-3

Monoqrafiyada Azərbaycan Respublikasında vergi siyasəti və həyata keçirilən vergi islahatlarının spesifik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmiş, vergi yükünün müəyyən edilməsinin nəzəri-metodoloji məsələləri açıqlanmışdır. İqtisadi fəaliyyətin maliyyə kriteriləri və deskriptiv model əsasında təklif iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən Laffer effektlərinin müəyyən edilməsi üsulları təklif olunmuş və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsində xarici ticarət tariflərinin rolu araşdırılmışdır. Eyni zamanda, mövcud vergitutma səviyyəsinin əmək bazarına, əsas kapital yığına və iqtisadi agentlərin qiymət siyasətinə təsirinin qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Laffer nöqtələrinin ekonometrik qiymətləndirilməsinin təklif olunan metodikası əsasında fiskal sistemin makroiqtisadi səmərəliliyi təhlil edilmiş, respublika iqtisadiyyatı üçün fiskal ağırlığın son yol verilə bilən həddi qiymətləndirilmiş və fiskal sistemin optimallaşdırılması prinsipləri müəyyən edilmişdir.

Monoqrafiya iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində çalışan mütəxəssislər, elmi işçilər, ali məktəb müəllimləri, aspirant və magistrələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

K 0605010407
655(07) 2005

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ VERGİ SİYASƏTİ VƏ HƏYATA KEÇİRİLƏN VERGİ İSLAHATLARININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ	11
1.1. Dövlətin vergi siyasəti və onun həyata keçirilməsi mexanizmləri	11
1.2. Vergi siyasəti ilə iqtisadi mənafeələrin qarşılıqlı əlaqəsi	28
1.3. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən vergi islahatlarının konsepsiyası, prinsipləri və əsas istiqamətləri.	49
II FƏSİL. VERGİ İNZİBATÇILIĞI VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN VERGİ SİSTEMİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNƏ TƏSİRİ.	72
2.1. Vergi inzibatchılığının mahiyyəti, onun forma və metodları	72
2.2. Vergi inzibatchılığının təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri	82
2.3. Əlavə dəyər vergisinin tutulması mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	95
2.4. Səyyar vergi yoxlaşmasının keçirilməsi məqsədləri üçün vergi ödəyicilərinin seçilməsi meyarları və yoxlama strategi- yasının müəyyən edilməsi üsullarının təkmilləşdirilməsi .	114
2.5. Vergi inzibatchılığının təkmilləşdirilməsinin onun səmərəliliyinə təsirinin qiymətləndirilməsi	127
III FƏSİL. VERGİ YÜKÜ VƏ DÖVLƏTİN VERGİ SİYASƏTİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİNDƏ ONUN ROLU	133
3.1. Vergi yükünün müəyyən edilməsinin nəzəri və metodoloji məsələləri.	133

3.2. Vergi yükünün müəyyən edilməsi metodikalarının müqayisəli təhlili	145
3.3. Dövlətin vergi siyasətinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsində vergi yükünün rolu	159
IV FƏSİL. MİLLİ İQTİSADİYYATIN FİSKAL TƏNZİMLƏNMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ.	170
4.1. Fiskal tənzimləmənin əsas istiqamətləri və mexanizmləri	170
4.2. Bazar iqtisadiyyatının vergi tənzimlənməsinə əsas yanaşmalar	175
4.3. Vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyinin təmin olunması şərtləri	181
4.4. Vergilərin aşağı salınmasının investisiya fəallığına təsirinin qiymətləndirilməsi	189
V FƏSİL. REGIONAL İNKİŞAFIN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ DÖVLƏTİN VERGİ SİYASƏTİNİN ROLU	198
5.1. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinin zəruriliyi	198
5.2. Azərbaycanda iqtisadi rayonların ümumi xarakteristikası	200
5.3. İqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsinin səmərəlilik və kifayətlik göstəriciləri və onların təhlili	203
VI FƏSİL. FİSKAL TƏNZİMLƏMƏ SİSTEMİ TƏDQIQATLARININ NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI	210
6.1. Fiskal tədqiqatların kateqoriya aparatı və model alətləri	210
6.2. Laffer əyrisi konsepsiyası və qısamüddətli iqtisadi artım tədqiqatlarında onun modifikasiyaları	216

6.3. Uzunmüddətli iqtisadi artım tədqiqatlarında fiskal amilin nəzərə alınması	233
---	-----

**VII FƏSİL. İQTİSADİ FƏALİYYƏTİN MALİYYƏ
KRİTERİLƏRİ ƏSASINDA LAFFER
EFFEKTİLƏRİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ.** 244

7.1. Təsərrüfat subyektlərinin istehsal fəaliyyəti kriterilərinin formalaşdırılması.	246
7.2. Dövlətin fiskal siyasətinin əsas kriteriləri	248
7.3. Təsərrüfat subyektlərinin istehsal strategiyasının təhlili və birinci növ Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsi	250
7.4. Dövlətin fiskal siyasəti və fiskal effektlər	256
7.5. İkinci növ Laffer nöqtələrinin qiymətləndirilməsi	259
7.6. Tətbiqi hesablamalar	260

**VIII FƏSİL. LAFFER EFFEKTİLƏRİNİN MÜƏYYƏN EDİL-
MƏSİNİN DESKRİPTİV MODELİ VƏ ONUN
TƏTBİQİ İSTİQAMƏTLƏRİ** 263

8.1. Dövlətin fiskal gəlirlərinin formalaşmasının modeli.	263
8.2. Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsi alqoritmi	268
8.3. Modelin sınaqdan keçirilməsi	273
8.4. Nəticələrin təhlili və metodun tətbiqi istiqamətləri.	276

**IX FƏSİL. MİLLİ İQTİSADİYYATIN
TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ XARİCİ
TİCARƏT TARİFLƏRİNİN ROLU** 280

9.1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin vergi-tarif tənzimlənməsi	280
9.2. Valyuta tarazlığı və onun xüsusiyyətləri	283
9.3. İqtisadi tənzimləmədə xarici ticarət tariflərinin rolunun müəyyən edilməsi	286
9.4. İdxal rüsumlarının daxili qiymətlərin səviyyəsinə təsiri	289
9.5. Metodun yoxlanılması və tətbiqi istiqamətləri	291

X FƏSİL. VERGİLƏRİN ƏMƏK BAZARINA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	294
10.1. Əmək bazarının çevikliyini xarakterizə edən göstəricilərin təsnifatı	294
10.2. Vergilərin əmək bazarının formalaşmasına və inkışafına təsirinin müəyyən edilməsi	304
10.3. Eksperimental hesablamalar və modelin praktiki əhəmiyyəti	309
XI FƏSİL. ƏMLAK VERGİSİNİN FİSKAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONUN ƏSAS KAPİTAL YIĞIMININ FORMALAŞMASINDA ROLU	312
11.1. Əmlak vergisinin iqtisadi artım tempinə təsirinin təhlili	313
11.2. Əmlak vergisinin müəssisələrin əsas kapital yığımına təsiri	316
11.3. Əmlak vergisinin fiskal xüsusiyyətləri	319
11.4. Əmlak vergisi tsiklliyn potensial mənbəyi kimi	323
XII FƏSİL. VERGİLƏRİN İQTİSADI AGENTLƏRİN QIYMƏT SİYASƏTİNƏ TƏSİRİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ	326
12.1. Məsələnin qoyuluşu və təhlilin ümumi ideologiyası.	326
12.2. İstehsal modelinin formalaşdırılması	328
12.3. Təsərrüfat subyektlərinin qiymət strategiyası və fiskal siyasətin ikili təbiəti	330
12.4. Tarazlı qiymətlər və onların vergilərdən asılılığı	335
12.5. Tətbiqi hesablamalar və metodun tətbiqi istiqamətləri	340

XIII FƏSİL. FİSKAL ALƏTLƏRİN İQTİSADI ARTIMA TƏSİRİNİN MAKROTƏHLİL METODLARI	346
13.1. Laffer nöqtələrinin ekonometrik qiymətləndirilməsi metodikası	346
13.2. Fiskal sistemin makroiqtisadi səmərəliliyinin empirik təhlili	358
13.3. Milli iqtisadiyyat üçün fiskal ağırlığın son yol verilə bilən həddinin qiymətləndirilməsi	372
13.4. Fiskal sistemin optimallaşdırılması prinsipləri	381
NƏTİCƏ	392
İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT	422
ƏLAVƏLƏR	430

GİRİŞ

Səmərəli vergi sistemi milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafının vacib amillərindən biri sayılır. Azərbaycanda eyni zamanda tam şəkildə həm tənzimləyici, həm də fiskal funksiyaları yerinə yetirən səmərəli vergi sisteminin yaradılması istiqamətində həyata keçirilən iqtisadi islahatlara baxmayaraq, hələ də bu məqsədə istənilən səviyyədə nail olunmamışdır. Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq ötən müddətdə respublikanın vergi sistemi çox vacib amil hesab olunan sabitlik keyfiyyətinə malik olmamışdır. Faktiki olaraq islahatların aparıldığı bütün bu illər ərzində kifayət qədər hiss olunacaq dərəcədə müsbət nəticələr əldə olunmadan vergilərlə fəal ekperimentlər aparılmışdır. Eyni zamanda, milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafına imkan verən “məqbul vergitutma səviyyəsi”nin müəyyən edilməsi bir problem məsələ kimi qarşıda durur. Hələ də aydın deyildir ki, “məqbul vergitutma səviyyəsi”nin kəmiyyəti nə qədər olmalıdır və dövlət ona necə nəzarət edə bilər.

Hazırda vergi tənzimləyicilərinin əhəmiyyətini aktuallaşdıran bir sıra amillər də fəaliyyət göstərir. Birincisi, keçən əsrin doxsanıncı illərinin əvvəllərinə nisbətən hazırda iqtisadi artım trayektoriyası üzərində milli iqtisadiyyatın vergilərin dəyişməsinə qarşı həssaslığı getdikcə yüksəlmişdir. İkincisi, vergi borclarının məbləğinin yüksək olması problemi getdikcə aktuallaşır.

Eyni zamanda müasir dövrdə dövlət tənzimlənməsinin fiskal amillərinin rolunun tədqiqinə maraq getdikcə artır. Əsas diqqət Laffer əyrisinin xüsusiyyətlərinə yönəldilir. Vergilər və vergitutma sahəsində elmi işlərin icmalı istehsal və fiskal əyriyə üzərində əyilmə effektləri vasitəsilə fiskal tənzimləmənin səmərəliliyinin müəyyən edilməsinə daim artmaqda olan diqqəti aşkar edir. Lakin bu tədqiqatların ümumi çatışmazlığı onların həddindən artıq nəzəri xarakterli olmasıdır ki, bu da əksər hallarda dəqiq tətbiqi hesablamaların aparılmasını istisna edir. Bütün bunlar milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi təhlilinin aparılmasını və inkişaf proqnozlarının formalaşdırılmasını çətinləşdirir.

Respublika və xarici ölkə iqtisadçılarının vergilər və vergitutma sahəsində tədqiqat işlərinin təhlili göstərir ki, hazırda istehsalın dinamikası nöqtəyi nəzərdən vergilərin rolunun tədqiqində müəyyən birxətlik müşahidə olunur: ya müvafiq verifikasiya aparılmadan iqtisadi nəzəriyyə tərəfə aksent edilir, yaxud da empirik məlumatlar və mövcud nəzəri nəticələr nəzərə alınmadan onların emalına üstünlük verilir. Müasir elmi ədəbiyyatlarda iqtisadi təhlilin ümumnəzəri və empirik istiqamətlərində harmonik birləşmə (vahidlik) hələ ki, mövcud deyildir. Bundan başqa, mövcud olan kəmiyyət qiymətləndirmələri bir çox hallarda bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir ki, bu da onların ümumi bir metodiki məxrəcə gətirilməsi vəzifəsini qarşıya qoyur. Qeyd olunan bu fakt vergi amilinin təhlilinin instrumental vasitələrinin sonrakı təkmilləşdirilməsi məsələsinin aktuallığını şərtləndirir.

Bununla yanaşı, makroiqtisadi qərarlar praktikası ölkədə işgüzar fəallığın səviyyəsinə təsir nöqtəyi nəzərdən dövlətin fiskal siyasətinin səmərəliliyinin kifayət qədər yüksək dəqiqliklə qiymətləndirilməsinə imkan verən instrumentarının yaradılmasını tələb edir. Burada faktiki olaraq söhbət istehsal və fiskal əyrilərinin formasının müəyyən edilməsinə və onlar üzərində əyilmə nöqtələrinin, yəni uyğun olaraq birinci və ikinci növ Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsinə imkan verən instrumentaridən gedir.

Eyni zamanda müasir vergi siyasətinin əsas prinsipləri arasında hüquqi şəxslərlə fərdi sahibkarlar, rezidentlərlə qeyri-rezidentlər, həmçinin xarici vergi ödəyiciləri ilə yerli ödəyicilər arasında vergi yükünün bərabərliyi prinsipi əsas yerlərdən birini tutur. Bununla yanaşı, statistika göstərir ki, son illərdə vergi yükünün sahə differensiasiyası artmış və Azərbaycan iqtisadiyyatı daha çox “vergi donorları” və “vergi offşorları” kimi sahələrə ayrılır. Bu istiqamətdə qeyd olunan ziddiyyətin aradan qaldırılması dövlətin vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri sayılır.

Bütün qeyd olunanlar həm vergi siyasətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin adekvat metodiki instrumentarisinin işlənməsi, həm də respublika vergi sisteminin optimallaşdırılması üzrə praktiki tövsiyələrin hazırlanması ilə əlaqədar olan məsələlərə

xüsusi aktuallıq verir.

Tədqiqatın məqsədi dövlətin fiskal sisteminin səmərəliliyinin makroiqtisadi indikatorları sisteminin hazırlanması və iqtisadi artım trayektoriyasının təhlili və proqnozlaşdırılması aparılarkən vergi amilinin nəzərə alınması metodologiyasını inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Qeyd olunan məqsədə nail olmaq üçün tədqiqatda aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- vergi sisteminin əsas makroiqtisadi göstəricilərə, o cümlədən əsas kapital yığıma, əmək bazarının çeviklik dərəcəsinə, xarici ticarət tariflərinə, təsərrüfat subyektlərinin qiymət siyasətinə, iqtisadi artıma və s. təsirinin qiymətləndirilməsi üzrə mövcud ölkə və xarici metodikaların təhlil edilməsi və kifayət qədər işlənməmiş məsələlərin müəyyən edilməsi;

- eyni zamanda həm iqtisadi artım, həm də büdcə gəlirləri nöqtəyi nəzərindən fiskal ağırlığın maksimal kəmiyyətlərinin empirik qiymətlərinin alınması;

- istehsal həcmnin və büdcənin fiskal gəlirlərinin məbləğinin fiskal yükün kəmiyyətinin dəyişməsinə qarşı reaksiyasının xarakterini və sinxronluluğunu müəyyən etmək məqsədilə istehsal və büdcə kriterilərinə münasibətdə müəyyən edilən fiskal ağırlığın optimal kəmiyyətləri zonasının aşkar edilməsi;

- Azərbaycanda iqtisadi artımın ortamüddətli strategiyasının formalaşdırılmasında fiskal amilin rolunun qiymətləndirilməsi.

Tədqiqatın obyektini milli iqtisadiyyatın dinamikasına təsiri kontekstində dövlətin vergi sistemi, predmetini isə vergilərin istehsalın və dövlətin büdcə gəlirlərinin dinamikasına təsirinin qiymətləndirilməsi üzrə metodoloji və metodiki yanaşmaların məsmuşu təşkil edir.

Monoqrafiyanın 1.3-cü paragrafı i.e.n., dos. S.A.Qasımova, 11.1-11.3-cü paragrafları isə MEA-nın müxbir üzvü, i.e.d., prof. A.F.Musayev və G.B.Rəsulova ilə birgə işlənmişdir.

Fəsil I. Azərbaycan Respublikasının vergi siyasəti və həyata keçirilən vergi islahatlarının əsas istiqamətləri

1.1. Dövlətin vergi siyasəti və onun həyata keçirilməsi mexanizmləri

Bazar münasibətləri dövləti iqtisadiyyatın idarə edilməsi və tənzimlənməsi proseslərindən azad etmir. Məsələ burasındadır ki, bu proseslər dövlətin təsərrüfat subyektlərinin istehsal-maliyyə fəaliyyətinə bilavasitə müdaxiləsini əhatə etməməlidir. Dövlət bazar mexanizmlərinin fəaliyyəti üçün lazım olan normal şəraiti yaratmalı, bu mexanizmlərdən biri və əsası olan vergilərin köməyi ilə həmin prosesləri tənzimləməlidir.

Məlumdur ki, iqtisadi inkişaf səviyyəsi eyni olan müxtəlif ölkələrdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi səviyyəsi müxtəlifdir. İqtisadiyyata daha çox dərəcədə təsir edən ölkə İsveçdir. ABŞ, Almaniya və Yaponiya kimi ölkələrdə dövlət tənzimləmə işləri ilə daha az məşğul olur. Vergilər iqtisadiyyata təsirin maliyyə-iqtisadi sisteminin bir hissəsi olmaqla, dövlətin iqtisadi tənzimlənməsinin əsas aləti kimi çıxış edir. Dövlət ölkənin vergi sistemini yaratmaqla müəyyən maliyyə siyasətinin məqsədləri üçün ondan istifadə etməyə çalışır. Bununla əlaqədar olaraq vergi siyasəti maliyyə siyasətinin nisbətən müstəqil istiqaməti kimi formalaşır.

Vergi siyasəti dedikdə, maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi hesabına dövlətin və cəmiyyətin ayrı-ayrı sosial qruplarının maliyyə tələbatlarının təmin olunması və həmçinin ölkə iqtisadiyyatının normal inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə ölkənin vergi sisteminin formalaşdırılması üzrə dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi, maliyyə və hüquqi tədbirlərin məcmusu başa düşülür. Dövlət vergi siyasətini həyata keçirərkən vergilərə məxsus funksiyalara söykənir və fəal vergi siyasətinin həyata keçirilməsi üçün bu funksiyalardan istifadə edir. Ölkənin iqtisadi vəziyyətindən və iq-

tisadi inkişafın müəyyən mərhələsində dövlətin prioritet hesab etdiyi məqsədlərdən asılı olaraq vergi siyasətinin həyata keçirilməsi üçün müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Vergi siyasəti dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla onun həyata keçirilməsinin forma və metodlarından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi siyasəti büdcə siyasətinin tərkib hissəsi olub, büdcənin gəlir hissəsinin formalaşdırılmasına xidmət edir və büdcənin xərc hissəsi nəzərə alınmadan həyata keçirilə bilməz.

İqtisadiyyatın vəziyyətindən, iqtisadi inkişafın cari mərhələsində dövlətin üstün hesab etdiyi məqsədlərdən asılı olaraq vergi siyasətinin müxtəlif tiplərindən istifadə olunur. Vergi siyasətinin üç tipi bir-birindən fərqləndirilir:

- maksimal vergilər siyasəti;
- optimal vergilər siyasəti;
- sosial yönümlü yüksək dərəcəli vergilər siyasəti.

Vergi siyasətinin həyata keçirilməsi metodlarından biri maksimal vergi siyasətidir. Bu zaman dövlət kifayət qədər yüksək vergitutma səviyyəsi müəyyən edir, vergi güzəştlərini azaldır və vergi novlərinin sayını artırır. Bununla da dövlət bu cür vergi siyasətinin nəticələrini əvvəlcədən fikirləşmədən daha böyük məbləğdə maliyyə resurslarını ölkə vətəndaşlarının əlindən alır. Həqiqətəndə maksimal vergi siyasəti həyata keçirilən zaman hər bir vergi ödəyicisinin və ümumiyyətlə, cəmiyyətin iqtisadi inkişafa heç bir imkanı olmur. Belə vergi siyasəti adətən iqtisadi inkişafın iqtisadi böhran həddinə çatdığı, müharibənin baş verdiyi və digər fəvqəladə hallarda aparılır. Maksimal vergi siyasəti respublikamızda iqtisadi islahatların başlanmasının ilk illərindən və müstəqil vergi sistemi tətbiq edildikdən sonra aparılmağa başlanmışdır. Bu zaman maksimal vergi siyasətinin həyata keçirilməsinə kifayət qədər iqtisadi, sosial və hüquqi zəminin olmamasına baxmayaraq bu siyasət həyata keçirilmiş və aşağıdakı kimi ciddi neqativ nəticələrin alınmasına gətirib çıxarmışdır:

- birincisi, vergilər ödənildikdən sonra vergi ödəyicilərində

praktiki olaraq sərbəst maliyyə resursları qalmamış və geniş təkrar istehsal üçün imkan olmamışdır. Ölkə iqtisadiyyatı ilbəl iqtisadi böhrana doğru irəliləmiş, bütün sahələrdə istehsalın artım tempi sürətlə aşağı düşməyə başlamışdır;

- ikincisi, vergidən yayınma geniş miqyas almış, bunun nəticəsində də dövlət büdcəyə çatacaq vəsaitlərin yalnız yarısını yığa bilmişdir. Bu zaman vergi orqanında qeydiyyatda duran leqal vergi ödəyicilərinin üçdə biri heç bir vergini ödəməmiş, praktiki olaraq hər ikinci vergi ödəyicisi qanunda nəzərdə tutulmuş məbləğdən az vergi ödəmiş və hər altı vergi ödəyicisindən yalnız biri özünün vergi öhdəlikləri üzrə dövlətlə düzgün qaydada və tam həcmdə hesablaşmışdır;

- üçüncüsü, “gizli iqtisadiyyat” kütləvi xarakter halını almış, ekspert qiymətləndirilməsinə əsasən istehsal səviyyəsi 25-40% intervalında olmuşdur.

Optimal vergilər siyasəti zamanı dövlət sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektləri üçün vergi yükünü yüngülləşdirir, onların inkişafına təkan verən əlverişli vergi mühiti yaradır. Bu isə dövlət xərclərinin azalmasına, ilk növbədə sosial proqramların məhdudlaşdırılmasına səbəb olur.

Vergi siyasətinin üçüncü tipi həyata keçirilərkən dövlət kifayət dərəcədə yüksək vergilər tətbiq etməklə nəzərəcarpacaq sosial müdafiə proqramları işləyib hazırlayır. Bu zaman büdcə gəlirlərinin böyük hissəsi müxtəlif sosial fondların artırılmasına yönəldilir.

Vergi siyasəti iqtisadi inkişaf siyasətini reallaşdırmalıdır. Dövlət sahibkarlar üçün minimal vergi dərəcələri müəyyən etməklə vergi yükünü yumşaldır və öz xərclərini, ilk növbədə sosial proqramlara yönəldilən məsrəfləri azaldır. Adından göründüyü kimi, bu siyasətin əsas məqsədi kapitalın prioritet inkişafını təmin etmək və investisiya fəallığını stimullaşdırmaqdır. İqtisadi inkişaf siyasəti ölkə iqtisadiyyatında staqnasiyanın iqtisadi böhrana keçmə təhlükəsinin yarandığı hallarda tətbiq edilir. Vergi siyasətinin bu metodu səksəninci illərin əvvəlində ABŞ-da istifadə olunmuş və “reyqanomika” adını almışdır.

Vergi siyasətinin təhlili zamanı onun subyektləri, formalaşması prinsipləri, alətləri, məqsəd və metodları kimi anlayışları fərqləndirmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikasında vergi siyasətinin subyektinə Respublika (rayonlar), Muxtar Respublika və yerli özünü idarəetmə orqanları (bələdiyyələr) daxildir. Vergi siyasətinin hər bir subyekti vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş səlahiyyətlər çərçivəsində vergi müstəqilliyinə malikdir. Subyektlər vergi siyasətini həyata keçirərkən vergi ödəyiciləri, ümumiyyətlə, iqtisadiyyat üçün əlverişli şərait yaratmaqla onların iqtisadi maraqlarına müsbət təsir edə bilirlər.

Vergi siyasətinin nəticələri ilk növbədə onun əsasını hansı prinsiplərin təşkil etməyindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Vergi sisteminin formalaşmasının aşağıdakı əsas prinsipləri fərqləndirilir:

- birbaşa və dolay vergilərin nisbəti;
- progressiv vergi dərəcələrinin tətbiqi və onların artma dərəcəsi;
- vergitutmanın diskretliliyi və ya fasiləsizliyi;
- vergi güzəştlərinin tətbiqi dairəsi, onların xarakter və məqsədləri;
- vergi bazasının formalaşması metodları;
- müxtəlif növ gəlirlər və vergi ödəyiciləri üçün vergitutmanın oxşarlıq dərəcəsi;
- güzəşt və imtiyazlardan istifadə sistemi və onların məqsədli təyinatı.

Dövlət sabit iqtisadi inkişaf şəraitində qeyd olunan prinsiplərdən istifadə etməklə məhsul (iş, xidmət) istehsalı həcmi, investisiya fəallığını və iqtisadiyyatın inkişafının keyfiyyət göstəricilərini stimullaşdırır.

Vergi siyasəti həyata keçirilən zaman dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsində iştirakı vergi dərəcəsi, vergi güzəştləri, vergitutma bazası və bir sıra digər vergi alətlərinin köməyi ilə təmin edilir. Bu zaman dövlət vergi alətlərindən istifadənin birbaşa və dolay metodlarından istifadə edir.

Tənzimləmə və stimullaşdırma proseslərinə dövlətin birbaşa təsi-

rinin xarakterik nümunəsi kimi vergi güzəştlərindən istifadə etməklə vergidən tam və yaxud qismən azad etməni misal göstərmək olar. Vergitutma bazası gəlir və ya mənfəət olan ayrı-ayrı vergi növləri üzrə vergidən tam azad etmə dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın yeni sahələrinin və ya fəaliyyət növlərinin inkişaf etdirilməsi və ölkənin qeyri-əlverişli regionlarına investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması üçün tətbiq olunur. Vergidən bu növ azadolmalar adətən 3-5 il müddəti ərzində həyata keçirilir. Respublikamızın vergi təcrübəsində 90-cı illərin əvvəllərində iqtisadi islahatların başlanmasının ilk vaxtlarından xarici investisiyalı birgə müəssisələr maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ilk iki ili ərzində mənfəət vergisi ödəməkdən tam azad edilmişdi. Bunun da nəticəsində ölkəmizə xarici investisiya axını getdikcə güclənmişdir. Bu isə müsbət hal kimi qiymətləndirilmişdir.

Vergi mexanizmləri vasitəsi ilə dövlət gəlirlərinin tənzimlənməsi siyasəti vergi dərəcəsi və vergi güzəşti alətlərinin köməyi ilə təmin olunur.

Gəlirlərin tənzimlənməsi istiqamətində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas vasitəsi vergi dərəcələri sayılır. O, vergitutma bazasının və ya onun bir hissəsinin faizini müəyyən edir. Dövlət vergi qanunvericiliyində elə bir ciddi dəyişiklik etmədən yalnız tətbiq olunan vergi dərəcələrində düzəliş etməklə vergi tənzimlənməsini həyata keçirə bilər.

Ayrı-ayrı vergi ödəyicisi kateqoriyaları üçün vergi dərəcələrinin differensiasiyası istiqamətində vergi siyasətinin həyata keçirilməsindən əhəmiyyətli sərəfə alınır. Vergi dərəcəsi maliyyə qanunvericiliyinin çevikliyini təmin edir və dövlətə gəlirlərin tənzimlənməsi siyasətində prioritetlərin dəyişməsinə vaxtında və səmərəli şəkildə həyata keçirməyə imkan verir.

Dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün vergi dərəcəsinin əsas rolu ondan ibarətdir ki, o müxtəlif növ vergi dərəcələrindən - proporsional, proqressiv və reqressiv vergi dərəcələrindən istifadəyə imkan yaradır. Proqressiv və reqressiv dərəcələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onların köməyi ilə təkcə müxtəlif kateqoriyalı vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin səviyyəsi tənzimlənmir, həm də müxtəlif sə-

viyyəli büdcələrin gəlirlərinin formalaşması həyata keçirilir.

Mərkəzləşdirilmiş vergi sistemi vergi dərəcələri hesabına kifayət qədər çevikdir, bu da hər il vergi dərəcələrini müəyyən etməklə ölkədə mövcud olan iqtisadi konyunkturaya müvafiq olaraq səmərəli vergi siyasətinin aparılmasına imkan verir.

Vergi siyasətinin həyata keçirilməsinin səmərəli bir vasitəsi də vergi güzəştləridir. Bu onunla əlaqədardır ki, tələb olunan şərtlərə cavab verən hər bir fiziki və hüquqi şəxsə vergidən tam və yaxud qismən azadolma hüququ verilə bilər.

Qanunvericilikdə müxtəlif növ və formalı sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar vergi güzəştlərinin edilməsi nəzərdə tutulur. Dünya vergitutma praktikasında tətbiq olunan vergi güzəştlərinin sistemləşdirilməsi müəyyən çətinlik yaradır. Çünki onlar istənilən hallarda, yəni dövlətin sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsində marağı olduğu, onun ayrı-ayrı sahibkarlıq fəaliyyəti növlərini və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrini stimullaşdırmaq və ya əksinə, stimullaşdırmamaq istədiyi hallarda tətbiq oluna bilər.

Bu və ya digər vergi güzəştlərini vergi ödəyicilərinə verməklə dövlət ilkin olaraq vergi tənzimlənməsinin müxtəlif iqtisadi proseslərə təsirini gücləndirir. İstənilən dövlətdə güzəştlərin verilməsinin forma və metodları daim dəyişilir və inkişaf edir. Daha çox istifadə olunan tipik formalı vergi güzəştlərinə aşağıdakıları misal göstərmək olar: gəlirin, mənfəətin və yaxud digər vergitutma obyektinin tam və ya qismən vergidən azad edilməsi; zərərin növbəti illərin mənfəəti hesabına silinməsi; aşağı vergi dərəcələrinin tətbiqi; müəyyən fəaliyyət növünün və ya həmin fəaliyyət növündən alınan gəlirin tam və qismən vergidən azad edilməsi; ayrı-ayrı sosial qrupların vergiyə cəlb edilməməsi; ödənişə möhlət verilməsi və onun təxirə salınması və s.

Vergi stimullaşdırılmasının daha bir obyektə investisiya fəaliyyətidir. Bir çox ölkələrdə istehsal təyinatlı kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinə, habelə, bu məqsədlər üçün alınmış və istifadə edilmiş bank kreditlərinin ödənilməsinə yönəldilən vergiyə cəlb olunan mənfəət vergidən tam azad edilir. Bir sıra ölkələrin vergi-

tutma sistemində gəlir vergisinə və bir sıra digər vergilərə cəlb olunmayan xüsusi investisiya fondlarının yaradılması nəzərdə tutulur.

Vergi güzəştlərinin koməyi ilə bir sıra ölkələrdə kiçik müəssisələrin yaradılması, xarici kapitalın cəlb olunması, iqtisadiyyatın sonrakı inkişafı üçün fundamental əhəmiyyətə malik elmi-texniki işlərin hazırlanması, ekoloji layihələr və dünya bazarı üçün rəqabət qabiliyyətli məhsulların buraxılmasına imkan verən yüksək texnologiyaya malik yeni istehsalların yaradılması stimullaşdırılır.

Ayrı-ayrı vergi güzəştləri iqtisadi və maliyyə böhranlarının nəticələrini yumşaltmaq məqsədi ilə həyata keçirilir. Kapitalın təmərküzləşməsi, əsas fondların yeniləşdirilməsi və xarici iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılması üçün dövlət ödəmələrin təxirə salınması və vergi ödənişinə möhlət verilməsi kimi vergi güzəştlərindən istifadə edir. Bir sıra ölkələrdə təsərrüfat subyektlərinin gəlirinə və yaxud mənfəətinə vergilər hesablanarkən hesabat ilindəki zərərin növbəti ilin və yaxud illərin mənfəəti hesabına silinməsi təcrübəsi həyata keçirilir.

Bəzi ölkələrdə mülkiyyət formasından asılı olaraq müxtəlif növ vergi güzəştləri nəzərdə tutulur. Məsələn, dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin torpaq vergisinin ödənilməsindən azad edilməsi, bir sıra hallarda iri dövlət müəssisələrinin mənfəətinə müəyyən vergi güzəştlərinin nəzərdə tutulması və s. Xarici investisiyaların stimullaşdırılması məqsədi ilə vətəndaşlıqdan asılı olaraq müxtəlif növ vergi güzəştləri nəzərdə tutula bilər.

Ayrı-ayrı ölkələrdə büdcə xərclərinin kəskin artımı müxtəlif növ güzəştlərin verilməsinin nizama salınmasını bütün çiddiliyi ilə tələb edir. Bu da onunla əlaqədardır ki, vergi güzəştlərinin geniş miqyasda tətbiqi vergitutma bazasının azalmasına gətirib çıxarır. Büdcə daxilolmalarının lazımi səviyyədə saxlanılması üçün isə dövlət daha yüksək vergi dərəcələrini tətbiq etməyə məcbur olur.

Digər tərəfdən, fəaliyyət növündən asılı olmayaraq bütün vergi ödəyicilərinin bərabər surətdə vergiyə cəlb olunmasının əsas prinsipi pozulur və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin müəssisələri üçün bərabər olmayan şərait yaranır.

Vergitutma bazasının formalaşması da dövlətin vergi siyasətinin əsas vasitəsi sayılır. Müxtəlif kateqoriyalı vergi ödəyicilərinin dövlət qarşısında vergi öhdəliklərinin artımı və azalması bu göstəricidən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu da iqtisadi inkişafın müvafiq artması (azalması), istehsalın genişləndirilməsi və investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün əlavə stimulyə və ya əksinə, məhdudiyət yaradır.

Əksər ölkələrin vergitutma sistemləri amortizasiya ayırmaları ilə əlaqədar olaraq vergitutma bazasının formalaşdırılmasının müxtəlif formalarını nəzərdə tutur. Sürətləndirilmiş amortizasiyaya icazə verilməsi, yəni əsas kapitalın dəyərinin fiziki aşınmaya uyğun gələn normalara müvafiq deyil, artırılmış ölçüdə silinməsi istehsal məsrəflərinin süni artırılmasına və müvafiq olaraq mənfəətin, eləcə də vergi ödənişlərinin azalmasına gətirib çıxarır. Bir sıra ölkələrin qanunvericiliyi ilə yeni avadanlıqların dəyərinin yarısının amortizasiya ayırmaları şəklində birdəfəlik silinməsinə icazə verilmişdir. Bir sıra ölkələrdə isə amortizasiya ayırmalarının qeyri-bərabər silinməsi metodundan istifadə olunur: ilk bir-iki il ərzində avadanlıqların dəyərinin daha böyük hissəsinin silinməsi, ayrı-ayrı avadanlıq qrupları üzrə isə xidmət müddətinin əvvəlində birdəfəlik silinmə həyata keçirilir.

Vergi siyasəti dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla nisbətən müstəqil istiqamətdir. Həyata keçirilən vergi siyasətinin nəticələrindən asılı olaraq dövlət özünün iqtisadi siyasətində müəyyən dəyişikliklər edir.

Azərbaycan Respublikasında vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində müsbət addımlar atılmışdır. Müasir keçid iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən Vergi Məcəlləsi hazırlanmış və 2001-ci ildən qüvvəyə minmişdir.

Milli iqtisadiyyatın inkişafı xeyli dərəcədə ölkədə həyata keçirilən vergi siyasətindən asılıdır.

Vergi siyasəti həyata keçirilərkən dövlət büdcəsinin tənzimlənməsi, planlaşdırılması və ona nəzarətin qanunla müəyyən edilmiş hüquqi normaları reallaşdırılır. İqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış

vergi siyasəti vəsaitlərin vergi sistemi vasitəsilə toplanmasının optimallaşdırılması məqsədini güdür. Vergi siyasəti dövlət orqanlarının elmi cəhətdən əsaslandırılmış hüquqi fəaliyyəti kimi geniş təkrar istehsalın tələbatını təmin etməlidir. Onun əsas məqsədi vergi ödəyicilərindən vergilərin tutulmasının hüquqi qaydalarını təmin etməklə bərabər vergitutmanın təsiri altında formalaşan iqtisadi münasibətlərin hərtərəfli qiymətləndirilməsidir.

Gələcək nəzərə alınmaqla hazırlanan vergi siyasəti vergi strategiyası, cari anda həyata keçirilən vergi siyasəti isə vergi taktikası adlanır.

İqtisadi, siyasi və digər fərqlərə baxmayaraq hər bir dövlətin vergi siyasəti ilk növbədə onunla müəyyən olunur ki, dövlət özü təkrar istehsal prosesinin fəal iştirakçısı kimi çıxış edir. Dövlətin əsas məqsədi cəmiyyətin qarşısında duran iqtisadi və sosial məsələlərin həll edilməsidir ki, bu da vergi siyasətinin formalaşmasına öz təsirini göstərir.

Vergi siyasətinin məqsəd və vəzifələri konkret iqtisadi şəraitdən asılıdır. Məqsəd və vəzifələr müəyyən edildikdən sonra dövlət onların həyata keçirilməsi üsullarını işləyib hazırlayır. Bu və ya digər üsuldan istifadə edilməsi konkret vəziyyətdən asılıdır. Dövlətin vergi siyasəti müvafiq normativ aktların qəbul edilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik yolu ilə irəliləyən Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatının formalaşması, onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası istiqamətində aparılan məqsədyönlü iqtisadi siyasət çərçivəsində çevik vergi siyasəti həyata keçirilir.

Respublikada aparılan vergi siyasəti vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsinə, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılmasına, hüquqi şəxslərlə fərdi sahibkarlar arasında, rezident və qeyri-rezident vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün bərabərləşdirilməsinə, kiçik və orta sahibkarlıq, biznes fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına və son nəticədə

mövcud iqtisadi potensialın artırılmasına və əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsinə yönəldilmişdir.

Vergi siyasətinin həyata keçirilməsi üsulları dövlətin bu siyasəti aparmaqla əldə etməyə çalışdığı məqsədlərdən asılıdır. Müasir şəraitdə vergi siyasətini həyata keçirməyin aşağıdakı üsullarından istifadə olunur:

- vergi ödəyicisinin üzərinə düşən vergi yükünün dəyişdirilməsi;
- vergitutmanın bir üsul və formalarının digəri ilə əvəz edilməsi;
- bu və ya digər vergilərin yayılma dairəsinin dəyişdirilməsi;
- vergi güzəştlərinin daxil edilməsi və ya ləğvi;
- vergi dərəcələrinin differensiaslaşdırılmış sisteminin tətbiqi və s.

Vergi siyasətinin məqsədləri bir sıra amillərin təsiri nəticəsində formalaşır. Bu amillərdən ən mühümləri ölkədəki sosial və iqtisadi vəziyyət, cəmiyyətdə sosial-siyasi qüvvələrin yerləşməsidir. Müasir şəraitdə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə vergi siyasəti aşağıdakı məqsədlərə nail olmaq məqsədini güdür:

- iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin iştirakı;
- hakimiyyətin bütün səviyyələrinin iqtisadi və sosial siyasəti həyata keçirmək üçün lazımi həcmdə maliyyə ehtiyatları ilə təmin edilməsi;

- dövlətin gəlirlərinin tənzimlənməsi siyasətinin təmin edilməsi.

Dövlətin vergi siyasəti, mümkün qədər çox qopartmağa deyil, sahibkarlığın inkişafına kömək göstərməyə xidmət etməlidir. Bu mənada etatizm xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Etatizm fransız sözü olub etat - dövlət sözündən götürülmüşdür, dövlətə ictimai inkişafın məqsəd və ali nəticəsi kimi baxan siyasi fikir cərəyanıdır. Etatizmin xarakterik əlamətləri aşağıdakılardır:

- dövlətin maraqlarına üstünlük verilməsi;
- subyektlərin vəzifələrinin onların hüquqlarına nisbətən birinciliyi;
- dövlətin vergi özbaşınalığı.

Dövlətin vergi özbaşınalığı onun maliyyə sahəsindəki münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsindəki müstəsna səlahiyyətlərinin nəticəsidir. Eyni zamanda, dövlət qeyri-məhdud şəkildə vergi sa-

həsinə müdaxilə edə bilməz, çünki vergitutmanı obyektiv şəkildə mövcud olan iqtisadi, ictimai-siyasi amillər şərtləndirir. Məhz buna görə də vergilərə yalnız dövlətin saxlanması üsulu kimi deyil, həm də demokratiyanın ayrılmaz elementi kimi baxmaq lazımdır.

Hələ qədim zamanlardan dövlət vergitutma mexanizmlərindən yalnız iqtisadi deyil, həm də siyasi məqsədlər üçün istifadə etmişdir. Məsələn, Sovet dövlətinin ötən əsrin 20-ci illərində yeritdiyi vergi siyasəti buna misaldır.

Təsərrüfatçılıq nəzəriyyəsi və praktikasını vergi siyasətinə bir sıra tələblər irəli sürür. Bu tələblər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

-səmərəli vergi siyasəti üçün baza təşkil edən elmi yanaşmalara əməl edilməsi;

-cəmiyyətin inkişafının konkret tarixi mərhələlərinin, dövlətin real iqtisadi və maliyyə imkanlarının nəzərə alınması;

-dünya təcrübəsinin və əvvəlki təsərrüfat və maliyyə quruculuğundakı təcrübənin ətraflı təhlili;

-vergi siyasəti konsepsiyası işlənib hazırlanarkən nəticələrin proqnozlaşdırılması;

-təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması;

-iqtisadiyyatın vəziyyəti, ölkənin obyektiv imkanları, maliyyə potensialı barədə dəqiq informasiyadan istifadə edilməsi;

Vergi siyasətinin çoxcəhətli və geniş diapazonlu olması konkret məsələlərin həlli zamanı əvəzsizdir və vergiləri mühüm ümumi iqtisadi kateqoriyalarla bir sraya qoyur.

Vergi siyasətini dəyişməklə, vergi mexanizmləri ilə manipulyasiya etməklə dövlət iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq və ya məhdudlaşdırmaq imkanı əldə edir. Belə tənzimləmənin məqsədi şirkətlərin daxili və xarici fəaliyyəti üçün ümumi vergi ab-havasının yaradılmasıdır.

Dövlətin vergi siyasəti aparılan iqtisadi siyasəti əks etdirməklə bərabər özü müstəqil əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətin öz iqtisadi siyasətinə hansı düzəlişləri etməli olduğu məhz həyata keçirilən vergi siyasətinin nəticələrindən asılıdır.

Dövlətin vergi siyasəti elmi nəzəriyyəyə əsaslanmalıdır. Vergi siyasətinin əsasında adətən görkəmli iqtisadçılar tərəfindən işlənilib hazırlanmış elmi konsepsiyalar durur. Onun düzgünlüyü isə praktikada yoxlanılır.

Azərbaycan Respublikasında hər il üçün qəbul edilən Dövlət büdcəsi haqqında Qanun Vergi Məcəlləsinə əsaslanan Qanundur. Bu da Respublikada aparılan iqtisadi siyasətin, o cümlədən də vergi siyasətinin, mövcud qanunvericilik bazasına əsaslandığını göstərir. İqtisadi siyasətin mövcud elmi və qanunvericilik bazasına əsaslanması isə onun reallıq dərəcəsini artırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən vergi siyasətinin əsas istiqamətlərini özündə birləşdirən Vergi Məcəlləsi iqtisadi bazisin inkişafını stimullaşdırmaq, rəqabətə davamlı məhsullar istehsal edən müəssisələrin vergi yükünü azaltmaq, müxtəlif üsullarla kapital qoyuluşunu cəlbəedici etmək istiqamətində islahatların həyata keçirilməsi üçün geniş imkanlar açır.

Vergi Məcəlləsi Azərbaycan Respublikasında vergi sistemini, vergitutmanın ümumi əsaslarını, vergilərin müəyyən edilməsi, ödənilməsi və yığılması qaydalarını, vergi ödəyicilərinin və dövlət vergi orqanlarının, habelə vergi münasibətlərinin digər iştirakçılarının vergitutma məsələləri ilə bağlı hüquq və vəzifələrini, vergi nəzarətinin forma və metodlarını, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyəti, dövlət vergi orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) şikayət edilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Vergi Məcəlləsinin əsas məqsədi aşağıdakı mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsidir:

- ədalətli, sabit, vahid vergi sisteminin bərqərar olunması, vahid vergi məkanında onun bütün elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin hüquqi mexanizmlərinin yaradılması;

- sahibkarların və dövlətin balanslaşdırılmış maraqlarının nəzərə alınması;

- vahid vergi hüququ bazasının formalaşdırılması, vergi hüquqpozmalarına görə məsuliyyət sisteminin təkmilləşdirilməsi.

Vergi Məcəlləsi vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasındakı qarşılıqlı vergi münasibətlərini keyfiyyətcə yeni səviyyəyə çıxaran bütün prosesual halları nəzərdə tutur.

Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulan vergilərdən başqa digər növ vergilər tətbiq edilə bilməz. Dövlət vergilərinin hər il üçün tətbiq olunan dərəcələri Vergi Məcəlləsində müəyyən edilən dərəcələrdən yüksək ola bilməz.

Vergi siyasətinin mahiyyətinin aşkar edilməsinin ilkin şərti vergi münasibətləridir. Vergi münasibətlərinin əsasını isə dövlətlə təsərrüfat subyektləri arasında olan dövlətin maliyyə ehtiyatlarının yaradılması ilə bağlı münasibətlər təşkil edir.

Praktikada dövlət vergi siyasətini vergi mexanizmləri vasitəsi ilə həyata keçirir. Vergi mexanizmi vergitutmanın idarə edilməsinin təşkilati-hüquqi forma və üsullarının məcmusudur.

Dövlət bu mexanizmə vergi qanunvericiliyi vasitəsi ilə hüquqi forma verir. Vergi mexanizminin yaradılması aşağıdakı mərhələlərdən ibarət olan ardıcıl prosesdir:

- vergi mexanizminin işlənilib hazırlanması, yəni müasir mərhələdə vergi siyasətinin məqsəd və vəzifələrinin yerinə yetirilməsini təmin edən vergi münasibətlərinin müəyyən edilməsi;

- vergi mexanizminin praktiki tətbiqi;

- vergi münasibətlərinin müəyyən edilmiş forma və üsullarına əməl edilməsinin yoxlanılması, informasiyanın yığılması, vergi mexanizminin fəaliyyətinin müsbət və mənfi cəhətlərinin aşkar edilməsi üçün nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi;

- mövcud vergi sisteminin təhlili, onun qiymətləndirilməsi və vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin işlənilib hazırlanması.

Vergi münasibətləri prosesinin idarə edilməsində müxtəlif təşkilati-hüquqi üsullardan, normalardan, alətlərdən istifadə olunur.

Vergi münasibətlərinin təşkili üsullarını müəyyən etməklə dövlət onları qanunlar, Prezident fərmanları və digər normativ xarakterli aktlar şəklində rəsmiləşdirir, ödənişlərin növlərini, vergi dərəcələri və güzəştlərini və s. müəyyənləşdirir. Beləliklə, vergi mexanizmi müxtə-

lif üstqurum alətləri (vergi dərəcələri, vergi güzəştləri və s.) vasitəsi ilə vergitutmanın dövlət tərəfindən idarə edilməsinin təşkilati-hüquqi norma, üsul və formalarının məcmusudur.

Vergi mexanizmi vergi münasibətlərinin təşkilinin yalnız forma və üsullarını deyil, həm də onların kəmiyyət və keyfiyyətinin müəyyən edilməsi üsullarını özündə birləşdirir.

Vergi dərəcəsi, vergi güzəştinin həcmi, ümumi daxili məhsulun vergilər vasitəsi ilə büdcəyə alınan hissəsi, vergilərin yığım səviyyəsi və s. kəmiyyət parametrlərinə malik olan vergi mexanizmi elementlərinə aiddirlər.

Vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyi, cəmiyyətin iqtisadi inkişafına, investisiya siyasətinin həyata keçirilməsinə vergilərin təsiri və s. isə keyfiyyət parametrlərinə malik olan vergi mexanizmi alətlərinə aiddirlər.

Vergi mexanizmi vergi nəzəriyyəsinin bu anlayışı iqtisadi kateqoriya kimi şərh edən bir sahəsidir. Vergi mexanizmi prosesi zamanı yaranan münasibətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- hüquqi tənzimləmə və reqlamentləşdirmə;
- vergi planlaşdırması və proqnozlaşdırması;
- vergitutmanın idarə edilməsi;
- vergi nəzarəti.

Hüquqi tənzimləmə və reqlamentləşdirmə dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən vergi tənzimlənməsinin təşkilili üzrə qanunvericilik aktlarının işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsidir. Vergilər haqqında qanunlar, büdcə haqqında qanun və digər analogi normativ sənədlər belə reqlamentləşdirici sənədlərdir. Maliyyə Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi mövcud qanunvericilik və hökumətin qərarları əsasında təlimat və digər sənədlər işləyib hazırlayırlar. Bu sənədlər onlara öz səlahiyyətləri çərçivəsində vergi münasibətlərinin təşkilinin vergi intizamına əməl edilməsini təmin edən, iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinə imkan yaradan, dövlətin iqtisadi inkişafının müasir vəziyyətinin tələblərinə cavab verən vahid qaydalarını təyin etməyə imkan verir.

Vergi planlaşdırması mərkəzi hakimiyyət tərəfindən, iqtisadiy-

yatın inkişafının məqsədli təmayülünə uyğun olaraq proseslərin koordinasiyası, bütün sahə və regionların inkişafının balanslaşdırılması yolu ilə, obyektiv surətdə fəaliyyət göstərən iqtisadi qanunları nəzərə almaqla, iqtisadiyyatın iradi tənzimlənməsidir. Vergi proqnozlaşdırması iqtisadi inkişafın perspektivlərini nəzərə alır, vergitutma konsepsiyasını işləyib hazırlayır, vergiyə cəlb edilmənin rəsmi qaydalarını qanunvericilik yolu ilə təsbit edir, vergilər üzrə büdcəni təsdiq edir.

Vergi tənzimlənməsi investisiya proseslərinə, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində texnologiyanın yeniləşdirilməsinə, büdcənin balanslaşdırılmasına iqtisadi təsir göstərilməsini təmin edir. Bazar şəraitində vergi tənzimlənməsi bazar tənzimlənməsi xarakteri daşıyır, düz və tərs əlaqələr əsasında istehsalçı və istehlakçıların sərbəst qarşılıqlı fəaliyyətini əks etdirir. İstehsalçıların ayrılması və onların maraqlarının bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etməsi dağıdıcı hadisələrlə nəticələnə bilər. Beləliklə, bazar münasibətləri bir tərəfdən sərt rəqabət şəraitində ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin inkişaf etməsinə səbəb olur, digər tərəfdən isə istehsal olunmuş mal kütləsinin tələb və satışın imkanlarına uyğun gəlməməsi nəticəsində ayrılmış müəssisələr arasında təsərrüfat əlaqələrinin qırılmasına gətirib çıxarır. Buradan isə istehsaldakı durğunluğun və bazardakı böhran təmayüllərinin qarşısının alınması üçün bazar münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi zərurəti yaranır. İqtisadiyyatın dinamik inkişafının tənzimləyicisi kimi vergi mexanizmi çıxış edir.

Vergilərin idarə edilməsi xüsusi üsulların, o cümlədən, vergi stimullarının köməyi ilə mütəxəssislər aparatı tərəfindən həyata keçirilir.

Müasir təsərrüfatçılıq şəraitində vergilər üzrə idarəetmə qərarlarının elmi cəhətdən əsaslandırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Vergilərin idarə edilməsi vergi intizamına əməl edilməsinə, istehsalın inkişafının stimullaşdırılmasına yönəldilir. Vergi stimulları vergi güzəştləri və vergi sanksiyalarından ibarətdir. Vergi güzəştlərinin xüsusiyyətləri vergilərin növündən, hesablama metodikasından, onlardan istifadənin məqsədindən asılı olaraq müəyyən

edilir. Dünya təcrübəsi vergi tənzimlənməsinin təşkilinin aşağıdakı prinsiplərini işləyib hazırlamışdır:

-vergi güzəştlərinin tətbiqi seçim xarakteri daşımır;

-investisiya güzəştləri müstəsna olaraq dövlət investisiya proqramlarının yerinə yetirilməsini təmin edən vergi ödəyicilərinə verilir;

-vergi güzəştlərinin tətbiqi dövlətin iqtisadi maraqlarına zərər vurmamalıdır;

-vergi güzəştlərinin tətbiqi qaydası qanunla müəyyən edilir.

Vergi sanksiyaları ikili xarakter daşıyır. Əvvəla, onlar vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsini təmin edir, çünki büdcə qarşısındakı öhdəliklərə əməl edilmədikdə sanksiyalar tətbiq edilir. İkincisi isə, onlar təsərrüfat subyektlərini öz fəaliyyətində təsərrüfatçılığın daha səmərəli formalarından istifadə etməyə sövqələndirirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, sanksiyaların kəsərliliyi nəzarəti və cəza tədbirlərini həyata keçirən orqanların fəaliyyətinin səmərəliliyindən asılıdır.

Vergi nəzarəti hüquqi və fiziki şəxslərin ödədikləri vergilərin dövlət büdcəsinə vaxtında daxil olmasını, düzgün hesablanmasını təmin edir.

Optimal vergi mexanizminin qəbul edilməsi həm müxtəlif növ vergilərin seçilməsi, həm də onların hesablanması və büdcəyə ödənilməsinin uyğun norma və qaydalarının təmin edilməsi deməkdir. Burada vergi güzəştləri və sanksiyalarının tərkibi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar vergi tənzimlənməsinin və onun tərkib hissəsi olan vergi nəzarətinin əsası kimi çıxış edirlər. Vergi anlayışının daxili potensialının praktikada reallaşmasının iqtisadi-hüquqi üsulu kimi formalaşan vergi mexanizmi təkrar istehsal məqsədlərinə xidmət edir, ümumdövlət, korporativ və şəxsi iqtisadi maraqlar arasında nisbi tarazlığa nail olunmasına kömək göstərir. Funksional nöqtəyi-nəzərdən vergi mexanizminin elementlərinin fəaliyyəti iki altsistem üzrə məhdudlaşır: fiskal və tənzimləyici. Onlar arasında bərabər nisbətənlə gözlənilməsi optimal vergi mexanizminin yaradıldığı barədə danışımağa əsas verir. Ölkədə iqtisadi və siyasi sabitlik olmadıqda bu vəzifənin yerinə yetirilməsi olduqca mürəkkəblə-

şir. Vergi taktikasının formalaşması və vergitutma strategiyasının seçilməsi zamanı daxil edilən vergi mexanizmi üçün bu şərtlərin ödənilməsi olduqca zəruridir. Vergi mexanizmi sırf subyektiv yanaşmalardan və məhdud maraqlardan asılı olmamalıdır.

Vergi mexanizminin yuxarıda sadalanan bütün həlqələri arasında şərti olaraq sərhəd qoyulur, çünki praktikada onlar daim kəsişirlər, vergi tənzimlənməsi və vergi nəzarəti isə demək olar ki, bir tam kimi çıxış edirlər. Cari vergi tənzimlənməsi prosesində həm vergi güzəştləri sistemi şəklində həvəsləndirici üsullardan, həm də cərimələr şəklində sanksiya üsullarından istifadə olunur.

Vergi mexanizminin elementləri eyni zamanda, həm də müstəqil komplekslərdir, onların hər birinin özünün təşkili, qiymətləndirilməsi qaydaları mövcuddur.

Vergi planlaşdırması, tənzimlənməsi, idarə edilməsi və nəzarəti üsullarının bir-birindən fərqli olması onları müstəqil sahə kimi tədqiq etməyə, onlara xas olan qanunauyğunluqları müəyyən etməyə imkan verir. Bu əsasda vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri işlənib hazırlanır.

Vergi mexanizminin bütün həlqələrinin mahiyyəti yalnız vergi elmi və praktikasını ilə müəyyən edilmir. Məsələn, vergi planlaşdırması planlaşdırma, marketinq və digər elmlərin ümumi nəzəriyyəsi və praktikasının müddəaları əsasında həyata keçirilir. Vergi tənzimlənməsi, idarəçiliyi və nəzarəti də eyni qaydalara tabedir. Onlar üçün idarəetmənin ümumi nəzəriyyəsinin işləyib hazırladığı müddəalar daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Vergi planlaşdırmasının qarşısında duran vəzifələr birmənalı deyil. Bu vəzifələr kim tərəfindən, yəni dövlət orqanları və ya müəssisələr tərəfindən qoyulmasından asılı olaraq bir-birindən fərqləndirilir, başqa sözlə, vergi planlaşdırması dövlət və korporativ vergi planlaşdırmasına bölünür. Birincinin məqsədi dövlət büdcəsinin tələbatının təmin edilməsi, ikincinin məqsədi isə vergi ödənişlərinin optimallaşdırılması, onların minimallaşdırılması üçün qanuni üsulların tapılmasıdır.

Vergi tənzimlənməsi, idarə edilməsi və nəzarəti sahələrində də

dövlət, korporativ və şəxsi iqtisadi maraqlar toqquşduğundan onlar da birmənalı deyillər. Büdcə-vergi tənzimlənməsi, vergitutmanın idarə edilməsi və büdcə vergi nəzarəti xüsusi, özlərinə məxsus üsullarla həyata keçirilir, onların öz məqsəd və vəzifələri vardır.

Vergi mexanizminin daxili məzmununu büdcə gəlirlərinin formalaşması, vergi məbləğlərinin ərazi və regionlar arasında yenidən bölüşdürülməsi zamanı yaranan hüquqi və maliyyə münasibətləri təşkil edir. Təşkilati-iqtisadi və maliyyə münasibətləri sistemi vergi mexanizminin qurulması xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

Qeyd olunanlardan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, vergi mexanizminə yalnız vergilərin yığılması prosesinin gedişatına dövlətin operativ müdaxiləsi mövqeyindən yanaşmaq düzgün deyildir. Belə yanaşma zamanı vergi mexanizmi öz obyektiv xarakterini itirir və pul vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsinin subyektiv bir vasitəsinə çevrilir. Vergi mexanizmində obyektiv və subyektiv başlanğıc üzvi bir vəhdət təşkil edir və onlar arasındakı tarazlıq pozmaq olmaz.

1.2. Vergi siyasəti ilə iqtisadi mənafelelərin qarşılıqlı əlaqəsi

İstehsal münasibətləri həmişə müəyyən sosial subyektlər - maddi və mənəvi nemətlərin istehsalçıları və istehlakçıları, onların tələbatları və mənafeleləri arasındakı münasibətlər kimi çıxış edir. Elə təsəvvür yarana bilər ki, istehsal münasibətlərinin vəziyyəti məhz tələbatlardan və mənafelelərdən ibarətdir. Həqiqətdə isə hər şey başqa cürdür: mənafelelərin özləri insanların birgə əmək prosesində, yəni müəyyən istehsal münasibətləri çərçivəsində formalaşır. Digər tərəfdən, mənafelelərə münasibətdə birinci olan istehsal münasibətləri həmişə, hər bir cəmiyyətdə bu mənafelelər vasitəsi ilə təzahür edir.

İqtisadi mənafelelər - mülkiyyət münasibətləri və əməyin ictimai bölgüsü sistemində insanların, onlara xas olan tələbatlarla şərtlənmiş təsərrüfat fəaliyyətinin təşviqedicisi motivləridir.

Buna görə də mənafeələr iqtisadi tərəqqinin güclü mühərrikləri kimi çıxış edir, iqtisadi mexanizmi hərəkətə gətirən “yay” rolunu oynayırlar. Bu cür anlayış tarixi prosesin düzgün başa düşülməsinin əsasını təşkil edir və obyektiv şərtlərin və insanların şüurlu fəaliyyətinin qarşılıqlı təsirinin xarakterini açır.

Təbiidir ki, müxtəlif siniflərin, sosial qrupların və iqtisadi subyektlərin iqtisadi maraqları heç də həmişə eyni deyildir və hətta bəzən bir-birinin tamamilə əksinədir. Mənafeələr insanların bioloji təbiətlərindən və yaxud abstrakt mahiyyətlərindən irəli gəlmir. Onlar bu və ya digər sinfin və ya sosial qrupun cəmiyyətdəki vəziyyəti ilə, ictimai həyatın iqtisadi ukladında onların yeri ilə, son nəticədə isə - üstün mülkiyyət forması ilə müəyyən olunur.

İqtisadi mənafeələr olduqca mürəkkəb struktura malikdir. Belə ki, insan eyni zamanda həm ayrıca bir fərd kimi, həm də bu və ya digər sinfin nümayəndəsi kimi çıxış edir. Buna müvafiq olaraq onlara həm də olduqca müxtəlif mənafeələrin daşıyıcıları kimi baxmaq olar.

İstehsal prosesində insanların iştirakını təmin edən mənafeələrə təsir vasitələri olduqca müxtəlifdir və konkret ictimai - iqtisadi formasiyanın özünəməxsusluğu ilə müəyyən edilir. Cəmiyyətin inkişafının müxtəlif mərhələlərində onlar müxtəlif cür uzlaşdırılır. Əgər bu qarşılıqlı təsir vasitələri arasında başlıcalarını qeyd etmək istəsək, aşağıdakıları göstərə bilərik: 1) iqtisadiyyatdankənar məcburetmə; 2) insanların mənafeələrinə iqtisadi təsir; 3) əmək fəallığının mənəvi və sosial cəhətdən canlandırılması. Hakim mülkiyyət formasının təsiri altında hər bir formasiya onlara sosial səciyyə verməsinə və onlardan hər hansını prioritet etməsinə baxmayaraq, iqtisadi mənafeələr həmişə bir-biri ilə əlaqələndirilirlər.

Cəmiyyət həyatının hansı sferasında baş verməsindən asılı olmayaraq insanların fəaliyyəti istehsal əsasında yaranan və bununla belə onun gələcək inkişafı üçün subyektiv stimül olan müəyyən tələbatlar və mənafeələrlə istiqamətləndirilir. *Tələbat* - orqanizmin, fərdin, sosial qrupun, sinfin, ümumilikdə cəmiyyətin mövcudluq şəraitindən asılılığını ifadə edən və həmişə müəyyən qaydada həyati fəallığa yönəlmiş təşviqedici qüvvə kimi çıxış edən və

ziyyətidir; o (tələbat) obyektiv reallığa subyektiv sorğunu (tələbatı), sistemin normal fəaliyyəti və inkişafı üçün zəruri olan tarazlıq halının saxlanılmasına kömək edə bilən predmetlərə və şərtlərə ehtiyacı ifadə edir.

Lakin, fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün təkcə tələbatın olması kifayət deyildir. Onun təkmilləşdirilməsi üçün müəyyən məqsədin olması da zəruridir, çünki məqsəd və ona nail olunması vasitələrindən kənarında heç bir fəaliyyət mümkün deyildir. Məqsədlə tələbat üst - üstə düşdükdə fəaliyyət ciddi məqsədyönlü xarakter alır, indi artıq müəyyən sintez kimi, məqsəd-tələbat kimi mövcud olan tələbatın özü isə dərk olunmuş qərarlaşmış mənafeyə çevrilir. **Mənafe** - fəaliyyətin mahiyyətcə emosional dəyərlər münasibətləri ilə zəngin olan sabit yönlü təşviqedicidir. Tələbatın ödənilməsi, məqsədə nail olunması vasitələrinin axtarılıb tapılmasına da məhz o (mənafe) kömək edir.

Bəs vergitutma sahəsində iqtisadi mənafeələrin təzahür formaları, vergi siyasəti ilə onların qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusiyyətləri necədir, bu məsələnin öyrənilməsinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti nədən ibarətdir? Məqalədə bu sualların araşdırılmasına cəhd göstərilmişdir.

Dövlətin və iqtisadiyyatın qarşılıqlı münasibətləri iqtisad elmində çoxdankı diskussiyaların predmetidir. Bu münasibətlər silsiləsinin ən mühüm həlqələrindən biri vergitutma məsələlərini əhatə edir. Həqiqətən də, bəşəriyyətin ən azı son iki minillik tarixi ərzində vergilər cəmiyyətin bütün təbəqələrinin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Vergi siyasətindəki hər bir dəyişiklik siniflərin və sosial qrupların, bütöv regionların və yerli özünüidarənin ayrı-ayrı vahidlərinin, əhalinin müxtəlif təbəqələrinin iqtisadi mənafeələrinə toxunduğundan, mübarizə obyektinə çevrilmişdir. Bütün bu illər ərzində əhalinin vergitutma siyasətinə olan münasibəti də (bu siyasəti: birincisi - “düzgün olmayan”, ikincisi - “ədalətsiz” hesab etməsi) dəyişməz olaraq qalmaqdadır.

Bir sıra mütəxəssislərin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, cəmiyyəti dərk etmək üçün ilk növbədə onun vergi sistemini öyrənmək la-

zımdır. Vergi sistemi mahiyyət etibarı ilə bütünlükdə dövlətçilik sisteminin təşkilinin inikasındır. Belə ki, cəmiyyətdə vergi sisteminin yeri dövlətin və vətəndaşların qarşılıqlı münasibətlərinin tarixi inkişafının xarakterini, eləcə də onların spesifik institusional formasını əks etdirir. İqtisadi baxımdan bu, mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki formalaşmış resurslardan dövlət vergitutma vasitəsilə istifadə edə bilər.

Dövlətin iqtisadi siyasəti müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilsə də, burada dövlətin maddi və pul vəsaitləri ilə təminatının əsas aləti olan vergi siyasəti mühüm yer tutur.

Vergi siyasəti - orta və uzun müddətli perspektiv üçün dövlətin maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla, vergitutma sahəsində dövlətin fəaliyyət konsepsiyası, vergi mexanizmi, ölkənin vergi sisteminin idarə olunması kimi anlayışları özündə ehtiva edir.

Maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi hesabına dövlətin, cəmiyyətin ayrı-ayrı sosial qruplarının, habelə ölkənin iqtisadi inkişafının maliyyə ehtiyaclarını təmin etmək məqsədi ilə ölkənin vergi sisteminin formalaşdırılması üzrə dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi, maliyyə və hüquqi tədbirlərin məcmusu kimi vergi siyasəti müxtəlif formalarda təzahür edir. Vergi siyasətini həyata keçirərkən dövlət vergilərə xas olan funksiyalara istinad edir və bu funksiyalardan fəal vergi siyasəti yürütmək üçün istifadə edir.

İqtisadiyyatın vəziyyətindən, iqtisadi inkişafın baxılan mərhələsində dövlətin prioritet hesab etdiyi məqsədlərdən asılı olaraq vergi siyasətinin həyata keçirilməsinin müxtəlif metodlarından istifadə olunur. İqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olmaqla, vergi siyasəti həm də xeyli dərəcədə dövlətin iqtisadi siyasətinin forma və metodlarından asılıdır. İqtisadi inkişafın əsas parametrləri vergi siyasəti vasitəsi ilə həyata keçirilir. Onların formalaşdırılması bazar şəraitində dövlətin əsas funksiyalarından biridir. İnkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, vergi sistemi sosial - iqtisadi inkişafın, investisiya strategiyasının, xarici iqtisadi fəaliyyətin, istehsalatda struktur dəyişikliklərinin, prioritet sahələrin sürətli inkişafının dövlət tənzimlənməsinin daha fəal vasitələrindəndir.

Vergi sisteminin optimallaşdırılmasının mühüm ünsürlərindən biri - onun iqtisadiyyata, hər şeydən əvvəl, bazarın və bütünlükdə bazar infrastrukturunun səmərəli fəaliyyət göstərən subyektlərinin formalaşmasına, optimal təsərrüfat qərarlarının həyata keçirilmə mexanizmi kimi rəqabət mühitinin yaradılmasına stimullaşdırıcı təsirinin gücləndirilməsidir. Həmçinin dünya təcrübəsində çoxdan sübut olunmuşdur ki, dövlətin əlində fəal tənzimləyici kimi çıxış edən vergi sistemi cəmiyyətin bütün sosial təbəqələrinin-alınan gəlirlərin həcminə görə kəskin fərqlənən sahibkarların, dövlət qulluqçularının, tələbələrin, təqaüdcülərin və başqalarının mənafelelərinin optimal əlaqələndirilməsinə əsaslanmalıdır. Cəmiyyətdə sosial tarazlığın təmin olunması baxımından bu cür sosial funksiyanın böyük əhəmiyyəti vardır.

Vergi siyasəti həm sahibkarların, həm də dövlətin mənafelelərini əks etdirməlidir. Perspektiv inkişaf baxımından bu mənafelelər əsasən üst-üstə düşürlər. Bunlar - iqtisadi artım, istehsalın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, malların istehsal və tədavül xərclərini azaltmağa imkan verən innovasiya xarakterli istehsala üstünlük verilməsidir. Bu mənafelelərin əlaqələndirilməsində daha mütərəqqi texnoloji əsaslarla istehsalın maddi-texniki bazasının formalaşması ilə əlaqədar olan investisiyalar mühüm yer tutur. Buna görə də nəzərə alınmalıdır ki, vergi dərəcələri yüksək olduqda müəssisələr istehsal bazasının nəinki kəmiyyətcə artımını, hətta onun keyfiyyət cəhətdən dəyişməsinə də təmin edə bilmirlər. Bu zaman əsas kapitalın “yeyilməsi” prosesi sürətlənir. Vergi sistemi müəssisənin aldığı mənfəət hesabına onun inkişafının stimullaşdırılmasının zəruri həddini nəzərdə tutmalıdır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatının subyektlərinin gəlirlərindən vergitutmanın elə hədləri var ki, onlardan kənarlaşdıqda sahibkarlıq fəaliyyətinə maraq sönür. Məsələn, empirik olaraq sübut olunmuşdur ki, müəssisələrin gəlirlərindən vergitutmanın orta səviyyəsi 35-36% həddini aşmamalıdır (Lafferin büdcə konsepsiyası). Əgər müəssisənin gəlirlərinin vergilər yolu ilə tutulması bu həddi aşarsa, istehsalın staqnasiyası (azalması), sonra isə

onun tənəzzülü başlayar, geniş təkrar istehsal tsikli pozular, müəssisələrin yığıcı hesabına xeyli kapital xərcləri tələb edən innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi qeyri-mümkün olar.

Bunları nəzərə alaraq, vergi sisteminin formalaşması onun təkrar istehsal prinsipi əsasında qurulmasını nəzərdə tutmalıdır. Vergitutma mexanizmi təkrar istehsal prosesinin bütün fazalarının optimal nisbətini, iqtisadiyyatın inkişafının hər bir mərhələsinin xarakterik cəhətlərini əks etdirən müəyyən proporsiyalar sistemində onların dinamikasını təmin etməlidir.

Vergi ödəyicisinin öz əmlakının müəyyən pul məbləği şəklində büdcəyə ödənilməli olan hissəsinə istədiyi kimi sərəncam vermək hüququ yoxdur və həmin məbləği müntəzəm olaraq dövlətin xeyrinə köçürməlidir, çünki əks halda digər şəxslərin və dövlətin hüquq və mənafeleəri pozulmuş olardı. Verginin tutulması - mülkiyyətçinin öz əmlakından zor gücünə məhrum edilməsi də demək deyildir, bu - konstitusiya ilə müəyyən olunmuş ümumi - hüquqi öhdəlikdən irəli gəlir.

Son vaxtlar mülkiyyət hüququnun vergitutma qarşısında üstünlüyü barədə fikir tez-tez vurğulanır. Lakin vergi münasibətlərini təcrid olunmuş şəkildə deyil, büdcə münasibətləri ilə əlaqəli şəkildə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, burada vergi ödəyicisinə qarşı heç də vergiləri müəyyən edən və tutan dövlət deyil, büdcənin istifadəçisi - vergi ödənişlərinin hərəkətinin sonuncu mərhələsini təşkil edən instansiya durur. Başqa sözlə, ayrıca şəxsin mülkiyyət hüququna müəyyən həyat səviyyəsi büdcə vəsaitləri hesabına təmin olunan digər xüsusi şəxsin hüquq və mənafeleəri qarşı durur. Həm burada, həm də orada insanın əsas, ayrılmaz hüquqları çıxış edir və bunlardan hansının birinci olduğunu söyləmək çətinidir. Beləliklə, vergitutma aspektində mülkiyyət hüququ son nəticədə milli gəlirin yenidən bölgüsü vasitəsilə digər şəxslərin onlara çatan payı almaq hüquqları ilə məhdudlaşır.

Vergilər dövlətə hər-hansı kreditləşməni də nəzərdə tutmur, yəni vergitutma həmişə dönməz xarakter daşıyır. Yalnız vergi güzəştləri (məsələn, ƏDV üzrə), verginin artıq ödənilməsi, yaxud

vergi borcunun qanunsuz tutulması müəyyən edilən hallarda vergi qanunvericiliyi müvafiq pul vəsaitlərinin büdcədən qaytarılmasını nəzərdə tutur.

Vergi öhdəliyinin yaranması və onun yerinə yetirilməsi dövlətin vergi ödəyiciləri ilə razılığına əsaslanmır və buna görə də vergi ödəyicisinin bu məsələyə fərdi yanaşmasından asılı deyil. Vergi öhdəliyi bilavasitə qanundan irəli gəlir və burada qanun pozuntusuna cəhdlər, digər mənfi xarakterli elementlər minimuma endirilmişdir. Vergitutma sferasında subyektlərin öz davranışını müstəqil müəyyən etmək sərbəstliyinin minimallaşdırılmasını və bu davranışın dəqiq hüquqi rəqlamentləşdirilməsini nəzərdə tutan imperativ (ciddi tələb etmə) metod üstünlük təşkil edir. Burada davranış modelinin nəzərdə tutulmuş normasından kənara çıxmaq mümkün deyildir. Vergi orqanının tələbləri və vergi ödəyicisinin öhdəlikləri müqavilədən deyil, qanundan irəli gəlir. “Vergilər barəsində razılaşımlar” deyimi - vergi qanunvericiliyinin məşhur aksiomudur. Vergi hüquqi münasibətləri birtərəfli xarakter daşıyır. Burada başlıca hüquqi element kimi bir tərəfdən vergi ödəyicisinin qanunla müəyyən edilmiş vergi və yığımları ödəmək vəzifəsi, digər tərəfdən, buna müvafiq olaraq - vergi orqanlarının şəxsində dövlətin vergi ödənişlərinin tam və vaxtında ödənilməsinə tələb etmək hüququ çıxış edir.

Göründüyü kimi, vergitutma məsələlərinə dair vergi ödəyicilərinin rolunun və maraqlarının əlaqələndirilməsi müəyyən mənada qanunvericilik çərçivəsində həyata keçirilir. Beləki, parlament prosedurlarında iştirak edərək deputatlar müxtəlif sosial qrupların mənafələrini təmsil və müdafiə edirlər. Burada vergi ödənişlərinin tutulması qaydaları bütünlükdə əhalinin nümayəndəli orqanı kimi parlament çərçivəsində, lakin hər bir vergi ödəyicisi ilə fərdi olaraq razılaşıdırılmadan işlənib hazırlanır.

Verginin ödənilməsi - vergi ödəyicisinin xeyrinə dövlət tərəfindən konkret hərəkətlərin yerinə yetirilməsi üçün qarşılıqlı öhdəlik əmələ gətirmir. Burada vergi ödəyicisi üçün hansısa birbaşa maddi fayda olmur. O, vergini ödəyərək, hər hansı əlavə subyektiv hüquqlar da əldə etmir. Vergi - müəyyən pul məbləğinin ödənilməsini

tələb edir, lakin bunun əvəzində vergi ödəyicisi hansısa dövlət tədbirlərinin yerinə yetirilməsinə, yaxud gələcəkdə dövlətə təsir göstərmək iddiasında olmaq hüququ qazanmır. Beləliklə, vergi münasibətləri mübadilə, bazar münasibətləri üçün səciyyəvi olan ekvivalentlik xassəsinə malik deyildir.

Əlbəttə, belə bir faktı da inkar etmək olmaz ki, verginin ödənilməsinin ayrı-ayrı fərdlər üçün dolayı da olsa, həmişə faydası var. Dövlətin fəaliyyəti ümumi xarakter daşıyır və hansısa “ümumi rifahın”, bütünlükdə əhalinin ümumi, strateji mənafeələrinin təmin olunmasına yönəldilmişdir. Vergi ödəyicisi bu ümuminin (yəni, cəmiyyətin) bir hissəsi kimi, dövlət tərəfindən yerinə yetirilən siyasi, sosial-iqtisadi, hüquq-mühafizə, humanitar xarakterli müxtəlif funksiyaların yerinə yetirilməsi müqabilində müəyyən fayda əldə edir. Lakin burada söhbət, ödənilmiş vergiyə mütənəsb olaraq ayrılıqda hər hansı vergi ödəyicisinin mənafeələrinin təmin olunmasından deyil, dövlət tərəfindən bütövlükdə cəmiyyətin mənafeələrinə uyğun olan ictimai faydalı hərəkətlərin yerinə yetirilməsindən gedir. Ümumi nemətlərdən istifadə olunması, onların keyfiyyəti və həcmi konkret şəxs tərəfindən verginin ödənilməsindən asılı deyil. Dövlət, ödədikləri verginin miqdarından asılı olmayaraq bütün vergi ödəyicilərinə nəzərən eyni dərəcədə ümumi funksiyaları həyata keçirir.

Vergi ödəyicisinin vergi öhdəliyində cəmiyyətin bütün üzvlərinin ümumi mənafeyi təcəssüm edir. Doğrudan da, vergi daxilolmalarının müəyyən hissəsi dövlət aparatının saxlanmasına yönəldilir. Bununla belə, vergi ödənişlərinin böyük əksəriyyəti büdcə maliyyələşdirilməsi şəklində geri - cəmiyyətə qaytarılır. Büdcə və büdcədən kənar fondlar yaradaraq dövlət, maliyyə resurslarını sahələr və idarəetmə sferaları (hər şeydən əvvəl, kommertiya və qeyri-kommertiya sferaları), ərazilər və vətəndaşların ayrı-ayrı kateqoriyaları arasında yəni bədən bölüşdürməklə, bir növ “tranzit mərhələ” kimi çıxış edir. Buna görə də vergilərin ödənilməməsi yalnız dövlətin mənafeələrinin deyil, həm də hər şeydən əvvəl, üçüncü şəxslərin - büdcə vəsaitləri hesabına yaşayanların mənafeələrinin pozulması deməkdir. Nəinki tək-cə vergi

ödəyicilərinin, eləcə də cəmiyyətin bütün digər üzvlərinin hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin qorunması məqsədi ilə dövlətin lazımı tədbirlər görmək hüququ var və bunları etməyə borcludur.

Bütün bunlar belə bir vacib cəhəti vurğulamağa əsas verir ki, vergi sistemi daha ədalətli, anlaşqlı, vahid olmalı və ümumdövlət maraqları ilə şəxsi maraqların tarazlığını təmin etməlidir. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün vergi münasibətlərinin əsas subyektlərinin iqtisadi mənafeələrinin, imkanlarının və tələbatlarının, həmçinin siyasi-iqtisadi və hüquqi aspektlərin düzgün əlaqələndirilməsi zəruridir. Bir çox ölkələrdə vergitutmanın tarixi təcrübəsi göstərir ki, dövlətin xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün gəlirlərin büdcəyə səfərbər olunması üsulu kimi vergilərin səmərəlilik göstəriciləri vergi növlərinin, onların hesablanması metodlarının, tutulma üsullarının, nəzarət formalarının, nəzarətedici orqanların təşkilinin və digər amillərin cəmiyyətin iqtisadi və sosial inkişaf vəziyyətinə, habelə ictimai şüurun səviyyəsinə uyğunluğu ilə müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində vergitutmanın prinsipləri (1-ci maddə), vergilərin müəyyən edilməsinin və tutulmasının əsas prinsipləri (3-cü maddə) və vergilərin müəyyən edilməsinin əsas şərtləri (12-ci maddə) göstərilmişdir. Bunlar ayrı-ayrı prinsiplərdir. Vergitutmanın ümumi prinsipləri Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin ümumi hissəsində, vergilər haqqında qanunvericiliyin əsas prinsipləri isə Məcəllənin hər bir konkret verginin elementlərinin məzmununun əks olunduğu xüsusi hissəsində öz əksini tapmışdır. Əsas prinsiplər ilk növbədə milli vergitutma rejiminin və vergi siyasətinin formalaşması prosesində fəaliyyətin başlıca istiqamətləri olmalıdır. Bu prinsiplərin məzmunu, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, konkret sosial - iqtisadi şəraitdən və xalqın mədəni səviyyəsindən asılıdır. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, əsas prinsipləri müəyyən edərkən vergitutmanın yalnız A.Smit tərəfindən işlənib hazırlanmış klassik prinsipləri deyil, elmdə sosial-siyasi cərəyanın nümayəndəsi olan alman iqtisadçısı A.Vaqnerin hələ 100 il bundan əvvəl işləyib hazırladığı vergitutmanın kafiliyinin və elastikliyinə maliyyə prinsipləri də əldə rəhbər tutulma-

lıdır. Müasir vergi sistemlərinin əsasını məhz onların dövlət mənafehlərinin və xüsusi mənafehlərin harmonikləşdirilməsini təmin edən prinsiplərinin məcmusu təşkil edir.

Vergilərin müəyyən əlamətlərin məcmusu kimi təsvir edilməsi, əlbəttə, özündə mənfi heç bir cəhəti ehtiva etmir, lakin vergi anlayışını iqtisadi kateqoriyaları səciyyələndirən yüksək dərəcəli ictimailəşmə məzmunundan məhrum edir. Tamamilə məntiqəuyğun haldır ki, vergi anlayışı onun başlıca əlamətlərini özündə əks etdirməlidir. Ümumilikdə yanaşıldıqda, bu mühüm əlamətlər iqtisadi nəzəriyyənin obyektini kimi, verginin mahiyyətini ifadə etmək üçün kafi, onlardan hər biri isə ayrılıqda onun üçün zəruri olmalıdır.

İlk baxışdan belə görünə bilər ki, vergilərin və mübadilənin istər nəzəri, istərsə də praktik aspektdə daha geniş tədqiq edildiyini nəzərə alaraq, vergilərlə bağlı problemlərin nəzəri aspektləri ətraflı şəkildə öyrənilmişdir.

Vergilər haqqında elm (bəzən bunu “vergişünaslıq” adlandırırlar) daha çox ictimai əhəmiyyət kəsb edən pul münasibətləri məcmusunun - istehsalda yenidən yaradılan və mübadilədə dəyəərə çevrilən münasibətlərin məcmusunun inkişaf qanunlarını formalaşdırır. Bu elmin predmeti “vergi” kateqoriyasının hər iki başlanğıcını (obyektiv olanla subyektiv olanı) özündə tam maksimal əks etdirə bilən və konkret reallıq şəraitində maliyyə (əsasən pul) axınlarının təsərrüfat fəaliyyətinin korporativ və xüsusi sferalarından hər bir konkret insanın naminə ümumilli, büdcə ehtiyaclarının təmin edilməsi sferasına hərəkətinin səmərəli fəaliyyət göstərən idarə olunması sistemindən ibarət olan vergi formalarının yaradıcı şəkildə axtarışına münəcər edilir. Bu halda elmi idrakın obyektini ümumi şəkildə “vergi” kateqoriyası və onun formalarının praktik tətbiqinin bütün rəngarəng formaları ilə birlikdə ona tabe olan kateqoriyalarla əlaqələndirilir.

Deməli, “vergi” kateqoriyasını sistemli yanaşma mövqeyindən, yəni özünün digər iqtisadi sistemlərlə qarşılıqlı təsirdə olan obyektiv xassələrinə müvafiq olaraq konkret ictimai mühitdə fəaliyyət göstərən obyektiv dəyər (maliyyə) münasibətlərinin məc-

musu kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Özü-özlüyündə vergi münasibətləri sistemi obyektivdir və sistemlər nəzəriyyəsinin qanunları üzrə inkişaf edir. Nəzəri olaraq bu postulat şübhə doğurmur. Lakin praktikada sistemin əsasını həmişə maddi - əşya substansiyası, onun informasiya təminatı və əlaqələri təşkil edir. Bu substansiyanın formalaşması kateqoriyanın ilkin obyektiv mahiyyətinə xidmət edən subyektiv başlanğıcın təzahürü, yaxud ikinci sistemin meydana gəlməsidir. Həmin bu ikinci sistem - funksional vergi formalarının məcmusundan ibarətdir. Bu cür sistem vergi növlərinin, onun idarə edilməsi prinsiplərinin və vasitələrinin strukturlaşdırılmış yekun formasıdır. Beləliklə, baxılan kontekstdə o artıq dinamik proses, yəni vergitutma kimi baxılan obyektiv reallığın idarə olunması sistemindən ibarətdir.

Dünyanın əksər ölkələrində ictimai münasibətlərin spesifik sistemi kimi vergitutma - mülkiyyət münasibətlərinin dinamizmindən və dövlət hakimiyyət orqanlarının mülkiyyətçilərin müxtəlif qruplarının konfliktli maraqlarını uzlaşdırmaq cəhdlərindən irəliyə doğru inkişaf etmişdir.

Vergi siyasəti daim sübut edir ki, dövlətin xəzinəsini vergi gəlirləri ilə təmin edərkən (vergitutma sisteminin fiskal funksiyası) geniş investisiya imkanlarını təmin etməklə (vergitutma sisteminin tənzimləyici funksiyası) “biznes” sferası subyektlərinin iqtisadi mənafeələrinin qorunması zəruridir. Əks halda, büdcənin icrasında ciddi gərginlik yaranması labüddür.

Vergitutma sisteminin bu cür funksional tətbiqinin hər iki müstəvisini vergi nəzarəti əhatə edir. İstər dövlət gəlirlərinin formalaşmasında, istərsə də maliyyə axınlarının üfiqi (sahələr, müəssisə və təşkilatlar daxilində) və şaquli (büdcələrarası münasibətlər sistemində) hərəkətinin tənzimlənməsində vergi administrasiyalarının səmərəli nəzarət hərəkətləri olduqca zəruridir. Vergi nəzarəti büdcə prosesinin bütün mərhələlərində, o cümlədən yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “biznes” və “büdcə” sferalarının mənafeələrinin əlaqələndirilməsi üçün də zəruridir. Belə ki, ümuminin (cəmiyyətin) iradəsinin ötürücüləri olan dövlətin qanunvericilik

orqanları vergi sistemində islahatların konsepsiyasını hazırlayarkən və vergitutmada növbəti dəyişiklikləri həyata keçirərkən “büdcə” sferası subyektlərinin vergi həddinin maksimallaşdırılması istəyi ilə “biznes” sferasının subyektlərinin məhsulun istehsalı və satışına məsrəflərin tərkibində vergi xərclərinin minimalaşdırılması istəyi arasında optimal həddi tapmağa borcludurlar. İslahatlardan sonrakı dövrdə göstərilən sferaların subyektlərinin mənafeələrinin tapılmış tarazlığının saxlanması dövlətin icra hakimiyyəti orqanının nümayəndələrinə - vergi administrasiyasılarına həvalə olunur. Müxtəlif metod və vasitələrlə mənafeələrin məhz bu cür balanslaşdırılması prosesi vergilərin tənzimləyici funksiyasının praktikada istifadə olunmasıdır.

“Büdcə” və “biznes” sferalarının subyektlərinin müxtəlif yönlü maliyyə maraqlarının tarazlaşdırılmasına, hər şeydən əvvəl, vergi formalarının (vergilərin növlərinin) və onların idarə olunması üsullarının (legitimləşdirmə normalarının və vergi qanunvericiliyinin tələblərinin yerinə yetirilməsini təmin edən tədbirlərin) iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış seçimi hesabına nail olunur. Bu zaman vergi formalarından hər biri digər formalarla uzlaşdırılmalı, bütünlükdə vəhdət halında isə sistem təşkil etməlidir. Bu cür nisbi tarazlıq yalnız o halda təmin olunur ki, iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış və üzvi şəkildə birləşdirilmiş bütün vergi formaları iqtisadiyyatın və onun komponentlərinin vəziyyəti ilə şərtlənmiş olan sistem əmələ gətirsin. Buna görə də verginin tənzimləyici funksiyasının əsasını vergi kateqoriyalarının bölgü, yenidən bölgü, stimullaşdırma, nəzarət, sosial və digər mühüm xassələrinin funksional təzahürlərinin tam spektri təşkil edir. Verginin tənzimləyici funksiyası - bir növ vergi kateqoriyalarının mühüm xassələrinin bütün çoxcəhətliliyini və müxtəlifliyini özündə birləşdirən universal vasitədir.

Vergi nəzarəti dövlətin həm daxili fiskal mənafeələrini, həm də iqtisadi vergitutmanın aradan qaldırılması barədə müqavilələrin bağlanması yolu ilə beynəlxalq səviyyədə onun mənafeələrini təmin edir. Yaxud əksinə, xarici şirkətlər tərəfindən bu cür müqavilələrin şərtləri və ya xüsusi vergi qanunları pozularkən vergi sanksiyaları

tətbiq edilir. Beləliklə, ümummilli iqtisadi mənafeələr baxımından səmərəli vergi siyasəti dövlətin bilavasitə funksiyalarından biri və onun iqtisadi siyasətinin mühüm elementi kimi çıxış edir.

Vergitutma sisteminin fiskal yönümlülüyü onun stimullaşdırıcı rolunu həmişə sıxışdırdığından, dövlətin vergi siyasəti müəyyən edilərkən onun başlıca istiqamətlərinin iqtisadi stimulların üstünlüyü prinsipi üzrə seçilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Stimullaşdırıcı xarakterli vergi tənzimlənməsi - özü-özlüyündə, onun daxili mahiyyəti iqtisadi mənafeələrin əlahiddələşməsindən və qarşıdurmasından ibarət olduğundan, son dərəcə mürəkkəb hərəkətdir. Dövlət tənzimlənməsinin tərkib hissəsi kimi, ilk baxışda vergi tənzimlənməsi fəaliyyətin büdcə - vergi sferasında hər şeydən öncə, dövlətin mənafeələrini güdməlidir. Bu mənafeələr ictimai tələbatların maliyyə cəhətdən maksimum təmin edilməsindən ibarətdir. Lakin unutmamaq olmasın ki, dövlətin gəlirlərinin formalaşmasının əsas kanalı olsalar da, dünyanın vergi sistemləri təkrar istehsal strukturları üçün iqtisadi faydalılığı da xeyli dərəcədə özlərində ehtiva edirlər. Optimal vergi sistemləri korporativ gəlirlərin, xüsusi kapitalın və vətəndaşların gəlirlərinin artırılmasına köməyin real imkanlarını təmin edirlər. Son nəticədə bu gəlirlərin artırılması ictimai sərvətin artımı üçün zəruri şərait yaradır. Bu məsələlərin həlli vergi tənzimlənməsi metodları ilə dövlət tənzimlənməsinin müxtəlif metodlarının əlaqələndirilməsi və vəhdəti sayəsində təmin olunur. Vergi tənzimlənməsinin son məqsədi - ictimai, korporativ və şəxsi iqtisadi mənafeələrin tarazlaşdırılmasına nail olmaqdır.

Vergi proqnozlaşdırılmasının mühüm istiqamətlərindən biri vergi ödəyicisinin vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hüquqlarından istifadə edilməsidir. Qüvvədə olan qanunvericilikdə vergi orqanlarının hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) şikayət verilməsinin kifayət qədər dəqiq sistemi verilmişdir və hər bir müəssisə bunu bilməlidir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra hallarda şikayətin verilməsi instansiyalar arasında “gedişlərin” olduqca uzun proseduru əmələ gətirir. Halbuki, özünün maliyyə maraqlarını müdafiə etmək üçün müəssisə, qanunun ona ver-

diyi bütün hüquqlardan istifadə etməlidir, çünki vəsaitlərin məcburi olaraq büdcəyə silinməsinə dair vergi orqanları tərəfindən görülmən bütün tədbirlər, əmlakın siyahıya alınması, həbsi və yaxud müəssisənin bankda olan hesabının bağlanması onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə ciddi təsir göstərə bilər.

Beləliklə, istər dövlət, istərsə də vergi ödəyicisi səviyyəsində vergi məbləğlərinin müəyyən edilməsi prosesindən ibarət olan vergi proqnozlaşdırılması dövlətin və vergi ödəyicilərinin mənafeləri baxımından fərqlənir. Dövlət, ona həvalə olunmuş funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün mümkün qədər daha çox vəsait əldə etməyə çalışır, lakin bu cəhd vergi ödəyicilərinin dövlətin tələb etdiyi məbləği ödəyə bilmək imkanına əsaslanmalıdır. Vergi ödəyicisi dövlət qarşısında özünün öhdəliklərini hər vasitə ilə minimallaşdırmağa çalışır və bu zaman qüvvədə olan qanunvericiliyin ona verdiyi hüquq və imkanlardan istifadə edir, bəzən isə bu məqsədlə bilərəkdən qanundan kənara çıxır.

Buna görə də budcə proqnozlaşdırılması prosesində hər iki tərəfin mənafeələrinə uyğun olan və onların maliyyə imkanlarının zəruri balansına nail olmağa imkan verən optimal vergitutma səviyyəsinin axtarışı baş verir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, vergitutmanın optimal səviyyəsi müəyyən edilərkən istehsalın inkişafının iqtisadi stimulları, yəni əmtəə istehsalçılarının mənafeləri ön plana çıxarılmalıdır.

Dövlətin təşkilatlardan və fiziki şəxslərdən onlara məxsus olan pul vəsaitlərinin bir hissəsini vergilər şəklində tutmaq hüququ, bu dövlətə heç kəsə fərq qoymadan əhaliyə xidmətlər göstərmək (səhiyyə, təhsil, ictimai nəqliyyat və s.), ictimai asayışı qorumaq, xarici təcavüzdən müdafiə etmək və siyasi hakimiyyətin əsası olmaq imkanı verir. “Vergi” anlayışından istifadə edərkən sözün geniş mənasında söhbət dövlət xidmətlərinin maliyyələşdirilməsindən gedir.

Vergitutma makroiqtisadi təsirdən əlavə, nisbi qiymətlərin səviyyəsini müəyyən edən digər funksiyaları da yerinə yetirir. Bu halda dövlət maliyyələşdirilməsinin məqsədinin ön plana çıxarıl-

ması vacib deyildir, çünki bu cür “idarəedici” verginin tətbiqi heç də həmişə büdcə daxilolmalarının artırılmasına səbəb olmur (məsələn, qadağan rüsumları halında olduğu kimi). Beləliklə, biz yenə də bu cür müdaxilənin məqsəd və nəticələrinin aşkara çıxarılması zərurəti ilə qarşılaşırıq; bundan əlavə, məhz bu cür müdaxilənin əlverişsiz nəticələrə gətirib - gətirməyəcəyini bilmək vacibdir.

Dövlətin özünü, qarşıya qoyulmuş məqsədə müvafiq olaraq təşkilini optimallaşdırmaq tələb olunan korporativ təsərrüfat subyekti kimi qəbul etmək lazımdır. Lakin vergi sistemi haqqında məsələni də cəmiyyətdə dövlətin yerini nəzərə almadan nəzərdən keçirmək olmaz; vergi sisteminin səmərəliliyi, hər şeydən əvvəl, vergitutmanın cəmiyyət tərəfindən dəstəklənməsinin forması və dərəcəsi ilə şərtlənmişdir. Beləliklə, dövlət potensialı da öz mahiyyəti etibarilə ictimai hadisədir.

Mahiyyət etibarilə bir tərəfdən, dövlətin məqsədi - vergiləri mümkün qədər səmərəli və tamamilə yığmaq, digər tərəfdən - vətəndaşların onlara düşən vergi yükünü mümkün qədər azaltmaq cəhdləri arasında ziddiyyət yoxdur. Bütün səviyyələrdə islahatlar üzrə dövlətin müxtəlif cəhdləri hansısa bir müəyyən edilmiş məqsədə vətəndaşların və dövlətin müxtəlif yönlü cəhdlərini (xüsusilə yerli idarəetmə kontekstində) əmələ gətirir, bu məqsədə əsasən: dövlət transformasiya olunur və artıq müəyyən xidmətlərin göstərilməsi orqanı kimi başa düşülməyə başlayır və həmin xidmətlərin təklifi tələbin daşıyıcıları-vətəndaşlar tərəfindən maliyyələşdirilməlidir. Bütün bunlar sözdə nə qədər sadə səslənsə də, konsepsiyanın özünün reallaşdırılması, təbiidir ki, olduqca çətin işdir, çünki bir çox dövlət xidmətlərinə ekvivalentlik prinsipi şamil olunmur. Başqa sözlə, vergilərin ödənilməsinin vətəndaşlar tərəfindən dövlətin onlara göstərdiyi müəyyən xidmətlərin əvəzi (ödənilməsi) kimi başa düşmələrinə nail olmaq qeyri-mümkündür.

Dövlət ayrılıqda hər bir vətəndaşa nə qədər “yaxın” olarsa, dövlət məqsədləri və təşkili o qədər şəffaf olar, vergilərin tutulmasına vətəndaşların müqaviməti də o qədər az olar. Lakin bu reseptin özünün də məhdudiyyətləri var. Buna görə də digər elə mexanizmlə-

ri də işə salmaq lazımdır ki, vergi münasibətlərinin iştirakçıları arasında qarşılıqlı münasibətlər bir-birini tamamlasın və həmin münasibətləri harmonikləşdirməyə imkan yaransın.

Vergitutma hər zaman dövlətin məqsədlərinin və fəaliyyətinin mahiyyətinin vergi ödəyicilərinə aydınlaşdırılması üzrə cəhdlərlə, həmçinin vergilərin bütün cəmiyyətin rifahı naminə istifadəsinə ölkə rəhbərlərinin iradəsinin inamlı nümayişi ilə müşayiət olunmalıdır. Deməli, vergi siyasəti həm də ünsiyyət strategiyasını nəzərdə tutur. İqtisadi (xüsusilə də təsərrüfat konstitusiyasını nəzərdə tutan) nəzəriyyə bu problemi inkar etməyə tərəf meyllidir; onun tərəfdarları uzlaşmanın və razılaşmaların sadə formalarında legitimləşdirmənin mühüm vasitələrini görürlər. Eyni zamanda, uzlaşma prosesinin özünün (xüsusilə də söhbət dövlətin məqsədləri və xidmətləri barədə informasiyanı vətəndaşların sərbəst almasına can atmalarından getdikdə) təşkili problemi meydana çıxır.

Nəzəri cəhətdən dövlət siyasətinin və dövlət üçün oyun qaydalarının (məsələn, vergilərin növləri və vergi dərəcələri) ideal uzlaşdırılması vətəndaşların bu prosesə hazırlaşaraq alternativlər, konsepsiyalar və vasitələr barədə informasiya almaqla, onun həyata keçirilməsində yaxından iştirakını nəzərdə tutur.

İdeal vətəndaş cəmiyyətində vətəndaşlar dövlətlə diskussiya aparmağa və ona təsir göstərməyə maraqlıdırlar; onlar informasiyanın və kommunikasiyanın müxtəlif formalarına malikdirlər. Əgər vətəndaşlar daim dövlətə (ümumiliyə) maraq göstərmirsə, burada optimal vergi sisteminin yaradılması qeyri-mümkün olur. Bununla və digər səbəblərlə əlaqədar olaraq əhalinin əksər hissəsi vergidən yayınmanı mütləq mənada normal və haqlı (yol verilə bilən) bir hadisə kimi (bunun mahiyyətcə xalqın etik normalarına və tarixi ənənələrinə zidd olmasına baxmayaraq) qəbul edirlər. Buna görə də vətəndaşların cəmiyyətdən xəlvəti iqtisadiyyata “getməsi” olduqca təhlükəlidir. Bu halda dövlətin vətəndaş cəmiyyəti ruhunda inteqrasiyası itirildiyindən, bu prosesi geriye qaytarmaq xeyli çətinləşir.

Xarici ekspertlərin qiymətləndirmələrinə görə qərb ölkələrinin

bəzilərinə sahibkarlar öz gəlirlərinin 10 - 30%-ni vergitutmadan yayındırmağa çalışırlar. MDB ölkələrinin iqtisadiyyatında işe istehsal olunmuş Ümumi Daxili Məhsulun 25- 40%-ə qədər gizli iqtisadiyyatın payına düşür. Bu fəaliyyətin əksər hissəsi vergiyə cəlb olunmur. Ümumiyyətlə, gəlirlərin və vergitutma obyektlərinin gizlədilməsi nəticəsində vergi və tədiyələrin hər il 30-50%-i ölkə büdcəsinə daxil olmur.

İctimai saziş siyasəti hər iki tərəfin razılığını nəzərdə tutur, yəni, vergi ödəyiciləri inanmalı (etibar etməli) və vergiləri ödəməyə razı olmalıdırlar (məcbur edilməməlidirlər). Qanunvericilik normalarına əvvəlcə intizamlı vergi ödəyicilərinin rəyi nəzərə alınmaqla baxılmalı və əgər bu və ya digər normaın vergi ödəyicisinin normal təsərrüfat fəaliyyətini çətinləşdirməsi halı meylana çıxarsa, vergitutmadan yayınmanı nə dərəcədə çətinləşdirməsindən asılı olmayaraq həmin normadan imtina edilməlidir.

Cəmiyyətlə vergilərin yığılmasını təmin edən dövlət idarəetmə orqanları arasındakı münasibətlər fiskal xarakter deyil, tərəfdaşlıq xarakteri daşmalıdır. Burada “məcburi özgəninkiləşdirmə”ni könüllü əməkdaşlıqla əvəz etməyə nail olmağın yolları və vasitələri barədə düşünmək lazımdır. Vergi siyasətinin həyata keçirilməsində cəmiyyətlə dövlət arasında qarşılıqlı tərəfdaşlıq münasibətləri ilə müqayisədə bütün digər yanaşmaların strateji baxımdan az perspektivli olacağı şübhəsizdir.

Beləliklə, dövlətin vəzifəsi ondan ibarət olmalıdır ki, vergi sisteminin mahiyyətini və məqsədini vətəndaşlar üçün şəffaf etsin və elə struktur yarada bilsin ki, onun hüdudları daxilində bu məsələni vətəndaş cəmiyyəti ruhunda həll etmək mümkün olsun. Yalnız bu zəmində dövlətin real zəruri müdaxiləsinin anlaşma ilə qarşılınmasına və dəstəklənməsinə nail olmaq mümkündür. Beləliklə, dilemma aydındır: əgər dövlət müstəqil hərəkət edərsə, siyasi təbliğatda ona həmişə iradlar tutmaq olar. Buna görə də zəruri strukturların formalaşması və ictimaiyyətə müraciət ön plana çıxmalıdır. Bunun üçün müxtəlif formalar mövcuddur: məsələn, dövlət təşkilatlarının müstəqil vətəndaş strukturları tərəfindən

yoxlanılması, yaxud onun digər dövlətlər və ərazi-inzibati vahidləri ilə şüurlu şəkildə müqayisə edilməsi və s.

Qərbi Avropa ölkələrində idarəetmənin müxtəlif islahatları prosesində olduğu kimi, ənənəvi iqtisadi metodların tətbiqi barədə, audit məqsədləri ilə menecerlərin məsləhətləri barədə də düşünmək olar. Bütün hallarda nəticələrin geniş ictimaiyyətə məlum olması, dövlət xadimlərinin isə öz səhvlərini etiraf etməyə və aradan qaldırmağa hazır olmaları vacibdir. Digər mühüm məsələ dövlətin kütləvi informasiya vasitələri ilə ünsiyyətə və həyata keçirilən vergi siyasətinin məqsədləri, vasitələri və nəticələri barədə onlara mümkün qədər dolğun məlumatlar verməyə hazır olmasıdır.

Vergitutmanın nəzəriyyəsi ilə təcrübəsi arasındakı münasibətlərdə yaranmış gərginliyi aradan qaldırmaq üçün bu cür ünsiyyət olduqca vacibdir. Dövlətin həmişə şəraitə reaksiya verməyə, özünün məqsədlərini və müdaxilə hərəkətlərini çevik müəyyənləşdirməyə ehtiyacı var. Lakin bu zaman nəzəri cəhətdən arzuolunan tədbirlərə bəzən məhəl qoyulmur ki, bu da iqtisadçılar və siyasətçilər tərəfindən tənqid üçün əsas verir. Hər iki “qütbü” birləşdirən körpü rolunu vergitutma sahəsində daimi nəzarət və dövlətin tədbirlərinə aşkarlıq verilməsi praktikası oynaya bilər.

İdeal halda vətəndaşlar vergiyə “şər”, “bəla” kimi deyil, ən ümumiləşmiş formada ümumilikdə cəmiyyətin malik olduğu rifah kimi baxmalıdırlar. Vergi siyasəti sahəsində dövlətin hər bir konkret tədbirini məhz bu normativ prinsiplərlə əlaqələndirmək və onlara uyğunlaşdırmaq lazımdır.

Əgər vergi sistemində dövlətin maliyyə sisteminin bir hissəsi kimi baxsaq, dövlət vəsaitlərinin daha perspektivli istiqamətlər üzrə səmərəli bölüşdürülməsi zərurəti dövlətin əldə etdiyi vəsaitlərin yenidən bölüşdürülməsi sahəsində ən mühüm problemlərdən biridir. Sosial proqramlara həddindən artıq diqqət yönəldilməsi əhəlinin bir hissəsinin özünün həyat səviyyəsini yüksəltmək marağını azaldır ki, bu da ölkədə istehsalın ümumi səviyyəsinə olduqca pis təsir edir. Vergi dərəcələrinin son həddinin müəyyən edilməsində olduğu kimi, burada da “qızıl orta” nisbəti zəruridir və bundan

bu və ya digər tərəfə azacıq kənarlaşma dövlətin ümumi iqtisadi və siyasi vəziyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.

Təcrübədə cəmiyyətin maraqları ilə dövlətin maraqları üst-üstə də düşə bilər, xeyli fərqlənə də bilər ki, bunun da nəticəsində onların vergilərə olan maraqlarının səviyyələri də fərqlənəcəkdir. Formal olaraq cəmiyyətin mənafeələrinin inikası olan dövlətin mənafeələri praktikada onlardan xeyli kənarlaşır, çünki özünün fəaliyyəti gedişində heç də bütünlükdə cəmiyyəti deyil, yalnız onun hər hansı bir hissəsini təmsil edən dövlət, məhz həmin hissənin mənafeyinə uyğun olan vergi siyasəti həyata keçirir. Beləliklə, cəmiyyətin və dövlətin vergi daxilolmalarının məbləğinə olan ehtiyacları çox zaman fərqlənir ki, bu da yığılması zəruri olan vergilərin “ideal” məbləğinin müəyyən edilməsi problemini yaradır. Özünün inkişafının hər bir mərhələsində dövlət büdcənin gəlir hissəsinin icrası üçün zəruri olan resursların həcmi müəyyən edir. Və burada vergi dərəcəsinin müəyyən edilməsinə düzgün yanaşma ön plana çıxır - onun qanunsuz olaraq şişirdilməsi, yaxud aşağı salınması yığılan vergilərin proqnozlaşdırılmış həcminə ciddi təsir göstərə bilər.

İqtisadiyyatın uzunmüddətli perspektiv inkişafı üçün fiskal siyasətin təsirinin bölüşdürücülük effektləri olduqca vacibdir və müxtəlif vergi növlərinin ölkənin iqtisadiyyatı üçün ideal (yəni resursların bölüşdürülməsi mexanizminə minimum zərər yetirən) kombinasiyasının hər bir ciddi müzakirəsi zamanı nəzərə alınmalıdır. Çox zaman mikroiqtisadi məqsədlərlə makroiqtisadi məqsədlər arasında seçim imkanı mövcud olur ki, bu da nəzərə alınmalıdır. Məsələn, gəlir vergisinin dərəcələrinin artırılması avtomatik sabitləşdiricilərin təsirinin güclənməsini təmin edir, lakin eyni zamanda əməyə stimulu aşağı salır. Daha yüksək vergi dərəcələri büdcəni tarazlaşdırmağa kömək edir, lakin bununla yanaşı mikroiqtisadi səviyyədə bir sıra mənfi nəticələrə səbəb olur. Beləliklə, iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi məqsədi ilə vergi sistemində dəyişikliklərin mümkün variantlarını müzakirə edərkən aidiyyəti orqanlar və mütəxəssislər vergi siyasətindəki bu dəyişikliklərin nəticələrinin həm makroiqtisadi, həm də mikroiqtisadi aspektləri-

ni nəzərə almalıdırlar.

Müasir mərhələdə vergi orqanlarının birinci vəzifəsi - dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəli sistemini yaratmağa, onun daha çevik və səmərəli fəaliyyət göstərməsinə nail olmaqdır. Bunun üçün vergi siyasətinin fundamental məsələlərini, onun prinsiplərini və perspektivlərini təkcə aydın təsəvvür etmək deyil, həm də açıq müzakirə etmək, araşdırmaq lazımdır. Dövlətin vergi siyasəti - iqtisadi inkişaf strategiyasının ən mühüm alətlərindən biridir və onun yüksək peşəkarlıqla həyata keçirilməsinin əsas məsuliyyəti vergi orqanlarının üzərinə düşür.

Bu sferada bir çox mənafelər kəsişir. Bu mənafelər mürəkkəb olmaqla yanaşı, həm də bəzən bir-biri ilə uzlaşmırlar. Buna görə də dövlətin maraqları ilə fərdi maraqların incə balansını bilməklə yanaşı, vətəndaşların və təsərrüfat subyektlərinin hüquqlarına ciddi əməl etmək, vergi orqanlarına verilmiş səlahiyyətlər daxilində hərəkət edərək yalnız qanuna əsaslanmaq lazımdır. Bu zaman belə bir sual ətrafında həmişə düşünmək lazımdır: sosial məsələlərin yerinə yetirilməsi üçün vəsaiti necə tapmalı və eyni zamanda iqtisadiyyatı və sahibkarlıq təşəbbüsünü necə gücləndirməli?

Vergi sisteminin ayrı-ayrı funksiyalarının fərqləndirilməsi şərti xarakter daşıyır, çünki onların hamısı qarşılıqlı şəkildə çulğalayıb və eyni vaxtda həyata keçirilir. Vergilərə eyni zamanda sabitlik və mütəhərriklik keyfiyyətləri xasdır. Vergitutma sistemi nə qədər sabit olarsa, sahibkar da özünü bir o qədər inamlı hiss edər: bu və ya digər təsərrüfatçılıq qərarının, bağlanmış müqavilənin, maliyyə əməliyyatının və s. həyata keçirilməsinin səmərəsinin necə olacağını o, qabaqcadan və kifayət dərəcədə dəqiqliklə hesablaya bilər. Qeyri - müəyyənlik - sahibkarlığın düşmənidir. Sahibkarlıq fəaliyyəti həmişə müəyyən risqlə əlaqədar olur, lakin əgər bazarın vəziyyətinin qeyri-sabitliyinə vergi sisteminin qeyri-sabitliyi, vergi dərəcələrinə, vergitutma şərtlərinə edilən çoxsaylı dəyişikliklər, hətta vergitutma prinsiplərinin yenidən qurulması da əlavə edilərsə, o zaman risqin dərəcəsi ən azı iki dəfə artacaqdır. Qarşıdakı dövrdə vergitutmanın şərtləri və dərəcələrinin necə olacağını qəti şəkildə bilmədən gözlə-

nilən mənfəətin hansı hissəsinin büdcəyə gedəcəyini və hansı hissəsinin isə sahibkara qalacağını hesablamaq qeyri-mümkündür. Vergi sisteminin sabitliyi - vergilərin tərkibinin, dərəcələrinin, güzəştlərin, sanksiyaların bir dəfə və həmişəlik müəyyən edilməsi demək deyildir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, “donub qalmış” vergi sistemi mövcud deyildir və ola da bilməz. Hər bir vergi sistemi qüvvəyə mindiyi anda ictimai quruluşun xarakterini, ölkənin iqtisadiyyatının vəziyyətini, sosial-siyasi vəziyyətin sabitliyini və s. xüsusiyyətləri əks etdirir. Göstərilənlər və digər şərtlər dəyişdikcə, vergi sistemi onun üzərinə qoyulan tələblərə cavab verə bilmədiyindən, xalq təsərrüfatının inkişafının obyektiv şərtləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Bununla əlaqədar olaraq bütünlükdə vergi sistemində, yaxud onun ayrı-ayrı elementlərində (dərəcələr, güzəştlər və s.) zəruri dəyişikliklər edilir. Vergi sisteminin sabitliyinin və mütəhərrikliliyinin, dinamikliyinin əlaqələndirilməsinə onunla nail olunur ki, aşkar görünən səhvlərin aradan qaldırılması istisna olmaqla, il ərzində heç bir dəyişiklik edilmir; vergi sisteminin tərkibi (vergi və ödənişlərin siyahısı) bir neçə il ərzində sabit qalmalıdır.

Əgər vergitutmanın əsas prinsipləri, vergi sisteminin tərkibi, daha mühüm güzəştlər və sanksiyalar dəyişilməz qalarsa (əlbəttə, əgər vergi dərəcələri iqtisadi baxımdan məqsədamüvafiqlik həddini aşmazsa), o zaman vergitutma sistemini sabit və buna müvafiq olaraq sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli hesab etmək olar. Ayrı-ayrı dəyişikliklər hər il edilə bilər, lakin bu zaman yaxşı olardı ki, onlar yeni təsərrüfat ilinin başlanğıcından ən azı bir ay əvvəl müəyyənləşdirilsin və sahibkarlara bildirilsin. Məsələn, növbəti il üçün büdcənin vəziyyəti, büdcə kəsirinin olması və onun gözlənilən miqdarı mənfəət və ya gəlir vergisinin dərəcələrinin 2-3 faiz bəndi aşağı salınmasının məqsədamüvafiqliyini, yaxud artırılması zəruriliyini müəyyən edə bilər. Bu cür dəyişikliklər təsərrüfat sisteminin sabitliyinə və bununla da səmərəli sahibkarlıq fəaliyyətinə xələl gətirmir.

Vergilərin sabitliyi - vergitutmanın əsas prinsiplərinin, həmçinin dövlət büdcəsi ilə sahibkarların və müəssisələrin qarşılıqlı münasi-

bətlərini müəyyən edən daha mühüm vergilərin və dərəcələrin bir neçə il ərzində nisbi dəyişilməzliyi deməkdir. Lakin vergitutmanın sabitliyi - doqma və özü-özlüyündə məqsəd deyildir. Vergitutmanın sabitliyi xatirinə bu sistemə xas olan və onun tərəfindən yerinə yetirilən funksiyaları - tənzimləyici, stimullaşdırıcı və digər funksiyaları qurban vermək olmaz. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi tamamilə birmənalı olaraq göstərir ki, vergi sistemi əsasən iki arqumətdən - baxılan dövrdə dövlətin iqtisadi siyasətindən və xalq təsərrüfatının vəziyyətindən asılı funksiyadır. Əgər ölkənin iqtisavdi vəziyyəti, baxılan dövrdə həll edilən məsələlər vergi sistemində müəyyən dəyişikliklərin aparılmasını tələb edərsə, bunlar, təbii ki, edilməlidir. Lakin bu dəyişikliklərin, qeyd etdiyimiz kimi, imkan daxilində yeni təsərrüfat ilindən başlayaraq edilməsi məqsədmüvafiq olardı.

Son illərdə respublikamızda həyata keçirilən iqtisadi islahatlarla əlaqədar müəssisələrin dövlət büdcəsi ilə qarşılıqlı münasibətləri sistemində də ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər öz xarakterinə görə fərqlənsələr də, qətiyyətlə demək olar ki, onlar müəyyən daxili məntiqə əsaslanmışlar. Belə ki, hər bir növbəti dəyişiklik müəssisələrə və sahibkarlara geniş təsərrüfat müstəqilliyi verilməsi yolunda irəliləyə doğru mühüm addım olmuşdur.

1.3. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən vergi islahatlarının konsepsiyası, prinsipləri və əsas istiqamətləri

Son onilliklərin vergi islahatlarının klassik stimulu hökumətin ölkədəki vergi sistemində ədalətliliyə, sadəliyə, səmərəliliyə nail olmaq istəyi və iqtisadi yüksəlişin yolunda olan bütün maneələrin aradan qaldırılması arzusu olmuşdur. Ölkədə qəbul edilmiş vergi normalarının sahibkarlıq və innovasiya fəaliyyətinə stimulları məhdudlaşdırdığı, əhalinin yığımlarının səviyyəsini aşağı saldığı müəyyən edildikdə yeni vergitutma konsepsiyasının işlənilib hazırlanması zərurəti ortaya çıxır. Məsələn, ABŞ-da 1986-cı ildə tamiqyaslı vergi islahatlarından öncə ictimai rəy öyrənilmiş və rəyi

soruşulanların 70 faizi ölkədə vergi yükünün bölüşdürülməsindən narazı olduqlarını bildirmiş və vergi islahatlarının aparılmasını zəruri hesab etmişlər.

Vergitutmada islahatlar aparılmasının əsas stimullarından biri həmişə vergi sisteminin sadələşdirilməsi zərurəti olmuşdur. Çünki islahatlar arasındakı dövrdə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən vergi qanunvericiliyinə edilən çoxsaylı əlavələr və düzəlişlər onu xeyli mürəkkəbləşdirir.

Vergi sisteminin mürəkkəbliyi inzibati xərclərin artmasına səbəb olur, vergi ödəyicilərinin ayrı-ayrı qrupları arasında vergi yükünün qeyri-bərabər bölüşdürüldüyü fikrinə inamı artırır. Bununla da vergitutmada islahatların aparılmasına klassik stimullar ölkədə qərarlaşmış iqtisadi imkanların yol verdiyi hədd daxilində reallaşdırılır.

Vergi ödəyiciləri üzərində nəzarətin məhsuldarlığını təmin etmək üçün hökumət işəgötürənlərin üzərinə ödədikləri bütün gəlirlər barədə məlumat vermək vəzifəsini qoyur. Lakin buna baxmayaraq islahatdan islahata vergidən yayınmanın miqyası genişlənir, gizlədilən gəlirlərin məbləği artır.

Qanunvericiliyin nəzərdə tutduğu vergi nəzarətinin bütün üsullarından istifadə etdikdə belə heç bir vergi orqanı pul vəsaitlərinin bütün hərəkətini aşkar etmək və bağlanan bütün kommersiya əqdləşmələrinə nəzarət etmək iqtidarında deyildir. Bunun da nəticəsində müəyyən dövrdən bir vergi islahatları aparılması zərurəti yaranır. Hesab edilir ki, hər 5-7 ildən bir əsaslı vergi islahatları aparılmalı, hər 2-3 ildən bir isə qüvvədə olan vergi normalarının səmərəliliyinin dərin təhlili aparılmalıdır. Əgər belə bir təhlil mənfi nəticə çıxarmağa əsas verirsə, onda yubanmadan islahatlar aparmaq lazımdır. Belə bir tendensiya əsasən iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə xasdır.

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə vergi islahatları tədricən, bir eksperimentdən digərinə keçməklə həyata keçirilir. Eksperimentin nəticələri dərinlən və hərtərəfli təhlil edilir. Bu cür eksperimentlərin müvəffəqiyyətli olmasını iki əsas məqsədə nail olunması təsdiq

edir. Birincisi, bütün mülkiyyətçilərin iqtisadi maraqlarının müvazinəti pozulmamalıdır, ikincisi isə, ölkənin vergi sisteminə qanunvericiliklə daxil edilmiş bütün vergilər öz aralarında məntiqi vəhdət təşkil etməlidirlər.

Vergi eksperimenti məhsuldar qüvvələrin, istehsalın sahə strukturunun inkişaf səviyyəsi və sürətində baş verən əsaslı dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq vergi praktikasında nümunə kimi müəyyən dəyişikliklərin edilməsidir. Belə əsaslı dəyişikliklər eksperiment kimi mövcud vergi qanunlarında fərqlənən vergi konsepsiyalarının işlənilib hazırlanması və onların praktikada tətbiq edilməsi zərurətini şərtləndirir. Bir neçə belə konsepsiya işlənilib hazırlanır, onlar qiymətləndirilir və ən optimal hesab olunanı seçilir. Bu konsepsiya bir il müddətinə qanunda vergi eksperimenti elan edilir. Bir il keçdikdən sonra isə bu yenilik yenidən qiymətləndirilir. Praktikada eksperimentin müvəffəqiyyətli olması təsdiq edilərsə, o qanunvericilik şəklində təsdiq edilməsi üçün müvafiq orqanlara təqdim edilir və Vergi Məcəlləsində müvafiq dəyişiklik kimi təsdiq edilir.

Vergi islahatları aparılarkən bir qayda olaraq vergilərin tutulmasının əsas prinsipləri dəyişdirilmir. Bu prinsiplər (ədalətlik, neytrallıq, sadəlik və səmərəlilik) vergi qanunvericiliyində aparılması nəzərdə tutulan bütün dəyişikliklərin hamısına şamil edilir.

Vergi qanunvericiliyində edilmiş dəyişikliklərin özünü biruzə verməsi üçün kifayət qədər vaxt tələb olunur. Qısa bir müddət ərzində bu dəyişikliklərin nəticə verəcəyini gözləmək düzgün deyil. Bununla əlaqədar olaraq qarşılıqlı vergitutmanı optimallaşdırmaq vəzifəsini qoymuş islahatçılar bütün bu faktları nəzərə almalıdırlar.

Vergi islahatları vasitəsilə iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi üzrə səmərəli fəaliyyət aparmaq arzusunda olan dövlətlər üçün vergi eksperimentinin yalnız məzmunu deyil, həm də onun vaxtında və sürətlə həyata keçirilməsi çox əhəmiyyətlidir. Yubanmaq ona gətirib çıxarır ki, iqtisadiyyatda böhran vəziyyəti dərinləşər və həyata keçirilən eksperiment nəzərdə tutulan səmərəni vermir.

Vergitutma sistemindəki dəyişikliklərin vaxtında aparılmasından asılı olaraq ortaya çıxan problemləri aşağıdakı beş qrupda

cəmləşdirmək olar:

- vergi siyasətinin dəyişdirilməsi zərurətinə vaxtında gəlinməməsi;

- vergi eksperimentinin aparılmasında olan geriliklər;

- vergi eksperimentinin istiqamət və məzmununun düzgün müəyyənləşdirilməməsi və eksperimentin gedişinə dəyişikliklər edilməsində gecikmələr;

- vergi islahatlarından gözlənilən səmərənin gec əldə edilməsi;

- reallığın düzgün qiymətləndirilməməsi və vergi ilə bağlı digər maliyyə-təsərrüfat normalarına yanlış düzəlişlərin edilməsi.

Vergi qanunlarının fəaliyyətinin mənfi simptomlarına hökumətin dərhal reaksiya verməsi çoxlu sayda amillərdən asılıdır. Bu amillərdən ikisi daha çox əhəmiyyət kəsb edir:

- islahatçıların iqtisadi cəhətdən zəruri olan vergi islahatlarının aparılmasına peşəkarcasına hazır olmaları;

- iqtisadiyyatın bu dəyişiklikləri qəbul etməyə hazır olması.

İqtisadiyyatın vergi qanunvericiliyində aparılan dəyişikliklərə nə cə reaksiya verəcəyini qabaqcadan müəyyənləşdirmək çox mürəkkəb bir prosesdir. Bir-birini istisna edən iki reaksiya mümkündür:

- birinci reaksiya: iqtisadiyyat ona təklif edilmiş vergi stimullarını və qadağa sanksiyalarını qəbul edir. Bu zaman iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun həcmi artacaq, xəlvəti iqtisadiyyatdan leqal iqtisadiyyata kapital axını artacaq.

- ikinci reaksiya: biznes tez bir zamanda bir vergi sığınacağına qanunvericilikdə qadağası olmayan digər vergi sığınacağı ilə əvəz edəcək.

Bu dilemmayı tam həll etmək hələ ki, heç bir dövlətə müəssər olmamışdır.

Vergi islahatlarının müvəffəqiyyətliyi adətən, onun həyata keçirilməsi ilə bağlı olan itkilərin az olması dərəcəsi ilə qiymətləndirilir. Qiymətləndirmənin daha bir meyarı isə qanun qəbul edilərkən qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nə dərəcədə nail olunmasıdır. Buna görə də hər bir yeni vergi islahatı növbəti islahata doğru hərəkətin başlanğıcıdır.

İslahatlar zamanı keçid iqtisadiyyatlı dövlətlər daha böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Vergi islahatlarının aparılmasına zərurətin artması hər şeydən əvvəl onunla əlaqədardır ki, bazara keçid şəraitində ölkə iqtisadiyyatı dərin böhran vəziyyəti keçirir. Dövlət gəlirlərinin əsas mənbəyi olan istehsal sahəsi tənəzzüldə olur. Əhəlinin gəlirləri az olduqda büdcəyə ödənişlərin də səviyyəsi aşağı olur. Buna görə də dövlət vergilərin səviyyəsini qaldırmadan, iqtisadiyyatın dirçəlməsinə nail olmaq üçün maliyyə vəsaiti axtarışı problemi ilə rastlaşır.

Ona görə də Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə vergi islahatları aparılarkən 3 əsas prinsipi nəzərə almaq lazımdır:

- ölkənin sosial-siyasi vəziyyətindən çıxış edərək onun özünəməxsus xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması;

- dövlətin iqtisadiyyata ən az ağırlı şəkildə vergi müdaxiləsinin formalarının axtarılıb tapılması; Bu zaman dövlətin vergi nəzarəti və vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə vergi sanksiyaları sərtləşdirilməlidir.

- bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində maliyyə ehtiyatlarının axtarılıb tapılması.

Vergitutma sahəsində islahatlar həyata keçirilərkən bu prinsiplərdən çıxış edilməsi gözlənilən səmərənin əldə edilməsinin əsas şərtidir.

Vergitutma nəzəriyyəsi vergi islahatlarının iki qrup prinsiplərini nəzərdə tutur. Birinci qrup prinsiplərə “vergi islahatlarının hərəkətinin ideal dövlətlərarası resenti” adlanan prinsiplər aid edirlər. Bu prinsiplərin məzmunu hələ çox-çox illər əvvəl iqtisadi fikrin klassikləri tərəfindən şərh edilmişdir. Bu prinsiplər vergi islahatlarını istiqamətləndirirlər. Bu elə bir istiqamətdir ki, ona doğru hərəkət ölkənin sosial-siyasi və iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Bu prinsiplər barədə iqtisadi fikrin A.Smit, D.Rikardo, A.Vaqner və s. kimi görkəmli nümayəndələri öz əsərlərində yazmışlar.

İkinci qrup prinsipləri vergi islahatlarını həyata keçirən ayrılıq-

da götürülmüş hər bir ölkənin müəyyən etdiyi prinsiplər təşkil edirlər. Öz məzmununa görə bu prinsiplər qrupu yekcins deyildir. Bu qrupun özü də öz növbəsində iki alt qrupa bölünür.

Birinci alt qrupun prinsiplərini vergitutmanın klassik variantına daha çox uyğun gələn sabit vergi sistemli ölkələr tətbiq edirlər. İkinci alt qrup prinsipləri isə öz vergi sistemlərini beynəlxalq standartlara və inkişaf etmiş sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatına uyğun olaraq qurmaq istəyən ölkələr əsas kimi götürürlər.

Bu və ya digər vergilərə üstünlük verilməsindən asılı olaraq milli vergitutmanın xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Bu və ya digər vergilərin daxil edilməsinin elmi cəhətdən əsaslandırılması, onların hesablanması və ödənilməsi şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə vergi məsuliyyəti tədbirlərinin təyin edilməsi milli vergi sisteminin kamilliyini xarakterizə edir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsasən demək olar ki, bu ölkələrdə vergi islahatları aşağıdakı prinsiplərə əsaslanaraq həyata keçirilmişdir:

1. Aşağı dərəcəli vergi sisteminin yaradılması iqtisadi tədqiqatların göstərdiyi kimi, vergi sistemində baş verən bütün əyintilər məhz vergi dərəcələrinin son həddinin kəmiyyəti ilə bağlıdır.

2. Vergidən yayınmanın müxtəlif sxemləri əsasən vergi şkalasının mütərəqqiliyi və kapitalın müxtəlif dərəcələrlə vergiyə cəlb edilməsi ilə bağlı olur. İslahatçıların hesablamalarına görə vergi dərəcələrinin son həddinin səviyyəsinin aşağı salınması vergidən yayınmanın və onlardan ümumiyyətlə qaçmağın cəlbediciliyini azaldır.

Gəlirlərin vergiyə cəlb edilməsinin müxtəlif rejimlərinin zəiflədilməsi vergi qanunvericiliyinin kobud surətdə pozulması hallarının qarşısını alır və onlarla bağlı olan cəza tədbirlərinin də sayının xeyli aşağı düşməsinə səbəb olur. Beləliklə də gəlirlərin leqallaşdırılması cəhdləri artır, münbit investisiya mühiti formalaşır.

3. Vergi sisteminin “yaxşı” hesab edilən vergilərdən formalaşdırılması. “Yaxşı” vergi dedikdə son nəticədə bu verginin kimin ödəyəcəyinin əvvəlcədən məlum olması nəzərdə tutulur. Məsələn,

ABŞ-da korporativ gəlir vergisi “pis” vergi kimi təyin olunmuşdur. Çünki bu verginin ağırlığı istehlakçıların və səhmdarların üzərinə düşür, kapital yığıcı və investisiya fəaliyyətinə maneçilik törədir. Müəssisələrin gəlirlərinin səviyyəsinin aşağı olduğu hallarda onlardan bu verginin tutulması heç də məqsədəuyğun deyildir. Əgər bu vergi iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bir ölkədə pis hesab olunursa, deməli keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün o ümumiyyətlə qeyri-məqbuldur.

4. Vergi sistemindəki dəyişikliklərin mahiyyəti sırası vergi ödəyicisi üçün başa düşülən olmalıdır. Vergi Məcəlləsinin mürəkkəbliyindən çıxış edərək ona zəruri düzəlişlərin edilməsi vergi ödəyicilərini müəyyən çətinliklərlə üzləşdirir. Onlar qanunun tələblərinə əməl etdiklərini, hərəkətlərinin düzgün olduğunu bilmək istəyirlər. Buna görə də vergi islahatlarının əsas prinsiplərindən biri onun aşkarlıq şəraitində həyata keçirilməsi və vergi ödəyiciləri arasında bu istiqamətdə geniş izahat işinin aparılmasıdır.

5. Vergi islahatları barədə xəbərdarlıq edilməsi. Bəzən sahibkarlar vergi qanunvericiliyinə edilən dəyişikliklər barədə cari maliyyə ili ərzində, kapitalları müəyyən sahələrdə yerləşdirdikdən, maliyyə və ticarət sövdələşmələri bağladıqdan sonra xəbər tuturlar. Bu cür vergi islahatlarından dəyən zərər yalnız biznes sahəsində deyil, həm də büdcəyə vergi daxilolmalarının həcmində də öz əksini tapır. Biznes sahəsindəki itkilər elə büdcənin itkiləri deməkdir. Sahibkarlar tərəfindən bağlanan müqavilələr adətən bir neçə ili əhatə etdiyindən vergi islahatları müsadirə xarakteri daşmalıdır.

6. Vergi islahatları həyata keçirilərkən qarşıya çoxlu sayda vəzifələr qoyulmamalıdır. Məsələn, vergi sistemində ağır fiskal tələblər daxil etmək və paralel olaraq qarşıya biznes fəaliyyətinin stimullaşdırılması, gəlirlərin artırılması, vergidən yayınmanın qarşısına maneələr çəkilməsi, yerli istehsalçılar üçün əlverişli mühitin yaradılması və s. kimi vəzifələrin qoyulması son nəticədə ona gətirib çıxaracaq ki, qarşıya qoyulmuş bu vəzifələrin heç birinə istənilən səviyyədə nail olunmayacaq.

7. Növbəti vergi islahatlarına başlayarkən, bu islahatlar nəticə-

sində hansı səmərənin əldə ediləcəyini qabaqcadan dəqiq təsəvvür etmək, islahatların qarşısında duran vəzifələrin optimalıq şərtini müəyyən etmək lazımdır.

Hər hansı bir vergi islahatı həyata keçirilərkən bir qayda olaraq ortaya aşağıdakı suallar çıxır:

- vergi sistemini sadələşdirməyin elə bir üsulu varmı ki, çox şeyləri qurban vermədən onun nəzərəcarpacaq dərəcədə iqtisadi səmərəliliyinə nail olmaq mümkün olsun;

- vergi islahatları nəticəsində cəmiyyətin müəyyən uduşlar əldə etməsinə baxmayaraq bu cür islahatlar çox nadir hallarda onların konseptual əsaslarının ilkin məzmunu nöqtəyi-nəzərindən optimal olurlar. Köhnə sistemdən yeni sistemə keçidin elə üsulları mövcuddurmu ki, bu zaman nisbətən az sayda şəxslərin maraqlarına xələl gətirilmiş olsun? Bu cür üsulları aşkar edib müəyyənləşdirməklə sosial maraqların bütün kompleksini nəzərə almaqla islahatları həyata keçirmək olar.

- vergi sisteminə adətən gəlir əldə etməklə bağlı olmayan məqsədlərə nail olunması üçün nisbətən səmərəli vasitə kimi baxılır. Bunun üçün, məsələn, iqtisad elminə çoxdan məlum olan xarici amillərin doğurduğu səmərəsizliyi yüngülləşdirən ənənələrə müraciət etmək lazımdır. Əgər vergi sisteminin sadələşdirilməsi tənzimləyici vergilərdən imtina edilməsinə gətirib çıxarırsa, onlardan istifadə etməyin qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunmasının başqa vasitələri mövcuddurmu?

Vergi islahatlarının müvəffəqiyyətli olması bu məsələlərin vaxtında və düzgün həll edilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Vergi islahatları həyata keçirilərkən dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi perspektivləri barədə məsələnin həlli həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələ özünü yerli vergitutmada daha qabarıq büruzə verir. Vergi islahatları qarşısında həmişə belə bir sual durur: yerli xərcləri və dövlət xərclərini necə maliyyələşdirməli - vergilər yoxsa borc öhdəlikləri hesabına. Borclar və vergilərin optimal vəhdətinin tapılması mürəkkəb bir məsələdir. Bir qayda olaraq, öz ərazilərində iri vergi ödəyicilərinin az olması səbəbindən

yerli büdcələrin vergi mənbələri məhduddur. Ona görə də yerli orqanlar üçün borca müraciət etmək daha asandır. Ancaq borcları qaytarmaq zərurəti olduğundan burada da imkanlar məhduddur. Buna görə də vergi islahatları həyata keçirilərkən ortaya yeni bir vəzifə çıxır: - vergi federalizminin hüquqi təmin edilməsi. İnkişaf etmiş ölkələrin belə məsələləri həll etməkdə kifayət qədər təcrübəsi var. Beləliklə, vergi islahatlarının həyata keçirilməsi prinsiplərinin seçilməsi yalnız vergitutmanı optimallaşdırmaq prinsipinə əsaslanır, həm də ölkədə islahatların iqtisadi və sosial-siyasi imkanlarına əsaslanır.

Vergi sistemində aparılan islahatların təklif olunan konsepsiyaları bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu zaman qarşıda duran əsas vəzifə bu və ya digər vergi konsepsiyasını formalaşdırarkən nədən çıxış etməyi müəyyənləşdirilməsidir. Əsas kimi mövcud vergi sistemini götürmək və onun alt sistemlərində müəyyən dəyişikliklər aparmaq olar. Bu zaman praktiki olaraq ölkədəki mülkiyyət münasibətləri, dövlət quruluşunun prinsipləri, maddi və maliyyə ehtiyatlarının bölüşdürülməsi sistemi dəyişməz olaraq qalacaqdır.

Vergi islahatlarının əsas məqsədinə - mülkiyyətçilərin və dövlətin maraqlarının maksimum mümkün tarazlığına nail olunmasına - çatmaq üçün yalnız vergitutma sisteminin qurulmasının təşkilati-iqtisadi prinsiplərini təkmilləşdirmək deyil, həm də vergi sisteminin idarəetmə mexanizminin və ayrı-ayrılıqda götürülmüş hər bir verginin hesablanması texnikasını təkmilləşdirmək lazımdır.

İqtisadiyyatda bazar islahatlarının həyata keçirilməsi səmərəli vergitutma sistemi yaratmadan mümkün deyildir. Bu sistem iqtisadiyyatın tənzimlənməsində, büdcə gəlirlərinin formalaşdırılmasında, sosial yönümlü iqtisadiyyatlı bütün ölkələrdə inflyasiyanın qarşısının alınması və qiymət artımının məhdudlaşdırılmasında dövlət maraqlarının əsas daşıyıcısıdır. Təkrar istehsal prosesinin iştirakçılarının maraqlarını ifadə etməklə vergi sistemi onların tarazlığını və ictimai tərəqqini təmin edir.

Vergi münasibətləri yenidən bölüşdürücü xarakterli münasi-

bətlər olduğundan ictimai tərəqqi onların inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Vergi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi bütün hökumətlərin fəaliyyətinin ən çətin sahəsidir.

Beləliklə, vergitutmanın təkmilləşdirilməsi möhkəm iqtisadi bazisin yaradılması və stabil ictimai inkişafa nail olunması ilə sıx surətdə bağlıdır.

Ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi dəyişikliklər bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun adekvat vergi tənzimlənməsi sisteminin formalaşdırılmasını obyektiv zərurətə çevirir.

Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasında vergiyə cəlb etmənin müasir konsepsiyasının elmi əsaslandırılması, vergi siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizminin və vergitutma sisteminin təkmilləşdirilməsinin nəzəri-metodoloji prinsiplərinin yaradılması və s. kimi bir sıra müstəqil problemlər mövcuddur. Bu problemlərə - vergi sisteminin konseptual modelinin və onun həyata keçirilməsi mexanizminin formalaşdırılması; diskresion vergi siyasətinin qurulması prinsiplərinin, onun taktika və strategiyasının müəyyən edilməsi; vergi tənzimlənməsi ilə dövlətin iqtisadi proseslərə büdcə, pul-kredit, valyuta-maliyyə vasitəsilə təsiri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin formalarının müəyyən edilməsi və s. aiddir.

Göstərilən məsələlərin həll edilməməsi ölkədə səmərəli vergi siyasətinin həyata keçirilməsinə mənfi təsir göstərə bilər və bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması vasitəsi kimi vergilər özünün potensial imkanlarını reallaşdıra bilməz.

Bundan başqa bazar iqtisadiyyatına transformasiyanın sosial-iqtisadi problemləri vergi sistemində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, struktur dəyişiklikləri, istehsalın prioritet sferalarının stimullaşdırılması, ölkənin ixracat potensialının genişləndirilməsi, yerli və xarici sahibkarların investisiya fəallığının gücləndirilməsi kimi proseslərin vergi tənzimlənməsinin forma və metodlarının müəyyən edilməsinə tabe etdirilməsini tələb edir.

Son illər ölkəmizin vergi qanunvericiliyində aparılan əsaslı dəyişikliklər, dövlətimizin yürütdüyü vergi siyasətini makroiqtisadi

inkışafı stimullaşdıran iqtisadi alətə çevirmiş, sahibkarlarla vergi xidməti əməkdaşları arasında münasibətlərin qarşılıqlı anlaşma əsasında qurulmasına səbəb olmuş, habelə vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi vasitəsilə vergilərin vaxtında və tam həcmdə büdcəyə alınmasının təmin olunması məqsədilə vergi orqanlarının inzibati strukturunda adekvat islahatların həyata keçirilməsini zəruri etmişdir. Bütün ölkələrdə olduğu kimi, respublikamızın da vergi sistemi özünəməxsus çalarlara malikdir. Ümumiyyətlə, müxtəlif ölkələrin vergi sistemi müəyyən xüsusiyyətlərinə - vergilərin strukturuna, növlərinə, onların tutulma qaydasına, vergi dərəcələrinə, yetirdiyi fiskal funksiyanın səlahiyyət dairəsinə, vergitutma bazasına, vergi güzəştlərinə və s. görə bir-birindən fərqlənir. Əlbəttə ki, bu qanunauyğun haldır, çünki formalaşan hər bir vergi sistemi müxtəlif iqtisadi, siyasi və sosial şəraitə uyğunlaşaraq həmin ölkənin vergi rejimini tənzimləyən qanunverici qüvvədir. Lakin beynəlxalq vergi sistemləri müəyyən prinsiplial fərqlərə malik olsalar da, onlar arasında oxşar cəhətlər də mövcuddur.

Hazırda ölkəmizdə beynəlxalq standartlara uyğun sivil vergi sistemi qurulmaqdadır. Dünya ölkələrinin bu sahədəki təcrübələrinin təhlili və öyrənilməsi, mövcud vergi sistemlərinin müqayisəsi, respublikamızda aparılan islahatları, görülən işləri daha dəqiq qiymətləndirməyə əsas verir.

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikası çox qısa zamanda tarixi inkışaf mərhələsi keçmişdir. Müstəqilliyin ilk illəri bir qədər çətin, mürəkkəb sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi gərginliklə müşayiət olunmuşdur. Ölkə ciddi iqtisadi durğunluq və böhranla üzləşmişdi.

Məhz ümummilli lider H.Əliyevin titanik səyləri, gərgin əməyi, tükənməz enerjisi sayəsində ölkəmiz sabit inkışaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu gün iqtisadiyyatın bütün sahələrində yaranmış dinamik inkışaf, makroiqtisadi göstəricilərin ildən-ilə yaxşılaşması, kiçik və orta biznesin sürətli inkışafının başlanması, dövlət büdcəsinə daxilolmaların ildən-ilə artması dahi öndərin rəhbərliyi altında başlanmış iqtisadi islahatların bəhrəsidir.

Bu islahatların tərkib hissəsi olan Azərbaycanın vergi sisteminin son 5 il çox mühüm bir dövr olmuşdur. Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində qurulmuş təşkilati mexanizmlə uzun müddət işləyən vergi xidmətində 1999-cu ildən başlayaraq əsaslı islahatların həyata keçirilməsinə başlanmışdır. Son bir neçə ildə vergi xidmətinin yenidən qurulması daha miqyaslı, radikal və fəal şəkildə aparılmaqdadır.

Bu islahatlar vergi xidmətinin kompleks islahatlarının müfəssəl strateji planına əsaslanır. Qəbul edilən strategiyada dünya standartlarına cavab verən yeni qanunvericilik bazasının yaradılması və təkmilləşdirilməsi, vergi administrasiyasının modernləşdirilməsi, adekvat kadr siyasətinin yeridilməsi, vergilərin dövlət büdcəsinə tam və vaxtında səfərbər edilməsi sahəsində tədbirlər proqramının həyata keçirilməsini nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2000-ci il tarixli Fərmanı ilə dövlətin vergi siyasətinin həyata keçirilməsi və vergitutma sahəsində dövlət nəzarətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı - Vergilər Nazirliyi yaradılmışdır. Vergilər Nazirliyi yaranandan keçən 5 il ərzində vergi xidmətində miqyasına görə qlobal hesab edilə biləcək əsaslı dəyişikliklər aparılmışdır.

Beynəlxalq maliyyə qurumları, yerli və xarici iş adamları, mütəxəssislərlə birgə çalışaraq ölkədə vahid vergi qanunvericiliyinin - Vergi Məcəlləsinin hazırlanmasına və 2001-ci ildən qəbuluna nail olunmuşdur. İslahatların uğurunu təmin etmək üçün ilk növbədə qanunvericilikdəki pərakəndəlik və ziddiyyətlər aradan qaldırılmışdır. Vahid qanunvericilik həm də sabit vergi planlaşmasında mühüm rol oynayır. Beləliklə, Vergi Məcəlləsinin qəbul edilməsi ölkənin həyatında tarixi bir hadisə olaraq vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi və onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması sahəsində atılmış ən başlıca addım olmuşdur.

Vergi Məcəlləsinə indiyədək bir neçə dəfə əlavələr və dəyişikliklər edilmişdir. Bu dəyişikliklər vergi sisteminin sadələşdirilməsi, vergi ödəyicilərinin mənafehlərinin qorunması, vergi inzibatçılığının yaxşılaşdırılması və vergidən yayınma hallarının qarşısının

alınmasını nəzərdə tutmaqla qanunvericiliyin ildən-ilə daha da təkmilləşməsinə gətirmişdir. Hazırda Azərbaycanda tətbiq olunan vergi qanunvericiliyi Avropa Birliyinin 6-cı Konvensiyasına uzlaşdırılmış qanunvericilikdir və beynəlxalq standartlara tam cavab verir.

Azərbaycan hökuməti ümummillə liderin “Biz bazar iqtisadiyyatını vergi yolu ilə tənzimləməliyik” prinsipini əsas tutaraq vergi siyasətindən ölkədə sahibkarlığın inkişafı üçün çevik bir alət olaraq istifadə edir. Əgər 2000-ci il ilə müqayisə etsək, görmək olar ki, ölkədə vergilərin sayı 14-dən 9-a endirilib, son 4 ildə mənfəət vergisinin dərəcəsi 8, ƏDV-nin səviyyəsi 2, gəlir vergisinin maksimal dərəcəsi 10 faiz aşağı salınıb.

Hazırda ölkəmiz sosialyönümlü iqtisadiyyatın yaradılması istiqamətində məqsədyönlü işlər aparır. Vergi sistemində aparılan islahatların da əsas məqsədlərindən biri ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinin potensial imkanlarından istifadənin səmərəliliyini artırmaq, onların dinamik inkişafını təmin etmək, kiçik və orta sahibkarlığın formalaşması, ümumən iqtisadi sistemdə işgüzarlığı, çevikliyi, təşəbbüskarlığı stimullaşdırmaqdır. Buna görə də vergi yükünü aşağı salmaqla yanaşı, hökumət vergi siyasətinin məhz bu aspektlərindən geniş istifadə edir. Məsələn, 1999-cu ildən kənd təsərrüfatı istehsalçılarının torpaq vergisi istisna olmaqla, demək olar ki, bütün vergilərdən azad edilməsi bu sahədə işgüzar fəaliyyəti nəzərəcarpacaq dərəcədə fəallaşdırmışdır. Tətbiq olunan vergi təttilinin müsbət nəticələri göz önündədir. Məhz buna görə də həmin vergi tətili 2004-cü ildə daha 5 il uzadıldı.

Vergi ödənişlərinin sadələşdirilməsi və asanlaşdırılması üçün 2001-ci ildən tətbiq olunan sadələşdirilmiş vergi kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Lakin bu verginin tətbiqi prosesində də regional güzəştlər müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən vergi ödəyiciləri bu vergini dövrüyyədən 4 faizlə ödədikləri halda, regionlarda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektləri 2 faiz ödəyirlər. Nəticədə regionlarda sahibkarlığın vergi yükü, demək olar ki, cüzdür və in-

kişaf üçün əhəmiyyətli stimula yaradır. Dövlət həmçinin köhnə vergi borclarının silinməsi yolu ilə regionlarda yerləşən müəssisələrin maliyyə cəhətdən sağlamlaşdırılması siyasətini həyata keçirir. “Hüquqi şəxslərin dövlət büdcəsinə borclarının güzəştli ödənişi haqqında” və “Özəlləşdirilən dövlət müəssisələrinin, aqrar islahatları nəticəsində ləğv olunmuş və işğal altında olan rayonların təsərrüfat subyektlərinin borcları haqqında” qanunlarla bir çox müəssisələrin dövlət büdcəsinə və büdcədən kənar fondlara vaxtı keçmiş vergi borcları silinib. Bu addım özəlləşdirmə prosesinə təkan vermək, eləcə də özəlləşdirilən müəssisələrin investisiya cəlb ediciliyini artırmağa və müəssisələrin borc yükündən azad edilməsinə xidmət edir.

Vergi siyasətinin bu iqtisadi funksiyalarının daha da genişləndirilməsi, vergi dərəcələrinin optimal həddədək azaldılması, vergi tətillərinin tətbiqi imkanlarının araşdırılması kimi müddəalar “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” fərmanda və “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı”nda da öz əksini tapıb. Bu qanunvericilik aktları vergi siyasətinin tənzimləyici, stimullaşdırıcı və yaranmış iqtisadi situasiyalara daha fəal müdaxilə vasitəsinə çevrilməsini şərtləndirən proqram sənədləridir və bir daha vergi siyasətinin dövlətin regionların inkişaf prioritetlərini tənzimləyən tədbirlər kompleksinin tərkib hissəsi olduğuna dəlalət edir.

Vergilər dövlət büdcəsinin əsas mədəxil mənbələrindən biri olmaqla yanaşı, həm də iqtisadiyyatın inkişaf, dövlətin isə iqtisadi siyasətinin nəticələrini əks etdirən güzgüsüdür. Bu baxımdan, son illərdə vergi daxilolmalarının statistik təhlilinə diqqət yetirilsə, həmin siyasətin nə dərəcədə uğurlu olması daha aydın görünür. Belə ki, 2004-cü ilin yekunlarına əsasən, büdcəyə nəzərdə tutulan 4 trilyon 900 milyard manat əvəzinə 5 trilyon 26 milyard manat vəsaitin daxil olması təmin edilmişdir. 1999-cu illə müqayisədə isə vergi daxilolmaları 2,6 dəfə artıb. Bu əhəmiyyətli artımın əsaslı bir hissəsi qeyri-dövlət sektorunda canlanma ilə əlaqədardır. Mə-

sələn, 2004-cü ilin nəticələrinə görə, qeyri-dövlət sektorunun vergi daxilolmalarında xüsusi çəkisi 51,6 faiz təşkil edib ki, bu da 2003-cü illə müqayisədə 859,1 milyard manat, yaxud 49,6 faiz çox olur. Ümumiyyətlə, 1999-cu illə müqayisədə keçən il qeyri-dövlət sektorundan daxilolmalar 3,2 dəfə artaraq ÜDM-də payı 4,2 faizdən 6,2 faizə qədər yüksəlmişdir.

Yerli özəl sektorun inkişaf göstəriciləri xüsusilə nəzərəçarpanıdır. Bu bölmədə canlanma sahənin daxilolmalarındakı payının 1999-cu ildəki 17,9 faizdən 2004-cü ildən 34 faizə, yaxud 5 dəfə yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Əgər daxilolma mənbələri qeyri-neft sektorunun payı üzrə təhlil edilərsə, yenə eyni tendensiyanı görmək olar. Qeyri-neft sektoru üzrə daxilolmalar 2003-cü illə müqayisədə 885,6 milyard manat və ya 39,9 faiz çoxalmışdır. Burada bir məqamı qeyd edək: neft sektorunun ümumi vergi daxilolmalarının xüsusi çəkisi azalmaqdadır və ötən ilin nəticələrinə görə, bu göstərici 38,2 faiz təşkil edib. Yenə də 2004-cü ilin nəticələrinə istinad etsək görürük ki, təkcə qeyri-neft sektorundan daxilolmaların həcmi 2001-ci ilin ümumi vergi daxilolmalarının həcmindən artıqdır. Bu, bir daha onu sübut edir ki, ölkənin özəl sektorunda aşkar canlanma var və o, əsasən iqtisadi fəallığın güclənməsi, sahibkarlıqla məşğul olan təsərrüfat subyektlərinin və fiziki şəxslərin çoxalması, yeni iş yerlərinin yaradılması və eyni zamanda, vergi inzibatçılığının yaxşılaşdırılmasının nəticəsidir.

Vergi islahatlarının əsas istiqamətlərindən biri də vergi ödəyiciləri üçün xidmət işinin təşkilidir. Bu sahədə işləri aparmaq üçün nazirlikdə və ərazi vergi orqanlarında onun şöbələri yaradılmışdır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, çox hallarda qanun pozuntuları qanunvericiliyin yaxşı öyrənilməməsi səbəbindən baş verir. Buna görə də diqqət ilk növbədə vergi ödəyicilərinin informasiya təminatının yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir. Belə ki, təkcə 2004-cü il ərzində xidmət strukturları tərəfindən 123 mindən çox vergi ödəyicisi qəbul edilib, 203 mindən artıq sorğu və müraciət cavablandırılmışdır. Müraciətlərin tam əksəriyyətini məhz qanunvericiliyin şərh və vergilərin ödənilməsi ilə bağlı sorğular təşkil etmişdir. Yəni vergi

ödəyicisi ilk növbədə tam məlumat və informasiya almağa ehtiyac duyar. Bu ehtiyacları ödəmək üçün də vergi ödəyiciləri ilə çoxsaylı brifinqlər, görüşlər, vergi həftəliyi və s. tədbirlər həyata keçirilir. Lakin təbii ki, bu, kifayət deyil. Odur ki, Vergilər Nazirliyi 2004-cü ildə Bakıda pulsuz məlumat-telefon xidmətini yaratmışdır. Həmin il ərzində bu telefon xidməti vasitəsilə 200 mindən artıq sorğu cavablandırılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 195 sayılı vahid telefon məlumat xidməti MDB məkanında ilk olaraq Azərbaycanın vergi xidmətində yaradılmış və hələlik analoqu yoxdur.

Azərbaycanın vergi sistemini tez-tez xarici ölkələrlə müqayisə edirlər. Ölkəmizin vergi sisteminin müəyyən spesifikliyi var. Birincisi, Azərbaycanda vergi ödəyiciləri ilə münasibət qarşılıqlı partnyorluq əsasında qurulur. Bu, uzun illər dünya təcrübəsində formalaşmış və vergi ödəyiciləri ilə qanunların sərt dilində aparılan ənənəvi yanaşmadan fərqlənir. İkincisi, ölkəmizin vergi orqanlarının strukturunun dünyada analoqu yoxdur. Hazırda vergi xidməti orqanlarında tətbiq edilən idarəetmə strukturu kifayət qədər ciddi müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Nəhayət, Azərbaycan bir çox inkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq, kifayət qədər liberal və mürəkkəb olmayan vergi qanunvericiliyinə malikdir.

Azərbaycanda vergi islahatları sahəsində əldə olunan uğurlar nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də birmənalı tanınmaqdadır. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) Azərbaycan hökumətinə ünvanlandığı rəsmi müraciətdə respublikamızın vergi xidmətinin MDB ölkələri arasında lider mövqedə olması vurğulanmışdır.

Azərbaycan vergi sisteminin son illərdə əldə etdiyi ciddi uğurlardan biri də onun beynəlxalq vergi sisteminə tam inteqrasiya etməsidir. Ölkəmiz 2004-cü ildə “Vergi məsələləri üzrə qarşılıqlı inzibati yardım haqqında” Strasburq Konvensiyasına qoşulmuşdur. Bu Konvensiya Avropa Şurasına daxil olan ölkələrin vergi orqanları arasında vergi məsələlərinə dair informasiya mübadiləsinin çərçivəsini müəyyən etməklə ölkəmizin belə bir mübadilə sisteminə qoşulmasına hüquqi imkan yaratmışdır. Bundan başqa, 2002-ci ildə Vergilər

Nazirliyi Vergi Administrasiyalarının Avropadaxili Təşkilatına (VAAT) tam hüquqlu üzv olmuşdur. Azərbaycan həmçinin MDB vergi orqanları rəhbərlərinin Koordinasiya Şurasının işində də fəal iştirak edir. 2003-cü ildə bu təşkilatın növbəti toplantılarından biri Bakıda keçirilmişdir. Hazırda ölkəmiz bu sahədə ikitərəfli münasibətlərin formalaşmasına çalışır və bir sıra dövlətlərlə qarşılıqlı inzibati yardım haqqında müvafiq sazişlər imzalamağa nail olmuşdur.

Vergitutuma sahəsində xarici ölkələrlə aparılan danışıqların mühüm bir qolu “Gəlir və əmlak vergilərinə münasibətdə iqiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında” dövlətlərarası beynəlxalq sazişlərin imzalanması ilə bağlıdır. Əlverişli investisiya mühitinin yaradılması məqsədini güdən bu sazişlərin hazırlanması və tətbiqi mexanizmi uzun çəkən prosesdir. 2004-cü il bu baxımdan daha məhsuldar olmuşdur. Bir sıra ölkələrlə, o cümlədən Litva, Almaniya, İtaliya, Belçika və Kanada ilə analoji sazişlər dövlət səviyyəsində imzalanmış, Niderland, Lüksemburq və Çexiya ilə saziş lahiyələri ekspertlər səviyyəsində razılaşdırılmışdır. Ümumiyyətlə, indiyə kimi Azərbaycan tərəfi iqiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında dövlətlərarası sazişlər üzrə 35 ölkə ilə danışıq aparmış, onlardan 20-i ilə müvafiq sazişlər bağlanmış, daha 15-i üzrə isə hazırda danışıqlar davam etdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi islahatlarının həyata keçirilməsi zamanı vergi ödəyicilərinin və dövlətin maraqlarının maksimal tarazlığına nail olması mühüm amildir. Dövlət sahibkarların hüquq və mənafelərini qoruduğu kimi, sahibkar da öz növbəsində, büdcə qarşısında öhdəliklərinə məsuliyyətlə yanaşmalıdır. Sahibkar vergiləri məcburən ödəməməli, bunun dövlətin inkişafına, xalqının daha yaxşı yaşamasına və ən əsası, işlədiyi mühitin yaxşılaşdırılmasına xidmət etdiyini anlamalıdır. Etiraf etmək lazımdır ki, uzun illər özəl mülkiyyət sahibliyindən ayrı düşmüş bir ölkədən vergi mədəniyyətinin dərhal formalaşacağına inanmaq sadəlövhlik olardı. Lakin bu istiqamətdə aparılan güclü təbliğat-təşviqat prosesi, vergi sisteminin sadələşdirilməsi, vergi inzibatchılığının müasirləşdirilməsi istiqamətində aparılan işlərin birgə nəticəsi olaraq təkcə sahibkar-

ların və iş adamlarının deyil, sıradan vətəndaşların da vergilərin ödənilməsinə münasibəti dəyişməyə doğru meyillidir.

Son illəri təhlil edərkən vergi xidmətində aparılan islahatların mühüm bir hissəsini təşkil etmiş vergi inzibatçılığı sahəsində həyata keçirilmiş islahatlar da qeyd edilməlidir.

Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi prosesində mühüm istiqamətlərdən biri vergi xidmətinin strukturunun təkmilləşdirilməsidir. Son illərdə başlanan bu proses ötən üç ildə çox fəal şəkildə davam etdirilmişdir. Ümumiyyətlə, Vergilər Nazirliyi inzibati idarəetmə strukturunu və vergi ödəyiciləri ilə iş prosesini təkmilləşdirməklə sahibkarlıq subyektlərinin işinə maksimum az müdaxilə etmək, vergi ödənişlərinin həyata keçirilməsində şəffaflıq və könüllülük yaratmağa çalışır.

2002-ci ildə vergi inzibatçılığı sahəsində çox radikal bir addım atılmışdır. Regionlarda yerləşən 60-dək yerli vergi orqanı ləğv edilmiş və onların əvəzinə 12 ərazi vergilər idarəsi yaradılmışdır. Paytaxtda isə Bakı Şəhər Baş Vergilər İdarəsi və 11 rayon idarəsi ləğv olunaraq yeni vergi orqanı - Bakı Şəhər Vergilər Departamenti və onun tərkibində 3 filial təşkil edilmişdir. İşçilərin böyük bir hissəsi təxminən 40 faizi ixtisar olundu ki, regionlarda çalışan 1700-dək vergi işçisinin sayı 800-ə endirildi.

Struktur islahatlarından sonra əsas diqqət vergi xidmətinin iş prinsiplərinə yönəldilmişdir. Vergi orqanlarının fəaliyyətini daha şəffaf, daha aydın etmək və vergi ödəyiciləri ilə kontaktsiz qarşılıqlı münasibətə keçmək üçün vergi xidmətində yeni iş prosesləri tətbiq edilmişdir. Bu gün hər bir sahibkar etiraf edər ki, vergi xidmətinin fəaliyyəti bir neçə il əvvəllə müqayisədə xeyli dəyişmişdir. Vergi orqanları ilə işləmək prosesi sadələşmiş, vergi ödəyiciləri hətta vergi orqanına gəlmədən belə poçt vasitəsilə hesabatlarını təqdim edə bilirlər. Həyata keçirilən layihələr reallaşdıqdan sonra bəyannamələrin elektron formatda qəbulu imkanı yaranacaqdır. Hər bir vergi ödəyicisi sərbəst şəkildə öz ofisindən, evindən internetlə vergi xidmətinin saytına daxil olaraq öz şəxsi vəzəqəsinə baxa biləcək və vergi orqanına gəlmədən ödədiyi vergilər, borcu barədə məlumat

ala biləcəkdir. Yaxud da bank hesabı açmaq, ya da uçota durmaq istəyirsə, müvafiq sənədləri elektron formada əldə edəcək və bu prosesləri real vaxt rejimində, yəni “on-layn”la həyata keçirəcəkdir. Müvafiq qanunvericilik məsələləri həll edildikdən sonra isə yaxın gələcəkdə vergi ödəyicisi birbaşa real vaxt reyimində bəyannamələri də vergi orqanına göndərə bilər. Vergi ödəyicisi vaxt itirmədən, vergi orqanı əməkdaşları ilə kontakta girmədən tam şəffaf şəkildə öz bəyannaməsini təqdim etmək imkanı qazanacaqdır. Bu, inkişaf etmiş ölkələrin bir çoxunda hazırda tətbiq edilən elektron bəyannamə sisteminin qurulması deməkdir.

Vergi inzibatçılığında çox mühüm məqamlardan biri də vergi nəzarətinin təşkilidir. Vergi xidmətində aparılan dəyişikliklər məqsəd etibarilə sistemin sadələşdirilməsinə, vergi ödəyiciləri üzərində nəzarətin azaldılmasına xidmət etsə də, inzibatçılığın yaxşılaşdırılması və daha müasir üsulların tətbiqi vasitəsilə vergi nəzarəti bir qədər də təkmilləşdirilmişdir. Vergi yoxlamalarının sayı azalmış, lakin onların keyfiyyət göstəriciləri xeyli yaxşılaşmışdır. Səyyar vergi yoxlamalarının statistikasına diqqət yetirsək, görmək olar ki, 1998-ci ildə onların sayı 17 minə çatırdı, 2000-ci ildə bu rəqəm 2 dəfə, 2004-cü ildə isə daha 2 dəfə aşağı düşmüşdür. Yoxlamaqabağı prosedurların və səyyar vergi yoxlamasının təyin edilməsi üçün əsasların olması hallarına dair ilkin araşdırmalar prosesinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində bu gün vergi orqanının təyin etdiyi səyyar yoxlamanın heç biri nəticəsiz qalmır. Yəni vergi orqanı müəssisəyə yalnız burada qanun pozuntusunun olması faktının mövcudluğuna əmin olduqdan sonra yoxlama təyin edir. 2004-cü ilin nəticələrinə əsasən, yoxlama təyin edilmiş təsərrüfat subyektlərinin 98 faizində qanun pozuntusu halları aşkarlanmışdır. Qalan 2 faiz yoxlama müəssisələrin bağlanması hallarında vergi öhdəliklərinin olub-olmamasını müəyyənləşdirmək məqsədilə aparılmışdır ki, bu da əslində, yoxlama yox, qanunvericilik prosedurudur. Yoxlamaların keyfiyyət göstəricilərinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, total və kütləvi yoxlama prosedurlarının ünvanlı təyinetmə üsulları üzərində köklənməsi, həmçinin qanun pozuntularının yoxlamaqabağı prosedurlar nəticəsində əldə

edilməsi mahiyyət etibarilə yoxlamaların sayını azaltsa da, büdcəyə hesablanan vəsaitlərin həcmi artırmışdır. 2004-cü ilin nəticələrinə görə, hər bir yoxlamaya düşən əlavə hesablanmış vəsait və tətbiq olunan maliyyə sanksiyalarının həcmi 112 milyon manat təşkil etmişdir ki, bu da 2003-cü ilə nisbətən 75,5 faiz, 2000-ci ilə nisbətən isə 2,3 dəfə çoxdur.

Ümumiyyətlə, dövlət vergi orqanları öz fəaliyyət sistemini sahibkarlar üzərində kütləvi nəzarətlə deyil, səmərəli nəzarət mexanizmləri tətbiq etməklə qurmaq istiqamətində iş aparırlar. Son üç ildə vergi nəzarətinin bütün spektrlərində informasiya texnologiyaları tətbiq edilmişdir. Hazırda Nazirliyin avtomatlaşdırılmış vergi informasiya sisteminin yaradılması layihəsi üzərində iş aparılır. Müasir informasiya sistemlərinin tətbiqi nəticəsində bu gün mükəmməl bir nəzarət sistemi formalaşdırılmışdır. Lakin bu son hədd deyildir və vergi orqanları yenə də nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üzərində işləyirlər.

Bildiyimiz kimi, sahibkarların öz vergi öhdəliklərinə məsuliyyətlə yanaşması vergi xidmətinin bütün sahələrdə işini asanlaşdırır, vergi nəzarətinin daha yumşaq müstəvidə qurulmasını şərtləndirir. Lakin bundan sui-istifadə etmək istəyən vergi ödəyicilərinə də rast gəlinir. Belə halların qarşısını almaq məqsədilə 2001-ci ildə Vergilər Nazirliyi yanında Vergi Cinayətlərinin İbtidai Araşdırılması Departamenti yaradılmışdır. Departamentin vəzifəsi vergi hüquqpozmalarına və bu sahədə törədilən cinayətlərə qarşı mübarizə aparmaq, dövlət büdcəsindən yayındırılan vəsaitlərin büdcəyə ödənilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Təkcə, 2004-cü il ərzində departamentin xəttilə istintaqı tamamlanmış cinayət işləri üzrə vurulmuş ziyandan 19,2 milyard manatının ibtidai istintaq zamanı dövlət büdcəsinə ödənilməsi təmin edilmişdir ki, bu da əvvəlki ilə nisbətən 10,5 dəfə çoxdur. Burada Azərbaycanın vergi sistemini digər ölkələrin vergi sistemindən fərqləndirən bir xüsusiyyəti qeyd etmək lazımdır. Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq vergi cinayətinə yol vermiş şəxslər dövlət büdcəsinə dəymiş ziyanı tam ödədikləri halda, onlara barədə qaldırılmış cinayət işinə xitam verilir. Lakin bu, Azərbaycanın vergi

xidmətinin yeganə fərqləndirici cəhəti deyildir.

Vergilər Nazirliyi öz strukturunu, vergi inzibatçılığını, vergi ödəyicilərinə xidmət sahəsini təkmilləşdirmək üçün bu gün də müxtəlif layihələr həyata keçirir. Hazırda Avropa Birliyinin TACIS proqramı ilə birlikdə dəyəri 1,5 milyon avro olan texniki yardım layihəsi reallaşdırılır. Yardım vergi işçilərinin və vergi ödəyicilərinin tədrisinə, xidmət strukturunun genişlənməsinə, daxili kommunikasiya texnologiyasının tətbiqinə yönəldilmişdir. Bundan başqa, ABŞ Xəzinədarlıq Departamentinin bir qrup məsləhətçisi və daimi rezident - koordinatoru vergi siteminin inkişafına texniki yardım göstərir. Bu təşkilatın köməyi ilə həm xarici ölkələrdə, həm də Nazirliyin Tədris Mərkəzində vergi orqanlarının əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması istiqamətində işlər aparılır.

Azərbaycanda son illərdə vergi dərəcələrinin səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salınmışdır. Belə ki, 1995-2004-cü illər ərzində mənfəət vergisinin dərəcəsi 35 %-dən 24%-ə, əlavə dəyər vergisi 20 %-dən 18 %-ə endirilmiş, eyni zamanda, fiziki şəxslərin gəlir vergisinin yuxarı həddi 55 %-dən 35%-ə qədər aşağı salınmışdır. Aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləği isə 60 min manatdan 100 min manatadək, 2004-cü ilin yanvar ayından isə 150 min manatadək artırılmışdır.

Mənfəət vergisinin dərəcəsi inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə xeyli aşağı, MDB-yə daxil olan dövlətlərlə müqayisədə isə orta səviyyədədir. Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin maksimal dərəcəsi Kanada və ABŞ istisna olmaqla digər inkişaf etmiş ölkələrdəkindən aşağıdır. Bu göstərici üzrə MDB üzvü olan ölkələrlə müqayisədə yalnız Özbəkistan və Tacikistan bizi qabaqlayır. Lakin keçmiş sovet respublikaları arasında ƏDV-nin ən aşağı dərəcəsi Azərbaycandadır.

Bununla belə, vergi dərəcələrinin fərdi müqayisəsi heç də vergi sisteminin səmərəliliyi haqda fikir söyləməyə kifayət etmir. Bunun üçün təsərrüfat subyektlərinə düşən vergi yükü hesablanmalıdır. Vergi yükü dövlətin həyata keçirdiyi vergi siyasətinin nəticəsi

olmaqla vergi sisteminin keyfiyyət xarakteristikası sayılır.

Vergi sisteminin sadələşdirilməsi vergi islahatının ən mühüm istiqamətlərindən biridir. Vergi sisteminin mürəkkəbliyi isə inzibati idarəetmə xərclərinin artmasına, ayrı-ayrı vergi ödəyiciləri arasında olan vergi yükünün qeyri-bərabərliyi haqqındakı fikrin daha geniş yayılmasına səbəb olur. Deməli, vergi islahatlarının əsas xüsusiyyəti onun ölkənin mövcud iqtisadi imkanından və əhalinin hüquqi şüurundan asılı olaraq həyata keçirilməsidir. Hüquqi məsuliyyət səviyyəsi aşağı olan vergi ödəyicilərinin gəlirlərini vergiyə tam cəlb etmək və onlar üzərində nəzarətin səmərəliliyini təmin etmək məqsədilə hökumət vergi ödəyicilərindən öz gəlirləri və ödənilən dividendləri barədə rəsmi məlumat verilməsini tələb edir. Onu da qeyd edək ki, islahatlar dövründə, vergidən yayınma və vergidən gizlədilmə hallarına da çox rast gəlinir. Bu zaman, vergiyə nəzarətin bu və ya digər metodlarından istifadə edilməsinə baxmayaraq, vergi orqanları pul vəsaitlərinin hərəkətinə və dövlətin bağlanmış olduğu bütün vergi müqavilələrinə tam nəzarət edə bilmir. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə vergi sahəsində aparılan dəyişikliklər tədricən həyata keçirilir. Təcrübə göstərir ki, həyata keçirilən vergi islahatının müsbət nəticə verməsi əsasən aşağıdakılara nail olunduğu halda mümkündür. Birincisi, bütün sahibkarların (onların əmlakının həcmindən asılı olmayaraq) iqtisadi maraqları pozulmadıqda və vergi qanunvericiliyinə müvafiq olaraq ölkənin vergi sistemi vahid formada fəaliyyət göstərmədikdə, vergi islahatları əsasən məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən və maliyyə axınının istiqamət və həcmindən asılı olaraq həyata keçirilir.

2000-2004-cü illər ərzində Respublikamızın vergi sisteminə həyata keçirilən çoxsaylı islahatların tərkib hissəsi kimi yeni vergi qanunvericiliyinin təbliği, vergi mədəniyyətinin yüksəldilməsi, sahibkarlar və vergi əməkdaşları arasında işgüzar münasibətlərin yaradılması məqsədilə 2000-ci ilin sonundan vergi orqanlarında vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması şöbələri yaradılmışdır. Bundan əlavə dövlət büdcəsinə vergilər və digər daxilolmalar üzrə

müəyyən edilmiş proqnoz tapşırığın yerinə yetirilməsi məqsədi ilə vergi yığımının sistemləşdirilməsi, vergitutma bazasının genişləndirilməsi üçün potensial mənbələrin müəyyənləşdirilməsi sahəsində irimiqyaslı tədbirlər həyata keçirilir, sahibkarlığın inkişafına süni maneələrin qarşısının alınması, onların fəaliyyətinə lüzumsuz müdaxilələrə son qoyulması, bir sözlə sağlam vergi münasibətlərinin qurulması ilə bağlı məqsədyönlü iş aparılır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da aparılan islahatların və vergi sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas prinsipi vergi yığımının sivil üsullarla aparılmasıdır.

Deməli, vergi islahatının keçirilməsi prinsiplərinin seçilməsi yalnız vergitutmanın optimallaşdırılması məqsədindən deyil, həm də ölkədə islahatların sosial və iqtisadi imkanlarından çıxış etməlidir. Ümumiyyətlə, vergi islahatı son nəticədə iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılmasını və ölkənin ümumi iqtisadi inkişafını təmin etməlidir.

Fəsil II. Vergi inzibatçılığı və onun təkmilləşdirilməsinin vergi sisteminin səmərəliliyinə təsiri

2.1. Vergi inzibatçılığının mahiyyəti, onun forma və metodları

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi həyata keçirilən vergi islahatının ilkin mərhələsi olmaqla dövlət vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri, habelə vergi qanunvericiliyi ilə tənzimlənən vergi münasibətlərinin digər iştirakçıları arasında qarşılıqlı münasibətləri köklü surətdə dəyişməyə imkan vermişdir.

Vergi nəzarəti tədbirlərinin aparılması zamanı həyata keçirilən bütün proseslərin iqtisadi və hüquqi cəhətdən ciddi reqlamentləşdirilməsi, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq vergi orqanları qarşısında yeni vəzifələrin qoyulması və bu kimi digər məsələlər vergi orqanlarının işinə yeni məzmun vermiş və onların işini müəyyən qədər çətinləşdirmişdir.

Dövlətin vergi siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi üçün təşkilati tədbirlərin həmahəng sisteminin qurulması zəruridir. Bütçəyə gözlənilən vəsaitləri tam məbləğdə sərbəhər etmək üçün dövlət vergilərin yığılmasının kifayət qədər etibarlı mexanizmə malik olmalıdır. Bu mexanizmin əsas təşkiledicilərindən biri də vergi inzibatçılığı sayılır.

Vergi inzibatçılığı dedikdə, vergi münasibətlərinin dövlət tərəfindən idarə edilməsi sistemi nəzərdə tutulur. Vergi münasibətləri vergi inzibatçılığının predmetini təşkil edir.

Vergi münasibətlərinin yaranması dövlətin və onun institutlarının mövcudluğu və fəaliyyəti ilə əlaqədar obyektiv zərurətlə şərtləndirilir. Təsərrüfatçılığın bazar prinsiplərinin yaranması və inkişafı iqtisadi və sosial proseslərin idarə edilməsində dövlət tənzimlənməsinin rolunun getdikcə artması ilə müşayiət olunur. Bu da təkcə dövlət strukturlarının zəruri vəsaitlərlə təmin edilməsi üsulu kimi deyil, həm də ictimai istehsalın proporsiyalarına dövlət təsiri sistemi kimi vergilərin əhəmiyyətinin artırılmasını

müəyyən edir. Dövlətin vergi siyasətinin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün bir sıra təşkilati tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsi lazım gəlir.

Dövlətlə (vergi nəzarəti subyektləri timsalında) vergitutmanın subyektləri - öz xüsusi vəsaitləri hesabına vergilərin ödənilməsi kimi hüquqi vəzifələri yerinə yetirən hüquqi və fiziki şəxslər - arasında vergi münasibətləri yaranır.

İqtisadiyyatın inzibati-amirlik sistemindən bazar münasibətlərinə keçidi vergi inzibatçılığına dərin iqtisadi məzmun vermiş və onun qarşısında tamamilə fərqli tələblər qoymuşdur. İdarəetmə tədricən statik vəziyyətdən çıxmış və vergi münasibətlərinin müxtəlif dəyişikliklərinə operativ reaksiya verməyə başlamışdır. Bununla əlaqədar olaraq vergitutma sisteminin özü indikativ xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Vergilərin büdcəyə tam həcmdə daxil olmaması aşağıdakılar barədə xəbərdarlıq edir:

- fəaliyyətdə olan vergi normaları təkrar istehsalın tələblərinə tam cavab vermir və onlara yenidən baxmağa ehtiyac duyulur;

- dövlət vergi orqanları vergi daxilolmalarının tam təmin olunmasına nəzarət edə və vergidən yayınma imkanlarının və hallarının qarşısını ala bilmirlər;

- beynəlxalq inteqrasiya prosesləri güclənmiş və vergi orqanları tərəfindən xarici ölkələrin vergi qanunvericiliyinin xüsusiyyətlərinin və həmçinin ikiqat vergitutmanın qarşısının alınması barədə müqavilələrin bağlanması beynəlxalq qaydalarının mənimsənilməsinin zəruriliyi yaranmışdır.

Bu cür siqnaallar vergi sisteminin idarə edilməsinin metodlarına yenidən baxılmasının zəruriliyini şərtləndirir. Vergi orqanlarının idarəetmə sistemində hərəkətlərini təhlil etməklə vergitutmanın iqtisadi-hüquqi əsaslarını dəyişmədən operativ qaydada aradan qaldırılması mümkün olan taktiki xarakterli çatışmamazlıqları aşkar etmək mümkündür. Belə hallarda vergi sisteminin idarə edilməsinin metodlarına yenidən baxılması barədə hökumətin qərarı qəbul edilməlidir. Vergi nəzəriyyəsi və praktikasını vergi inzibatçılığının strukturu və funksiyalarının, vergi siyasətinin istiqamətlərinin, habelə vergi sisteminin metodiki əsaslarının ciddi

şəkildə dəyişilməsinə tələbatın olmasını müəyyən edə bilər. Bu da son nəticədə vergi sistemində əsaslı qərarların qəbul edilməsinə və hətta vergi islahatının növbəti mərhələsinin aparılmasına səbəb ola bilər.

Vergi inzibatçılığı - idarəetmənin ümumi nəzəriyyəsi və praktikasının bir hissəsi olmaqla, elmi-praktiki araşdırmaların və metodiki hərəkətlərin vacib bir sahəsidir. O, müasir dünya praktikası ilə zənginləşdirilmiş iqtisadi, siyasi, hüquqi və digər elmlərin fundamental biliklərinə əsaslanır. Eyni zamanda, o, informasiya təminatının metod, üsul və vasitəsi olmaqla dövlət və idarəetmə orqanları (o cümlədən bütün səviyyədə olan vergi orqanları) qanunla müəyyən edilmiş istiqamətdə vergi mexanizminin fəaliyyətini təmin edir, iqtisadiyyatda və siyasətdə ciddi dəyişikliklər baş verdikdə vergi sistemində zəruri dəyişiklikləri koordinasiya edir.

Beləliklə, vergi inzibatçılığı anlayışı iki mənada başa düşülür. Birincisi, bu idarəetmə orqanları (qanunverici və inzibati vergi orqanları) sistemidir. Bu orqanların əsas vəzifəsi növbəti plan dövründə vergi konsepsiyasının qəbul edilməsinin prosedur təminatından, yəni onun tərtibi, müzakirəsi və qanunvericilik qaydasında təsdiqindən ibarətdir. Bundan başqa, onlar vergi büdcəsinin yerinə yetilməsi barədə hesabatlar tərtib etməli və onların hərtərəfli təhlilini aparmalıdır.

İkincisi, bu vergi hərəkətlərini və konkret vergi texnikasını reqlamentləşdirən və həmçinin vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət tədbirlərini müəyyən edən norma və qaydaların məcmusudur.

Vergi inzibatçılığı idarəetmə hərəkətlərinin daha sosial ifadə olunmuş sferasıdır. Vergi inzibatçılığının çatışmazlıqları büdcəyə vergi daxilolmalarının kəskin aşağı düşməsinə səbəb olur, vergi hüquq pozuntularının baş vermə ehtimalını yüksəldir və son nəticədə cəmiyyətdə sosial gərginliyin yaranmasına gətirib çıxarır. Vergi qanunları qəbul edilərkən buraxılan konseptual səhvlər bu çatışmazlıqları bir daha artırır. Vergi sistemi, onun idarə edilməsi sistemi və vergitutmanın metodologiyası arasında

ciddi səbəb-nəticə qarşılıqlı əlaqəsi mövcuddur. Vergitutmanın bu fundamental müddəası onun idarə olunması sisteminin təşkili zamanı nəzərə alınmalıdır.

Vergi münasibətlərinin idarə edilməsi prosesində təkcə vergi orqanları deyil, həm də qanunverici və icra orqanları, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi, arbitraj məhkəmələri, maliyyə və xəzinədarlıq orqanları və s. iştirak edirlər. Hüquq-mühafizə orqanları, auditor və məsləhət-hüquqi xidmətlər dövlətlə vergi ödəyicilərinin qarşılıqlı münasibətlərinə bilavasitə təsir göstərirlər. Onların fəaliyyəti vergi münasibətlərinin idarə edilməsinin bir hissəsi sayılır. Ümumiyyətlə, vergi inzibatçılığının keyfiyyətinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün müxtəlif idarəetmə səviyyələrində qeyd olunan orqanların qarşılıqlı münasibətlərini qanunvericiliklə təsbit etmək lazımdır.

Bazar münasibətlərinə keçid və biznesin azad iqtisadiyyat şəraitində fəaliyyəti zamanı dövlət vergi orqanlarının vəzifələri dəim dəyişilir. Hazırda Vergilər Nazirliyi və onun ərazi struktur vahidləri vergi büdcələrinin yerinə yetirilməsinə nəzarət edən bir orqandan dövlət tədqiqat mərkəzlərinə çevrilməkdədirlər. Vergi orqanları tərəfindən analitik informasiya funksiyalarının (bu yalnız informasiya axınlarının kompüterləşdirilməsi şəraitində mümkündür) yerinə yetirilməsi onların vergitutmanın tənzimləmə qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldəcəkdir. Ona görə də vergi inzibatçılığı anlayışını vergitutmanın təkmilləşdirilməsi və koordinasiyası ilə məşğul olan dövlət idarəetmə sisteminə də aid etmək olar.

Vergi inzibatçılığı dövlətin fəaliyyətinin xüsusi forması olmaqla onun qarşısında aşağıdakı vəzifələri qoyur:

- təsərrüfat subyektlərinin, ayrı-ayrı sahələrin və ümumilikdə iqtisadiyyatın gəlirlərinin artımının proqnoz hesabatları əsasında qısamüddətli və ortamüddətli perspektivdə vergi daxilolmalarının həcminin proqnozlaşdırılması. Hazırda belə hesabatların tərtibi sahəsində respublikamızın və xarici ölkələrin müəyyən təcrübəsi vardır;

- vergitutma sahəsində dövlətin sosial proqramlarının həyata

keçirilməsinə mənfi təsir etməyən və biznesin inkişafına daha əlverişli şərait yaradan yeni konsepsiyaların hazırlanması;

- xarici iqtisadi fəaliyyət sistemində proteksionist siyasətin təmin olunması üçün vergi əsaslandırılmalarının tərtibi.

Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi respublikamızın vergitutma sisteminin bazar prinsiplərinə uyğunlaşdırılmasını təmin edəcəkdir. Bütün bunlar da respublika vergi sisteminin beynəlxalq vergi münasibətləri sistemində inteqrasiyasına imkan verəcəkdir.

Vergilər mülkiyyət münasibətləri ilə sıx əlaqədirlər. Bu da həmişə iqtisadi maraqların toqquşmasına gətirib çıxarır. Bir çox baza problemlər, məsələn, torpaq, əmək, kapital bazarlarının yaradılması, özəlləşdirmədə yol verilən çatışmazlıqlar, iqtisadiyyatın kriminallaşdırılması və s. istiqamətində məsələlər həll edilməyənədək inzibati-amirlik idarəetmə metodları qorunub saxlanılacaqdır.

Qeyd olunan problemlərin ardıcıl olaraq aradan qaldırılması, həmçinin vergitutmanın qanunverici əsaslarının inkişafı vergi sisteminin idarə edilməsində dinamikliyə şərait yaradır və eyni zamanda, onun hüquqi əsaslarını möhkəmlədir. İqtisadi münasibətlər sferasını tənzimləyən bütün qanunlar açıq mətbuatda dərc olunduğuna görə hamı onları müstəqil şəkildə dərindən öyrənə və şərh edə bilər. Bu da idarəetmənin demokratikləşdirilməsinə imkan yaradır. Vətəndaşların hüquqi biliklərinin getdikcə artması son nəticədə köhnə idarəetmə metodlarının və strukturlarının getdikcə dağılmasına səbəb olur.

Vergi hüququnun müddəalarına əsaslanan və onu nəzəri-praktiki baxımdan tamamlayan vergi inzibatçılığını bir növ vergi mexanizminin elementlərinin bütün strukturunun əsası da adlandırmaq olar. Onun bütün təşkilədiciləri olan planlaşdırma, tənzimləmə və nəzarət funksiyaları dövlət idarəetmə orqanlarında mütəxəssislərin idarəetmə hərəkətlərinin məzmununu təşkil edir. Vergi hüququnun normaları səmərəli vergi inzibatçılığı sistemini təşkil etməyə, onu bütün vergi mexanizminə tətbiq etməyə imkan verir. Elmi nöqtəyi-nəzərdən vergi mexanizmi vergi inzibatçılığının obyektinə kimi çıxış edir.

Bir sıra alimlərin elmi əsərlərində və praktikada vergi mexanizmi anlayışı birmənalı olaraq izah olunmur. Vergi mexanizmi ilkin olaraq metodoloji baxımdan, sonra isə metodiki baxımdan aydınlaşdırılmalıdır. Ona görə də vergi mexanizmi anlayışı ikili məzmunu malikdir. Bu anlayışın daha geniş (ümumnəzəri) və dar (praktiki) mənada izahlarını verək.

Birincisi, vergi mexanizmi vergi nəzəriyyəsinin mühüm bir sahəsi olmaqla, onu təşkilati-iqtisadi kateqoriya kimi izah edir. Eyni zamanda, bu milli gəlir istehsalında yaradılan dəyərin bir hissəsinin ictimailəşdirilməsi zamanı yaranan yenidən bölüşdürmə münasibətlərinin idarə edilməsinin obyektiv zəruri prosesidir. Bu prosesdə yaranan bütün münasibətləri üç altsistemə ayırmaq olar: vergi planlaşdırılması, vergi tənzimlənməsi və vergi nəzarəti. Bu altsistemlər real iqtisadi bazisin təməli əsasında inkişaf edən təkrar istehsal münasibətlərinin təşkilədiciləri olduğuna görə onların nəzəri təyinatının xüsusiyyətləri iqtisadi nəzəriyyənin fundamental müddəalarına əsaslanır.

İkincisi, praktika vergi planlaşdırılmasının, tənzimlənməsinin və nəzarətinin konseptual təyin olunan sahələrinə özünün töhfəsini verir. Ona görə də vergi mexanizminə həm də konkret vergi hərəkətlərinin məcmusu kimi baxıla bilər. Bu həm də real vergi istehsalı adlandırılı bilər. Bu baxımdan vergi mexanizmi vergi münasibətləri sisteminin subyektiv tənzimlənməsinin iqtisadi vasitəsi kimi çıxış edir. Belə hərəkətlərin qanuna tabeçiliyi vergi münasibətlərinin tənzimlənməsində subyektivizmi aradan qaldırır.

Vergi mexanizmi real praktika prizması baxımından konkret olaraq məkan və zamana görə fərqləndirilir. Belə ki, vergi hərəkətləri hakimiyyət orqanlarının və idarəetmənin müxtəlif səviyyələrində eyni deyildir və vaxta görə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Vergi mexanizmi vergi hərəkətlərinin məcmusu olmaqla, vergi qanunlarının müddələrinin praktiki olaraq həyata keçirilməsinin qayda və şərtlərinin məcmusudur. Ona görə də vergi nəzəriyyəsinin əsas prinsiplial tələbinin - vergitutmanın subyektiv və obyektiv əsasları vahid bir tam təşkil edir - pozulmaması üçün hər bir praktiki hərəkət zamanı qanunun tə-

ləbləri gözlənilməlidir. Başqa sözlə desək, obyektiv əsaslara malik olmayan hər bir vergi hərəkəti təkrar istehsal prosesinə subyektiv müdaxilə kimi çıxış edir, bu da son nəticədə bu proseslərin deformasiyasına gətirib çıxarır.

Vergi inzibatçılığının qanunları və digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənən vergi istehsalı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, Vergi, Gömrük, Torpaq, İnzibati Xətalər və digər məcəllələrdə əks olunmuş bir sıra qanunvericilik normalarından əsaslı surətdə asılıdır. Vergi Məcəlləsinin, Mülki Məcəllənin və Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunmuş mühasibat uçotunun aparılmasının və təşkilinin Metodiki əsaslarının müddəaları vergi istehsalına bilavasitə təsir göstərir. Mülki Məcəllə təsərrüfat subyektlərinin hüquqi statusunu müəyyən etməklə onlara müvafiq vergi rejimlərinin seçilməsi imkanını verir.

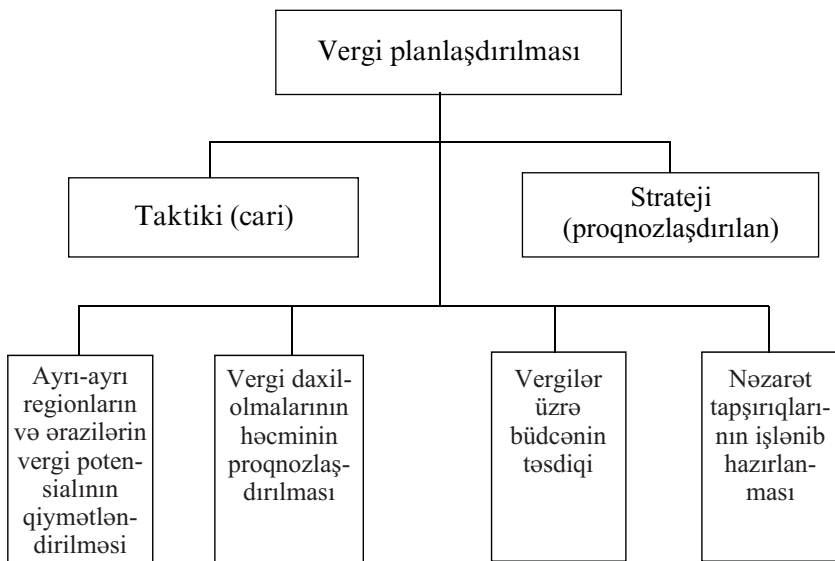
Vergi mexanizmi vergi hüququna və vergitutmanın idarə edilməsinin əsaslarına söykənərək vergi münasibətlərinin nizama salınmasına şərait yaradır.

Vergi inzibatçılığını vergi münasibətlərinin dövlət tərəfindən idarə edilməsi sistemi kimi qəbul etməklə dövlətin bu idarəetməni həyata keçirmək üçün istifadə etdiyi forma və metodları nəzərdən keçirək.

Vergi inzibatçılığının metodları kimi aşağıdakılar çıxış edir: vergi planlaşdırılması, vergi tənzimlənməsi və vergi nəzarəti.

Vergi inzibatçılığının hər bir metoduna onların qarşısında qoyulan vəzifələrin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsinin forma, üsul və qaydalar xasdır.

Vergi planlaşdırılması cari (taktiki) və daha uzaq perspektivli (strateji və yaxud vergi planlaşdırılması) ola bilər (Şəkil 2.1.1). Vergi planlaşdırılmasının əsas məqsədi ayrı-ayrı vergi ödəyiciləri kateqoriyaları üzrə maliyyə resurslarının həcminin müəyyən edilməsi və maksimum mümkün mədləgdə vəsaitin ödəyicilərdən alınması yolu ilə büdcə tələbatının təmin edilməsi, habelə vergi tənzimlənməsinin və vergi nəzarətinin optimallaşdırılmasından ibarətdir.

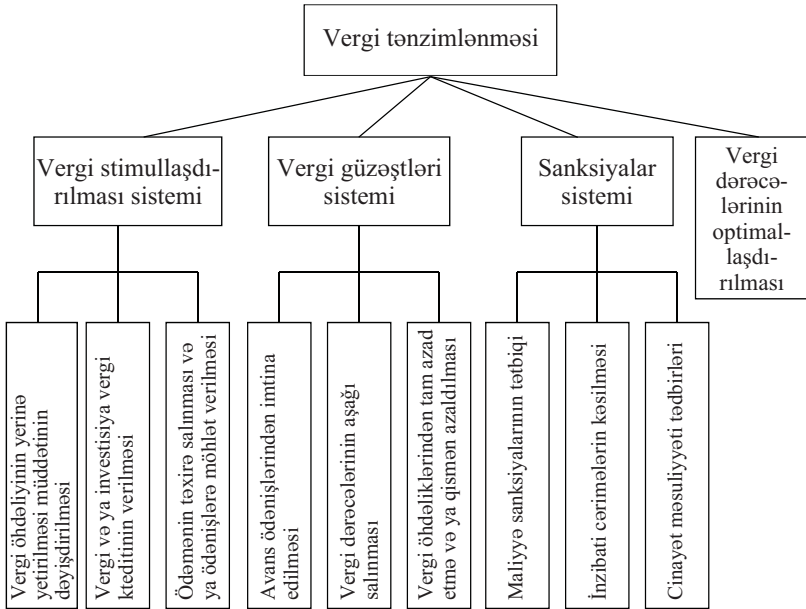
Şəkil 2.1.1. Vergi planlaşdırılmasının forma və metodları

Vergi planlaşdırılmasının əsas vəzifəsi büdcə tapşırıqlarının kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərinin iqtisadi əsaslandırılmasını təmin etməkdir.

Vergi planlaşdırılmasının gedişində aşağıdakı işlərin yerinə yetirilməsi təmin olunur: ayrı-ayrı rayonların və ərazilərin vergi potensialı qiymətləndirilir; iqtisadi artım tempi nəzərə alınmaqla vergi daxilolmalarının həcmi müəyyənləşdirilir; vergilər üzrə büdcə tərtib olunur; büdcə kəsirinin məbləği, inflyasiyanın səviyyəsi, qiymətlərin indeksi müəyyənləşdirilir, ayrı-ayrı büdcələr üzrə nəzarət tapşırıqları işlənilib hazırlanır və s.

Vergi tənzimlənməsinin əsas məqsədi vergi münasibətləri iştirakçıları arasında ictimai, korporativ və şəxsi iqtisadi maraqların balanslaşdırılmasından ibarətdir. İlkin olaraq vergi tənzimlənməsi büdcə-vergi sferası fəaliyyətində dövlətin maraqlarını güdür, yəni maliyyə resursları ilə ictimai maraqların maksimal təmin olunmasını nəzərdə tutur. Vergi tənzimlənməsinin formaları kimi vergi stimullaşdırılması sistemini, vergi dərəcələrinin optimallaş-

dırılmasını, vergi güzəştləri sistemini və sanksiya təsirli tədbirləri göstərmək olar (Şəkil 2.1.2).

Şəkil 2.1.2. Vergi tənzimlənməsinin forma və metodları.

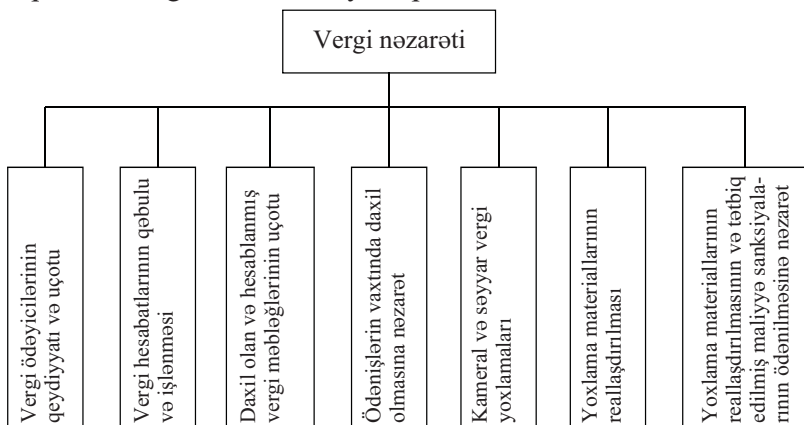
Vergi stimullaşdırılması sistemi vergilərin və faizlərin ödənilməsi müddətlərinin dəyişdirilməsini, vergilər üzrə ödənişlərin təxirə salınmasını, vergi kreditinin və ya investisiya vergi kreditinin verilməsini nəzərdə tutur.

Vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması vergi tənzimlənməsində mühüm yer tutur. Vergi dərəcələrinin optimallaşdırılmasında əsas məqsəd vergilərin fiskal və tənzimləmə funksiyaları arasında nisbi tarazlığın əldə edilməsindən ibarətdir. Məlum olduğu kimi, səmərəli vergi sisteminin qurulması ilk növbədə vergi dərəcələrinin səviyyəsindən asılıdır. Vergi dərəcələrinin optimal kəmiyyətinin müəyyən edilməsi prosesi çox mürəkkəb və əməktutumludur. Burada ilk növbədə dövlət xərclərinin optimallaşdırılması məqsədi ilə iqtisadi əsaslandırmanın aparılması və onların real iqtisadiyyatın imkanlarına uyğunlaşdırılması zəruridir.

Vergi güzəştləri sistemi yeni və rəqabət qabiliyyətli məhsulların buraxılışı, texnoloji proseslərin modernləşdirilməsi zamanı maliyyə itkilərini kompensasiya edən, kiçik sahibkarlığın inkişafına şərait yaradan və istehsal fəaliyyətini stimullaşdıran strateji istiqamətli və təsirli vergi imtiyazları kompleksini əhatə edir. Vergi güzəştləri adətən müəyyən şərtlər daxilində avans ödənişlərinin ləğv edilməsi, vergi öhdəliklərinin qismən azaldılması və yaxud tam götürülməsi, vergi dərəcələrinin aşağı salınması kimi verilə bilər.

Sanksiya sistemi vergi tənzimlənməsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla vergi inzibətçiliğinin mühüm bir formasıdır. Vergi qanunvericiliyini pozan şəxslərə maliyyə sanksiyaları tətbiq olunur, inzibati cərimələr kəsilir və həmçinin onlara qarşı cinayət məsuliyyəti tədbirləri həyata keçirilir.

Səmərəli vergi inzibətçiliğinin zəruri şərtlərindən biri də vergi nəzarətidir (Şəkil 2.1.3). Vergi nəzarətinin məqsəd və vəzifələri müxtəlifdir. Onun əsas məqsədi vergidən yayınmanın qarşısını almaq və büdcə gəlirlərinin dayanıqlı daxilolmasını təmin etməkdir.

Şəkil 2.1.3. Vergi nəzarətinin forma və metodları

Vergi nəzarəti tədbirləri həyata keçirilərkən vergi inzibətçiliğinin aşağıdakı əsas formaları fərqləndirilir:

- vergi ödəyicilərinin qeydiyyatı və uçotu;
- hesabatların qəbulu və işlənməsi;
- hesablanan və daxil olan vergi məbləğlərinin uçotu;

- ödənişlərin tam və vaxtında daxil olmasına nəzarət;
- kameral vergi yoxlamaları;
- səyyar vergi yoxlamaları;
- vergi yoxlaması materiallarının reallaşdırılması;
- vergi yoxlaması materiallarının həyata keçirilməsinə, tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarının və kəsilmiş inzibati cərimələrin ödənilməsinə nəzarət.

Vergi inzibatçılığının qeyd olunan forma və metodlarının optimal nisbəti dövlətin vergi siyasətinin səmərəliliyini təmin edir.

2.2. Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

Ölkənin iqtisadi müvəffəqiyyətinin əsas amili bir tərəfdən dövlət hakimiyyəti institutlarının keyfiyyəti, digər tərəfdən isə qəbul edilən siyasi qərarların və qanunların keyfiyyəti sayılır. Bu xüsusilə vergitutmaya münasibətdə daha aktualdır, ona görə ki, iqtisadi siyasətin digər sahələrində olduğu kimi, vergi sistemi (vergi qanunvericiliyi, vergi siyasəti) ilə vergi inzibatçılığı (vergi xidməti institutu) arasında fərqi müəyyən edilməsi elə də asan məsələ deyildir. Yaxşı vergi inzibatçılığının özü yaxşı vergi siyasəti deməkdir. Ən yaxşı vergi siyasəti, hansı ki, “işləmir”, vergi inzibatçılığının onu həyata keçirmək qabiliyyəti yoxdur - olduqca aşağı qiymətə layiqdir. Vergi inzibatçılığında hansı islahatın aparılmasından asılı olmayaraq bu islahatların vergi siyasətinə və fiskal sistemin digər elementlərinə mümkün təsirini həmişə nəzərə almaq lazımdır. Vergi sistemi vergi siyasətini, mülki-hüquq münasibətlərini və vergi inzibatçılığını müəyyən edən qanunvericiliyə əsaslanır.

Vergi inzibatçılığını vergi orqanlarının fəaliyyət komponentlərinə və iş texnologiyasına ayırmaq olar (şəkil 2.2.1.) Məcmu halında onlar vergi orqanlarının fəaliyyətinin bir sıra işçi texnoloji proseslərinin təkmilləşdirilməsi, permanent qanunvericilik dəyişiklikləri və vergitutma sahəsində istifadə olunan mütərəqqi dünya təcrübəsinin mövcudluğu şəraitində vergi inzibatçılığının səmərəliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmişdir.

Hazırda vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi vergi islahatının əsas məsələlərindən biri sayılır. Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi daim dövlət büdcəsinə daxilolmaların kəmiyyətinin vergi qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən vergi öhdəliklərinin məbləğlərinə (ÜDM-in faizi ilə) bərabərliyinə gətirilməsi məqsədini güdməlidir.

Azərbaycanda dövlət vergi orqanlarının formalaşmasının və inkişafının ilkin mərhələsində vergi sisteminin prinsiplial çatışmazlığı vergitutma metodologiyasını avtomatlaşdırma texnologiyası və struktur təşkili ilə uyğunlaşdıran tam sistemli konsepsiyanın olmamasından ibarət idi. Nəticədə vergi orqanlarının sistemləşdirilməmiş strukturlarının yaranması (şöbələrin tərkibində, funksiyalarında və işçilərin sayında müxtəlifliklərin olması); vergi hesablaşmalarının avtomatlaşdırılmasının müxtəlif proqram və texniki emal vasitələrinin yoxluğu; xarici mühitlə qarşılıqlı informasiya mübadiləsinin təşkilində vahid siyasətin olmaması; ağır əmək tutumlu əməliyyatların (təkcə bir il ərzində hüququ şəxslərin təqdim etdiyi hesabatların həcmi bir neçə milyon səhifədən çoxdur) yerinə yetirilməsi zamanı əl əməyinin xüsusi çəkisinin yüksək olması və s.

Bu gün vergi inzibatçılığı tələb edir:

- vergi və mühasibat hesabatlarının yığılması, saxlanması və onların emalı proseduralarının maksimum avtomatlaşdırılması;
- nəzarət işlərinin aparılması zamanı onlara operativ istifadənin təmin olunması şərti ilə informasiya resurslarının mərkəzləşdirilməsi və inteqrasiyası;
- vergi inzibatçılığının bütün funksiyalarının standartlaşdırılması;
- proqram-texniki komplekslərin standartlaşdırılması və unifikasiyası.

Azərbaycanda vergi sisteminin formalaşması mərhələsində vergi növləri üzrə aydın şəkildə ifadə olunan ixtisaslaşan vergi orqanlarının mərkəzləşdirilmiş vertikal sistemi formalaşmışdı. Bu zaman informasiya modeli informasiya axınlarının mərkəzsizləşdirilməsinə və onların əsasən yerli səviyyədə yığılmasına yönəldilmişdi.

Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin yaranması vergi orqanlarının xüsusi infrastrukturunun olmadığı, vergitutma obyekt və subyektlərinin sürətli artımı, vergi qanunvericiliyində baş verən dəyişikliklərin yüksək dinamikliyi, vergi qanunvericiliyinə nəzarət sahəsində praktiki təcrübənin artdığı, həmçinin vergilərin ödənilməsi ilə bağlı mədəni ənənələrin pisləşməsi şəraitində baş vermişdir.

Vergi sisteminin inkişafının ötən on ildən çox bir müddətində vergi qanunvericiliyinə nəzarətin həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyətin miqyasında keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Vergi qanunvericiliyinin nisbətən sabitləşməsi və vergi orqanlarının kifayət qədər fəaliyyət təcrübəsi vergi sistemində kompleks islahatların aparılmasına şərait yaratmışdır.

Vergi orqanlarının fəaliyyət miqyasının yeni səviyyəsi obyektiv olaraq müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə vergi inzibatçılığı proseduralarının standartlaşdırılması, unifikasiyası və tipləşdirilməsi əsasında onların infrastrukturunun məqsədyönlü şəkildə inkişafını tələb edir.

Vergi inzibatçılığının müasir dünya təcrübəsinin mahiyyəti əldə olunma səviyyəsi vətəndaşla icra hakimiyyəti orqanı arasında qarşılıqlı informasiya mübadiləsinin təmin olunma dərəcəsindən asılı olan müvafiq vergilərin və ödənişlərin vergi ödəyicisi tərəfindən könüllü şəkildə hesablanması və ödənilməsi prinsiplərindən maksimum istifadə sayılır. Bu gün bu şəkildə fəaliyyət müasir telekommunikasiya sistemlərindən istifadə etməklə elektron poçt vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Həmçinin hazırda vergi ödəyiciləri tərəfindən təqdim olunan məlumatların vergi orqanları tərəfindən maksimum dərəcədə və səhifə qiymətləndirilməsi qabiliyyəti çox vacibdir, hansı ki, bu avtomatlaşdırılmış təhlil və müxtəlif mənbələrdən əldə olunan məlumatların müqayisəsini həyata keçirmədən mümkün deyildir.

Hazırda vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı məsələlərin həlli daha vacib hesab edilir:

-biznes proseslərin yenidən təşkil edilməsi və vergi orqanlarının fəaliyyətinin tam təşkilati-texnoloji modelinin yaradılması;

- vergi ödəyicilərinin uçotu sisteminin təkmilləşdirilməsi və hüquqi şəxslərin qeydiyyatının ümumdövlət sisteminin qurulması;
- vergi orqanlarında təhlil və proqnozlaşdırma sahəsində iqtisadi-riyazi və statistik modellərin tətbiqi;
- ödənişlərin uçotu sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- vergi sistemində informasiya və emal məlumatlarının mərkəzləşdirilməsi;
- irimiqyaslı avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin layihələndirilməsinə müasir yanaşmaların tətbiqi.

Vergi inzibatçılığının səmərəliliyinin yüksəldilməsi müasir informasiya texnologiyaları vasitələrindən istifadə etməklə proseduraların standartlaşdırılmasını, unifikasiya edilməsini və tipləşdirilməsini, o cümlədən bütün əməliyyatların və proseslərin ixtisaslaşdırılmış vergi orqanlarında mərkəzləşdirilməsini nəzərdə tutur. Informasiya resurslarının mərkəzləşdirilməsi, müasir telekommunikasiya vasitələrindən istifadə, informasiya emalı proseslərinin standartlaşdırılması, vergi orqanlarının fəaliyyətinin iş proseslərinin təkmilləşdirilməsi barədə qərarlar Azərbaycanın vergi sisteminin islahatı üçün çox aktualdır.

Vergi orqanlarının fəaliyyətinin təhlili əsasında onların fəaliyyətinin iş proseslərini təsnifatlaşdırmaq (seqmentləşdirmək) mümkündür.

Vergi orqanlarının əsas funksiyası vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Burada vergi ödəyiciləri tərəfindən qanunvericiliklə müəyyən edilmiş öhdəliklərin vaxtında və düzgün yerinə yetirilməsinin yoxlanılması mərkəzi yerlərdən birini tutur. Aşkar edilmiş vergi hüquq pozuntuları qanunu pozanlara qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məsuliyyət tədbirlərinin tətbiq edilməsi hesabına aradan qaldırılır. Pozuntular kameral və səyyar vergi yoxlamalarının keçirilməsi zamanı aşkar edilir. Beləliklə, vergi sisteminin əsasını “yoxlamalar” + “məsuliyyət tədbirləri” təşkil edir. Bütün digər komponentlər qeyd olunan mərkəzi funksiyaların normal fəaliyyətinin təmin olunması, yaxud səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Vergi sisteminin fəaliyyətinin əsas seqmentləri aşağıdakılardır:

1. Şəxsi hesab və rəqələrinin aparılması. Bu vergi ödəyiciləri tərəfindən vergilərin və digər ödənişlərin ödənilməsi faktının əks olunmasına xidmət edir. Şəxsi hesab və rəqələrinin məlumatları yoxlamalar zamanı hesablaşmaların aparılmasına əsas verir.

2. Vergi bəyannamələrinin işlənməsi. Vergi orqanı bəyannamə məlumatlarına əsasən vergi qanunvericiliyinə müvafiq olaraq büdcəyə ödənilməli olan məbləğlərin hesablanmasını həyata keçirir. Bəyannamələrin işlənməsi məlumatların yoxlanılmasını (kameral yoxlamalar) nəzərdə tutur. Vergi orqanı keçirilən yoxlamanın və hesablamaların nəticəsinə əsasən vergi borcunun ödənilməsi üzrə tələb irəli sürə bilər.

3. Səyyar vergi yoxlamaları vergi ödəyicisinin ilkin sənədləri üzrə məlumatların daha diqqətli öyrənilməsi məqsədi ilə keçirilir. Səyyar vergi yoxlamasının gedişində vergi orqanında olan məlumatların vergi ödəyicisinin uçot məlumatları ilə müqayisə edilməsi həyata keçirilir.

4. Vergi ödəyicisinin qeydiyyatı və uçotu vergitutma obyektlərinin və subyektlərinin birmənalı identifikasiyası üçün aparılır. Vergi orqanı tərəfindən birmənalı identifikasiyanın aparılması vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq büdcəyə ödənilməli olan vergi və digər ödəniş məbləğlərinin hesablanması dəqiqliyinin yüksəldilməsi üçün tələb olunur.

5. Borcların məcburi alınması prosesi vergi bəyannamələrinin işlənməsi və səyyar vergi yoxlamalarının keçirilməsi nəticəsində borc məbləğlərinin aşkar edilməsi zamanı yaranır. Vergi orqanının bu fəaliyyəti vergi qanunvericiliyini pozan vergi ödəyicilərinə təsir tədbirlərinin tətbiqi ilə bilavasitə bağlıdır və hüquq-mühafizə, məhkəmə və maliyyə orqanları ilə sıx qarşılıqlı əlaqəlidir.

6. Sanksiyalar. Vergi ödəyicilərinə Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilən maliyyə sanksiyaları və İnzibati Xətalər Məcəlləsi ilə müəyyən olunan inzibati məsuliyyət tədbirləri tətbiq edilə bilər. Bu tədbirlərin tətbiqi zamanı onların məhkəmə orqanları vasitəsi ilə tənzimlənməsinin zəruriliyi yaranır. Tətbiq edilən məsuliyyət tədbirləri barədə yuxarı vergi orqanlarına şikayət verilə bilər. Sanksiyalar vergi ödəyicilərinin fəaliyyətinin vergi qanunvericiliyi çərçivə-

sinə istiqamətləndirilməsi üçün onlara edilən təsir vasitəsi sayılır.

Təhlil və proqnozlaşdırma vergi qanunvericiyinin yerinə yetirilməsinin kəmiyyət xarakteristikalarının müəyyən edilməsinə xidmət edir. Faktiki qiymətlərin proqnoz kəmiyyətlərdən kənarlaşması bu kənarlaşmaları yaradan səbəblərin aşkar edilməsi üçün təhlilin aparılmasının zəruriliyini göstərir.

Vergi orqanlarının fəaliyyətinin təminədiçi seqmentlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması vergi inzibatçılığında vergilərin könüllü hesablanması və ödənilməsi prinsipinin tətbiqinin vacib şərtlərindən biridir. Vaxtında və keyfiyyətli məlumatlandırma sisteminin tətbiqi vergi orqanlarında şəxsi hesab və rəqələrinin aparılmasına, bəyannamələrin işlənməsinə, vergi ödəyicilərinin qeydiyyatı və uçotuna, vergi borclarının məcburi alınmasına, vergi yoxlamalarına və sanksiyaların tətbiqinə çəkilən xərcləri azaldır, vergi qanunvericiliyinə əmələtmə səviyyəsini yüksəldir.

2. Sənəd dövriyyəsi formal kommunikasiyanı təmin edir və əks əlaqəli mütəmadi idarəetmə təsirlərinin həyata keçirilməsi mühiti, həmçinin vergi orqanlarının xarici əlaqələri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

3. Vergi orqanlarının rəhbər vəzifəli şəxsləri tərəfindən qərarların qəbul edilməsi. Dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsinin yerinə yetirilməsi, vergi qanunvericiliyinin gözlənməsinin təmin olunması və icra hakimiyyəti orqanlarının müvafiq informasiya ilə təmin edilməsi məqsədi ilə aktual hesabatların hazırlanması və yayılması həyata keçirilir.

Hesabatlar vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş taktiki və strateji qərarların qəbul edilməsi üçün zəruri olan informasiyalar əsasında işlənilib hazırlanır.

4. Vergi orqanlarının fəaliyyətinin hüquqi təminatı vergi və mülki qanunvericiliklərinin gözlənməsinə yönəldilmişdir. Hüquqi təminatın ayrıca bir komponentə ayrılması mülki qanunvericiliyin tələblərinə müvafiq olaraq vergi orqanlarının əməkdaşlarının sənədlərin hazırlanması üzrə ixtisaslaşmasının, vergi orqanlarının maraqlarının məhkəmə müdafiəsinin vacibliyi, həmçinin daxili nor-

mativ aktların hüquqi ekspertizasının zəruriliyi ilə əlaqədardır.

Ərazi vergi orqanlarının fəaliyyətinin funksional prinsipə müvafiq qurulması ilə əlaqədar olaraq iki maksimum avtomatlaşdırılmış təminedicilərin komponenti fərqləndirmək mümkündür: məlumatların daxil edilməsi və avtomatlaşdırılmış sistemin fəaliyyətinin təmin edilməsi.

Vergi orqanlarının ikisəviyyəli ierarxiyasına uyğun olaraq üç müxtəlif funksional blok məsələsinə baxıla bilər. Respublika səviyyəsində strateji, metodoloji, təşkilati, inzibati, auditor, koordinasiya məsələləri həll edilir. Muxtar Respublika səviyyəsində vergi orqanları faktiki, inteqrasiya, koordinasiya və inzibati məsələlərinin həllinə cavabdehdir. Ərazi vergi orqanları isə vergi qanunvericiliyinin yerinə yetirilməsi üzrə operativ məsələlərin həlli ilə məşğul olurlar.

Vergi siyasətinin və vergi inzibatçılığının inkişaf tendensiyasının təhlili göstərir ki, vergi potensialının maksimum effektini və dayanıqlılığını yalnız üç qarşılıqlı əlaqəli komponentin - “vergi büdcəsi”, “vergi siyasəti” və “vergi inzibatçılığı”nın kompleks islahatı zamanı əldə etmək mümkündür.

Vergi orqanlarının fəaliyyətinin yenidən qurulması üzrə aparılan genişmiqyaslı işlər nəticəsində idarəetmənin bütün üç səviyyəsində vergi orqanlarının fəaliyyətinin inteqrasiyalı modeli işlənilib hazırlanmalıdır (şəkil 2.2.1.) Əsas diqqət könüllü əmələ gətirmə prinsipi dünyanın sənayecə inkişaf etmiş ölkələrinin vergi sistemlərinin işinə uyğun mexanizmə praktiki çevrilməsinə yönəldilməlidir. Əgər vergi ödəyicilərinin böyük əksəriyyəti öz üzərinə düşən öhdəlikləri könüllü yerinə yetirmirlərsə, onda dövlətin vergi sistemi də özünün vəzifələrinin öhdəsindən gələ bilməyəcəkdir. Vergi inzibatçılığı sistemi yalnız o halda effekt verə bilər ki, o aydın normativ-hüquqi bazaya, müəyyən iş texnologiyası təcrübəsi olan səlahiyyətli vergi orqanları sisteminə malik olsun və həmçinin vergi ödəyicilərinin “Vergi sistemindən nəyi gözləmək olar?” barədə dəqiq təsəvvürlər olsun. Vergi işində onun həyata keçirilməsinin əsas məqsədi intizamlı vergi ödəyiciləri üçün vergilərin ödənilməsində və vergi orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlərdə

“daha əlverişli şərait rejimi”nin yaradılması sayılır. Dövlətə iqtisadi cəhətdən kim vergini vicdanla, vaxtında və düzgün ödəmək istəyirsə, onlara öyrətmək sərfəlidir, nəinki vergi qanunvericiliyini bilmədən, yaxud düzgün başa düşmədən vergilərin hesablanmasında büraxılan səhvlərin aşkar edilməsi və aradan qaldırılması məqsədi ilə başdan-başa nəzarətin həyata keçirilməsinə vəsaitin xərclənməsi. Belə yanaşma əhali arasında maarifləndirmə və vergi qanunvericiliyinin təbliği işlərinin həyata keçirilməsini tələb edir. Könüllü əmələmə sisteminin ən əsas keyfiyyəti vergi ödəyicisi tərəfindən müstəqil olaraq vergi hesabatının verilməsi şəraitinin qiymətləndirilməsi, verginin məbləğinin hesablanması və onun büdcəyə ödənilməsi imkanının olmasıdır.

Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi Azərbaycan Respublikasında makroiqtisadi tarazlığın saxlanmasına xidmət edir. Ötən yüzilliyin 90-cı illərində vergilərin könüllü ödənilməsi ənənəsinin olmaması, vergi ödəyicilərinin fəaliyyətini yüngülləşdirən xidmətlərin yaradılmaması, həmçinin onlara yüksək sanksiyaların və faizlərin tətbiq edilməsi ona gətirib çıxarmışdı ki, vergilərdən yayınma vergi ödəyiciləri arasında norma şəklini almış, verginin ödənilməsi isə normadan yayınma kimi qəbul edilmişdir. Qanunvericiliyə uyğun olaraq vergiləri büdcəyə ödəyən intizamlı sahibkar vergi qanunvericiliyini pozanlarla müqayisədə rəqabət qabiliyyətinə malik olmurdu ki, bu da yolverilməz idi. Nəticədə neqativ seçmə (hal) yaranırdı: əgər sahibkar vergini ödəyirdisə, onda o bazardan sıxışdırılıb çıxarıla bilərdi.

İntizamlı və vicdanlı vergi ödəyicisi üçün büdcəyə ödənilən vergi yükü həm güzəştlərin hesabına vergidən “qanuni” yolla yayınma, həm də vergi hüquq pozuntularına yol vermə imkanlarının məhdudlaşdırılması hesabına yüngülləşdirilməli idi. İntizamlı vergi ödəyiciləri tərəfindən büdcəyə vergi ödəmələrinin payının azaldılması bütün təsərrüfat subyektlərini vergitutma bazasına cəlb etməklə onun ümumi genişləndirilməsi zamanı nominal vergi yükünün aşağı salınması hesabına mümkündür. İqtisadi artım üçün vergitutmanın ədalətlik və neytrallıq səviyyəsinin yüksəldilməsi daha vacibdir, belə ki, bu vergi dərəcələrinin aşağı salın-

ması üçün baza yaradır.

Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi zamanı vergi gəlirlərinin proqnozlaşdırılması və təhlili metodlarından istifadəyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Proqnozlar real, əsaslandırılmış vergi daxilolmaları planının formalaşdırılmasına, ölkədə və regionlarda iqtisadi situasiya dəyişdikcə onun dəqiqləşdirilməsinə imkan verir. Büdcə daxilolmaları proqnozunun qurulması zamanı istifadə olunan metodlar həmçinin vergi qanunvericiliyində dəyişikliklər edildikdən sonra mümkün nəticələrin təhlili və vergi tənzimlənməsi tədbirlərinin əsaslandırılması üçün istifadə oluna bilər.

Müasir dövrdə vergi sisteminin təkmilləşdirilməsinin mərkəzi hissəsini məlumatların emalı mərkəzinin (MEM) yaradılması təşkil edir, hansı ki, vergi orqanlarının böyük həcmdə informasiyanın daxil edilməsi, emalı, saxlanması və onlardan istifadə edilməsi üzrə əsas ağırlıq onların üzərinə düşür. MEM ixtisaslaşdırılmış vergi orqanı kimi yaradılmalı və onun fəaliyyət zonasına Muxtar Respublika vergi orqanları da daxil olmaqla, bütün ərazi vergi orqanlarını əhatə etməlidir.

Son illərə qədər vergitutma bazası barədə məlumatların yerli vergi orqanları çərçivəsində mərkəzləşdirilməsi, informasiyanın tam olmaması ümumrespublika səviyyəsində iqtisadi potensialın dəqiq statistik təhlilinin aparılmasına, dövlət və iqtisadi rayonlar səviyyəsində vergitutma bazasının inkişaf ssenarisinin planlaşdırılmasına, həmçinin vergi daxilolmalarının həcmində əsaslı şəkildə müəyyənləşdirilməsinə imkan vermirdi. Vergi inzibatçılığının bütün proseduralarının yerli vergi orqanlarında cəmlənməsi yüksək müxtəliflik və qeyri unifikasiya ilə xarakterizə olunan hesablamaların natamamlığına, metodiki qaydaların və göstərişlərin standartlarının gözlənilməsinə, insan amili təsirinin mövcudluğuna, vergi orqanları əməkdaşlarının iş yerlərinin texniki və proqram təminatı xərclərinin yüksək səviyyədə olmasına səbəb olurdu. Bu problemdən yeganə çıxış yolu - güclü məlumatların emalı mərkəzlərinin - vergi informasiyasının emalı üzrə ixtisaslaşdırılmış vergi orqanlarının yaradılmasıdır.

Vergi orqanlarının qarşısında duran daha aktual məsələlərin

həlli nöqteyi-nəzərindən inteqrasiyalı informasiya resurslarının statistik və struktur təhlili göstərir ki, yerli vergi orqanlarının bütün fəaliyyət növləri üzrə inteqrasiyalı informasiyanın operativ əldə edilməsi, saxlanması və vergi orqanının bir sıra aktual məsələlərinin həll edilməsi üçün nəzərdə tutulan məlumatlar anbarı konsepsiyasının həyata keçirilməsinin zəruriliyini göstərir. Bundan başqa, məlumatlar anbarı müxtəlif ilkin məlumatlar bazasında olan informasiyanı qərarların qəbul edilməsi prosesində istifadə edilmək üçün optimal layihələndirilmiş vahid yekun məlumat bazasına inteqrasiya edir. Bir il ərzində vergi orqanların tərəfindən çoxlu sayda səyyar vergi yoxlamaları keçirilir. Vergi orqanlarının inteqrasiyalı informasiya resursları əsasında səyyar vergi yoxlamalarının keçirilməsi üçün vergi ödəyicilərinin seçilməsi məsələlərini müvafəqiyyətlə həll etmək olar.

MEM-nin yaradılması vergi inzibatçılığının yeni texnologiyalarının, o cümlədən bəyannamələrin təqdim edilməsinin kontaktsız üsulunun, vergi sənədlərinin və şəxsi hesab və rəqəllərinin mərkəzləşdirilmiş şəkildə emalının, kontaktsız, ünvanlı informasiya xidmətinin və s.-nin tətbiqini zəruri edəcəkdir. Bundan asılı olaraq MEM-də texnoloji proseslərin qurulmasına aşağıdakı prinsiplərini müəyyən etmək olar:

1. Vergi orqanlarının fəaliyyətinin fasiləsizliyi.

Ərazi vergi orqanları strukturlarının yaradılması ilə əlaqədar vergi orqanlarının məlumatların mərkəzləşdirilmiş emalı üzrə funksiyalarının yenidən bölüşdürülməsi Vergilər Nazirliyinin qarşısında duran əsas vəzifələrin daha keyfiyyətlə yerinə yetirilməsinə imkan yaratmalı və vergi orqanlarının hər hansı bir funksiyasının yerinə yetirilməsinə, yaxud yarımçıq yerinə yetirilməsinə səbəb olmamalıdır.

2. İqtisadi məqsəddə uyğunluluq.

Məlumatların mərkəzləşdirilmiş emalının inkişaf etdirilməsi üzrə fəaliyyət iqtisadi cəhətdən özünü doğrutmalıdır. Məlumatların emalının texnoloji proseslərin təşkili rabitə kanallarından istifadə və avadanlıqların alınması üzrə qərarlar qəbul edilərkən regionların xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı və bütün işlər iqtisadi cəhət-

dən səmərəli olmalıdır.

3.Vahid informasiya məkanı.

Məlumatların emalı üzrə mərkəzləşdirilmiş informasiya resursları vergi orqanlarının əməkdaşlarına onların öz vəzifə öhdəliklərini tam həcmdə yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan dərəcədə açıq olmalıdır.

Məlumatların mərkəzləşdirilmiş emalı üzrə ixtisaslaşmış vergi orqanları öz aralarında qarşılıqlı informasiya mübadiləsi imkanına malik olmalı və bununla da Azərbaycan Respublikası vergi orqanlarının vahid informasiya, proqram-texniki və telekommunikasiya sistemini özündə birləşdirir.

Bu zaman informasiya resurslarının mərkəzləşdirilməsi nəticəsində vergilər haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə riayət edilməsinə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədi ilə informasiyaların təhlili üçün əlavə imkanlar yaranır.

4.Operativlik və informasiya xidmətinin tamlığı.

Vergi orqanlarının informasiya resurslarının mərkəzləşdirilməsi vergi ödəyicilərinə həm büdcə ilə hesablaşmaların vəziyyəti, həm də vergi qanunvericiliyinin müxtəlif məsələləri barədə operativ və tam informasiya xidmətinin göstərilməsi imkanını təmin etməlidir ki, bu da vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi öhdəliklərinin könüllü yerinə yetirilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsinə imkan yaratmalıdır.

5.Texnolojilik.

Yalnız elə informasiya resursları və vergi proseduraları bir yerə yığılmalıdır ki, onların mərkəzləşdirilməsi texnoloji cəhətdən məqsədəuyğun olsun. Yüksək məhsuldarlıqlı texnikanın və müasir texnologiyanın tətbiqi iqtisadi cəhətdən də özünü doğrultmalıdır.

Bu məqsədlə də vergi inzibatçılığı islahatının pilot zonaları yaradılmalı və işlərin qeyd olunan şəkildə təşkili əsaslı şəkildə sınaqdan keçirilməlidir. Fikrimizcə, diskriminasiyaya yol verilməyəcək və yerli və xarici şirkətlər üçün bərabər və eyni şəraitin yaradılması təmin ediləcəkdir. “Pilot” ərazilərdə tətbiq edilən vergi siyasəti vergi ödəyiciləri və potensial investorlar üçün cəlbedici olacaqdır. Bütün bunlar təkcə iqtisadiyyatın canlandırılması

üçün deyil, həm də onun perspektiv inkişafı, bütün təsərrüfat kompleksinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, xarici partnyorlarla qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsinə real imkanlar açacaqdır.

Bu və ya digər regiona investisiya qoyuluşu barədə qərarın qəbul edilməsinə təsir edən çoxlu sayda amillər arasında regionda investor üçün cəlbedici olan informasiya infrastrukturunun, müxtəlif strukturlarla qarşılıqlı əlaqə prinsiplərinin mövcudluğu mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bir qayda olaraq investisiyalar barədə qərarlar qəbul edilməmişdən əvvəl region bu istiqamətdə diqqətlə öyrənilir. Bu zaman vergi sistemi ilə tanışlıq əsas yerlərdən birini tutur. Əgər vergi sisteminin təhlili onun heç olmasa prinsip və struktur səviyyəsində inkişaf etmiş ölkələrin vergi sisteminə oxşarlığını göstərərsə, onda bu amil digər bərabər şərtlər daxilində investoru regionun iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşu barədə qərarın qəbul edilməsi tərəfə çəkə bilər. Investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması həm vergi ödəyiciləri arasında, həm də vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasında normal partnyorluq münasibətlərinin tətbiqinin nəticəsidir.

Hazırkı vaxta qədər vergi sistemində aparılan islahatlar nəticəsində vergi ödəyicilərinin əksər hissəsi ilə normal qarşılıqlı partnyor münasibətləri yaranmışdır. Vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması və maarifləndirilməsi işlərinin genişləndirilməsi və vergi orqanları əməkdaşlarının keyfiyyət tərkibinin daim yaxşılaşdırılması özünün ilkin nəticələrini verməkdədir. Belə ki, vergi ödəyicilərinin vergi orqanlarının qərarlarından şikayətləri kəskin şəkildə azalmışdır. Eyni zamanda, intizamlı vergi ödəyicilərinin sayı artmış və onların vergi qanunvericiliyinə əməl etmənin zəruriliyinə münasibət tendensiyası da müsbət istiqamətdə inkişaf edir.

Aparılan təhlil göstərir ki, vergi inzibatçılığının islahatı zamanı vergi orqanlarının təkmilləşdirilməsi aşağıdakı müsbət nəticələrin əldə olunmasına imkan verəcəkdir:

- vergi inzibatçılığının yeni sistemi vergi qanunvericiliyinin tələblərinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı vergi ödəyicilərinə düşən

ağırlığı əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaqdır. Artıq vergi orqanı əməkdaşının yanında növbələr və möhkəm “şəxsi” münasibətlər sistemi keçmişdə qalmışdır;

- yeni sistem korrupsiya və məmurların özbaşınalığı ilə mübarizə aparmağa imkan yaradacaqdır;

- artıq bürokratiyanın qarşısı alınacaq və avtomatlaşdırma tətbiq ediləcəkdir, bu da vergi orqanlarının həm dövlət idarəçiliyi funksiyasının yerinə yetirilməsi sahəsində, həm də vergi ödəyicilərinə xidmətin göstərilməsi istiqamətində işinin səmərəliliyinin əhəmiyyətli dərəcədə artımına səbəb olacaqdır;

- vergi intizamı möhkəmlənəcək və bunun nəticəsi olaraq vergi daxilolmalarının həcmi artacaqdır.

Eyni zamanda, vergi islahatlarının dünya təcrübəsi göstərir ki, hətta yaxşı işləyən vergi sistemi həmişə yüksək səviyyədə fəaliyyət göstərə bilməz. Zaman keçdikcə dövlətin məqsəd və prioritetləri də daim dəyişilir. Yeni texnologiyalar yarandıqca, yeni imkanlar da açılır. Bu və digər səbəblər vergi inzibatçılığının daim təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Beləliklə, vergi islahatlarının əsas məqsədi heç də vergi sisteminin “daha yaxşı və son” variantının deyil, bu sistemin xarici dəyişikliklərə daim adaptasiya oluna bilən sistem daxili mexanizminin yaradılmasıdır. Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin islahatı zamanı qeyd olunan bu şərtlər nəzərə alınmalıdır.

2.3. Əlavə dəyər vergisinin tutulması mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Əlavə dəyər vergisinin iqtisadi mahiyyəti. Vergitutmanın çoxəsrlik tarixə malik dolaylı metodları maliyyə elminin əsas tədqiqat predmetlərindən biridir. Dolaylı vergilərin müsbət cəhətləri və çatışmazlıqları dəfələrlə cəmiyyətdə qızğın diskussiyaların obyektinə olmuşdur. Dolaylı vergitutma nəzəriyyəsinin və praktikasının inkişafı tamam yeni bir vergi növünün - əlavə dəyər vergisinin (ƏDV) yaranmasına gətirib çıxarmışdır. ƏDV-nin inkişaf etmiş ölkələrin vergi sistemlərinə tətbiqi öz başlanğıcını ötən yüzilliyin ikinci yarısında 1954-cü ildə Fransada nəzəri olaraq hazırlandıqdan sonra gö-

türmüşdür. Avropa ölkələrində əlavə dəyər göstəricisinin vergitutma obyektini kimi götürülməsinin zəruriliyi həmin ölkələrin əhatə etdiyi ərazilərdə ümumi bazarın yaradılması ilə şərtləndirilir. Bu ölkələrdə ƏDV-nin yayılması Avropa İttifaqı tərəfindən 1967-ci ildə I və III Direktivlərin qəbul edilməsi ilə sürətləndirilmişdir. Bu sənədlərlə ƏDV Avropa İttifaqı üzv ölkələri üçün əsas dolaylı vergi növü kimi təsdiq edilmiş və gələcəkdə bu birliyə daxil olmaq istəyən ölkələr üçün məcburi şərt kimi qəbul edilmişdir.

ƏDV-nin üç əsas fərqləndirici xüsusiyyətini qeyd etmək lazımdır. Birincisi, ödəyici tərəfindən əvvəl ödənilmiş məbləğlər vergi tutulan dövriyyəyə daxil edilmir (ƏDV-nin əvvəllər fəaliyyətdə olan “kaskad” dövriyyə vergisindən əsas fərqi də bundadır. Belə ki, bu verginin dərəcəsi məhsulun hərəkətinin bütün mərhələlərində formalaşmış ümumi dəyərə tətbiq edilirdi). İkincisi, vergi tutulan dövriyyə və verginin məbləği müəssisənin hesablaşma sənədlərində məhsulun qiymətinin tərkibində ayrı-ayrılıqda nəzərə alınır və göstərilir. Üçüncüsü, bütün dövriyyə vergi tutulan dövriyyəyə aid edilir, lakin verginin bütün məbləği deyil, yalnız vergi ödəyicisi tərəfindən alınan məhsulun qiymətinə əlavə olunan dəyərə müvafiq olan məbləğ büdcəyə ödənilir.

ƏDV çoxmərhələli istehlak vergisidir. Çoxmərhələlilik məhsul üzərində mülkiyyət hüququnun başqasına keçməsi zamanı məhsulun vergiyə cəlb olunmasını ifadə edir. ƏDV-nin iqtisadi təbiəti araşdırılarkən “üfuqi ƏDV” və “şaquli ƏDV” anlayışlarını fərqləndirmək lazım gəlir. Üfuqi ƏDV dedikdə, konkret mülki-hüquqi əqd üzrə vergi başa düşülür. Şaquli ƏDV isə konkret zaman müddəti ərzində mülki-hüquqi əqdlərin məcmusu üzrə müəyyən edilən cəmi vergi məbləğidir. Üfuqi ƏDV və şaquli ƏDV bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqəlidirlər. Onlardan hər birini geniş şəkildə nəzərdən keçirək.

Üfuqi ƏDV. Verginin tutulması hissə-hissə ödəmə metodu ilə həyata keçirilir. Məhsulun hərəkətinin hər bir mərhələsində vergi ödəyicisi öz xərclərini kompensasiya edir və yeni yaradılmış dəyər əsasında vergini hesablayır. Bu zaman məhsulun hərəkəti mərhələsində vergi məhsulun qiymətinə əlavə olaraq bir vergi ödəyici-

sindən digər ödəyiciyə ödənilir. Son nəticədə üfuqi ƏDV-nin bütün məbləği son istehlakçı (faktiki ödəyici) tərəfindən alınan məhsulun qiymətinə daxil olur. 2.3.1 sayılı cədvəldə üfuqi ƏDV-nin hesablanması qaydası verilmişdir. ƏDV məhsulun qiymətinə hesablanır. Mal təqdim edilərkən verginin hesablanılan göstəricisi “çıxış ƏDV-si”, malın alınması zamanı ödənilən vergi “giriş ƏDV-si” adlanır. Sonuncu vergi məbləği əvəzləşdirilməklə bu iki kəmiyyət arasındakı fərq büdcəyə ödənilir.

Cədvəl 2.3.1.

ƏDV-nin hesablanması mexanizmi

<i>Məhsulun hərəkəti mərhələləri</i>	<i>Alınma dəyəri (ƏDV-siz)</i>	<i>Satış qiyməti</i>	<i>Giriş ƏDV-si</i>	<i>Çıxış ƏDV-si</i>	<i>Büdcəyə ödənilməli məbləğ</i>
İlkin istehsalçı	-	100	-	18	18
Emal müəssisəsi	100	200	18	36	18
Topdan satıcı	200	250	36	45	9
Pərakəndə satıcı	250	400	45	72	27
Son istehlakçı	400	-	72	-	72

Beləliklə, cədvəldə verilən nümunədən görünür ki, son istehlakçı alınan məhsula 472,0 şərti pul vahidi ödəməli olur ki, onun 72,0 şərti pul vahidini pərakəndə satıcı tərəfindən büdcəyə ödənilən üfuqi ƏDV təşkil edir.

Şaquli ƏDV üfuqi ƏDV əsasında formalaşır. Vergi dövrünün sonunda vergi ödəyicisi tərəfindən məhsulun bütün sövdələşmə əməliyyatları üzrə üfuqi vergilərin cəmindən ibarət şaquli ƏDV-nin məbləği müəyyən edilir. Beləliklə, şaquli ƏDV üç növdə - “giriş ƏDV-si”, “çıxış ƏDV-si” və “büdcəyə ödənilməli olan ƏDV” şəklində ola bilər.

Şaquli verginin büdcəyə ödənilməli olan son məbləğinin müəyyən edilməsi zamanı əvəzləşdirmə metodu, yaxud dolaylı çıxılma metodu tətbiq olunur. Bu zaman ƏDV məbləği “çıxış ƏDV-si” (təqdim edilmiş malların alıcılarından alınan vergi məb-

ləği) ilə “giriş ƏDV-si” (material resurslarına görə malgöndərənlərə ödənilən vergi məbləği) arasındakı fərqlə müəyyən olunur. Qeyd olunan metodu aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar:

$$V_{adv} = T_m - D_v - M_x - D_v, \quad (2.3.1)$$

burada

V_{adv} - ƏDV-nin məbləği;

T_m - təqdim edilmiş malların dəyəri;

D_v - ƏDV-nin dərəcəsi;

M_x - maddi xərclərdir.

Beləliklə, aşağıdakı nəticəni əldə etmiş oluruq. Verginin iqtisadi mahiyyətini təşkil edən əlavə dəyərin vergiyə cəlb olunması mexanizmi yalnız o vaxt fəaliyyət göstərir ki:

1) vergi sövdələşmə iştirakçıları arasında qiymətə əlavə şəkildə ödənilir;

2) məhsula görə ödəniş etmiş ödəyici “ödənilmiş ƏDV” formalaşdırır və onu büdcədən əvəzləşmələrə aid edə bilər. Əgər ödəyici bu vergini almışdırsa, bu zaman “alınan ƏDV” formalaşdırılır və həmin məbləğ büdcəyə ödənilir;

3) bütün vergi ödəyiciləri ƏDV ödəyicilərinin dövlət reyestrində qeydiyyatda alınır və müəyyən edilmiş qaydada hesabat təqdim edirlər.

Qeyd olunan qaydaların istənilən biri pozulduqda ƏDV-nin tutulmasının iqtisadi mexanizmi tam şəkildə fəaliyyət göstərməyəcək və nəticədə bu vergi növü üzrə yığım səviyyəsi aşağı olacaqdır.

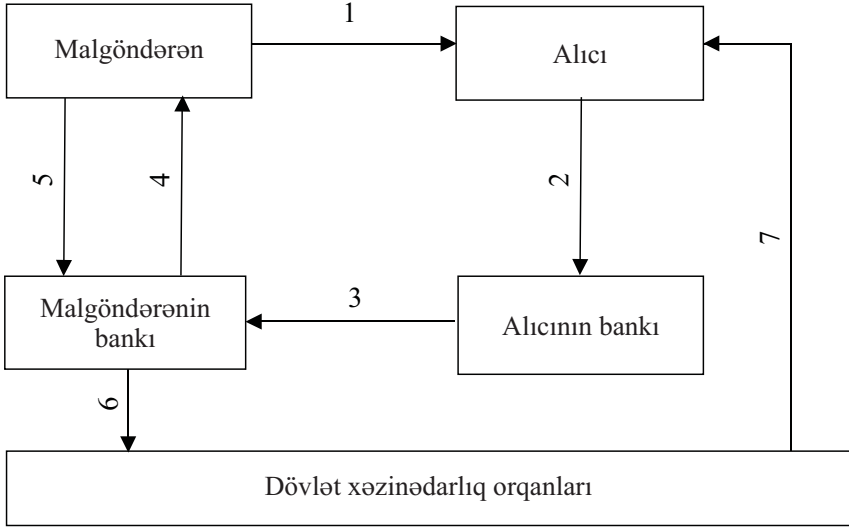
ƏDV-nin tutulmasının mövcud mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi. ƏDV-nin əvəzləşdirilməsi probleminə respublika kütləvi informasiya vasitələrində çoxlu yer ayrılır. Bu məsələ hazırda ölkə vergi sisteminin mürəkkəb və ciddi məsələlərindən biridir. Hazırda vergi orqanları tərəfindən qanunvericilik çərçivəsində aparılan tədbirlər nəticəsində ƏDV-nin əsaslandırılmamış əvəzləşdirilməsi məqsədləri üçün “əmtəəsiz” əməliyyatlar həyata keçirən vergi ödəyicilərindən istifadə praktikası geniş müşahidə olunur. Bunun nəticəsində də dövlət büdcəsi hər il böyük həcmdə itkilərə məruz qalır.

Respublikamızda ƏDV-nin hesablanması və ödənilməsinin hazırda fəaliyyətdə olan mexanizmi üzrə verginin əvəzləşdirilməsi üçün təqdim edilmiş malların dəyərinin ödənilməsi və malgöndərənlər tərəfindən verilən vergi hesab-fakturalarının olması kifayətdir (şəkil 2.3.1). Malgöndərənlər tərəfindən verginin büdcəyə faktiki ödənilib-ödənilməməsi alıcıda bu müqavilə üzrə verginin əvəzləşdirilməsinə heç bir təsir göstərmir. Bundan da “birgünlük” vasitəçi saxta firmalardan uzun zəncir düzəldən “sahibkarlar” istifadə edir və məhsulun qiymətinin tərkibində ƏDV-nin məbləğini əldə edirlər.

Vergi orqanlarına dövriyyələri barədə düzgün olmayan hesabatlar təqdim edən malgöndərənlər ƏDV-ni büdcəyə ödəmir, alıcılar isə malın dəyərinin ödənilməsi barədə müvafiq təsdiqedicilərə sənədləri əldə etməklə malgöndərənlərə ödənilən ƏDV-nin məbləğini əvəzləşdirir, bəzi hallarda isə hətta büdcədən geri istəyirlər. Bir sıra hallarda vergi ödəyicilərini hətta sövdələşmənin saxta xarakterini sübut etməklə belə vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətə cəlb etmək mümkün olmur. İqtisad məhkəmələri isə bəzi hallarda mövcud qanunvericilikdə ƏDV-nin hesablanması və ödənilməsi üzrə sövdələşmə iştirakçıları arasında qarşılıqlı məsuliyyətin müəyyən edilmədiyinə istinad edərək bu məsələni vergi ödəyicilərinin xeyrinə həll edirlər.

Göründüyü kimi, hazırda respublikamızda vergi ödəyiciləri tərəfindən sərbəst şəkildə hesablanmasına və ödənilməsinə əsaslanan əlavə dəyər məsələsi mövcud vergitutma mexanizmi müəyyən qədər problemlidir. Belə bir sual yaranır: nə üçün vergi ödəyiciləri çoxlu sayda rekvizitləri olan vergi hesab-fakturalarının doldurulmasına, onların müxtəlif maliyyə (mühasibat) kitablarında qeydiyyatının aparılmasına məcbur edilir, halbuki onlar istənilən şəxsə (vergi orqanlarına hesabat təqdim etməyənlərə də) münasibətdə vergi hesab-fakturasını yaza bilərlər. Hazırda vergi hesab-fakturaları çoxlu sayda məlumatlarla yüklənmişdir. Vergi Məcəlləsi bu sənədin tərtib edilməsinə kifayət qədər ciddi tələblər irəli sürür, bu da dövlətin ƏDV-nin əvəzləşdirilməsi sahəsində vergi ödəyiciləri qarşısında ciddi tələblər qoyduğunu göstərir. Eyni zamanda, dövlət

tərəfindən hesab-fakturaları çap edən nəşriyyatlara nəzarət edilməsi, hesab-fakturaların ciddi uçuğu, blankların itirilməsi zamanı dərhal məlumatın verilməsi və s. tədbirlər həyata keçirilir.

- 1 - Malın təqdim edilməsi;
- 2, 3, 4 - Malın dəyərinin (ƏDV ilə) ödənilməsi;
- 5, 6 - ƏDV-nin büdcəyə ödənilməsi;
- 7 - ƏDV-nin büdcədən tələb edilməsi.

Şəkil 2.3.1. ƏDV-nin hesablanması və ödənilməsinin fəaliyyətdə olan mexanizmi.

İntizamsız vergi ödəyiciləri tərəfindən ƏDV-nin əsaslandırılmamış əvəzləşdirilməsində qərübə də olsa, ƏDV-nin hesablanması, ödənilməsini və əvəzləşdirilməsini tənzimləyən əsas sənəd kimi vergi hesab-fakturaları yardımçı olur. Sırr deyildir ki, hazırda texnikanın inkişafının müasir vəziyyətində saxta hesab-fakturaların hazırlanması çətin deyildir, vergi orqanları isə onları böyük çətinliklə aşkar edə bilirlər.

Saxta hesab-fakturaların və əsaslandırılmamış əvəzləşmələrin müəyyən edilməsi Vergilər Nazirliyinin ƏDV hesab-fakturaları

üzrə informasiya bazasının köməyi ilə aparılır. Kənarlaşma aşkar edilən vergi ödəyicilərində keçirilən səyyar vergi yoxlamaları zamanı onların mühasibat və digər sənədlərinin təhlilinə böyük həcmdə əmək məsrəfləri və çoxlu vaxt sərf olunur. Bir sıra hallarda bu yoxlamalar hətta nəticəsiz olur ki, bunun da əsas səbəbi vergi ödəyiciləri tərəfindən aparılan əməliyyatların “əmtəəsiz” olması ilə əlaqədardır.

Qeyd olunanlar nəzərə alınaraq hazırda ƏDV-nin hesablanması və ödənilməsinə nəzarətin artırılması məqsədi ilə müzakirələr aparılır. Belə ki, ƏDV-nin tənzimlənməsinin bolqar təcrübəsini istiqamət kimi götürərək bank hesablaşmaları sisteminə ƏDV üçün xüsusi hesabların daxil edilməsi təklif olunur. Hər bir ƏDV ödəyicisi tərəfindən açılan xüsusi hesaba pul vəsaitləri yalnız alıcılardan müvafiq ƏDV məbləği kimi daxil ola bilər, bu hesabdən silinmə isə ƏDV üzrə malgöndərlərlə və büdcə ilə hesablaşmalarla bağlı ola bilər. Müəssisələr üçün bu hesabdakı vəsaitlər üzrə istənilən giriş bağlı olacaqdır.

Praktika göstərir ki, layihə şəklində olan istənilən bir yenilik müxtəlif dövlət orqanları və sahibkarlar tərəfindən tənqidi qiymətləndirilir. ƏDV üçün xüsusi hesabların daxil edilməsinin tərəfdarları düzgün olaraq bu hesabların yaradılması zamanı rast gəlinə bilən bəzi texniki çətinliklərin ola biləcəyinə və böyük məsrəflərin tələb olunacağına baxmayaraq onun büdcə üçün faydasının birmənalı olduğunu qeyd edirlər. Bununla yanaşı, bu ideyanın əleyhdarları (bir sıra orqanlar, sahibkarlar və banklar) isə xüsusi hesabların yaradılmasına, xüsusilə də vergidən yayınmanın yeni mexanizmləri şəklində qaçılmaz olan “tranzaksiyalı” təşkiləticilər nəzərə alınmaqla çəkilən məsrəflərin onun mümkün üstünlüklərindən dəfələrlə çox ola biləcəyini qeyd edərək hər şeyin olduğu kimi saxlanılmasını təklif edirlər.

Xüsusi hesabların tətbiqindən alınacaq nəticələrin təhlili. Xüsusi hesablardan istifadə etməklə ƏDV-nin ödənilməsinin və əvəzləşdirilməsinin aparılmasının həyata keçirilməsi zamanı ƏDV üzrə vergi daxilolmalarının gözlənilən artımı ilə yanaşı, onun büdcəyə və ölkə iqtisadiyyatına mümkün təsirinin qısa təhlilini aparaq.

Təklif olunan prosesin ən böyük problemi ƏDV üçün xüsusi hesabların yarada biləcəyi maliyyə aspektidir. ƏDV-nin tutulmasının fəaliyyətdə olan mövcud mexanizminə uyğun olaraq vergi ayda bir dəfə ödənilir, vergi ödəyicisində ƏDV üzrə öhdəliyin yaranması vaxtı ilə onun real olaraq büdcəyə ödənilməsi vaxtı arasında zaman fərqi yaranır. Bu onunla əlaqədardır ki, alıcılarla və malgöndərənlərlə hesablaşmalar zamanı ƏDV məbləği ay ərzində fasiləsiz olaraq formalaşır və bu hesablaşmaların yekun qalığı ay bitdikdən sonra 20 gün ərzində büdcəyə ödənilir. Faktiki olaraq vergi ödəyiciləri müntəzəm şəkildə büdcədən faizsiz ssudalar almış olurlar. Ödəyicilər ƏDV-ni ay ərzində bir dəfə ödəməklə onlarda büdcədən bu faizsiz ssuda 12 dəfə orta hesabla $0,5 \text{ ay} + 20 \text{ gün}$ müddətinə yaranır.

Ay ərzində orta hesabla büdcəyə ödənilən ƏDV məbləğini A qəbul etsək və qalığın ay (30 gün) ərzində bərabər formalaşmasını nəzərə alsaq, onda müəssisələr faktiki olaraq həmişə büdcədən $\frac{1}{2} \cdot 30 = 15$ və $\frac{1}{30} \cdot A = \frac{A}{30}$ kəmiyyətinə bərabər “faizsiz

ssuda” əldə etmiş olurlar. Adətən sahibkarlar müvəqqəti olaraq hesablaşma hesablarında olan büdcə vəsaitlərini özlərinin xüsusi vəsaitləri hesab edirlər. Ona görə də onlar xüsusi hesablardakı “dondurulmuş” vəsaitlərə görə hüquqlarının pozulduğunu iddia etməli olacaqlar.

Büdcə vəsaitləri bilavasitə müəssisələr tərəfindən istifadə olunduğuna görə onlar müəyyən mənada ümumi iqtisadiyyatın ehtiyaclarına sərf olunur. Əgər ƏDV üçün xüsusi hesablar reallığa çevriləcəksə, onda vəziyyət prinsipial olaraq bir qədər fərqli olacaqdır. ƏDV-nin qalığı şəklində büdcədən “faizsiz ssuda” bankdakı xüsusi hesablarda dondurulacaq və müəssisənin özü üçün əlçatmaz olacaqdır, lakin onun müştərisi olduğu bank üçün isə açıq olaraq qalacaqdır.

ƏDV üçün xüsusi hesablarda olan vəsaitlərdən kredit resursları şəklində istifadə edilməsi bankın müştərilərinin hesablaşma hesablarında olan qalıqlara münasibət kimi analoji olacaqdır. Bir tərəfdən, bu qalıqlar özünəməxsus “tələb olunana qədər əmanəti” ol-

maqla müştərilərin tam mülkiyyətidir, digər tərəfdən isə bank onların hüquqlarını pozmamaqla kredit əməliyyatlarında həmin vəsaitlərin istifadəsindən fayda əldə edə bilər. Əlbəttə ki, qalıqların kredit əməliyyatlarına cəlb edilməsi uzumüddətli ola bilməz. Bu kreditlər ən yaxşı halda yarım aydan çox olmayan müddətdə qaytarılmaqla verilə bilər. Əks halda, məlum səbəblərə görə bankda hesablaşmaların gecikməsi vəziyyəti yarana bilər. Bu isə bank üçün xoşagəlməz nəticələrə səbəb ola bilər. Birincisi, “Banklar və bank fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qnununda hesablaşmaların gecikdirilməsinə görə məsuliyyət (müştərilərin xeyrinə faizlər) nəzərdə tutulmuşdur. İkincisi, Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı bu proseslərə müdaxilə edib müştərilərin cari hesablarında yerləşən vəsaitləri kredit əməliyyatlarında istifadə etməklə sui-istifadə edən banklara sanksiyalar tətbiq edə bilər.

Aydındır ki, hazırda banklar ƏDV-nin qalığı şəklində büdcədən “faizsiz ssuda”dan qismən istifadə edirlər, lakin bu vəsaitlər müəssisələrin hesablaşma hesablarında “əridiyinə” görə onlar bir-başa deyil, dolaylı şəkildə kredit əməliyyatlarına cəlb olunur. Lakin ƏDV məbləğləri xüsusi hesabda yerləşdirilsə, onda ƏDV-nin büdcəyə ödənilməsi üzrə müəssisənin öhdəliklərinin yaranması anı (hesabat ayının sonuncu günü) ilə faktiki ödəniş anı (hesabat ayından sonrakı ayın 20-i) arasındakı 20 gün nadir vaxt intervalına çevrilir. Bu vaxt müddətində hesabat ayında yaranan ƏDV-nin ödənilməsi üzrə öhdəlik yerinə yetirilməmişdir, lakin eyni zamanda da cari ayın ƏDV məbləği formalaşmağa başlamışdır. Bir-birini tamamlayan bu iki qalıq məbləğləri heç vaxt xüsusi hesabın hüdudlarından çıxmamaqla ƏDV qalığını formalaşdıracaqdır, yəni tam şəkildə hərəkətsiz qalacaqdır. Bank iri və onun müştəriləri çox olduqca, xüsusi hesablarda qalan “ölü qalıq” məbləği də sabit olacaqdır. Yenə də ay ərzində müəssisə tərəfindən orta hesabla ödənilən ƏDV məbləğini A qəbul etsək və bu qalığın 30 gün ərzində bərabər formalaşdığını fərz etsək, onda alırıq ki, bank həmişə xüsusi hesablarda $\frac{1}{30} 20 A = 0,667 A$ kəmiyyətinə bərabər mütləq hərəkətsiz ƏDV qalığına malik olacaqdır. Baş-

qa sözlə desək, yuxarıda sadalanan “tələb olunana qədər əmanəti” xüsusi növlü ödənişsiz “daimi depozit”ə çevrilir.

Aparılmış hesablamalar göstərir ki, xüsusi hesabların tətbiqi nəticəsində 20-50 gün müddəti ərzində həmin hesablarda daimi olaraq orta hesabla 73,3-185,7 mlrd. manat vəsait dondurulmalı olacaqdır.

Kənardan bu belə görünür ki, dövlət hər ay bu astronomik məbləği 0,5 ay+20 gün müddətinə kredit təşkilatlarında yerləşdirir. Onların 66,7 faizi tam hərəkətsiz qalıq, yəni faktiki “müddətsiz depozit”, qalan 50 faizi (1,167 A 0,667 A 0,5 A) isə şərti “tələb olunana qədər əmanəti” şəklində çıxış edir. Əgər nəzərə alsaq ki, bunların hər ikisi faizsizdir, onda ƏDV üzrə xüsusi hesabların banklar üçün nə qədər faydalı olduğu aydın görünür.

Banklar, xüsusilə də Milli Bank çoxlu sayda səbəblər taparaq xüsusi hesabların onlar üçün əlverişli olmadığını bildirə, bu problemləri yeniliklə yanaşı, nəzəri olaraq sərəncamlarına əhəmiyyətli kredit resurslarının veriləcəyini tam sakitliklə qarşılaya bilərlər. Bu zaman “nəzəri” ifadəsi heç də təsadüfən qeyd edilmir. Məsələ burasındadır ki, banklar üçün xüsusi hesabların cəlbediciliyi əhəmiyyətinə görə bir qədər illüziyalı kateqoriya sayılır. Bolqar təcrübəsinin labüd çatışmamazlıqları onun daxil edilməsinin ilk aylarından başlayaraq üzə çıxacaqdır. Ona görə də ödənişsiz kredit resurslarından istifadəni ört-basdır etmək (gizlətmək) mümkün olmayacaqdır, o hamı, o cümlədən müvafiq dövlət orqanları üçün görünən olacaq və aydındır ki, heç də yaxşı qarşılanmayacaqdır. İkincisi, bu kredit resursları banklar üçün problemlə olacaqdır, ona görə ki, elementar olaraq xüsusi hesabların hüquqi statusu aydın deyildir. Xüsusi hesablarda olan vəsaitlər artıq müəssisənin vəsaitləri deyil, lakin hələ də büdcənin vəsaitləri sayılmır, ona görə də məlum deyil ki, banklar hansı hüquqlarla bu vəsaitləri kredit əməliyyatlarına cəlb edə bilərlər. Son nəticədə iş elə gətirə bilər ki, xüsusi hesablarda olan qalıqlar ideal kredit resursları olmaq əvəzinə onların antipoduna, yəni ümumiyyətlə, heç kim - nə müəssisələr, nə də banklar - tərəfindən istifadə olunmayan vəsaitlərə çevrilə bilər. Başqa sözlə desək, həm sahibkarlar, həm də banklar xüsusi hesabların daxil

edilməsindən yalnız itirə bilərlər.

Fikrimizcə, ƏDV-nin yığılması sistemini təkmilləşdirmək lazımdır, lakin bir şey aydındır ki, bu təkmilləşmə başqasının, hətta uğurlu belə təcrübəsinin sadə təkrarı olmamalıdır. Vergitutmanı “yüksək texnoloqiyalı” etmək lazımdır, yalnız belə halda bu həm sahibkarlar, həm dövlət, eyni zamanda, həm də vergi orqanlarının özü üçün müsbət səmərə verə bilər. Ona görə də ölkə vergi sisteminin əsas özəyi sayılan ƏDV-nin “yüksək texnoloqiyalı” vergiyə çevrilməsi üçün bir sıra tədbirləri həyata keçirmək lazımdır.

ƏDV üçün əlverişli mühitin yaradılması. Hər şeydən əvvəl, bir vergi növü kimi ƏDV-nin “rəqibləri” vardır və müəyyən hallarda onlar ƏDV üzrə vergi daxilolmalarının artırılması sahəsində vergi orqanlarının bütün səylərini heçə endirə bilərlər. Bu Vergi Məcəlləsinin 17-ci “Sadələşdirilmiş vergi” fəslinə müvafiq olaraq xüsusi vergitutma rejiminə aiddir. ƏDV üzrə “vergidən yayınma”nın bu variantı (rəsmi olaraq icazə verilmiş olsa da belə nəzəri olaraq bu “vergidən yayınma” kimi qiymətləndirilə bilər) artıq kütləvi hal almışdır. Belə ki, bütün vergi ödəyicilərinin cəmi 12-15 faizini ƏDV-nin ödəyiciləri təşkil edir.

Güzəştli vergitutma rejimlərindən istifadə edilməklə kiçik sahibkarları qiymətlərin azaldılmasına təhrik etmək və onlarla ƏDV-nin ödəyicisi olan sahibkarlar arasında rəqabət atmosferinin yaradılması nəzərdə tutulurdu. Lakin vergi ödəyiciləri güzəştləri əldə etdilər və nədənsə qiymətləri azaltmaqla həmin güzəştlərə görə “təşəkkür etməyi” lazım bilmədilər.

Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq ƏDV ilə aparılmış eksperimentlər göstərmişdir ki, onun dərəcəsini əhəmiyyətli şəkildə dəyişməsi də qiymətlərin səviyyəsinə ciddi şəkildə təsir etməmişdir. Belə ki, onun tarifi 28%-dən 20%-ə, sonra isə 18%-ə qədər aşağı salınması nəticəsində qiymətlərin aşağı düşməsi müşahidə edilməmişdir.

Son illərdə sadələşdirilmiş verginin geniş yayılmış hal olduğu baxmayaraq bu onu progressiv vergi etməmişdir. Sadələşdirilmiş verginin prinsipal çatışmazlığı ondadır ki, o, vergi ödəyicisinin fəaliyyət miqyasını süni şəkildə məhdudlaşdırmaqla və gü-

zəştli vergitutma rejimi naminə son üç aylıq dövriyyəsini şərti maliyyə vahidinin 22500 mislinədək olmağa məcbur etməklə onun cari vəziyyətini konservasiya edir. Dünya iqtisadiyyatı təcrübəsindən məlumdur ki, hər bir kəmiyyət artımı (genişləndirmə) keyfiyyət artımının zəruri və xəbərdaredici şərtidir. Ona görə də vergitutmanın bu forması iqtisadi inkişaf vektoru ilə əks istiqamət təşkil etməklə elə əvvəldən də kiçik sahibkarlar üçün təkamül artımı perspektivlərini bağlayır. İstehlakçılar hər addımda bunun nəticələri ilə rastlaşırlar. Bu çoxlu sayda kiçik (müəssisələr) istehsalçılardır ki, onları da sadəcə fiziki olaraq yüksək keyfiyyətli iş və xidmətlərlə təmin etmək mümkün deyildir. Bunlar elə müəssisələrdir ki, onların maksimal hasilat həcmi sahibkara bahalı, lakin keyfiyyətli məhsul istehsal etməyə imkan vermir, yaxud da keyfiyyətli məhsulu ucuz məhsul kimi satmaqla qiymət fərqi nağd şəkildə uçotda əks etdirməməyə məcbur edir.

Kiçik sahibkarlıq subyektləri vergitutmanın qeyd olunan güzəştli formasının ziyanlı olduğunu yaxşı başa düşürlər. Bununla yanaşı, onlar hələlik bu güzəştli vergitutma rejimindən yapışmağa məcburdurlar, ona görə ki, adi vergitutma rejimində ödənilən vergilərin məbləği hətta bir neçə dəfə çox olur.

Fikrimizcə, vergitutmanın güzəştli rejimi özünü doğrultmuş və o müəyyən qədər nəzərdə tutulan makroiqtisadi səmərəni vermişdir. Lakin kiçik sahibkarlığın böyük əksəriyyəti üçün onun tətbiqinin motivi son dərəcə mənfidir - qanuni yolla “vergitutmadan yayınmaqdır”. Bununla yanaşı, xüsusi hesabların daxil edilməsi zamanı bu verginin ƏDV-dən yayınmanın rəsmi üsulu kimi mənfəi rolu daha da arta bilər. Ümumiyyətlə, yaxşı olardı ki, kiçik sahibkarlıq üçün ənənəvi ƏDV çərçivəsində əlverişli vergi mühiti yaradılmış olsun.

Lakin, bütün bu tədbirlər ƏDV-nin əvəzləndirilməsinin əsaslandırılması problemini həll etməyəcəkdir. Fikrimizcə, bu problem yalnız iqtisadi vasitələrlə həll etmək mümkündür. Ona görə də ƏDV-nin tutulmasına münasibətdə eyni qaydada həm dövlətin, həm də intizamlı vergi ödəyicilərinin maraqlarını nəzərə alan yeni metodikanın işlənilib hazırlanması zəruridir. Bu metodika alıcılar

tərəfindən malgöndərənlərə ödənilmiş ƏDV məbləğinin büdcəyə faktiki ödənilməsinə təmin etməlidir. Eyni zamanda, alıcılar tərəfindən ƏDV-nin büdcədən əvəzləşdirilməsinin malgöndərənlərin qeyri-qanuni hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) asılılığına son qoyulacaqdır.

Vergi qanunvericiliyində üfuqi ƏDV-nin fəaliyyətinin iqtisadi mahiyyətinin nəzərə alınması və təsərrüfat subyektlərində ƏDV-nin ödənilməsində qarşılıqlı əlaqənin təmin olunması çox zəruridir. Bu qarşılıqlı əlaqə eyni bir təsərrüfat əməliyyatının onu həyata keçirənlərin mühasibat və vergi uçotunda qarşılıqlı olaraq məcburi şəkildə əks etdirilməsini və alıcılar tərəfindən malgöndərənələrə ödənilmiş ƏDV məbləği ilə sonuncu tərəfindən büdcəyə ödənilmiş vergi məbləği arasındakı fərq asılılığının müəyyən edilməsini şərtləndirir.

Beləliklə, vergi ödəyicisi giriş ƏDV məbləğini büdcədən əvəzləşdirmək hüququnu yalnız o vaxt əldə edə bilər ki, digər vergi ödəyicisi - onun kontragenti tərəfindən çıxış ƏDV-si ödənilmiş olsun. Daha dəqiq desək, əvvəlcə çıxış ƏDV məbləği büdcəyə ödənilməlidir, sonra isə giriş ƏDV məbləği büdcədən əvəzləşdirilməlidir. Lakin praktiki olaraq belə asılılığın qurulması çox çətinidir. Ölkədə vergi ödəyicilərinin sayının çox olmasını, eyni zamanda, onlar tərəfindən həyata keçirilən sövdələşmələrin daha çox olmasını nəzərə alsaq, bilavasitə vergi ödəyicilərini onların kontragentləri tərəfindən ƏDV-nin büdcəyə ödənilməsinə təsdiq edən sənədlərin vergi orqanına təqdim edilməsinə məcbur etmək mümkün olmayacaqdır. Bundan başqa, bu vergi ödəyiciləri üçün sənəd dövriyyəsinə kəskin artıracaqdır ki, bu da məqsədmüvafiq deyildir.

ƏDV-nin yığılması sisteminin təkmilləşdirilməsi. Fikrimizcə, ölkəmizdə təsərrüfat subyektlərində ƏDV-nin hesablanması zamanı qarışılıqlı əlaqəni yalnız bankların köməyi ilə və nağdsız hesablaşmalar aparmaqla səmərəli şəkildə təmin etmək olar. Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisində ödənişlər nağd hesablaşmalar (borclu tərəfindən pul vəsaiti kreditora natural formada - bank və xəzinədarlıq biletləri verilməklə) və nağdsız hesablaşma-

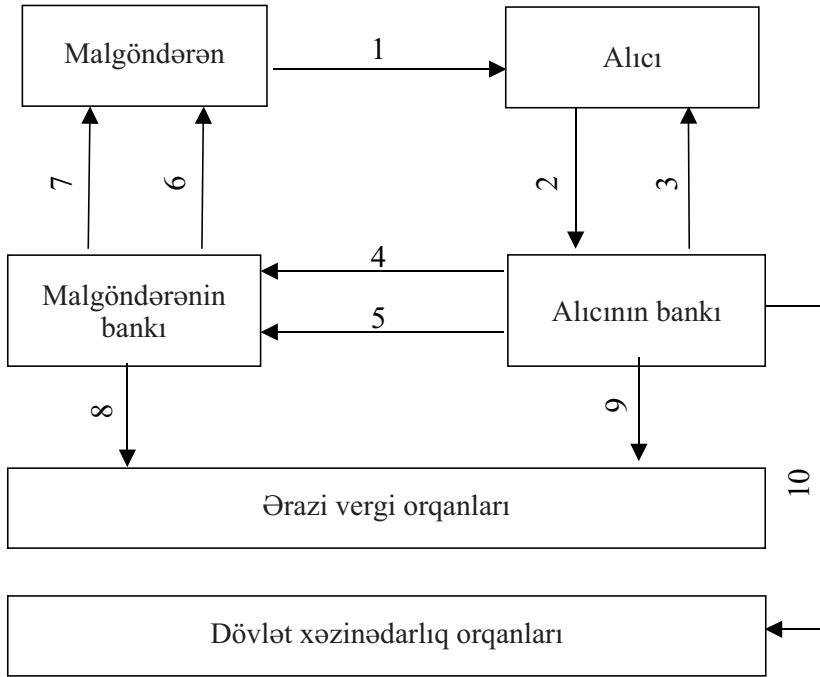
lar (banklar vasitəsi ilə) formasında həyata keçirilir.

Kompüter texnologiyaları və resurslarının hazırki inkişaf səviyyəsində malgöndərənlər və alıcılar arasında hesablaşmalar sisteminin aşağıdakı şəkildə qurulması üçün heç bir prinsiplial sədd mövcud deyildir.

Hesablaşmaların üsulu hesablaşma münasibətləri subyektinin statusundan və ödənişin həyata keçirildiyi əsasdan asılıdır. Vətəndaşlar tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar olmayan hesablaşmalar həmin məbləğlərə məhdudiyət qoyulmadan nağd vəsaitlərlə və nağdsız qaydada aparıla bilər. Əksinə, hüquqi şəxslər arasında hesablaşmalar, həmçinin fərdi sahibkarların həyata keçirdiyi hesablaşmalar adətən nağdsız qaydada aparılır. Müəssisələrin, fərdi sahibkarların və vergitutma məqsədləri üçün onlara bərabər tutulmuş digər şəxslərin bir hissəsinin ƏDV ödəyiciləri olmasını nəzərə alsaq, şəffaflıq prinsipinin praktiki olaraq tətbiq edilməsi üçün onlar tərəfindən aparılan bütün hesablaşmaların banklar vasitəsi ilə nağdsız qaydada həyata keçirilməsi zəruridir. Fikrimizcə, yalnız nağdsız qaydada aparılan hesablaşmalar vergi ödəyiciləri arasında sövdələşmələrin tələb olunan şəffaflığını və gerçəkliyini təmin etməyə imkan verəcəkdir. Nağdsız hesablaşmalarda ƏDV ödəyiciləri (malgöndərənlər və alıcılar) arasında münasibətlərdə vasitəçi kimi banklar çıxış edir. Bu zaman alıcı tərəfindən ödənilən ƏDV məbləğinin tutulması və büdcəyə ödənilməsi üzrə özünəməxsus vergi agenti funksiyası bankların üzərinə qoyula bilər. Hesablaşma münasibətlərində bankların iştirakının təmin edilməsi ƏDV-nin hesablanması və ödənilməsi ilə verginin büdcəyə faktiki daxil olması arasında qarşılıqlı əlaqənin təmin olunmasına imkan verəcəkdir. Şəkil 2.3.2-də ƏDV-nin hesablanması və ödənilməsinin təklif olunan mexanizmi əks olunmuşdur.

Şəkildə vergi ödəyiciləri (malların alqı-satqı müqavilələri üzrə iştirakçılar), onlara xidmət edən banklar və dövlətin maraqlarını ifadə edən dövlət vergi və xəzinədarlıq orqanları göstərilmişdir.

Malgöndərənlərlə alıcılar arasında göndərilən malların qiyməti və ƏDV məbləği göstərilməklə təchizat müqaviləsi bağlanmışdır.

- 1 - Malın təqdim edilməsi;
 2 - Malın dəyərinin (ƏDV ilə) ödənilməsi;
 3, 5, 7, 8, 9 - ƏDV üzrə bank bildirişi;
 4, 6 - Malın dəyərinin (ƏDV-siz) ödənilməsi;
 10 - ƏDV-nin büdcəyə tutulması.

Şəkil 2.3.2. ƏDV-nin hesablanması və ödənilməsinin təklif olunan mexanizmi.

Malların təqdim edilməsi malgöndərəndə ƏDV üzrə vergitutma obyektini yaradır və alıcı tərəfindən malların dəyərinin faktiki ödənilməsi malgöndərənə ödənilmiş ƏDV məbləğinin büdcədən əvəzləşdirilməsi üçün əsas sayılır. Müqaviləyə əsasən malgöndərən alıcıya hesab-faktura təqdim etməklə malın yüklənməsini həyata keçirir. Bu zaman hesab-faktura yalnız sövdələşmə iştirakçılarını

eyniləşdirmək və sövdələşmənin mahiyyətini əks etdirməklə maksimum dərəcədə sadə şəkildə olmalıdır. Hesab-fakturada ƏDV məbləği ayrıca sətirlə göstərilməlidir. Alıcı əldə etdiyi malların dəyərini ödəmək üçün müvafiq hesablarının yerləşdiyi banka ödəniş sənədini təqdim edir. Ödəniş sənədi hesablaşma sənədləri qarşısında qoyulan tələblərə uyğun olaraq tərtib olunur, o cümlədən ƏDV məbləği ayrıca göstərilməklə ödənişin məbləği və onun təyinatı barədə məlumatları əhatə edir. Alıcının bankı ödəniş sənədində göstərilmiş vəsaitin məbləğini alıcının bank hesabından silir və bu zaman vergi agenti funksiyasını yerinə yetirməklə ayrıca sətirlə göstərilmiş ƏDV məbləğini dərhal tutur və büdcəyə ödəyir. Bununla da verginin büdcəyə faktiki ödənilməsi təmin edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bank verginin məbləğini hesablamır, onun hesablanmasının düzgünlüyünü yoxlamır, yalnız öz müştərisi tərəfindən ödəniş sənədində ayrıca sətirlə göstərilmiş ƏDV məbləğini tutur və onun büdcəyə ödənilməsini təmin edir. Vergi büdcəyə ödənildikdən sonra bank alıcıya ƏDV məbləğinin tutulması və büdcəyə ödənilməsi barədə bank bildirişi təqdim edir. Bank bildirişinin forması da maksimum dərəcədə sadə olmalıdır.

Vergi ödəyicisinə təqdim olunan bank bildirişi sonradan alıcıda büdcəyə ödənilmiş ƏDV məbləğinin əvəzləşdirilməsi üçün qeyd-şərtsiz əsas olacaqdır.

Alıcının bankı eyni zamanda öz müştərisinə münasibətdə ƏDV-nin tutulması və ödənilməsi barədə bank bildirişinin surətini yerləşdiyi ərazi vergi orqanına göndərir. Alıcının bankı malgöndərənin hesablarının yerləşdiyi bankla malların dəyərini (ƏDV-siz) ödənilməsi üzrə hesablaşma əməliyyatlarını yerinə yetirir və eyni zamanda, alıcının bankı tərəfindən ƏDV məbləğinin tutulması və büdcəyə ödənilməsi barədə məlumat verir. Sonra isə malgöndərənin bankı alıcı tərəfindən ödənilən müvafiq məbləği (ƏDV-siz) onun (malgöndərənin) bank hesabına köçürür və bank bildirişinin bir surətini ona təqdim edir. Bu zaman malgöndərənin bankı da bank bildirişinin surətini malgöndərənin yerləşdiyi ərazi vergi orqanına göndərir. Alıcı tərəfindən məhsulun yenidən digər şəxslərə təqdim edilməsi zamanı pul vəsaitlərinin hərəkəti, bank

tərəfindən ƏDV-nin tutulması və büdcəyə ödənilməsi və sənəd dövriyyəsi analogi qaydada baş verir. Vergilər Nazirliyinin mərkəzi aparatında yerləşən informasiya bazası Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən bütün vergi ödəyicilərinə münasibətdə daxil olan bütün bank bildirişlərinin uçotunu aparır. Həm məhsulların təqdim edilməsi, həm də onların dəyərinin ödənilməsi, daha dəqiq desək, həm alınan, həm də ödənilən ƏDV üzrə bank bildirişlərinin uçotu hər bir vergi ödəyici üzrə ayrıca aparılır. İnformasiyanın elektron ötürücü vasitələrindən istifadə edilməklə informasiya hesablama bazası gündəlik olaraq bank bildirişlərinin uçotunu aparır. Vergi dövrü (təqvim ayı) bitdikdən sonra bank bildirişlərinin emalı yekunlaşdırılır və verginin son məbləği müəyyən edilir. Beləliklə, sövdələşmələr üzrə ƏDV-nin məbləği vergi ödəyiciləri tərəfindən sərbəst olaraq hesablanır və müəyyən edilir, vergi isə vergi ödəyicisinə xidmət edən bank tərəfindən tutulur və büdcəyə ödənilir. Göründüyü kimi, ƏDV-nin tutulmasının təklif olunan mexanizmi həm sövdələşmə iştirakçılarında, həm də vergi orqanlarında olan bank bildirişləri əsasında qurulur. Müasir kompüter texnologiyalarının səviyyəsi vergi orqanlarına bank bildirişlərinin çox qısa müddətdə emal olunmasına, istənilən sövdələşmənin iştirakçıları olan vergi ödəyicilərinə münasibətdə mövcud olan informasiyanın müqayisə edilməsinə və vergi qanunvericiliyini pozan şəxslərin aşkar edilməsinə imkan verəcəkdir. Vergi orqanı sövdələşmə iştirakçısı olan vergi ödəyicilərinin adı, onlar arasındakı sövdələşmənin məbləği, “alınan ƏDV” və “ödənilən ƏDV” məbləğləri barədə məlumatla da malik olacaqdır. Bu məlumatlar istənilən vergi ödəyicisinin fəaliyyəti barədə təhlilin aparılmasına, alınan nəticələrin vergi ödəyicisi tərəfindən təqdim olunan ƏDV bəyannaməsi ilə müqayisə edilməsinə imkan verəcəkdir ki, bu da öz növbəsində vergi orqanlarının nəzarət işlərini maksimum dərəcədə səmərəli edəcəkdir. Aparılan təhlillərin nəticəsi olaraq səyyar vergi yoxlamaları ünvanlı olacaqdır və bunun nəticəsində səyyar vergi yoxlamaları ilə məşğul olan vergi orqanları əməkdaşlarının işinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan yaranacaqdır.

ƏDV-nin tutulmasının qeyd olunan metodunun üstünlükləri aşağıdakılardır:

- bank hesablaşmalarında ƏDV-nin tutulmasının təklif olunan mexanizmindən istifadə zamanı ƏDV-dən yayınmaların qarşısı alınacaqdır;

- ƏDV üzrə öhdəliyin yaranması vaxtı ilə bu öhdəliyin büdcə qarşısında real yerinə yetirilməsi vaxtı arasındakı vaxt fərqi nəticəsində ƏDV-nin tutulmasının hazırkı üsulunun tətbiqi zamanı müəssisələrin malik olduğu “faizsiz ssudalar” yox olacaqdır;

- ƏDV üçün xüsusi hesabların tətbiqi nəticəsində banklar üçün yarana biləcək analoji ssudalar aradan qalxacaqdır;

- təklif olunan metod texniki nöqtəyi-nəzərdən nisbətən sadədir (belə ki, “akseptsiz” bank prosedurları texnologiyası çoxdandır ki, bank sistemində tətbiq olunur);

- vergi ödəyicilərinin muhasibat və vergi hesabı sənədlərində bilə-bilə yanlışlıqlar və səhvlər, həmçinin vergi yoxlamalarının keçirilməsi zamanı vergi orqanlarının əməkdaşları tərəfindən buraxılan qaçılmaz səhvlər nəticəsində hazırda büdcəyə çatmalı olan ƏDV məbləğinin əhəmiyyətli hissəsi təmin olunacaq və bununla da vergi ödəyiciləri ilə büdcə arasındakı problemlər aradan qalxacaqdır.

ƏDV-nin tutulmasının təklif olunan “akseptsiz” metoduna hazırda xüsusi hesabların tənqidi üçün istifadə olunan nöqsanlar qeyd oluna bilər. Bu zaman əhəmiyyətli miqdarda vəsaitlər müəssisələrin dövrüyyəsindən çıxarılır ki, hazırda vergi ödəyiciləri həmin vəsaitlərdən bir neçə həftə müddətində istifadə imkanına malikdirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, qeyd olunan çatışmazlıq ciddi qəbul edilə bilməz. Ona görə ki, burada vəsaitlərin təmiz tutulmasından söhbət belə gedə bilməz. Bu zaman yalnız büdcə qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsi qrafiki dəyişilir. ƏDV-nin “akseptsiz” tutulması zamanı verginin hazırkı birdəfəlik ödənişi əvəzinə hissə-hissə ödənişi aparılacaqdır, ödənişin ümumi məbləği isə dəyişməyəcəkdir. Bundan başqa, nəzərə almaq lazımdır ki, ƏDV-nin ödənilməsinin hazırkı hesabat ayından sonrakı ayın 20-dək gecikdirilməsi zamanı müəssisələrdə alıcılardan alınan ƏDV-nin onların xüsusi mülkiyyəti olması barədə düzgün olmayan fikir formalaşır.

ƏDV-nin ödənilməsi müddəti başladıqda məlum olur ki, ödəniş üçün vəsait yoxdur, bütün vəsaitlər, o cümlədən alıcılardan alınan ƏDV məbləği cari hesablaşmalara sərf edilmişdir. Nəticədə bir sıra hallarda ƏDV üzrə büdcə ilə vaxtında hesablaşmaq üçün müəssisələr bankdan qısamüddətli kreditlər də götürməli olurlar. Ona görə də ƏDV-nin akseptsiz tutulması müsbət səmərədən əlavə, həm də vergi ödəyicilərinə münasibətdə özünəməxsus tərbiyəvi funksiyanı da yerinə yetirir: bu onlara özlərinin xüsusi pul axınlarına nəzarət etməyi və sərəncamlarında olan vəsaitlərdən qənaətlə (ehtiyatla) istifadə etməyi öyrədəcəkdir.

Aydındır ki, ƏDV-nin tutulmasının və ödənilməsinin yuxarıda qeyd olunan mexanizminin praktiki reallaşdırılması üçün mövcud vergi və bank qanunvericiliyində dəyişikliklərin edilməsi zəruridir. Göründüyü kimi, baxılan metodikanın həyata keçirilməsi zamanı əsas məsuliyyət bankların üzərinə düşür. Lakin dövlətə bütün vergi ödəyicilərinə nisbətən kommersiya banklarına nəzarət etmək müqayisədəlməz dərəcədə asandır. Əlbəttə ki, müştərilərin hesabları üzrə əməliyyatların faktiki olaraq ikili uçotunun aparılması banklar üçün əməktutumlu və məsrəfli olacaqdır. Bununla bərabər kompensasiya kimi banklarda müştərilərin (ƏDV ödəyicilərinin) sayı artacaqdır, bu da hesablar üzrə qalıqların artması, xidmətə görə ödəmələr və s. deməkdir.

Beləliklə, əlavə dəyərin bütünlüklə vergiyə cəlb olunması ƏDV-nin tutulması və ödənilməsi barədə bank bildirişləri əsasında aparılacaq və bu proses vergi dövrü bitdikdən sonra vergi ödəyicisi tərəfindən vergi bəyannaməsinin ödəyicinin uçotda olduğu vergi orqanına təqdim edilməsi ilə bitir. Təklif olunan metodika ƏDV-nin əsaslandırılmamış əvəzləşdirilməsini istisna edəcək və vergilərin yığım səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradacaqdır. Bundan başqa, qeyd olunan təkliflər Vergilər Nazirliyində vergi ödəyicilərinin bütün sövdələşmələri barədə elektron məlumat bazasının yaradılmasına və məhsulun təqdim edilməsindən əldə edilən gəlirlərə, “ödənilən ƏDV” və “alınan ƏDV” məbləğlərinə nəzarətin təmin olunmasına və onların müqayisə edilməsinə imkan verəcəkdir. Bu isə öz növbəsində səyyar vergi yoxlamalarının apa-

rılması üçün vergi ödəyicilərinin əvvəlcədən seçilməsinə, aparılan yoxlamaların ünvanlılığının təmin olunmasına şərait yaradacaq və vergi orqanlarının nəzarət işlərinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldəcəkdir.

Qeyd olunanlardan aşağıdakı nəticəni əldə etmiş oluruq:

Hesab edirik ki, Azərbaycanda ƏDV-nin hesablanması və ödənilməsinin mövcud mexanizmini xüsusi hesabların daxil edilməsi yolu ilə deyil, akseptsiz tutulma metodundan istifadə etməklə təkmilləşdirmək və bu üsulun köməyi ilə vergi orqanlarının tez-tez rastlaşdığı ƏDV-dən yayınma problemlərini həmişəlik aradan qaldırmaq mümkündür.

2.4. Səyyar vergi yoxlamasının keçirilməsi məqsədləri üçün vergi ödəyicilərinin seçilməsi meyarları və yoxlama strategiyasının müəyyən edilməsi üsullarının təkmilləşdirilməsi

Vergi ödəyicilərinin səyyar vergi yoxlanılması vergi nəzarətinin ən vacib növlərindən biridir. Hazırda belə yoxlamalar əlavə vergi mədləğlərinin hesablanmasına imkan verir, vergi ödəyicilərinin vergi qanunvericiliyinə riayət edilməsi mədəniyyətinin formalaşmasında bir vasitə kimi çıxış edir və vergi ödəyiciləri üçün elə bir şəraitin yaradılmasına səbəb olur ki, bu zaman vergi ödəyicisi tərəfindən verginin ödənilməsi onun ödənilməməsindən daha sərfəli olur.

Səyyar vergi yoxlaması vergi dövrü təqvim ili olan vergilər üzrə vergi ödəyicisinin son 3 təqvim ilindən çox olmayan fəaliyyətini, digər vergilər üzrə isə həmin yoxlamanın keçirildiyi il də daxil olmaqla vergi ödəyicisinin son 3 ildən çox olmayan fəaliyyətini əhatə edə bilər.

Vergi ödəyicisi olan hüquqi şəxslərin ləğvi və ya sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən fiziki şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyətinə xitam verilməsi barədə müraciəti ilə bağlı keçirilən yoxlamalar, habelə növbədənəknar vergi yoxlamaları istisna olmaqla, vergi orqanı tərəfindən yoxlanılmış vergi dövrü üçün səyyar vergi yoxlamaları keçirilə bilməz.

Təkmil vergi sistemi olan xarici ölkələrin təcrübəsinin təhlili göstərir ki, vergi yoxlamalarının keçirilməsi üçün vergi ödəyicilərinin seçilməsinin optimal prosedurası vergi nəzarətinin səmərəli təşkili üçün zəruridir. Belə proseduraların tətbiqi vergi administrasiyasının vergi nəzarətini həyata keçirən əməkdaşlarına əhəmiyyətli yükün düşdüyü bir şəraitdə səyyar vergi yoxlamalarının keçirilməsi nəticəsində həm əlavə vergi məbləğlərinin hesablanması nöqtəyi-nəzərindən, həm də minimal vaxt məsrəfi və gücdən istifadə etməklə vergi ödəyicilərinə profilaktik təsiretmə nöqtəyi-nəzərindən maksimum nəticənin əldə olunmasına imkan yaradır.

Yoxlamaların təşkilinə bu cür yanaşma eyni zamanda vergi ödəyicilərinin də maraqlarına tam şəkildə cavab verir. Belə ki, bu zaman vergi orqanının vəzifəli şəxslərinin vergi ödəyicilərinin obyektlərinə tez-tez baş çəkməsinin qarşısı alınır.

Səyyar vergi yoxlamalarının keçirilməsi üçün vergi ödəyicilərinin seçilməsi metodikası. Vergi qanunvericiliyinin kütləvi şəkildə pozulduğu bir şəraitdə səyyar vergi yoxlamalarının keçirilməsi üçün vergi ödəyicilərinin səmərəli seçilməsi problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət vergi orqanlarının nəzarət fəaiyyətinin təcrübəsi müasir informasiya emalı vasitələrindən istifadə əsasında vergi yoxlamalarının keçirilməsi üçün vergi ödəyicilərinin seçilməsinin elmi metodikasının tətbiqini zəruri etmişdir. Dünya praktikasında səyyar vergi yoxlamalarının aparılması üçün vergi ödəyicilərinin seçilməsinin iki mümkün metodundan - təsadüfi seçmə və xüsusi seçmə metodlarından istifadə olunur.

Təsadüfi seçmə metodu səyyar vergi yoxlamalarının keçirilməsi üçün obyektin statistik seçmə əsasında müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Bu metodun tətbiqində əsas məqsəd maksimum mümkün sayda vergi ödəyicilərini səyyar vergi yoxlamaları ilə əhatə etmək və vergi hüquq pozuntularının profilaktikasının aparılmasıdır. Bu yoxlamalar vergi ödəyiciləri üçün gözlənilməz, qəfləti olur və bütün kateqoriyalardan olan vergi ödəyicilərinin representativ seçmə əsasında səyyar vergi yoxlamasına cəlb edilməsi vergi orqanı tərəfindən nəzarət edilən ərazidə vergi intizamının ümumi vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Xüsusi seçmə metodları vergi hüquq pozuntularının rast gəlmə ehtimalı daha yüksək olan vergi ödəyicilərinin məqsədyönlü şəkildə seçilməsinə imkan verir. Seçmə vergi orqanında vergi ödəyicisi barədə olan bütün informasiyanın, yəni mühasibat və vergi hesabatının və büdcə ilə hesablaşmaların vəziyyətindən tutmuş hüquq-mühafizə və digər aidiyyəti nəzarət orqanlarından, icra hakimiyyəti orqanlarından, kütləvi informasiya vasitələrindən əldə olunan və mənbəyi bəlli olan digər məlumatların ilkin təhlili üzrə həyata keçirilir.

Səyyar vergi yoxlamasının keçirilməsi üçün vergi ödəyicilərinin seçilməsinin əsas metodları daxili mənbələrdən aşağıdakı istiqamətlərdə əldə olunan informasiyadan istifadəyə əsaslanmalıdır:

- vergi ödəyicisinin mühasibat və vergi hesabatı göstəricilərinin analogi vergi ödəyicilərinin göstəriciləri və sahə üzrə müvafiq göstəricilərlə müqayisə edilməsi;

- hesabat göstəricilərinin dəyişmə dinamikasının qiymətləndirilməsi, yaxud bir neçə ardıcıl hesabat dövrlərində onların müqayisə edilməsi;

- əvvəlki səyyar vergi yoxlamalarının materiallarının təhlili;

- vergi orqanı tərəfindən qeyri-vergi yoxlamaları zamanı vergi ödəyiciləri barədə əldə olunan informasiyaların təhlili.

Vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi orqanına təqdim olunan mühasibat və vergi hesabatı sənədlərində olan göstəricilərin analogi vergi ödəyicilərinin göstəriciləri, yaxud sahə üzrə orta göstəricilərlə müqayisə edilməsi seçmənin nəticə etibarlı ilə daha səmərəli metodudur. Sonrakı daha ətraflı təhlilin aparılması üçün təqdim olunan hesabat verilənləri orta göstəricilərdən kəskin fərqlənən vergi ödəyiciləri seçilir. Məsələn, orta sahə göstəriciləri ilə müqayisədə hazır məhsulun satışı həcmində material xərclərinin əhəmiyyətli artımı vergi ödəyicisi tərəfindən satış həcminin süni şəkildə aşağı salınmasını, yaxud məhsulun gəlirdən çıxılan xərclərinə aid edilən material xərclərinin artırılmasını böyük ehtimalla təsdiq edir. Oxşar fəaliyyətlə məşğul olan analogi vergi ödəyicilərində rast gəlinməyən xərc maddələrinə də fikir verilməli və onlar diqqətlə araşdırılmalıdır.

Bir neçə ardıcıl hesabat dövrləri üzrə mühasibat və vergi hesabatlarının müqayisə edilməsi metodundan istifadə etməklə vergi ödəyicilərinin səyyar vergi yoxlaması keçiriləcək namizədlərin siyahısına aid edilməsi üçün əhəmiyyətli informasiya əldə etmək mümkün olur. Bu zaman hesablanmış vergilərin məbləği, təqdim edilmiş malların (işlərin, xidmətlərin) həcmi, məhsul satışı dövriyyəsi, debitor borclarının həcmi, hesablanmış və ödənilmiş əmək haqqının məbləği və s. göstəricilərin dəyişmə dinamikası təhlil olunur. Ayrı-ayrı göstəricilərin və onların dəyişməsinin səbəblərinin vergi ödəyicisi tərəfindən izah edilməsi tələb olunmalı və vergi orqanları tərəfindən xüsusi diqqət obyektini kimi təhlil edilməlidir. Eyni zamanda, hesabatlarında satış həcmində azalma ilə bərabər xərclərinin artımı əks olunan vergi ödəyicilərinə xüsusi diqqətlə yanaşılmalıdır.

Kameral vergi yoxlamalarının gedişində əldə olunan informasiya əvvəlki dövrlərdə keçirilmiş səyyar vergi yoxlamalarının məlumatları və digər vergi, yaxud nəzarət və hüquq-mühafizə orqanlarından alınan informasiya ilə genişləndirilə bilər.

Digər vergi ödəyicilərinin yoxlanılması prosesində, o cümlədən digər vergi orqanları tərəfindən, əldə olunan informasiyadan istifadə vergi ödəyicilərinin seçilməsinin daha effektiv metodudur. Məsələn, səyyar vergi yoxlamasının keçirilməsi zamanı şübhəli sövdələşmələrin aşkar edilməsi bu sövdələşmələr üzrə vergi ödəyicisinin tərəfdaşlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə maraqlanmağa kifayət qədər əsas verə bilər. Sövdələşmələr müxtəlif vergi orqanlarında uçotda olan vergi ödəyiciləri arasında bağlandıqına görə bu metoddan istifadə yalnız vergi orqanları arasında yaxşı nizamlanmış informasiya mübadiləsi şəraitində mümkündür.

Seçmə sisteminin əsas təyinatı yoxlamaların aparılması üçün vergi ödəyicilərinin seçilməsi üzrə vergi orqanlarının fəaliyyətində dəqiq prioritetlərin müəyyən edilməsi, həmçinin növbəti yoxlamalar üçün strategiyanın hazırlanması və yoxlama ilə əhatə olunaacaq məsələlərin dairəsini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Vergi ödəyicisi barədə vergi orqanında olan informasiyanın təhlili və müxtəlif üsul və vasitələrlə emalı adətən müvafiq vergi ödəyicisində vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarının aşkar

edilməsinin ehtimal dərəcəsi barədə fikir yürütməyə əsas verir.

Son illərdə Respublika vergi orqanlarının nəzarət fəaliyyətində səyyar vergi yoxlamalarının aparılması üçün vergi ödəyicilərinin seçilməsinin təsadüfi və xüsusi metodlarının nisbətində dəyişiklik baş vermişdir. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi tətbiq edildikdən sonra gündəlik nəzarət işlərinin ağırlıq mərkəzi kameral vergi yoxlamalarının xeyrinə dəyişdiyindən vergi orqanında uçotda olan bütün vergi ödəyicilərinin səyyar vergi yoxlamalarına cəlb edilməsinin zəruriliyi öz əhəmiyyətini itirmişdir. Bununla əlaqədar olaraq səyyar vergi yoxlamalarının keçirilməsi üçün vergi ödəyicilərinin seçilməsinin təsadüfi metodu getdikcə öz aktuallığını itirir və həyata keçirilən nəzarət tədbirlərinin yüksək effektivliyini və vergi orqanlarının mövcud olan məhdud resurslarından səmərəli istifadəni təmin edən xüsusi seçmə metodları ön plana çəkilir.

Respublikamızda hazırkı vaxta qədər səyyar vergi yoxlamalarının keçirilməsi üçün vergi ödəyicilərinin seçilməsinin standart metodikası işlənib hazırlanmamışdır. Bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Rusiya Federasiyasında, xüsusilə də Moskva şəhərinin vergi orqanları tərəfindən müstəqil şəkildə vergi qanunvericiliyinin mümkün pozuntularının aşkar edilməsinə və bunun əsasında səyyar vergi yoxlamalarının aparılması üçün vergi ödəyicilərinin seçilməsinə imkan verən kifayət qədər səmərəli metodika işlənib hazırlanmış və hazırda müvəffəqiyyətlə tətbiq olunur. Həmin metodikadan istifadə etməklə xüsusi dövrüyə vəsaitlərindən istifadə səviyyəsini xarakterizə edən cari likvidlilik və xüsusi vəsaitlərlə təmin olunma əmsallarının hesablanması əsasında vergi sferasında problemlə davranış əlamətlərinə malik və müflisləşmə ərəfəsində olan təsərrüfat subyektlərini seçmək mümkündür. Qeyd olunan əmsalların dinamikasının təhlilinin nəticəsi vergi ödəyicilərində səyyar vergi yoxlamasının keçirilməsi üçün əsas ola bilər.

Cari likvidlilik əmsalı aşağıdakı düsturlardan biri ilə hesablanır:

$$K_1 = \frac{Q_{dv}}{Q_{qb}}, \quad (2.4.1)$$

və ya

$$K_1 = \frac{Q_{dv}}{(Q_{qb} B F)}, \quad (2.4.2)$$

burada Q_{dv} - döviyyə vəsaitlərinin həcmi, Q_{qb} - qısamüddətli borcların həcmi, B - dövlətin müəssisə qarşısında borclarının həcmi, $F = B m f$ - dövlətin müəssisə qarşısında borclarının vaxtında ödənilməməsinə görə hesablanmış faizlərin məbləği, m - borcun ödənilmədiyi müddət (gün), f - faizlərin hesablanması üçün bir günlük faiz tarifidir ($f=0,05\%$).

İkinci düstur qarşısında dövlətin yerinə yetirilməmiş öhdəlikləri olan vergi ödəyiciləri üzrə cari likvidlilik əmsalının hesablanması üçün istifadə olunur.

Xüsusi vəsaitlərlə təmin olunma əmsalı (K_2) müəssisə və təşkilatların maliyyə dayanıqlılığı üçün zəruri olan xüsusi döviyyə vəsaitlərinin mövcudluğunu xarakterizə edir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$K_2 = \frac{Q_{xv}}{Q_{dv}}, \quad (2.4.3)$$

burada Q_{xv} - xüsusi döviyyə vəsaitlərinin həcmidir.

$K_1 = 1,4$ və $K_2 = 0,2$ olduqda vergi ödəyicisinin ödəmə qabiliyyətinin bərpası (itirilmə) əmsalı hesablanır:

$$k = [K_{1s} B / T(K_{1s} K_{1b})]:2, \quad (2.4.4)$$

burada K_{1s} və K_{1b} - uyğun olaraq cari likvidlilik əmsalının hesabat dövrünün sonuna və əvvəlinə olan qiyməti, k - hesabat dövrünün davam etmə müddətidir (ay).

Əgər $k < 0,1$ olarsa, onda müəssisə müflis olmuş vergi ödəyicilərinin sırasına aid edilməli və həmin vergi ödəyicilərində səyyar vergi yoxlaşmasının aparılması məqsəd müvafiqdir.

Müflisləşmə ərafəsində olan məssisə və təşkilatlardan başqa, vergi orqanına təqdim edilmiş hesabatlarda hesabat dövrü üzrə faktiki mənfəətin kəmiyyəti (M^f) əvvəlki hesabat dövrləri üzrə faktiki mənfəətinin kəmiyyətindən asılı olaraq vergi orqanı tərə-

findən hesablanmış hesabat mənfəətindən (M^h) az olan vergi ödəyiciləri də səyyar vergi yoxlamasının aparılması üçün mümkün namizədlərin sırasına daxil oluna bilər. Bu zaman hesablama alqoritmi aşağıdakı kimi aparılır:

$$M^f \quad M^h \quad D^s, \quad (2.4.5)$$

$$M^h \quad L_1 \quad G \quad L_0, \quad (2.4.6)$$

$$D_s \quad \sum_{i=1}^n (M_i^h \quad D_i^s)^2 : n. \quad (2.4.7)$$

burada L_1 - malların (işlərin, xidmətlərin) təqdim edilməsindən əldə olunan gəlirin həcmi 1 manat dəyişdikdə mənfəətin kəmiyyətinin dəyişməsinə xarakterizə edən reqressiya əmsalı; G - hesabat dövründə malların (işlərin, xidmətlərin) təqdim edilməsindən əldə olunan gəlirin həcmi; L_0 - təqdim etmədən daxil olmalar istisna olmaqla, digər amillərin məcmusu ilə müəyyən edilən mənfəətin həcmi; D_s - dispersiya (hesabatın) dəqiqliyi; n - hesablamların aparıldığı hesabat dövrlərinin (müşahidələrin) sayıdır.

Orta dayanıqlılıq dərəcəsinə malik olan müəssisələrin içərisindən dövrüyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadəni və onların yaranma mənbələrini xarakterizə edən əmsalları bütün vergi ödəyiciləri üçün hesablanmış orta göstəricidən kiçik olan müəssisələr seçilməlidir.

Səyyar vergi yoxlamasının aparılması üçün qeyd olunan üsulla müəssisələrin seçilməsi həm vergi orqanında olan, həm də müxtəlif mənbələrdən əldə edilən iqtisadi və qeyri-iqtisadi xarakterli ehtimallı göstəricilər kompleksi nəzərə alınmaqla dəqiqləşdirilməlidir. Bunlara aşağıdakılar aid edilə bilər:

- təsisçilərin və müəssisənin vəzifəli şəxslərinin dəyişmə tezliyi;
- vergi hesabatı sənədlərinin və digər zəruri informasiyanın müəssisə tərəfindən vaxtında, yaxud ümumiyyətlə təqdim olunması hallarının sayı;
- təsis sənədlərində edilən dəyişikliklərin sayı;
- müəssisənin məşğul olduğu fəaliyyət növlərinin sayı;
- əvvəlki səyyar vergi yoxlamalarının keçirilməsi zamanı aşkar

edilən vergi hüquq pozuntularının sayı;

- kameral vergi yoxlaması zamanı vergi və mühasibat hesabata sənədlərinin tərtib olunmasında buraxılan səhvlərin sayı;

- əvvəlki yoxlamalarda əlavə hesablanmış vergi məbləğlərinin müvafiq vergi dövründə daxilolmaların həcmində xüsusi çəkisi.

Nəzarət fəaliyyəti statistikasının ümumiləşdirilməsi nəticəsində yuxarıda sadalanmış hər bir parametreyə vergi qanunvericiliyinin pozulması faktlarının aşkar edilməsinin müəyyən ehtimalı uyğun gələ bilər. Məsələn, vergi yoxlamalarının keçirilməsinin təcrübəsindən məlumdur ki, üç müxtəlif fəaliyyət növü ilə məşğul olan 30 müəssisənin 24-də vergi qanunvericiliyinin pozulması halına rast gəlinmişdir. Deməli, üç fəaliyyət növü ilə məşğul olan konkret vergi ödəyicisində vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarının aşkar edilməsi ehtimalı aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$24 : 30 = 0,8.$$

Bütün məcmu amillər üzrə vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarının aşkar edilməsi ehtimalının qiymətləndirilməsi ehtimal nəzəriyyəsinin metodlarından istifadə etməklə yekun ehtimalın hesablanması yolu ilə müəyyən edilir.

Maliyyə vəziyyəti kriteriləri üzrə seçilmiş müəssisələrin səyyar vergi yoxlamalarının keçirilməsi planına daxil edilməsi üçün vergi qanunvericiliyinin pozulması halının rast gəlmə ehtimalı daha yüksək olan vergi ödəyiciləri seçilir.

Səyyar vergi yoxlamalarının keçirilməsi növbəliliyinin müəyyən edilməsi zamanı son illərdə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin həcmi göstəricisi əlavə kriteri kimi istifadə oluna bilər. Vergi hüquq pozuntularının rast gəlmə ehtimalı daha yüksək olan müəssisələr içərisindən son bir neçə ildə orta gəlirə və orta ödəmə qabiliyyətinə malik və külli miqdarda vergidən yayınma faktlarının olması güman edilən müəssisələr seçilməlidir.

Səyyar vergi yoxlamaları təyin olunarkən əvvəlki vergi yoxlamalarında vergi qanunvericiliyinin əhəmiyyətli dərəcədə pozuntusu aşkar edilən vergi ödəyiciləri diqqətdən kənara qalmamalıdır.

Səyyar vergi yoxlamalarının aparılması üçün müəssisələrin se-

çilməsinin qeyd olunan metodikasından istifadə ümumi vergi yoxlamalarının sayının kəskin şəkildə azalması zamanı onların nəticəliliyinin əhəmiyyətli yüksəldilməsinə imkan verir.

Adi şəraitdə vergi qanunvericiliyinin pozulması yoxlama keçirilən müəssisələrin orta hesabla 70-80 faizində aşkar olunursa, xüsusi seçmə kriteriyalardan istifadə etdikdə bu göstərici 100 faizə qədər yüksəlir. Bununla bərabər vergi orqanları tərəfindən aparılan vergi nəzarəti işlərinin səmərəliliyini xarakterizə edən bütün digər göstəricilər də, məsələn, bir vergi orqanı əməkdaşına düşən vergi yoxlamaları nəticəsində əlavə hesablanmış vergi ödənişlərinin məbləği, əlavə hesablanmış və büdcəyə ödənilməsi təmin edilmiş vergi məbləğlərinin nisbəti və s. göstəricilər yaxşılaşır. Bundan başqa, vergi orqanlarının nəzarət fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi vergi hüquq pozuntularının aradan qaldırılması üzrə profilaktik işlərin bir hissəsinə çevrilir. Bütün bunlar vergi ödəyicilərinin intizamlılıq səviyyəsinə öz müsbət təsirini göstərir və vergilərin yığım səviyyəsinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır.

Səyyar vergi yoxlamasının keçirilməsinə hazırlığın metodikası. Vergi ödəyicilərinin fəaliyyətinin səyyar vergi yoxlamasının keçirilməsinə hazırlığın gedişində aşağıdakı məsələlər nəzərdən keçirilməli və həll edilməlidir:

- görüləcək işlərin həcmi qiymətləndirilməli və vergi ödəyicisinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin spesifikası və miqyası nəzərə alınmaqla yoxlama qrupunun say və fərdi tərkibi müəyyənləşdirilməlidir;

- yoxlamanın keçirilməsi üçün ekspertlərin, mütəxəssislərin və tərcüməçilərin cəlb edilməsinin vacibliyi qiymətləndirilməli və zəruri hallarda onların iştirakının təmin edilməsi üçün təmsil olunduqları müvafiq orqanlardan razılığın alınması həyata keçirilməlidir;

- yoxlamanın gedişində araşdırılmalı olan əsas suallar müəyyən edilməli və yoxlama qrupunun üzvləri arasında vəzifə bölgüsü həyata keçirilməlidir;

- vergi ödəyicisinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanılması dövrü və yoxlamanın növü (kompleks və ya ayrı-ayrı vergi

növləri üzrə) müəyyənləşdirilməlidir;

- yoxlamanın keçirilməsi metodları qeyd olunmalı, qarşılıqlı yoxlamaların aparılmasının zəruriliyi, vergi ödəyicisinin əmlakının inventarizasiyasının aparılmasının məqsədüeyğunluğu müəyyən edilməlidir və s.

Planlaşdırılan səyyar vergi yoxlamalarının sayı təxmin edilən işin həcmi və vergi orqanının mövcud kadr potensialı nəzərə alınmaqla müəyyən edilməlidir.

Vergi ödəyicilərinin səyyar vergi yoxlamasının aparılması planına daxil edilməsi üçün son seçmə zamanı yoxlamaya cəlb ediləcək vergi ödəyicilərinin kəmiyyəti (vergi ödəyicisinin kəmiyyəti iri olduqca, vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarının aşkar edilməsi ehtimalı daha yüksək olur), konkret vergi ödəyicisinin yoxlanılması üçün yuxarı vergi, hüquq-mühafizə və digər icra orqanlarının tapşırıqlarının olması və s. bu kimi amillər ilk növbədə nəzərə alınmalıdır.

Səyyar vergi yoxlaması planına məcburi qaydada aşağıdakılar daxil edilməlidir:

- sonuncu səyyar vergi yoxlaması zamanı aşkar edilən əhəmiyyətli vergi hüquq pozuntusu faktlarının tam şəkildə aradan qaldırılmasının yoxlanılması zəruri olan vergi ödəyiciləri;

- vergilərin və digər ödənişlərin hesablanması və büdcəyə ödənilməsi üçün zəruri olan vergi və mühasibat sənədlərini vergi orqanına təqdim etməyən vergi ödəyiciləri;

- vergi orqanında, barələrində vergi qanunvericiliyinin pozulmasını təsdiq edən informasiya olan vergi ödəyiciləri;

- hüquqi münasibətdə olduğu digər vergi ödəyicilərinin yoxlanılması zamanı, yaxud qarışılıqlı vergi yoxlamaları aparılarkən barələrində olan informasiyanın dəqiqləşdirilməsi, yaxud yoxlanılması zəruri olan vergi ödəyiciləri;

- yuxarı vergi orqanlarının, hüquq-mühafizə və digər səlahiyyətli icra orqanlarının tapşırığına əsasən səyyar vergi yoxlaması aparılacaq vergi ödəyiciləri;

- səyyar vergi yoxlamasının keçirilməsi zamanı vergi orqanının vəzifəli şəxsləri tərəfindən vergi qanunvericiliyinin pozulması

faktları barədə ərizə ilə müraciət etmiş vergi ödəyiciləri;

- yenidən təşkil edilən və ləğv olunan hüquqi şəxslər.

Bir qayda olaraq səyyar vergi yoxlamalarının keçirilməsi planının yerinə yetirilməsi prosesində yuxarı vergi və digər səlahiyyətli icra orqanlarının yeni tapşırıqlarının olması, vergi ödəyicilərinin ləğvi və s. ilə əlaqədar planda nəzərdə tutulduğundan əlavə vergi yoxlamalarının aparılması ilə bağlı düzəlişlərin edilməsi zərurəti yarana bilər.

Konkret vergi ödəyicisində səyyar vergi yoxlamasının vergi orqanında onun barəsində olan informasiyanın hərtərəfli təhlili (kəmeral vergi yoxlamasının gedişində) əsas götürülərək təyin edilə bilər. Bu proses vergi orqanının rəhbəri, yaxud onun müavini tərəfindən səyyar vergi yoxlamasının keçirilməsi barədə qərarın imzalanması ilə başa çatır.

Yoxlamanın keçirilməsi proqramı növbəti yoxlamanın gedişində aydınlaşdırılması (aşkar edilməsi) zəruri olan sualların siyahısını özündə əks etdirir.

Kompleks yoxlamanın proqramına aşağıdakı məsələlərin daxil edilməsi zəruridir:

- malların (işlərin, xidmətlərin) təqdim edilməsindən əldə olunan gəlirin mühasibat uçotunda və hesabatında tam və düzgün əks etdirilməsinin yoxlanılması;

- məhsulun (işin, xidmətin) istehsalına və təqdim edilməsinə çəkilmiş faktiki xərclərin mühasibat uçotunda düzgün və tam əks olunmasının, faktiki tədavül xərcləri barədə uçot məlumatlarının düzgünlüyünün yoxlanılması;

- əsas vəsaitlərin və digər aktivlərin təqdim edilməsindən əldə olunan mənfəətin (zərərin) mühasibat uçotu və hesabatlarında əks olunmasının düzgünlüyünün yoxlanılması;

- qeyri-satış əməliyyatları üzrə gəlirlərin və xərclərin mühasibat uçotunda düzgün və tam əks olunmasının yoxlanılması;

- qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatların düzgünlüyünün yoxlanılması;

- ümumi mənfəətin müəyyən edilməsinin düzgünlüyünün yoxlanılması;

- vergiyə cəlb olunan mənfəətin müəyyən edilməsinin düzgünlüyünün yoxlanılması;
- əlavə dəyər vergisinin hesablanması, büdcəyə vaxtı-vaxtında və tam mədləğdə ödənilməsinin düzgünlüyünün yoxlanılması;
- əmlak vergisinin hesablanması düzgünlüyünün yoxlanılması;
- yerli vergilərin və yığımların hesablanması düzgünlüyünün yoxlanılması;
- yoxlanılan bütün vergi növləri üzrə güzəştlərdən istifadənin qanunauyğunluğunun yoxlanılması;
- Dövlət Sosial Müdafiəsi Fonduna ayırmaların hesablanması, ödənişlərin vaxtında və tam məbləğdə ödənilməsinin düzgünlüyünün yoxlanılması;
- nağd pul vəsaitlərindən istifadə etməklə hesablaşmaların aparılması məsələlərinin düzgünlüyünün yoxlanılması;
- xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsinə müvafiq lisenziyanın mövcudluğunun yoxlanılması;
- ödəmə intizamı vəziyyətinin yoxlanılması;
- Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilən hallarda vergitutma məqsədləri üçün bazar qiymətlərinin müəyyən edilməsinin düzgünlüyünün yoxlanılması;

Yoxlanılan müəssisənin fəaliyyət spesifikasiyasından asılı olaraq yoxlama proqramına digər məsələlər də, məsələn, xarici iqtisadi əməliyyatların düzgünlüyünün, əhali ilə nağd hesablaşmaların həyata keçirilməsi zamanı nəzarət-kassa aparatlarından istifadə qaydalarının əməl edilməsinin yoxlanılması və s. daxil edilə bilər. Ayırı-ayrı vergi növləri üzrə keçirilən vergi yoxlamalarında bu vergilərin hesablanması ilə əlaqədar məsələlər də yoxlama proqramına daxil edilməlidir.

Yoxlama qrupunun tərkibi müəyyən edilərkən vergi orqanının rəhbəri həmin yoxlamanın nəticələrində şəxsi marağı olan vergi orqanı əməkdaşlarının iştirakına yol verməməlidir. Bu marağın xarakteri obyektiv dəlillərlə təsdiq olunmalıdır. Vergi Məcəlləsinin 29-cu maddəsinin tələblərinə uyğun olaraq vergi orqa-

nının o vəzifəli şəxsləri yoxlama qrupuna daxil edilə bilməz ki, onlarla vergi ödəyiciləri arasındakı münasibətlər ailə üzvlərinin münasibətləri olsun, yaxud onların və onların ailə üzvlərinin bilavasitə və ya dolayısı ilə vergi ödəyicisində (onun fəaliyyətində) maliyyə marağı olsun.

Vergi orqanının rəhbəri yoxlama qrupuna daxil olan əməkdaşlar arasında tapşırıq bölgüsünü həyata keçirərkən qeyd olunan məsələyə xüsusi diqqət yetirməlidir. Belə ki, vergi orqanı əməkdaşına onun qohumu olan vergi ödəyicisində vergi yoxlamasının keçirilməsi tapşırılsa, bu halda o bu barədə işlədiyi vergi orqanının rəhbərini təcili olaraq məlumatlandırmalıdır.

Vergi orqanının rəhbəri yoxlama qrupuna tapşırığı verərkən aşağıdakılar barədə onları məlumatlandırmalıdır:

- konkret vergi ödəyicisində yoxlamanın təyin olunmasını zəruri edən səbəblər. Bu məlumatlar yoxlamanın ilkin olaraq hansı istiqamətdə başlanması üçün yoxlayıcıda müəyyən təsəvvür yaradacaqdır;

- yoxlanılan obyekt vergi administrasiyasından hansı istiqamətdə və məsafədə yerləşir və ora hansı marşrutla getmək olar və s.

Vergi orqanının rəhbərindən konkret tapşırıq aldıqdan sonra vergi orqanının əməkdaşı konkret vergi ödəyicisi barədə vergi orqanında olan bütün zəruri sənədləri və məlumatları əldə etməlidir. Zəruri hallarda vergi ödəyicisi barədə vergi orqanının digər struktur bölmələrində olan əlavə informasiyalar da tələb olunmalıdır.

Vergi orqanının yoxlamayı keçirən vəzifəli şəxsi əldə olunan bütün məlumatları diqqətlə öyrənməli və vergi ödəyicisi barədə zəruri məlumatlara malik olmasına əmin olmalıdır.

Vergi orqanının yoxlamayı keçirən əməkdaşı bütün ödəniş sənədləri ilə tanış olma imkanına malik olmalıdır. Bu məlumatlar olmadan vergi ödəyicisi tərəfindən ödənilməli olan vergilərin düzgün məbləğini müəyyən etmək mümkün deyildir. Bu səbəbdən də vergi orqanının yoxlamayı keçirən əməkdaşı vergi ödəyicisinə ödənilməli olan, yaxud artıq ödənilmiş istənilən məbləğ barədə müfəssəl məlumata malik olmalıdır.

Əgər yoxlanılan vergi ödəyicisi iri tədiyəçi hesab edilsə, bu müəssisədə maliyyə məsələlərinə konkret olaraq kimin cavabdeh olması barədə vergi orqanının əməkdaşı mümkün məlumatı əldə etməyə çalışmalıdır.

Yoxlamaya hazırlıq mərhələsində toplanmış bütün məlumatlar vergi orqanının yoxlamanı keçirən əməkdaşına konkret yoxlama hərəkətlərinin aparılması üçün lazım olan təxmini zaman müddətinin müəyyən olunmasına və yoxlamanın ilkin strategiyasının formalaşdırılmasına imkan verəcəkdir.

Yoxlama başlanana qədər vergi orqanının yoxlamanı keçirəcək əməkdaşı bütün hazırlıq işlərinin yerinə yetirildiyinə və yoxlamanın optimal müddətdə keçirilməsi üçün bütün zəruri sənədlərin, formaların və s.-nin onda olmasına tam əmin olmalıdır.

2.5. Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsinin onun səmərəliliyinə təsirinin qiymətləndirilməsi

Vergitutma sahəsində ölkə iqtisadiyyatının fəaliyyət xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin daha obyektiv üsullarından biri də müxtəlif vergi sistemlərinin, həmçinin onların inkişaf dinamikasının müqayisəli təhlilinə imkan verən bir sıra göstəricilərin müəyyən edilməsi sayılır. Belə mühüm göstəricilərə vergi sisteminin elastikliyi və dayanıqlılığı əmsallarını aid etmək olar.

Vergi sisteminin elastikliyi xarakterizə edən əmsallar müəyyən dövr ərzində vergi daxilolmalarının həcmnin nisbi dəyişməsinə ÜDM-in həcmnin nisbi dəyişməsi ilə müqayisə etməklə müəyyən olunur. Bu əmsallar ÜDM-in həcmi bir faiz dəyişdikdə, vergi daxilolmalarının həcmnin nə qədər dəyişdiyini xarakterizə edir. Vergi sisteminin elastiklik əmsalının dayanıqlılıq əmsalından prinsipial fərqi ondadır ki, bu əmsallardan birincisi sabit vergi sistemi şəraitində (vergi dərəcələri sabit qalır və vergitutma bazaları dəyişmir), ikincisi isə fəaliyyətdə olan vergilərdə dəyişiklikləri və yeni vergilərin daxil edilməsini nəzərdə tutur. Elastiklik əmsalının kəmiyyətinin aşağı olması və yaxud əksinə, vahiddən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olması milli vergi sistemində ciddi dəyişik-

liklərin aparılmasını zəruri edir.

Elastiklik və dayanıqlılıq əmsallarını bütövlükdə ölkənin vergi sistemi üzrə, həmçinin ayrı-ayrı vergi növləri üzrə də hesablamaq mümkündür.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində həyata keçirilən məqsədyönlü dəyişikliklər onun elastikliyinə kəmiyyət qiymətləndirilməsini qeyri-mümkün etmişdir. Bunun da əsas səbəbi vergi dərəcələrinin və vergitutma bazalarının dəyişməsinə nəzərə alan düzəliş əmsallarının tətbiqi zərurətindən irəli gəlir. Əsas vergi növləri üzrə vergitutma şərtlərinin daim və tez-tez dəyişməsi şəraitində bu praktiki olaraq qeyri-mümkündür. Belə ki, bir vergi növü üzrə verginin dərəcəsinin və vergitutma bazasının dəyişməsi digər vergilərin vergitutma bazasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Məsələn, alkoqollu içkilərə və tütün məmulatlarına tətbiq olunan aksizin dərəcəsinin artırılması həmin məhsullara tələbin strukturunu dəyişir. Bu da son nəticədə əlavə dəyər vergisinin və mənfəət vergisinin vergitutma bazasının dəyişməsinə səbəb olur. Bununla yanaşı, vergi sisteminin dayanıqlılığı göstəricisini tam şəkildə qiymətləndirmək mümkündür.

Bu məqsədlə də 1994-2003-cü illər üzrə respublikamızda ÜDM-in fiziki həcm indeksi nəzərə alınmaqla hasil olunan ÜDM-in həcmi ilə vergi daxilolmaları arasındakı asılılığın dinamikası təhlil olunmuşdur [6; 7] (cədvəl 2.5.1). Microsoft Exsell operatorunda qeyd olunan asılılığın xarakteri müəyyənləşdirilmiş və məlum olmuşdur ki, bu asılılıq üstlü funksiya şəklindədir:

$$V = a U^b. \quad (2.5.1)$$

Burada a və b parametrləri 2.5.1 sayılı müşahidə cədvəlinin məlumatlarına əsasən müəyyən olunur. Hesablamaların nəticələri əlavə 1-də verilmişdir.

Həmin funksiya üçün bu asılılığın approksimasiya mötəbərliyinin kəmiyyəti yüksək olaraq 0,836 təşkil edir.

Cədvəl 2.5.1.

**1995-2003-cü illər üzrə ÜDM-in və vergi daxilolmalarının
həcmninə dinamikası**

<i>İllər</i>	<i>Cari qiymətlərlə, mlrd. man.</i>		<i>ÜDM-in fi- ziki həcm indeksi,% (2002-ci ilə nisbətən)</i>	<i>Malların və xidmətlərin is- tehlak qiy- mətlərinin top- lu indeksi (2002-ci ilə nisbətən)</i>	<i>Müqayisəli qiymət- lərlə, mlrd. man.</i>	
	<i>ÜDM, U</i>	<i>Dövlət bütəcəsi- nin fiskal daxilol- maları, V</i>			<i>ÜDM, U</i>	<i>Dövlət bütəcəsinin fiskal da- xilolmala- rı, V</i>
1995	10669,0	2130,0	1,710	1,199	17728,0	2553,4
1996	13663,2	3108,3	1,688	1,037	17958,5	3107,7
1997	15791,4	3155,1	1,595	0,992	19000,1	3042,0
1998	17203,1	2653,7	1,450	0,915	20900,1	2579,2
1999	18875,4	2920,6	1,350	1,018	22446,7	3102,3
2000	23590,5	3701,7	1,216	1,015	24938,3	3862,4
2001	26578,0	4326,4	1,106	1,028	27407,1	4447,5
2002	30312,3	5293,2	1	1	30312,3	5293,2
2003	35732,5	6170,6	1,112	1,022	33707,3	6037,8

(2.5.1) tənliyinin hər iki tərəfini loqarifmləsək nəticədə alarıq:

$$\ln V \ln a \quad b \ln U. \quad (2.5.2)$$

Aşağıdakı işarələmələri qəbul edək:

$$\ln V \quad V', \quad \ln a \quad a', \quad \ln U \quad U'.$$

Qeyd olunan işarələmələri (2.4.2) tənliyində yazsaq,

$$V' \quad a' \quad bU' \quad (2.5.3)$$

xətti reqressiya tənliyini almış oluruq.

Sonrakı mərhələdə loqarifmə edilmiş ilkin verilənlərdən istifadə etməklə a və b əmsallarının müəyyən edilməsinin məlum hesablaşma prosedurları yerinə yetirilir. Bu zaman a parametrinin qiyməti aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

$$a = e^{a'}. \quad (2.5.4)$$

2.5.1 sayılı cədvəlin məlumatları əsasında aşağıdakı cədvəli tərtib edək:

Cədvəl 2.5.2.
Regressiya tənliyinin parametrlərinin müəyyən edilməsi üçün ilkin verilənlər

<i>Göstəricilər</i>	<i>İllər</i>									
	<i>1994</i>	<i>1995</i>	<i>1996</i>	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>
Ln U	9,908	9,783	9,796	9,852	9,948	10,019	10,124	10,219	10,319	10,425
Ln V	7,727	7,845	8,042	8,020	7,855	8,040	8,259	8,400	8,574	8,706

Microsoft Exsel operatorunda statistik funksiyalardan istifadə etməklə 2.5.2 sayılı cədvəlin məlumatları əsasında xətti birləşməli reqressiya tənliyinin parametrləri təyin olunur (cədvəl 2.5.3).

Cədvəl 2.5.3
Regressiya tənliyinin parametrləri

<i>Göstəricilər</i>	<i>U</i>	<i>V</i>
Orta qiymət	10,0393	8,1468
Dispersiya	0,0503	0,1070
Orta kvadratik kənarlaşma	0,2243	0,3270
Kovariasiya əmsalı (korrelyasiya momenti)	0,0601	
Korrelyasiya əmsalı	0,9102	
Parametrlər:		
<i>b</i>	1,194	
<i>a'</i>	8,087	
<i>a</i>	3251,1	

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, kovariasiya əmsalı sıfırdan böyükdür ($K_{U,V} = 0,0601 > 0$). Bu da ÜDM-in həcmi ilə

vergi daxilolmalarının həcmi arasında düz asılılığın olduğunu göstərir. Korrelyasiya əmsalı isə vahidə yaxın olduğu üçün ($R_{U,V} = 0,9102$), yəni $[0,9; 1]$ intervalında yerləşdiyinə görə bu iki amil arasında güclü korrelyasiya asılılığının olduğu qənaətinə gəlirik.

Respublikamızda yuxarıda göstərilən üsulla hesablanmış vergi sisteminin dayanıqlılığı göstəricisinin qiyməti 1,2 təşkil etmişdir. Bu göstəricinin optimal kəmiyyəti vahid qəbul edilmişdir. Hər hansı bir ölkədə onun qiymətinin 0,5-dən aşağı olması həmin ölkənin vergi sistemində zəruri dəyişikliklərin edilməsinin məqsədəuyğun olmasını göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1994-cü ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikasında ÜDM-in real həcmnin artım tendensiyası müşahidə olunur. Belə şəraitdə vergi sistemi qarşısında qoyulan əsas vəzifələrdən biri və ən başlıcası fiskal tələbatın təmin olunması üzrə dövlətin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsidir. Təhlil olunan dövr ərzində ölkənin vergi sisteminin dayanıqlılıq əmsalının 0,91-ə bərabər olması vergi daxilolmalarının həcmnin artım tempinin ÜDM-in həcmnin artım tempindən 0,9 dəfə kiçik olmasını göstərir. Respublikamızın müasir iqtisadi vəziyyəti üçün bu hal kifayət qədər yaxşı nəticə kimi qəbul etmək olar.

Qeyd olunan metodikadan istifadə etməklə 1994-1999-cu illər üzrə də vergi sisteminin dayanıqlılıq göstəricisinin qiyməti hesablanmış və bu əmsal 0,02 təşkil etmişdir. Son dörd il ərzində qeyd olunan göstəricinin qiymətinin bu qədər artması müsbət qiymətləndirilməlidir. Dayanıqlılıq əmsalının qiymətinin getdikcə artması son illərdə vergi sistemində aparılan köklü islahatların nəticəsidir.

Hazırda fiskal yönümlü vergi siyasətinin həyata keçirilməsi işğtiqamətində hökumətin, xüsusilə də Vergilər Nazirliyinin fəaliyyəti tam şəkildə səmərəli hesab edilə bilər.

Dayanıqlılıq əmsalını digər vergilər üzrə də hesablamaq mümkündür. Fiziki şəxslərin gəlirlərinin və əlavə dəyər vergisi tutulan əməliyyatların tam şəkildə vergiyə cəlb edilməsi və vergi administrasiyasının fəaliyyətinin səmərəliliyi nöqtəyi-nəzərindən gəlir

vergisi və əlavə dəyər vergisi üçün müvafiq hesablamaların aparılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təhlilin obyektini kimi respublika üzrə əməyin ödənişi məbləği ilə fiziki şəxslərin gəlir vergisi və ümumi əlavə dəyərlə əlavə dəyər vergisi arasındakı qanunauyğunluqlar seçilmişdir (Əlavə 1, Ə-1.3.-Ə-1.6 sayılı cədvəllər). Yuxarıda göstərilən metodikadan və 1995-2003-cü illər üzrə faktiki verilənlərdən istifadə etməklə fiziki şəxslərin gəlir vergisi üçün 1,66, əlavə dəyər vergisi üçün isə 2,97-ə bərabər olan dayanıqlılıq əmsalları müəyyən edilmişdir. Bu da göstərir ki, fiziki şəxslərin gəlir vergisinin və əlavə dəyər vergisinin artım templəri ÜDM-un tərkib hissələri olan əməyin ödənişi məbləğinin və ümumi əlavə dəyərin artım templərindən müvafiq olaraq 1,66 və 2,97 dəfə yüksəkdir. Bütün bunlar vergi intizamının getdikcə yüksəlişini, mövcud vergi potensialından səmərəli istifadəni və eyni zamanda, bütün istiqamətlərdə vergi nəzarətinin gücləndiyini göstərir.

Fəsil III. Vergi yükü və dövlətin vergi siyasətinin müəyyən edilməsində onun rolu

3.1. Vergi yükünün müəyyən edilməsinin nəzəri və metodoloji məsələləri

Optimal qurulmuş vergi sistemi təkcə dövlətin maliyyə ehtiyatlarına olan tələbatını təmin etməməli, həm də vergi ödəyicilərinin sahibkarlıq fəaliyyətinə olan marağını artırmalı və eyni zamanda, onları daim təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yollarının axtarışına sövq etməlidir. Təsərrüfat subyektlərinə düşən vergi yükü dövlətin həyata keçirdiyi vergi siyasətinin nəticəsi olmaqla, vergi sisteminin keyfiyyət xarakteristikası sayılır.

Hazırda respublikamızda təsərrüfat subyektlərinə düşən vergi yükü göstəricisinin kəmiyyətinin hesablanmasının ümumi qəbul edilmiş metodologiyası, demək olar ki, işlənilib hazırlanmamışdır.

Vergi ödəyicilərinə düşən vergi ağırlığının getdikcə artırılması, o cümlədən, vergi növlərinin sayının artırılması, vergi dərəcələrinin yüksəldilməsi, güzəşt və imtiyazların ləğv edilməsi və s. zamanı vergi sisteminin səmərəliliyi əvvəlcə artır, tədricən özünün maksimum qiymətini alır, sonra isə dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının həcmi kəskin aşağı düşür. Bu zaman büdcə sisteminin itkiləri əvəzəndirilməz olur. Ona görə ki, vergi ödəyicilərinin müəyyən hissəsi ya müflisləşir, ya da ki, istehsalı kəskin olaraq aşağı düşür. Digər hissəsi isə bir sıra qanuni və bir çox hallarda isə qeyri-qanuni üsullardan istifadə etməklə hesablanmış və ödənilməli olan vergilərin məbləğini minimuma endirməyə çalışırlar. Sonradan dövlət tərəfindən vergi yükünün aşağı salınması yolu ilə istehsalı dirçəltmək üçün illər tələb olunur. Təcrübə göstərir ki, vergitutmadan yayınmaq üçün real yollar tapan vergi ödəyiciləri vergi yükü aşağı salındıqdan sonra da vergiləri tam həcmdə ödəmirlər.

Bununla əlaqədar vergi ödəyicilərinin optimal vergi yükü problemi istənilən ölkənin vergi sisteminin qurulması və təkmilləşdirilməsində xüsusi rol oynayır. Vergi yükünün yüksəldilməsi

ilə dövlət xəzinəsinə daxil olan məbləğlər arasındakı asılılığı hələ XX əsrin ikinci yarısının başlanğıcında Amerika iqtisadçısı, professor A.Laffer özünün məşhur “Laffer əyrisi”ni qurmuşdur. Lafferin nəzəriyyəsinə görə vergi dərəcələrinin müəyyən həddə qədər yüksəldilməsi vergi daxilolmalarının artımına imkan verir, həmin həddə özünün maksimum qiymətini alır. Sonra isə büdcə daxilolmaları kəskin azalır. Laffərə görə vergi yükünün əsaslandırılmamış şəkildə artırılması iqtisadiyyatın gizli sektorunun inkişafının birbaşa şərti kimi çıxış edir. O göstərmişdir ki, yalnız vergi yükünün azaldılması sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırır və təşəbbüskarlığı inkişaf etdirir. Bu zaman dövlət gəlirlərinin artımı məhsul (iş, xidmət) istehsalçılarında düşən vergi yükünün artırılması hesabına deyil, istehsalın artırılması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsi əsasında baş verir. Bununla belə “Laffer əyrisi” yalnız göstərilən asılılığı əks etdirməklə dövlət büdcəsinə alınan vergilərin buraxıla bilən kəmiyyəti haqqında dəqiq təsəvvür yaratmır. Bu kəmiyyəti daimi və dəqiq təsəvvür etmək mümkün deyil. Onun səviyyəsi konkret ölkədə fəaliyyət göstərən vergi ödəyicisinin maliyyə vəziyyətindən və həmin ölkədə mövcud olan ümumi iqtisadi mühitdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri inkişaf etmiş ölkələrin vergi sisteminin qurulmasının çoxəsrlik praktikası müəyyən göstəricilər sistemi işləyib hazırlamışdır. Həmin göstəricilərin buraxıla bilən son qiymətini aşan hallarda sahibkarlıq fəaliyyəti mümkün olmur. Vergitutmanın dünya praktikası göstərir ki, vergi ödəyicilərindən onların gəlirlərinin 30-40 faizini aldıqda yığımın azalması və eləcə də iqtisadiyyata investisiyaların həcmi azalır. Əgər vergitutma səviyyəsi vergi ödəyicilərindən onların gəlirlərinin 40-50 faizə qədərini almağa imkan verərsə, onda bu hal sahibkarın təşəbbüskarlığa və istehsalın genişləndirilməsinə olan marağını azaldır.

Lakin bir çox ölkələrdə vergi yükü göstəricisinin kəmiyyəti yüksəkdir. Məsələn, İsveçdə vergi sistemi elə qurulmuşdur ki, vergi ödəyiciləri özlərinin gəlirlərinin 50 faiz və daha artıq hissəsini dövlət xəzinəsinə ödəyirlər. Bu heç də onların istehsalın inkişafına olan marağını azaltmır. Burada heç bir paradoks yoxdur. Belə ki, həmin ölkələrdə dövlət bir sıra iqtisadi və sosial xarakterli məsələləri ver-

gilərin hesabına həll edir, hansı ki, əksər digər ölkələrdə vergi ödəyiciləri bu məsələləri vergiləri ödədikdən sonra özlərinin sərəncamında qalan xalis gəlirləri hesabına həll edirlər. Göründüyü kimi, belə hallarda maraqların balansı qorunub saxlanılmış olur.

Ümumiyyətlə, ümumi vergi sistemi üzrə təyin olunan vergi yükü göstəricisi bir sıra ciddi çatışmazlıqlarla xarakterizə olunur. Belə ki, bu göstərici orta statistik vergi ödəyicisinin vergi yükü səviyyəsini müəyyən etməklə konkret vergi ödəyicisinin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almır. Bununla belə vergilər dövlət tərəfindən müəyyən edildiyindən bu göstəricinin hesablanması çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Həqiqətən də istənilən dövlətdə fəaliyyət növlərinə və bir sıra digər əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənən on minlərlə müəssisələr fəaliyyət göstərir ki, bu müxtəlifliklər də onların vergitutma bazasının formalaşmasına və ödədikləri vergilərin məbləğinə öz təsirini göstərir. Vergi sistemi formalaşdırılarkən bütün bunların nəzərə alınmasının mürəkkəb olmasına baxmayaraq zəruridir.

Vergi yükünün hesablanmasına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, vergi potensialının, əhaliyə düşən vergi yükünün səviyyəsinin və ölkə iqtisadiyyatının əsas makroiqtisadi göstəriciləri əsasında təyin olunan, makrosəviyyədə vergi yükünün səviyyəsinin və onun dinamikasını müəyyən edən vergilərin ÜDM-də xüsusi çəkisinin hesablanması metodikaları məlumdur.

Fikrimizcə, vergi yükünün hesablanmasına bu cür yanaşma iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini təmsil edən müxtəlif təsərrüfat subyektləri üçün alınan nəticələri müqayisə etməyə imkan vermir. Lakin makrosəviyyədə vergi yükünün hesablanması zamanı bu metodikadan istifadə etmək mümkündür.

Məsələn, bütün vergilərin və büdcədən kənar sosial sığorta fondlarına ödəmələrin cəminin satılmış məhsulun həcminə nisbəti kimi müəyyən olunan vergi yükü göstəricisi müəyyən çatışmazlıqlarla xarakterizə olunur. Birincisi, müxtəlif təsərrüfat subyektlərində məhsulun maya dəyərində xərclərin strukturunun müxtəlifliyi nəzərə alınmır. Belə ki, vergi ödənişləri məhsulun istehsalına çəkilən maddi xərclərə aid edilir ki, bunun da vergi yükü ilə heç bir əlaqəsi olmadığını görürük. İkincisi, bu göstərici müəyyən edi-

lərbən bblən və bblünənə eyni bir kəmiyyət - konkret vergi ödəyicisinin ödədiyi vergilər əlavə olunur ki, bu da həmin göstəricinin qiymətini yüngülləşdirməklə onun həqiqi dinamikasını müəyyən qədər təhrif edir. Ona görə də bu metodikadan müxtəlif hesabat dövrlərində konkret istehsalda məhsulun vergi tutumunu hesablamaq məqsədi ilə istifadə etmək daha düzgündür.

Dünya vergi praktikasında makrosəviyyədə vergi yükü göstəricisi kimi verginin hansı səviyyəli büdcəyə və büdcədənənar fondlara ödənilməsindən asılı olmayaraq vergi ödəyicilərindən alınan bütün vergi məbləğinin hasil olunmuş ÜDM-in həcminə olan nisbəti götürülür.

Müxtəlif ölkələr üzrə vergi ödəmələrinin ÜDM-in həcminə olan nisbəti 3.1.1 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 3.1.1.

Müxtəlif ölkələrdə ÜDM əsasında təyin olunan vergi yükü, %

<i>Ölkələr</i>	<i>Vergilərin payı</i>	<i>Vergi və məcburi ayırmaların payı</i>
Almaniya	23,1	42,9
Belçika	31,1	31,1
Danimarka	49,7	52,8
Fransa	24,9	46,3
İtaliya	27,4	42,9
Hollandiya	26,6	44,8
Avstriya	29,9	45,5
İsveç	38,1	54,2
Böyük Britaniya	27,7	33,9
İspaniya	21,7	35,5
Kanada	31,0	36,3
ABŞ	22,7	31,8
Yaponiya	18,2	28,6
Rusiya		
- 1999-cu il	22,1	32,2
- 2000-ci il	24,3	35,2
Azərbaycan:		
2000	12,1	15,7
2001	14,6	18,3
2002	17,3	22,4

Azərbaycan Respublikasında ÜDM göstəricisi əsasında təyin olunan məcmu vergi yükü göstəricisinin 1995-2002-ci illər üzrə dinamika 3.1.2 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl məlumatlarından bir neçə vacib nəticə alınır:

Cədvəl 3.1.2

Azərbaycan iqtisadiyyatında 1995-2002-ci illər üzrə faktiki vergi yükü göstəricisinin dinamikası

Göstəricilər	İllər							
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Vergilər və digər ödənişlər üzrə büdcə daxilolmaları, mlrd. man.	2130,0	3108,3	3155,1	2653,7	2920,6	3701,7	4326,4	5293,2
ÜDM-in həcmi, mlrd. man.	10669	13663,2	15791,4	17203,1	18875,4	23590,5	26578,0	29602,0
Faktiki vergi yükünün səviyyəsi, %	20,0	22,7	20,0	15,4	15,5	15,7	16,3	17,5

Birincisi, dünyanın əksər iqtisadi inkişaf etmiş ölkələri hazırda ÜDM və milli gəlirin vergi sistemi vasitəsi ilə yenidən bölüşdürülməsi üzrə praktiki olaraq maksimal mümkün səviyyəni əldə etmişlər. Ona görə də bu ölkələrin büdcəsinə gəlir daxilolmalarının sonrakı artımı əsasən vergilərin alınması strukturunda dəyişikliklərin edilməsi hesabına mümkündür və bunun da əsasında vergi məbləğlərinin artımı ilə ÜDM-in artımı arasında düz asılılıq təmin olunur. Vergi dərəcələrinin artımı və yaxud vergi güzəştlərinin ləğvi bu ölkələrin iqtisadi və sosial həyatında mənfi nəticələrin

alınmasına gətirib çıxarır.

İkincisi, cədvəllərlə ilkin tanışlıqdan sonra elə təəssürat yaranır ki, respublikamızda vergi ödəyiciləri üçün vergi yükünün ağırlığı bir o qədər də böyük deyildir. Həqiqətən də təhlil olunan dövrdə Azərbaycanda vergi yükünün səviyyəsi 1996-cı il istisna olmaqla, 20 % həddini ötüb keçməmişdir. 3.1.1 sayılı cədvəlin məlumatları digər ölkələr üçün tam aydındır, lakin respublika vergi sistemində və vergi ödəyicilərinə münasibətdə vəziyyət tamam başqadır. Ona görə də müasir dövrdə respublika iqtisadiyyatının inkişafının spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla geniş təhlil aparılmalıdır. Məsələ burasındadır ki, iqtisadiyyatda vergi yükünün vergi daxilolmalarının ÜDM-ə nisbətən xüsusi çəkisi kimi təyin olunan göstəricisi sahə üzrə orta rentabellik (mənfəət norması) göstəricisinə oxşardır. Belə ki, fəaliyyət göstərən müəssisələrin bir hissəsində rentabelliğin səviyyəsi orta sahə göstəricisindən yüksək, bir hissəsində normadan aşağı, qalanları isə hətta zərərlə işləyir. Orta rentabellik göstəricisi isə norma daxilindədir. Eyni vəziyyət respublika üzrə vergi daxilolmalarının ÜDM-də xüsusi çəkisi göstəricisinə də aid edilə bilər. İlk baxışdan hər şey qaydasındadır, vergi yükü buraxıla bilən normadan çox aşağıdır. Yalnız verilən göstəricinin dərin təhlili göstərir ki, respublikamızda bu məsələ ilk baxışdan göründüyü kimi sadə deyil, bir qədər mürəkkəbdir.

Respublikamızın vergi sistemində ÜDM-ə nisbətən hesablanmış vergi yükü göstəricisinə müəyyən amillər təsir göstərməklə onun qiymətini müəyyən qədər təhrif edir. Bu amilləri nəzərdən keçirək.

Birincisi, respublikamızda bu göstərici vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi intizamına nisbətən zəif əməl olunduğu şəraitdə hesablanmışdır (cədvəl 3.1.3).

Cədvəl 3.1.3

*Hüquqi şəxslərdə aparılmış sənəddi
yoxlamaların nəticələri*

<i>Göstəricilər</i>	<i>İllər</i>						
	<i>1996</i>	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>
Yoxlamalarla əhatə edilmiş hüquqi şəxslərin sayı	19906	17405	16919	9623	8053	3981	3901
Qanun pozuntusu aşkar edilmiş hüquqi şəxslərin sayı	12631	10964	9654	5813	5525	3389	3697
Vergi qanunvericiliyini pozan hüquqi şəxslərin yoxlama keçirilən hüquqi şəxslərdə xüsusi çəkisi, %	63,5	63,0	57,1	60,4	68,6	85,1	94,8
Yoxlamalarla əlavə hesablanmış vergi məbləği, mlrd. man.	44,8	63,6	104,9	82,2	117,9	157,1	162,2
Bir yoxlanılan vergi ödəyicisinə düşən əlavə hesablanan vergi məbləği, min. man.	2250,6	3654,1	6200,1	8542,0	14640,5	39462,4	41579,1

3.1.3 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, vergi ödəyicilərinin təxminən 40 faizə qədəri, son 2 ildə isə 5 və 15 faizə qədəri büdcəyə çatası vergiləri düzgün olaraq tam həcmdə hesablayır və vaxtında büdcəyə ödəyirlər. Vergi ödəyicilərinin təxminən yarısı bütün qanuni və bir sıra hallarda isə qeyri-qanuni vasitə və üsullardan istifadə etməklə özlərinin vergi öhdəliklərini azaltmağa çalışırlar. Qalan vergi ödəyiciləri isə, ümumiyyətlə heç bir vergi ödəmirlər. Onlar boş balanslar təqdim edir, qalan hissəsi isə heç vergi orqanlarında qeydiyyatda da durmurlar.

Müxtəlif qiymətləndirmələrə əsasən MDB üzvü olan ölkələrin

iqtisadiyyatında istehsal olunmuş ÜDM-in 25%-dən 40%-ə qədər gizli iqtisadiyyatda istehsal olunur. Onun da əksər hissəsi vergilərə cəlb olunmur. Bu zaman gəlirlərin və vergitutma obyektlərinin gizlədilməsi sayəsində vergi və tədiyyələrin 30-50 faizi ölkə büdcəsinə daxil olmur. Bunun da nəticəsində qanuna riayət edən vergi ödəyiciləri, yəni leqal məhsul (iş, xidmət) istehsalçıları dövlət xəzinəsinə vergilər kimi istehsal etdikləri ÜDM-in təqribən yarısını ödəməli olurlar.

İkincisi, vergi yükü göstəricisinə respublikamızda əvvəllər mövcud olmuş ödəməmələr problemi də təsir etmişdir. Belə ki, ÜDM-in 15-20 %-ni təşkil edən büdcəyə çatması məbləğ dövlət büdcəsinə faktiki daxil olmuş və yaxud növbəti maliyyə ilində daxil olması planlaşdırılan vergilər nəzərə alınmaqla hesablanmışdır. Lakin respublika iqtisadiyyatında vergi ödəyicilərinin vergi öhdəlikləri və onların faktiki yerinə yetirilməsi eyni bir şey deyildir. Məsələn burasındadır ki, vergi ödəyiciləri vergini “qanunla nə qədər ödənilməlidir?” prinsipinə əsasən deyil, özünün real və bir çox hallarda isə süni şəkildə yaratdıqları aşağı maliyyə imkanları nəzərə alınmaqla ödəyirlər. Başqa sözlə, hər bir vergi ödəyicisi büdcəyə qanunla müəyyən edilmiş miqdarda deyil, ödəyə bildiyi və ya ödəmək istədiyi məbləğdə ödəyir. Bunun da nəticəsində bir çox müəssisələrin büdcəyə olan borcu onların cari vergi öhdəliklərinin məbləğini aşmışdır. Ümumiyyətlə, bütün səviyyəli büdcələrə və büdcədən kənar fondlara vergi daxilolmaları vergi qanunvericiliyinin tələbləri əsasında deyil, mövcud imkanlar nəzərə alınmaqla planlaşdırılır. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi dövlət büdcəsinin layihəsini tərtib edərkən vergilərin məbləğini vergilərin yığılma əmsalını nəzərə almaqla təyin edir. Bu əmsal layihələndirilmiş vergitutma bazasından asılıdır və müxtəlif vergi növləri üzrə 60%-dən 90%-ə qədər dəyişilir.

Ümumiyyətlə, vergi ödəyicilərinin məcmu vergi yükünün ümumi göstəricisi vergilərin yığılma əmsalı nəzərə alınmaqla bütün büdcə və büdcədən kənar fondlara ödəmələr üzrə vergi borclarının artım tempinə uyğun dəqiqləşdirilməlidir.

Üçüncüsü, vergi yükünün məcmu göstəricisi bir də ona görə

hələ də təkmil deyildir. Ona görə ki, hələ də ÜDM-in özünün hesablanmasında ciddi xətlər mövcuddur. Bu zaman bu təhriflərin vergi sistemi vasitəsi ilə yenidən bölünən ÜDM-in həcminə kəmiyyət təsirini təyin etmək mümkün olmur. Bu da statistika orqanları tərəfindən ÜDM-in hesablanması zamanı rəsmi göstəricilərə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi qeyri-leqal sektorda yaradılan ÜDM-in həcminin əlavə olunmaması ilə əlaqədardır.

Dördüncüsü, vergi ödəyicilərinin öz maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirdiyi mövcud iqtisadi mühitin də rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Respublika iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçid mərhələsində olması, vergi sistemində islahatların aparılması, müəssisələr arasında iqtisadi əlaqələrin arzu olunan səviyyədə olmaması və bir sıra digər əhəmiyyətli amillər vergi yükü göstəricisinin mütləq qiymətinə təsir etməməklə respublika vergi ödəyiciləri üçün vergi yükünü nisbi olaraq artırır.

Digər tərəfdən müəssisələr və təşkilatlar onların bir hissəsinin zərərlə işlədiyi və maliyyə resurslarının kəskin çatışmaması şəraitində yüksək vergi yükünü daşımağa məcbur olurlar. Respublika vergi sistemində dolayı vergilərin və ümumi gəlirə hesablanmış vergilərin xüsusi çəkisinin yüksək olması, müəssisələrin aşağı rentabellik və zərərlə işlədiyi şəraitdə vergilərin xüsusi dövriyyə vəsaitləri hesabına ödənilməsi bu vəziyyəti bir qədər də ağırlaşdırır.

Nəhayət, sonuncu amil. Respublika iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrinin, regionların iqtisadi inkişafında, gəlir alınması sahəsində təsərrüfat fəaliyyəti növlərində müxtəlifliyin olması respublika vergi sistemində vergi yükünün ümumi göstəricisini əhəmiyyətli dərəcədə təhrif edir. Vergi sistemi alınan gəlirlərin həcmindən asılı olmayaraq vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsi müddətinin uzadılması, sürətli amortizasiya tətbiq etməklə investisiya vergi krediti və digər formalı əhəmiyyətli vergi güzəştlərinin və imtiyazların verilməsi imkanlarını nəzərdə tutur. Tez-tez hallarda bu güzəşt və imtiyazlar nisbətən yüksək gəliri olan müəssisə və təşkilatlara verilir. Dövlət köməyinin lazımlılığı şəraitində iqtisadi siyasət nöqtəyi-nəzərindən bu düzgündür, lakin vergi yükü mövqeyindən isə onun paylanması qeyri-bərabər olur. Ona görə də vergi yükünün ümumi göstəricisi

sadalanan şərtlər nəzərə alınmaqla dəqiqləşdirilməlidir.

Respublika iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələri üçün müxtəlif vergi rejimlərinin tətbiq olunması halı da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsullarını istehsal edən, həmçinin həmin məhsulların emalı ilə məşğul olan müəssisələr torpaq vergisi istisna olmaqla, digər vergilərin ödənilməsindən azad edilir. Bu zaman kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr digər müəssisələrə nisbətən məhsul satışından əldə olunmuş hər bir manatdan bir neçə dəfə az vergi ödəməli olur və daha az vergi yükü daşmalı olurlar.

Eyni zamanda, hasilatın pay bölgüsü, əsas boru kəməri haqqında və bu qəbildən olan digər sazişlər və qanunlar çərçivəsində fəaliyyət göstərən xüsusi vergi rejimli müəssisələrin ÜDM-in yaradılmasında əhəmiyyətli rol oynadıqlarına baxmayaraq onlar orta statistik vergi ödəyicisinə nisbətən daha az vergi ödəməli olurlar.

Odur ki, vergi güzəştləri və imtiyazları olmayan vergi ödəyiciləri ölkə üzrə orta göstəricidən əhəmiyyətli miqdarda artıq vergi ödəməli olurlar.

Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlirik ki, respublika vergi sistemi elə qurulub ki, müəssisələrin real vergi yükü ölkə üzrə orta göstəricidən əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür.

Bununla əlaqədar olaraq ölkəmizdə vergilərin sahibkarlıq fəaliyyətinə təsirinin təhlili zamanı respublika iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Bu zaman orta vergi yükünün səviyyəsi və vacib vergi növləri üzrə vergi dərəcələrinin kəmiyyəti müqayisə edilməməli, vergi ödəyiciləri kateqoriyaları arasında vergilərin paylanma səviyyəsi və vergiyə cəlb olunan bazanın spesifik xüsusiyyətləri araşdırılmalıdır.

Prinsipcə respublikamızın vergi sistemi elə qurulmuşdur ki, mülkiyyət formasından və inzibati-ərazi yerləşməyindən asılı olmayaraq vergi ödəyicilərinə qarşı heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilməyib. Lakin aparılmış təhlil göstərir ki, əsas vergi ağırlığı müəyyən, getdikcə də məhdudlaşan vergi ödəyiciləri dairəsinin üzərinə düşür. Ona görə də respublika vergi sistemində vergi yükünün aşağı salınması problemi iqtisadi agentlərin həyata keçirdikləri bütün maliyyə-təsərrüfat əmə-

liyyatlarının vergilərə cəlb olunması nəticəsində vergitutma bazasının genişləndirilməsi, iqtisadiyyatda ödəməmələr probleminin aradan qaldırılması və maliyyə və vergi intizamının möhkəmləndirilməsi ilə sıx əlaqədardır. Leqal iqtisadiyyatın və qanuna riayət edən vergi ödəyicilərinin normal fəaliyyət göstərməsi üçün əlverişli vergi mühitinin yaradılması bu problemlərin həllindən asılıdır.

Vergilərin ÜDM-in həcmində xüsusi çəkisi kimi müəyyən edilən vergi yükü göstəricisinin hesablanması metodologiyası kifayət qədər sadə və aydın olmaqla xarici ölkələrdə geniş istifadə olunur. Lakin buna baxmayaraq müxtəlif istehsal sahələrinin və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarının müəssisələri üzrə mikrosəviyyədə vergi yükü göstəricisini tədqiq etmək mümkün olmur. Məsələn burasındadır ki, məhsulun vergi tutumu göstəricisində olduğu kimi, burada da ÜDM-in həcmində amortizasiya ayırmalarının payının obyektiv müxtəlifliyi nəzərə alınmır. Bu bir tərəfdən iri sənaye, energetika, nəqliyyat, digər tərəfdən isə kredit-bank xidməti sferasına və kiçik biznes subyektlərinə aiddir. ÜDM-in həcmində amortizasiya ayırmalarının xüsusi çəkisi obyektiv olaraq nisbətən az olan müəssisələrdə bütün digər bərabər şərtlər daxilində ÜDM-in vergi tutumu adlandırılan göstəricisi daha yüksək olur.

Göründüyü kimi, ÜDM-ə nisbətən hesablanmış vergi yükü göstəricisi vergi öhdəliklərinin gərginliyini kifayət qədər dəqiq əks etdirmir. Buna görə də iqtisadi agentlərə düşən vergi ağırlığını əks etdirən nisbi göstəricidən istifadə olunması məqsədəuyğundur.

Təsərrüfat subyektlərinə düşən vergi yükünün müəyyən edilməsi məqsədi ilə respublikanın sənaye, tikinti, kənd təsərrüfatı, ticarət və s. müəssisələr qrupunun 1997-2002-ci illər üzrə faktiki göstəricilərindən istifadə olunmaqla təhlil aparılmışdır. Məlum olmuşdur ki, müxtəlif sahələrin təsərrüfat subyektlərinin nisbi vergi yükü göstəricilərinin kəmiyyəti bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu da klassik vergitutma nəzəriyyəsinin əsas prinsipi olan ədalətlik prinsipi ilə ziddiyyət təşkil edir.

Bir sıra müəssisələrdə vergilər üzrə böyük məbləğdə borcların mövcudluğu onların vergi yükünün yüksəlməsinə ciddi təsir göstərir və həmin göstəricinin böyük intervalda dəyişməsinə səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergilər üzrə borclar ikili xarakter daşıyır. Bir tərəfdən borcların yaranması anına vergi yükünün nisbətən “yumşalması” baş verir və müəssisələrdə kreditor borcları yaranır. Digər tərəfdən isə, müəssisələrə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada maliyyə sanksiyaları tətbiq edilir ki, bu da həmin sanksiyaların bir müddətdən sonra borclarla birgə ödənilməsi son nəticədə onların maliyyə vəziyyətinin ağırlaşmasına gətirib çıxarar.

Müəssisələrin mövcud maliyyə vəziyyətində və respublikada sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının mövcud istiqamətində respublikamızda yeni yaradılmış dəyər əsasında hesablanmış nisbi vergi yükü göstəricisinin 35-40 % səviyyəsində olması daha məqsədəuyğundur. İqtisadiyyatın aparıcı sahələrində daha yüksək vergi yükü nəinki sahibkarlıq fəallığının qarşısını alır və hətta müəssisələrin maliyyə vəziyyətini pisləşdirir və istehsalı getdikcə zəiflədir.

Bu zaman istənilən təsərrüfat subyektinə düşən maksimal nisbi vergi yükünün səviyyəsi 50 faizdən artıq olmamalıdır. Başqa sözlə desək, əgər təsərrüfat subyektinə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada yeni yaradılan dəyərin yarısından artığını büdcəyə ödənilməsi öhdəliyi qoyularsa, onda belə vergi təzyiqinə onlar dərhal reaksiya verəcəklər, bu da onların “gizli iqtisadiyyat”a keçidini labüd edəcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfat subyektləri tərəfindən ödənilməli olan vergilərin kəmiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün təklif olunan kriteri A.Smitin ədalətlilik prinsipi ilə də tam şəkildə uyğun gəlir. Demək olar ki, bir tərəfdən, hazırda olduğu kimi, müxtəlif vergilərin eyni zamanda tətbiqi zamanı ədalətlilik kriterisi kimi müxtəlif vergilər üzrə bərabər dərəcələrin tətbiqi deyil, bütün təsərrüfat subyektləri üçün bərabər nisbi vergi yükü göstəricisi çıxış edir. Digər tərəfdən, təsərrüfat subyektlərinə düşən nisbi vergi yükünün hesablanmasının təklif olunan göstəricisi müxtəlif sahələrin, ərazilərin və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarının müəssisələri üçün müvəqqəti olaraq müxtəlif vergilərin baza dərəcələrinə nisbətən güzəştli və yaxud yüksəldilmiş dərəcələrin tətbiqi zamanı istiqamət kimi də qəbul edilə bilər.

Beləliklə, qeyd olunan metodologiyanın üstünlüyü ondadır ki,

o, sahibkarlıq fəaliyyətinin konkret sahəsi üçün makro- və mikro-səviyyədə nisbi vergi yükü göstəricisinin zamana görə dinamikasının təhlil edilməsinə imkan verməklə yanaşı, həm də istənilən təsərrüfat subyektində nisbi vergi yükünün müqayisəsi üçün də istifadə oluna bilər.

3.2. Vergi yükünün müəyyən edilməsi metodikalarının müqayisəli təhlili

Hədsiz dərəcədə yüksək vergilər barədə fikirlər kifayət qədər tez-tez səslənir. Bir çox hallarda vergi yükünün ağırlığının kəmiyyət qiymətləndirilməsinə cəhdlər edilir. Bəzi məlumatlara görə Azərbaycanda vergilər ÜDM-in 20-25 faizini, lakin Vergilər Nazirliyinin məlumatlarına əsasən isə 15-20 faizini təşkil edir. Sahibkarlar isə əldə etdikləri ümumi gəlirlərinin hər bir manatının 40-50 faizinə kimi vergilərə sərf olunduğundan şikayətlənirlər. Əslində isə bu heç də belə deyildir. Bu göstəricilərin kəmiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün xüsusi araşdırmaların aparılması tələb olunur.

İqtisadiyyatda vergi yükü dedikdə, vergilərin ÜDM-də xüsusi çəkisi başa düşülür. Bu göstərici dövlət büdcəsinə daxil olan bütün vergilərin cəmi məbləğinin ÜDM-in kəmiyyətinə nisbəti kimi müəyyən olunur. Onun iqtisadi mənası ondadır ki, o, ÜDM-in hansı hissəsinin vergilər vasitəsi ilə yenidən bölüşdürülməsini əks etdirir.

Elmi ədəbiyyatda təsərrüfat subyektlərinə düşən vergi yükünün müəyyən edilməsinin müxtəlif metodikalarına rast gəlinir. Onlar arasındakı fərqlər vergi yükünün hesablanması zamanı daxil edilən vergilərin sayı, həmçinin vergi məbləğlərinin müqayisə edilməsi üçün inteqral göstəricinin seçilməsi kimi əsas elementlərin müəyyən edilməsində yaranır. Metodikanın seçilməsi zamanı əsas ideya ondan ibarətdir ki, vergi yükü göstəricisi iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində vergitutmanın səviyyəsini müqayisə etməyə imkan verən universal göstərici keyfiyyətlərini özündə cəmləmiş olsun.

Bu zaman vergilərin sayının, vergi dərəcələrinin və vergi güzəştlərinin dəyişməsinin təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə nə dərəcədə təsir göstərdiyini müəyyən etmək lazımdır. Yalnız bu

halda vergi yükü göstəricisi praktiki əhəmiyyət kəsb edə bilər. Vergi yükünün qiymətləndirilməsinin mövcud bir neçə metodikasını nəzərdən keçirək.

1. Müəssisələrdə vergi yükünün səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün Rusiya Federasiyasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən xüsusi metodika hazırlanmışdır. Bu metodika üzrə vergi yükünün ağırlığı bütün ödənilən vergilərin satışdan əldə olunan gəlirə (sair satışlardan əldə edilən məbləğlər də daxil olmaqla) nisbəti kimi (faizlərlə) qiymətləndirilir. Bu göstərici satışdan əldə olunan gəlirdə vergilərin payını xarakterizə edir. Qeyd edək ki, həmin göstərici əldə olunan gəlirdə vergilərin strukturunu nəzərə almadığına görə vergilərin təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətinə hər hansı bir təsirini xarakterizə etməyəcəkdir. Fikrimizcə, səmərəli iqtisadi təhlilin aparılması üçün elə bir göstərici lazımdır ki, o vergi yükünün səviyyəsini müəssisənin iqtisadi fəallığı göstəricisi ilə əlaqələndirmiş olsun.

2. İkinci metodikanı M.N. Kreynina təklif edir. Bu yanaşmanın əsasını verginin və onun ödənilmə mənbəyinin müqayisə edilməsi təşkil edir. Ödənilmə mənbəyindən asılı olaraq hər bir qrup vergilər onların özünün vergi yükü ağırlığının qiymətləndirilməsi kriterisinə malikdir. Qeyd olunan yanaşma həmçinin “Maya dəyərində aid edilən vergilər mənfəəti, müvafiq olaraq mənfəət vergisinin məbləğini azaltdığına görə müəssisəyə sərfəlidir” kimi ümumi qəbul edilmiş mülahizəni inkar edir. Bu onunla əsaslandırılır ki, mənfəətin azalması nəticəsində daha az sərbəst vəsait qaldığı üçün həm müəssisə və daha az vergi məbləği aldığı üçün isə həm də dövlət büdcəsi “ziyan çəkir”.

Qeyd olunan yanaşma əsasən bütün vergilərin məbləğinin müəssisənin mənfəəti ilə müqayisə edilməsinə əsaslanır. Nəzərdə tutulur ki, real situasiyanı müəssisə tərəfindən ümumiyyətlə heç bir vergi ödənilməyən hal ilə müqayisə edilsin. Bu üsulla da vergi yükünün ağırlığı müəyyən edilir.

Aşağıdakı işarələmələri daxil edək:

G - məhsulun (işin, xidmətin) təqdim edilməsindən gəlir (gəlirdən çıxılan xərclər + mənfəət) ;

X - təqdim edilən məhsulun (işin, xidmətin) istehsalına çəkilən

xərclər (vergilər nəzərə alınmadan);

M_f - vergilər çıxılmaqla müəssisənin sərəncamında qalan faktiki mənfəət.

Vergi ağırlığı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$K_v = \frac{G}{G} \frac{X}{X} \frac{M_f}{M_f} 100, \quad (3.2.1)$$

və yaxud

$$K_v = \frac{G}{M} \frac{X}{M} \frac{M_f}{M_f} 100, \quad (3.2.2)$$

burada K_v - vergi yüküdür.

(3.2.1) və (3.2.2) düsturları ödənilən vergilərin cəmi məbləğinin müəssisənin sərəncamında qalan sərbəst mənfəətdən neçə dəfə fərqləndiyini göstərir.

Bu yanaşmanın əsas müddəaları aşağıdakı kimidir: ƏDV və aksizlər müəssisənin mənfəətinin kəmiyyətinə təsir edən vergilər kimi nəzərə alınmır. ƏDV və aksizlər üzrə vergi yükünü qiymətləndirmək üçün onları ya kreditör borcları, yaxud da balansın valyutası ilə müqayisə etmək lazımdır. Vergilərin məbləğini ödəmə mənbəyi ilə müqayisə etmək zəruridir. Bütün vergi məbləğlərinin müqayisə edildiyi ümumi məxrəc müəssisənin mənfəətidir.

Baxılan metodika birbaşa vergilərin müəssisələrin maliyyə vəziyyətinə təsirinin təhlilinin kəsərli vasitəsi təsirini bağışlayır, lakin göründüyü kimi, dolayı vergilər kimi ƏDV-nin və aksizlərin təsirini kifayət qədər qiymətləndirməyə imkan vermir. Bu vergilər müəssisənin mənfəətinin kəmiyyətinə təsir göstərir, lakin onların təsir dərəcəsi bir o qədər də hiss olunmur. Ona görə də digər bir metodika lazımdır.

Nəzəri olaraq dolayı vergilərin müəssisənin vergi yükünün kəmiyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsi məsələsi öz həllini tapmışdır. Məlumdur ki, dolayı vergilərin ödənilməsinin uyğunlaşdırılması (başqasına həvalə edilməsi) daha asandır. Vergini ödəyən müəssisə onu məhsulun (işin, xidmətin) dəyərinə əlavə edir və bununla da onu istehlakçıların üzərinə qoyur. Lakin müəssisə malın qiymətini ödəmə qabiliyyətli tələbin imkan verdiyi həddə qədər

artıra bilər. Əgər məhsulun verginin də daxil edildiyi qiyməti çox yüksək olarsa, onda tələb azalacaqdır: alıcıların bir hissəsi digər istehsalçıların məhsullarını, digər hissəsi isə əvəzedici məhsulları almalı olacaqlar. Beləliklə, istehlakçıları saxlamaq üçün müəssisə qiymətlərin səviyyəsini saxlamaqla öz mənfəətini vergilərin məbləği qədər azaltmalı olacaqdır.

Dolayı vergilər məhsulun qiymətinə, eləcə də ona olan tələbə öz təsirini göstərir. Dolayı vergilərin ağırlığı tələbin xarakterindən asılı olaraq satıcıların və alıcıların üzərinə düşür. Məhsula elastik tələb zamanı dolayı verginin böyük hissəsini satıcı daşımali olur, ona görə ki, o məhsulun qiymətini artırmaqla alıcılarını itirə bilər. Qeyri-elastik tələb zamanı isə satıcı verginin əsas məbləğini alıcıların üzərinə qoymaq imkanına malikdir, belə ki, tələbin kəmiyyəti qiymətdən daha az asılıdır (məsələn gündəlik tələbat malları - çörək, elektrik lampası və s.)

Bu nəzəriyyəni praktiki olaraq tətbiq etmək olarmı? Həqiqətən də verginin ödənilməsinin başqasının üzərinə qoyulmasının məqsədemüvafiqlik dərəcəsinin müəyyən edilməsinin mürəkkəb olmasına baxmayaraq bu mümkündür. Bunun üçün müəyyən malın tələb əyrisinin qurulması zəruridir. Tələbin kəmiyyətinə çoxlu sayda amillər təsir göstərir. Hesablamalarda onlardan nə qədər çox istifadə olunarsa, bir o qədər də dəqiq əyri almaq mümkün olacaqlar. Belə hesablamalar o zaman daha dəqiq olacaqdır ki, onlar praktiki təcrübənin təhlilinə əsaslanmış olsunlar.

3. E.A.Kirovanın tədqiqatlarında tamamilə fərqli yanaşmaya rast gəlinir [59]. Onun işlərində qeyd olunur ki, müəssisədə məhsulun (işin, xidmətin) satışından əldə olunan gəlirin vergi yükünün hesablanması üçün baza kimi götürülməsi kifayət qədər dəqiq deyildir. İlkin olaraq mütləq və nisbi vergi yükünün fərqləndirilməsi təklif olunur.

Mütləq vergi yükü dedikdə, büdcəyə və büdcədən kənar fondlara ödənilməli olan vergilər və digər ödənişlər, başqa sözlə desək, təsərrüfat subyektlərinin vergi öhdəliklərinin mütləq kəmiyyəti başa düşülür. Bu göstəriciyə faktiki olaraq büdcəyə ödənilmiş vergi ödəmələri və büdcədən kənar fondlara köçürülmüş

məcburi sosial sığorta ayırmaları, həmçinin həmin ödənişlər üzrə borclar daxil edilir.

Müəllif mütləq vergi yükünün hesabatına işçilərin əmək haqqından tutulan gəlir vergisini və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Fonduna (ƏSMF) ödənilmək üçün nəzərdə tutulan sosial ayırmaları aid etmir, ona görə ki, bu ödənişlərin ödəyiciləri fiziki şəxslərdir, müəssisə isə vergi agenti kimi həmin məbləğləri tutur və təyinatı üzrə ödənilməsinə təmin edir.

Sahibkarlıq subyektləri tərəfindən əməyin ödənişi fonduna hesablanan və ƏSMF-na ödənilən sosial sığorta ayırmaları məcburi ödənişlər, vergi xarakterinə malik olduğuna görə vergi yükünün hesablanması zamanı nəzərə alınmalıdır.

E.A.Kirovanın mülahizələrinə görə dolay vergilər müəssisəyə düşən vergi yükünü yüksəldir. Onların real daşıyıcıları isə istehsal olunan məhsulun (işin, xidmətin) son istehlakçılarıdır. Müəssisələr tərəfindən dolay vergilərin ödənilməsi məhsulun qiymətinin yüksəlməsinə, tələbin azalmasına, eyni zamanda, təsərrüfat subyektlərinin dövriyyə vəsaitlərinin yayınmasına gətirib çıxarır.

Mütləq vergi yükü vergi öhdəliklərinin gərginliyini əks etdirmədiyinə görə müəllif nisbi vergi yükü göstəricisindən istifadəni təklif edir.

Nisbi vergi yükü dedikdə, mütləq vergi yükünün yeni yaradılmış dəyərə nisbəti, yəni vergilərin, sosial sığorta ayırmalarının və digər ödənişlərin (bu ödənişlər üzrə borclar da daxil olmaqla) yeni yaradılmış dəyərdə payı başa düşülür.

Baxılan digər metodikalarda olduğu kimi, burada da qeyd olunan ödənişlərin ödəmə mənbəyi əlavə dəyər qəbul edilir. Əlavə dəyər - aralıq istehlak (maddi xərclər) çıxılmaqla məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılış həcmi ifadə edir. Əlavə dəyərin tərkibinə amortizasiya aid edilir. Bu zaman vergi yükünün əlavə dəyərə nisbətən hesablanması zamanı amortizasiya ayırmalarının payının obyektiv müxtəlifliyi nəzərə alınmır. Məsələn, vergi öhdəliklərinin gərginliyi eyni olan fondtutumlu müəssisədə və bank-kredit xidməti, yaxud kiçik biznes sferasında əlavə dəyərə nisbətən vergi yükünün müəyyən edilməsi tam düzgün və dəqiq olmayacaqdır.

Amortizasiya məbləğlərinin vergi yükünün kəmiyyətinə təsirini aradan qaldırmaq məqsədilə fiskal yığımların yeni yaradılmış dəyərle müqayisə edilməsi təklif olunur. Yeni yaradılan dəyər əlavə dəyərdən amortizasiya ayırmaları çıxılmaqla müəyyən edilir.

Ayrıca bir müəssisə səviyyəsində yeni yaradılan dəyərin aşağıdakı qaydada müəyyən edilməsi təklif olunur:

$$YYD = G - MX - A - QG - QX, \quad (3.2.3)$$

yaxud

$$YYD = W - V_{ssa} - M - V_c, \quad (3.2.4)$$

burada YYD -yeni yaradılan dəyər; MX -material xərcləri; A - amortizasiya ayırmalarının məbləği; QG -qeyri-satış əməliyyatlarından gəlir; QX -qeyri-satış əməliyyat xərcləri (vergi ödənişləri istisna olmaqla); W - əmək haqqı ödənişləri; V_{sa} - sosial sığorta ayırmaları; M - mənfəət; V_c -vergi ödənişlərinin cəmidir.

Nisbi vergi yükünü aşağıdakı düsturla müəyyən etmək olar:

$$D = \frac{V_c - V_{sa}}{YYD} \cdot 100\% = \frac{V_c - V_{sa}}{W - M - V_c - V_{sa}} \cdot 100\%. \quad (3.2.5)$$

Göründüyü kimi, E.A. Kirovanın təklif etdiyi yanaşma vergi yükünün müəyyən edilməsi zamanı məhsulun fond tutumu, material tutumu və əmək tutumu göstəricilərini və istehsalın gəlirliliyini nəzərə almır.

Metodikanın üstünlüyü ondadır ki, o sahə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq konkret müəssisəyə, həmçinin fərdi sahibkara düşən vergi ağırlığını müəyyən etməyə imkan verir. Ona görə ki, birincisi, vergi ödənişləri yeni yaradılan dəyərle müqayisə edilir, başlıcası vergi ağırlığı vergilərin ödənilmə mənbəyi əsasında qiymətləndirilir. İkincisi, ödənilən vergilər yeni yaradılan dəyərin kəmiyyətinin formalaşmasına heç bir təsir göstərmir.

Bu metodika birinci metodikada verilən göstərici ilə oxşarlıq təşkil edir, lakin aydın şəkildə görünən praktiki faydalılığı yoxdur. Başlıcası, bu göstəricinin köməyi ilə vergilərin sayından, vergi dərəcələrindən və güzəştlərdən asılı olaraq müəssisələrin iqtisadi

di fəallığının dəyişməsinə proqnozlaşdırmaq mümkün olmur.

4. Növbəti, dördüncü yanaşma M.İ.Litvin tərəfindən təklif olunur [65]. Müəllif vergi yükü göstəricisini vergilərin və digər ödənişlərin sayı, vergilərin strukturu və onların tutulması mexanizmi ilə əlaqələndirir. Müəssisədə vergi yükü göstəricisinin aşağıdakı düsturla müəyyən edilməsi təklif olunur:

$$D_{vy} = \frac{V_c}{VM}, \quad (3.2.6)$$

burada VM -vergilərin ödənilmə mənbənin məbləğidir.

Vergilərin cəmi məbləğinə (V_c) bütün ödənilən vergilər və digər ödənişlər (ƏDV, aksizlər, gəlir vergisi, ƏSMF-na ayırmalar və s.) daxil edilir. Bu yanaşma üçün arqument kimi “bütün ödənilən vergilər daxil olan vəsaitlər hesabına aparılır, onların ödənilməsinin başqasına həvalə etmə dərəcəsi qeyri sabitdir” kimi tezis götürülə bilər.

Vergi yükünün ümumi göstəricisi ilə yanaşı, xüsusi göstəricilərdən istifadə olunması və onların yuxarıda qeyd etdiyiniz gəlir qrupları üzrə müqayisə edilməsi nəzərdə tutulur. Bütün vergilər üçün ümumi göstərici kimi müəllif əlavə dəyər (D) göstəricisindən istifadə olunmasını məqsədəuyğun hesab edir:

$$D = G - MX, \quad (3.2.7)$$

və yaxud

$$D = W - A - M - (V_c - V_{sa}). \quad (3.2.8)$$

Bu göstərici makroiqtisadi fiskal ağırlıq müəyyən edilərkən istifadə edilən ÜDM göstəricisi ilə oxşarlıq təşkil edir.

Müəssisədə vergi yükünün təhlili nəticəsində gəlir qrupları və vergilərin ödənilmə mənbələri üzrə maraqlı, başlıcası isə praktik faydalı göstəricilər alınır. Məsələn, hər hansı bir müəssisədə təhlilin aparılması zamanı deyə bilərik ki, vergilər müəssisədə yaradılan dəyərin 40 faizini, bölünən mənfəətin 70 faizini təşkil edir; istehsal olunan əlavə dəyərin hər bir manatının 15 faizini əmək haqqı, 28 faizini amortizasiya ayırmaları, 7 faizini xalis mənfəət, 8

faizini qeyri - satış əməliyyatları üzrə itkilər, 42 faizini isə vergilər və digər ödənişlər təşkil edir və s.

Bu göstəricilərin köməyi ilə M.İ.Litvin müəssisələrin tipindən və sahə mənsubiyyətindən asılı olaraq vergi yükünün optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsini təklif edir. Bu cür təhlil praktiki olaraq dəyərli məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Əlavə dəyərin hansı hissəsinin vergilər kimi ödənildiyini, yaxud mənfəətin hansı hissəsinin sərf olunduğunu aydın şəkildə görmək mümkün olur. Bu yanaşma konkret müəssisənin xüsusiyyətlərini, daha doğrusu əlavə dəyərdə material xərclərinin, amortizasiyanın və əmək məsrəflərinin payını nəzərə alır.

Baxılan yanaşmaların hər biri ayrılıqda tətbiq edilə bilər. Lakin konkret metodikanın seçilməsinə başlanılmazdan əvvəl real olaraq təsəvvür etmək lazımdır ki, tam və hərtərəfli təhlilin aparılması üçün elə bir göstərici lazımdır ki, o müəssisələrin vergi yükünün kəmiyyətini onların inkişaf imkanları ilə əlaqələndirmiş olsun.

5. Müəssisələrdə vergi yükünün kəmiyyət qiymətləndirilməsinin daha bir metodu A. Kaduşin və N. Mixaylova tərəfindən təklif olunur. Bu metod müəllif tərəfindən genişləndirilərək onun əsasında tətbiqi hesablamalar aparılmışdır. Hesab olunur ki, vergi yükü ayrıca bir müəssisədə yaradılan əlavə dəyərin dövlətə verilən payı kimi müəyyən edilir. Məlum olduğu kimi, əlavə dəyər müəssisənin gəlirlərinin mənbəyi və müvafiq olaraq vergilərin ödənilmə mənbəyi hesab olunur. Ona görə də vergi ödəmə mənbəyi ilə müqayisə edilir. Bu göstərici müxtəlif tipli istehsallar üçün vergi yükünü “bərabərləşdirməyə” imkan verir, yəni müxtəlif istehsal strukturları üçün vergi ağırlığının müqayisə edilməsini təmin edir.

Ümumi gəlir aşağıdakı struktur komponentləri şəklində ifadə olunur:

- material xərcləri (MX);

- əlavə dəyər (D).

Əlavə dəyər aşağıdakı tərkib elementlərindən ibarətdir:

- amortizasiya ayırmaları (A);

- əməyin ödənişi xərcləri (sosial sığorta ayırmaları da daxil olmaqla) (W);

- əlavə dəyər vergisi (V_{adv}) və dövriyyədən ödənilən digər vergilər;
- mənfəət (M).

Müxtəlif müəssisələrdə göstərilən komponentlərin xüsusi çəkisi müxtəlif olduğuna görə aşağıdakı struktur əmsallarının daxil edilməsi zərurəti yaranır:

K_{ad} - əlavə dəyərin ümumi gəlirdə payı:

$$K_{ad} = \frac{D}{G}. \quad (3.2.9)$$

K_{ah} - sosial sığorta ayırmaları da daxil olmaqla əmək haqqı fondunun əlavə dəyərdə xüsusi çəkisi:

$$K_{ah} = \frac{W}{D} \cdot \frac{V_{sa}}{D}. \quad (3.2.10)$$

Bu göstərici istehsalın əməktutumunu xarakterizə edir.

K_{am} - amortizasiya ayırmalarının əlavə dəyərdə xüsusi çəkisi:

$$K_{am} = \frac{A}{D} \quad (3.2.11)$$

Bu əmsal isə istehsalın fondtutumunu xarakterizə edir.

Beləliklə, müəssisə hazırkı vergitutma sisteminə müvafiq olaraq aşağıdakı vergiləri və ödənişləri ödəməlidir:

1) Əlavə dəyər vergisi (V_{adv}):

$$V_{adv} = D \cdot t_d, \quad (3.2.12)$$

burada t_d - ƏDV-nin dərəcəsidir.

2) Gəlir vergisi (V_{gv}) - bu vergini müəssisənin deyil, işçilərin ödədiyinə baxmayaraq onun bu modeldə baxılması nəzərdə tutulur, belə ki, müəssisə bəzən işçiləri rəqabət qabiliyyətli “xalis” gəlirlə, yəni vergi ödənildikdən sonra qalan gəlirlə təmin etməyə çalışır. Bundan başqa, işçi üçün əməyinin qiymətləndirilməsinin alternativ kimi, “gizli” məşğulluq sferasında əldə edilən, yəni vergilərsiz gəlir çıxış edir. Nəzərdə tutulur ki, əmək haqqından tutulan gəlir vergisinin dərəcəsi 14 faizdir [24].

$$V_{gv} = t_{gv}^o \left(1 - \frac{t_s}{1 - t_s} K_{ah} \right) D, \quad (3.2.13)$$

burada t_{gv}^o - gəlir vergisinin orta dərəcəsidir.

3) Mənfəət vergisi (V_m):

$$V_m = t_m (1 - t_d K_{ah} - K_{am}) D, \quad (3.2.14)$$

burada t_m - hüquqi şəxslərdən mənfəət vergisinin dərəcəsidir.

4) Əməyin ödənişi fonduna hesablanan ayırmalar:

$$V_{sa} = \frac{t_s}{1 - t_s} K_{ah} D, \quad (3.2.15)$$

burada, t_s - əməyin ödənişi fonduna hesablanan sosial sığorta ayırmalarının dərəcəsidir.

Sadalanın vergilərin cəmi məbləğini (əməyin ödənişi fonduna hesablanan ayırmalar istisna olmaqla) (V_c') aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$V_c' = t_d (1 - t_m) t_{gv}^o \left(1 - \frac{t_s}{1 - t_s} t_m K_{ah} - t_m (1 - K_{am}) \right) D. \quad (3.2.16)$$

Məlum olduğu kimi, dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsinin formalaşmasında təkcə yuxarıda sadalanın vergilər (ƏDV, gəlir vergisi və mənfəət vergisi) deyil, digər vergi və ödənişlər (aksizlər, mədən vergisi, torpaq vergisi, əmlak vergisi və s.) iştirak edirlər. Həmin vergilərin əlavə dəyərlə ifadə olunması çox mürəkkəb, bəzən isə heç mümkün də deyildir. Ona görə də həmin ödənişlərin dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsində xüsusi çəkisi müəyyən ediləli və vergi yükünün hesablanması zamanı nəzərə alınmalıdır.

Dövlət büdcəsinin daxilolmalarında ƏDV-dən, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisindən və fiziki şəxslərin gəlir vergisindən daxil olan məcmu məbləğin xüsusi çəkisini α_1 ilə, ƏSMF-na ödənilən sosial sığorta ayırmalarının sosial fondların daxilolmalarında pa-

yını isə t_2 ilə işarə etsək, onda mövcud qanunvericiliyə müvafiq olaraq büdcəyə ödənilən bütün vergilərin və digər məcburi ödənişlərin cəmi məbləğini aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar:

$$V_c = \frac{V_c'}{1} + \frac{V_{sa}}{2} \quad (3.2.17)$$

və yaxud

$$V_c = \frac{1}{1} t_d (1 - t_m) t_{gv}^o t_m + \frac{1}{2} t_{gv}^o \frac{t_s}{1 - t_s} \quad (3.2.18)$$

$$K_{ah} = t_m (1 - K_{am}) .$$

Buradan da

$$K_v = \frac{1}{1} t_d (1 - t_m) t_{gv}^o t_m + \frac{1}{2} t_{gv}^o \frac{t_s}{1 - t_s} \quad (3.2.19)$$

$$K_{ah} = t_m (1 - K_{am})$$

alırıq.

Beləliklə, fəaliyyətdə olan vergitutma sisteminə uyğun olaraq müəssisələr tərəfindən dövlət büdcəsinə ödənilməli olan vergilərin və digər məcburi ödənişlərin əlavə dəyərə nisbəti göstəricisi ümumi gəlirin tərkibində material, əmək və amortizasiya ayırmalarının payı kriterisi üzrə istehsal tipli funksiya sayılır.

Əlavə dəyər müəssisənin gəlir (nəticə etibarlı ilə inkişaf) mənbəyi olduğuna görə ödənilmiş vergi məbləğlərinin onun kəmiyyəti ilə müqayisə edilməsi məqsədəuyğundur. Belə ki, bütün vergilər ödənildikdən sonra müəssisənin sərəncamında qalan əlavə dəyərin kəmiyyəti üzrə müəssisənin sonrakı inkişaf imkanlarının qiymətləndirilməsi mümkün olur.

Təklif olunan sxem üzrə material tutumu, fond tutumu və əmək tutumu kimi göstəricilərinin kəmiyyətini dəyişməklə müəssisənin

ödədiyi (ödəməli olduğu) vergilərin və digər ödənişlərin əlavə dəyərə nisbəti göstəricisini müəyyən etmək olar. Bu da vergilərin dərəcələrinin dəyişməsinin, vergi güzəştlərinin verilməsinin müəssisələrin inkişaf tempinə təsirinin hesablanmasına imkan yaradır.

Təklif olunan metodika üzrə vergi yükünün hesablanmasını həyata keçirək. Bunun üçün Azərbaycan iqtisadiyyatının 1995-2001-ci illər üzrə makroiqtisadi göstəricilərindən istifadə edilmişdir [17] (cədvəl 3.2.1).

Cədvəl 3.2.1.

1995-2001-ci illərdə Azərbaycanda ödənilən vergilərin və digər ödənişlərin əlavə dəyərə nisbəti göstəricisinin dinamikası

<i>Göstəricilər</i>	<i>İllər</i>						
	<i>1995</i>	<i>1996</i>	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>
Ümumi əlavə dəyər, mlrd. man.	9843,0	12288,2	14623,7	16494,3	18129,5	22134,2	24486,1
Əməyin ödənilməsi, mlrd. man.	2413,0	2565,9	3105,5	3319,3	3957,2	5105,3	5338,6
Əsas fondların istehlakı, mlrd. man.	1500,0	1522,4	2222,2	2878,9	2939,1	2950,0	3279,5
Əməyin ödənişinin ümumi əlavə dəyərdə xüsusi çəkisi	0,2451	0,2088	0,2124	0,2012	0,2183	0,2306	0,2180
Amortizasiya ayırmalarının əlavə dəyərdə xüsusi çəkisi	0,1524	0,1239	0,1520	0,1745	0,1621	0,1333	0,1339
Ümumdövlət gəlirlərində vergilərin, yığımların, rüsumların və sosial ayırmalarının cəmi məbləği, mlrd. man.	1467,0	2366,0	2565,2	2327,3	2797,6	3573,2	3924,0

ƏDV-nin, mənfəət vergisinin və fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin ümumdövlət gəlirlərində xüsusi çəkisi	0,4990	0,5482	0,4838	0,5578	0,5297	0,5380	0,5431
ƏSMF-a ödənilən sosial ayırmaların sosial fondların ümumi gəlirlərində payı	1.0000	0.9809	0.9239	0.9244	0.9258	0.9273	0.9331
Əlavə dəyər vergisinin dərəcəsi	20	20	20	20	20	20	18
Mənfəət vergisinin dərəcəsi	35	35	32	32	30	27	27
Gəlir vergisinin orta dərəcəsi	14	14	14	14	14	14	14
Sosial sığorta ayırmaları	35	35	35	35	35	33	30
Vergilərin və digər ödənişlərin cəmi məbləğinin əlavə dəyərə nisbəti, %	79,8	75,8	80,7	69,6	71,9	69,7	66,1

3.2.1 sayılı cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, son 7 il ərzində büdcəyə ödənilən vergilərin və digər ödənişlərin cəmi məbləğinin əlavə dəyərə nisbəti göstəricisinin qiyməti 1995-1997-ci illərdə nisbətən sabit qalmış, sonrakı dövrdə isə kəskin şəkildə azalmaya doğru meyl etmişdir. Belə ki, bu göstərici 1995-ci ildə 79,8 % olduğu halda, 1999-cü ildə 71,9 %, 2001-ci ildə isə 66,1 % təşkil etmişdir. Bu göstəricidən fərqli olaraq əməyin ödənişinin ümumi əlavə dəyərdə payı sabit qalmış, amortizasiya ayırmalarının xüsusi çəkisi isə cızı miqdarda azalmaya doğru meyl etmişdir.

Qeyd olunan metodikadan istifadə etməklə iqtisadiyyatın ayırı-ayrı sahələri üzrə də uyğun hesablamalar aparılmışdır. Bu hesablamalar isə 1999-2001-ci illəri əhatə edir (cədvəl 3.2.2).

Cədvəl 3.2.2.

İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə vergilərin və digər ödənişlərin əlavə dəyərə nisbəti göstəricisinin dinamikası

<i>İqtisadiyyatın sahələri</i>	<i>İllər</i>		
	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>
Mədənçıxarma sənayesi və karxanaların işlənməsi	75,3	73,70	69,7
Emal sənayesi	55,6	55,8	58,2
Elektrik enerjisi, qaz və su təchizatı	71,6	68,1	55,1
Tikinti	73,4	69,2	64,4
Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə	63,7	66,3	64,1
Topdan və pərakəndə ticarət	77,6	73,1	70,7
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və kommersiya fəaliyyəti	56,3	53,8	55,4

Göründüyü kimi, əksər sahələr üzrə də vergilərin və digər ödənişlərin cəmi məbləğinin əlavə dəyərə nisbəti göstəricisinin kəmiyyəti azalmağa doğru meyl etmişdir. Elektrik enerjisi, qaz və su təchizatı sahəsində bu göstəricinin qiyməti baxılan dövr ərzində kəskin azalmış (16,5 faiz bəndi), daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və kommersiya fəaliyyəti sahəsində isə azalma sürəti çox aşağı olmuşdur (0,9 faiz bəndi). Yalnız emal sənayesində və nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə sahəsində qeyd olunan göstəricinin qiyməti 2001-ci ildə 1999-cu ilə nisbətən artmış və müvafiq olaraq 2,6 və 0,4 faiz bəndi təşkil etmişdir.

Fikrimizcə, bu yanaşmanın əsas üstünlüyü ondadır ki, vergi yükü göstəricisinin hesablanması üçün təklif olunan (3.2.19) düsturunda göstəriciləri dəyişməklə ümumi vergi yükünün kəmiyyətini müəyyən etmək olar. Bu düstur vergilərin dərəcələrini, istehsalın fondtutumu, əməktutumu və materialtutumu göstəricilərini, həmçinin istehsalın rentabellik səviyyəsini nəzərə alır. Lakin təhlil zamanı maksimum səmərənin əldə olunması məqsədi ilə müəssisələrdə vergi yükünün müəyyən edilməsi, həmçinin onun dəyişməsinin təsərrüfat subyektlərinin istehsal fəallığına təsirinin qiymət-

ləndirilməsi üçün dördüncü və beşinci yanaşmalardan eyni zamanda istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Alınan məlumatlar qiymətdən asılı olaraq müəssisə məhsuluna tələbin səviyyəsinin dəyişməsinin təhlili ilə genişləndirilməlidir ki, bu da dolayı vergilərin ödənilməsinin istehlakçıya həvalə edilməsi dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verəcəkdir.

Sonra isə iqtisadiyyatın hər bir sahəsi üçün vergi yükünün “böhran nöqtəsi”ni müəyyən etmək, yəni əlavə dəyərdə material xərclərinin, əmək haqqı xərclərinin və amortizasiyanın payının təhlilinə əsaslanan son vergi yükünün sahə normativlərini hazırlamaq lazımdır. Normativlərin maksimal və minimal kəmiyyətləri müəyyən edilməli və dövlət büdcəsinin tələbatından, həmçinin sahələrin iqtisadi inkişaf prioritetlərindən asılı olaraq tətbiq edilməlidir.

Sənaye, kənd təsərrüfatı, maliyyə sektoru sahələri üçün elə bir vergi ağırlığı səviyyəsi müəyyən edilməlidir ki, o həmin sahələrin səmərəli inkişafına və eyni zamanda, büdcə gəlirlərinin sabit daxilolmalarının təmin olunmasına imkan versin. Fikrimizcə, təhlilin əsasını, geniş faktiki material təşkil etməlidir. İqtisadiyyatın sahələri üzrə vergi ağırlığının son həddini müəyyən etməklə və vergilərin inkişaf tempinə iqtisadi təsirini nəzərə almaqla sektorlar üzrə vergi yükünün optimal bölünməsi modelini yaratmaq olar.

3.3. Dövlətin vergi siyasətinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsində vergi yükünün rolu

Dövlət tərəfindən müəyyən edilən iqtisadiyyatın vergi yükü ağır olduqda, iqtisadi subyektlərin istehsal fəallığı aşağı düşür, yüngül olduqda isə dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsinin formalaşmasında müəyyən problemlər ortaya çıxır. Bu paraqrafda iqtisadiyyatın vergi yükünün müəyyən olunmasında hazırda hamı tərəfindən qəbul olunan vahid metodologiyanın olmadığı nəzərə alınaraq Azərbaycan Respublikasında aparılan fiskal siyasət və mövcud vergi qanunvericilliyi şəraitində iqtisadiyyatın vergi yükünün təyin olunmasının Laffer əyrisi konsepsiyasına əsasən araşdırılması nəzərdə tutulur.

Ümumiyyətlə, inkişaf etmiş ölkələrin uzunmüddətli və zəngin

təcrübəsi göstərir ki, həddət artıq ağır olan fiskal təzyiq bir sıra neqativ halların yaranmasına səbəb olur:

- sahibkarlıq fəaliyyətinin qarşısı alınır;

- ümumdövlət mövqeyindən daha vacib və prioritetli sayılan bir çox xərcetumlu sahələr avtomatik olaraq mənfəətli fəaliyyət sahələrindən ayrılır, onların fəaliyyətində durğunluq əmələ gəlir və bunun nəticəsində də ölkənin ümumi iqtisadi həyatında özünəməxsus tənəzzül baş verir;

- dözülməz vergi ağırlığı vergidən yayınmanı və iqtisadiyyatın gizli sektorunun inkişafını stimullaşdırır və dövlətin büdcə ilə bağlı problemlərini ciddi şəkildə kəskinləşdirir.

Respublika iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçidi şəraitində fəaliyyətdə olan fiskal tənzimləmə sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün metodologiyanın yaradılması məsələləri xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bunun üçün müxtəlif yanaşmalardan istifadə olunur ki, bunlardan da ən başlıcası ayrı-ayrı vergilərin optimal dərəcələrinin müəyyən olunmasının kəmiyyət metodudur. Mövcud fiskal siyasət çərçivəsində maksimum dərəcədə səmərəli vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsinə yönəldilmiş bu metod ayrı-ayrı vergilərin dərəcələrinin optimal kəmiyyətlərinin müəyyən edilməsi ilə bərabər fiziki və hüquqi şəxslərə düşən məcmu vergi yükünün qiymətinin də optimallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu metod mövcud vergitutma sistemini kardinal olaraq dəyişmir, yalnız fiskal parametrlərin kəmiyyətinin dəqiqləşdirilməsinə yönəldilmişdir.

Fiskal siyasətin səmərəliliyi müxtəlif mövqələrdən, xüsusilə də iqtisadi subyektlərin (vergitutma mənbəyinin) və dövlətin (verginin alanın) mövqeyindən qiymətləndirilə bilər. Hüquqi və fiziki şəxslərin nöqtəyi-nəzərindən dövlətin fiskal siyasətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi heç bir elmi maraq kəsb etmir. Belə ki, bu zaman primitiv və biristiqamətli məntiq fəaliyyət göstərir: vergi ödənişlərinin məbləği nə qədər çoxdursa, vəziyyət bir o qədər də ağır olacaqdır.

Dövlət nöqtəyi-nəzərindən fiskal siyasətin qiymətləndirilməsi zamanı təhlil iki aspektdə aparılmalıdır: dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşmasına və iqtisadi sistemin iqtisadi fəallığına təsir edən fiskal siyasətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi. Adə-

tən bu iki qiymətləndirmə həmişə bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir və ikinci kriteri mövqeyindən səmərəli olan fiskal siyasət birinci kriteri nöqtəyi nəzərindən tamamilə qeyri-səmərəli ola bilər. Bundan başqa, bu kriterilərin hər birinin çərçivəsində hətta belə bir qiymətli nəticələr alınmır, yəni tədqiq olunan proseslərin inkişafında əyilmə nöqtələri mövcuddur.

Fiskal siyasətin səmərəliliyi qiymətləndirilərkən ilk növbədə istehsalın həcmnin və vergi daxilolmalarının vergi yükünün səviyyəsindən qeyri-xətti asılı olması tədqiqatın predmetini təşkil etməlidir. Bir qayda olaraq fiskal siyasətin səmərəlilik parametrlərinin konkret hesablatları dövlətin vergi gəlirlərinin vergi yükünün səviyyəsindən funksional asılılığını əks etdirən və maksimum nöqtəsinə malik olan parabolik Laffer əyrisi çərçivəsində aparılmalıdır.

Laffer əyrisi konsepsiyası ilkin olaraq məcmu vergi yükü anlayışını, yəni vergi ödənişlərinin ümumi məbləğinə tətbiq edilməsini nəzərdə tutur [74]. Sonrakı təhlildə problemin bu şəkildə qoyuluşu tədqiq olunacaq və orta makroiqtisadi vergi yükü göstəricisi üçün Laffer nöqtəsinin axtarılması məsələsinə baxılır. Orta makroiqtisadi vergi yükü göstəricisi dedikdə, vergi və gömrük orqanlarının nəzarəti ilə dövlət büdcəsinə ödənilməsi təmin olunmuş vergilərin və qeyri-vergi büdcə daxilolmalarının və eləcə də sosial fondlara faktiki ödənilmiş ayırmaların cəmi məbləğinin ÜDM-in həcmində xüsusi çəkisi nəzərdə tutulur.

Aparılan tədqiqatın əsasında aşağıdakı fərziyyə durur: ÜDM-in həcmi əks etdirən istehsal həcmi (U) vergi yükünün səviyyəsindən asılıdır, yəni $t=V/U$, burada V - dövlət büdcəsinə vergi və qeyri-vergi daxilolmalarının həcmidir. $U(t)$ asılılığı qeyri-xətti funksiya kimi approksimasiya olunur ki, onun parametrlərinin kəmiyyət-cə qiymətləndirilməsi lazım gəlir. $U(t)$ funksiyasının identifikasiyası Laffer nöqtələrinin hesablanmasına imkan verir.

$U=U(t)$ istehsal əyrisinin lokal maksimumu olan və birinci növ Laffer nöqtəsi adlanan t' nöqtəsində $dU(t')/dt = 0$ və $d^2U(t')/dt^2 < 0$ şərtləri ödənilir. Eyni zamanda $U=U(t)$ fiskal əyrisinin maksimumu olan t'' nöqtəsi isə ikinci növ Laffer nöqtəsi adlanır, yəni $dU(t'')/dt = 0$ və $d^2U(t'')/dt^2 > 0$ şərtləri ödənilir. İq-

tisadi olaraq birinci növ Laffer nöqtəsi vergi yükünün elə bir maksimal həddini göstərir ki, bu zaman istehsal sistemi durğunluq rejimindən inkişaf rejiminə keçir. İkinci növ Laffer nöqtəsi isə vergi yükünün elə bir kəmiyyətini göstərir ki, bu həddən sonra vergi ödənişlərinin kəmiyyətini artırmaq mümkün olmur.

Laffer nöqtələrinin identifikasiyası və onların faktiki vergi yükü ilə müqayisə edilməsi ölkənin vergi sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə və onun optimallaşdırılması istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə imkan verir.

Bu məqsədlə üstlü funksiyaların köməyi ilə interval approksimasiya metoduna əsaslanan nöqtə-parça approksimasiyası metodu əsasında təhlil olunan prosesin tədqiqini davam etdirək. Bu halda hər bir hesabat nöqtəsi (baxılan hal üçün il) üçün $U=U(t)$ funksiyası qurulur. Qurulan funksiyaya daxil olan parametrlərin sayı birdən artıq ola bilər. Həmin parametrlərin birqiymətli olaraq qiymətləndirilməsi üçün əlavə məlumatlar tələb olunduğuna görə dəyişənlərin zamana görə artımı göstəricilərindən istifadə etmək lazım gəlir. İstehsalın həcmi ilə vergi ağırlığı göstəricisi arasındakı əlaqənin qeyri-xətti olduğunu nəzərə alaraq approksimasiya funksiyası kvadrat çoxhədli şəklində götürülə bilər. Burada məsələnin həlli üçün iki varianta - ümumiləşdirilmiş üçparametrlili və sadələşdirilmiş ikiparametrlili çoxhədlilərə baxıla bilər.

Ümumiləşdirilmiş üçparametrlili çoxhədli şəklində verilmiş istehsal və fiskal funksiyaların tədqiqi kifayət qədər mürəkkəbdir. Eyni zamanda, onların tədqiqindən alınan ifadələrdən müəyyən analitik nəticələr də əldə etmək mümkün olmur. Ona görə də sadəlik üçün iqtisadi artım prosesinin approksimasiyasını həyata keçirməyə imkan verən

$$U \quad at \quad bt^2 \quad (3.3.1)$$

ikiparametrlili ikihədli çoxhədlidən istifadə edək.

Onda fiskal daxilolmaların cəmi aşağıdakı kimi müəyyən edilə bilər:

$$V \quad at^2 \quad bt^3. \quad (3.3.2)$$

Hər bir zaman anında ÜDM-in həcmi vergi yükünün səviyyə-sindən asılıdır və bu asılılığın xarakteri (3.3.1) düsturu ilə müəyyən edilir. Lakin a və b parametrlərinin birqiymətli olaraq müəyyən edilməsi üçün təkcə (3.3.1) düsturu kifayət etmir. Bununla əlaqədar olaraq bu parametrlər daxil olan daha bir asılılıq lazım gəlir. Bu məqsədlə (3.3.1) funksiyasının differensialı götürülə bilər:

$$U = (a - 2bt) t \quad (3.3.3)$$

(3.3.1) düsturundan (3.3.3) düsturuna keçid zamanı fərz olunur ki, U və t dəyişənlərinin differensialı sonlu fərqlər kimi nəzərə alınmayacaq dərəcədə kiçik xəta ilə approksimasiya olunur: $dU = U$; $dt = t$. Onda tətbiqi hesablamalarda U və t göstəriciləri eyni bir zaman intervalının (bir ilin) iki hesabat nöqtəsi arasında müvafiq göstəricilərin artımını ifadə edəcəkdir, yəni $U = U_1$ və $t = t_1$. Burada vaxtın (ilin) indeksini göstərir.

Beləliklə, (3.3.1) tənliyi “nöqtəli” iqtisadi artımı, yəni konkret zaman anında iqtisadi artımı ifadə edir. Lakin (3.3.3) tənliyi isə cari və növbəti (hesabat nöqtələri arasında istehsal həcmi-nin “interval” artımını göstərir. Qurulmuş (3.3.1) və (3.3.3) tənliklər sistemini həll etməklə axtarılan parametrlərin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı düsturları alırıq:

$$a = 2U/t - U/t, \quad (3.3.4)$$

$$b = (U/t - t)/t = U/t^2. \quad (3.3.5)$$

İndi isə birinci və ikinci növ Laffer nöqtələrini müəyyən edək. Bunun üçün (3.3.1) və (3.3.2) funksiyalarını t -yə görə differensiallayıb sıfıra bərabər etsək

$$t' = \frac{a}{2b}, \quad (3.3.6)$$

$$t'' = \frac{2}{3} \frac{a}{b} \quad (3.3.7)$$

alırıq.

İstehsal həcmi və büdcə daxilolmalarının müvafiq olaraq (3.3.1) və (3.3.2) funksiyalarının xüsusiyyətlərinin əlavə tədqiqi nəticəsində (3.3.6) və (3.3.7) düsturları vasitəsi ilə hesablanmış stasi-

onar nöqtələrin Laffer nöqtələri olmasını müəyyən etmək mümkündür. Əgər stasionar nöqtələr lokal minimum nöqtələri olarsa, yaxud onların qiyməti buraxıla bilən $[0; 1]$ oblastundan kənara çıxarsa, onda belə situasiyalarda Laffer nöqtələri mövcud olmur.

Aparılan təhlil göstərir ki, (3.3.6) və (3.3.7) stasionar nöqtələrinin həqiqətən də Laffer nöqtələri olması üçün aşağıdakı iki bərabərsizliyin yerinə yetirilməsi də zəruridir: $a > 0$ və $b < 0$

İndi isə istehsal və fiskal əyrilərin xüsusiyyətlərini təhlil edək. Əgər (3.3.1) və (3.3.2) asılılıqları üçün birinci və ikinci növ Laffer nöqtələri mövcuddursa, onda istehsal əyrisi və onun analoqu olan fiskal əyri şəkil 3.3.1-də göstərildiyi kimi olacaqdır. Buradan da aydın görünür ki, istehsalın həcmi və vergi daxilolmaları sinxron olaraq iki nöqtədə, yəni $t = 0$ və $t = \frac{a}{b}$ nöqtələrində sıfıra bərabər

olacaqdır. İstehsal və fiskal funksiyaların fəal təyin olunma oblastları üst-üstə düşür. Bu zaman aydın görünür ki, əgər $\frac{a}{b} = 1$ olarsa, onda

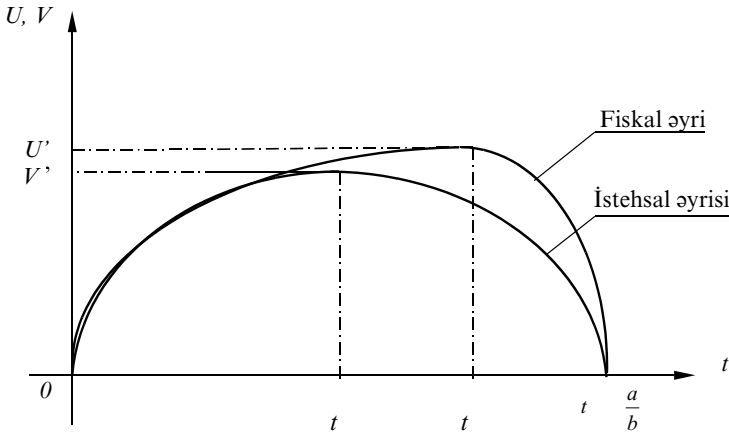
vergi yükü özünün son qiymətini alır, yəni 100 faizə bərabər olur. $0 < \frac{a}{b} < 1$ olduqda, istehsal və fiskal sistemlər fəaliyyət göstərirlər.

$\frac{a}{b} > 1$ olduqda isə təsərrüfat subyektlərindən onların əldə etdikləri gəlirləri tam onlardan aldıqda belə hər iki sistem fəaliyyət göstərməyə davam edəcəkdir. Bu zaman, yəni 100 faizli vergi yükü şəraitində məhsul buraxılışının və yığılan vergilərin kəmiyyətləri ilkin nəzəri müddəalara müvafiq olaraq bütün hallarda üst-üstə düşəcək və $U(1) = V(1) = a = b$ ifadəsinə bərabər olacaqdır.

Aparılan təhlildən maraqlı və vacib bir nəticə alınır. Belə ki, bütün kənar təsirlərə baxmayaraq heç bir halda birinci və ikinci növ Laffer nöqtələri üst-üstə düşmürlər. Bu zaman ikinci növ Laffer nöqtəsi birinciyə nisbətən müəyyən qədər sağda yerləşir, yəni $t'' > t'$. Eyni nəticə (3.3.7) və (3.3.8) düsturlarından da alınır. Beləliklə, aydın olur ki, istehsal və fiskal əyriləri müxtəlif əyrilik dərəcələri ilə xarakterizə olunurlar. Qeyd etmək lazımdır ki, fiskal əyri istehsal əyrisinin orta hissəsinin müəyyən qədər sağ tərəfə de-

formasiyası nəticəsində yaranır.

Laffer nöqtələrinin bu şəkildə yerləşməsinin qeyd olunan xüsusiyyətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsasən aşağıdakı səbəblə bağlıdır. Belə ki, müasir vergi nəzəriyyəsi əsasən ikinci növ Laffer nöqtələrini diqqətdən kənar qoymaqla, əsasən birinci növ Laffer nöqtələrinin tədqiqinə üstünlük verir. Eyni zamanda, fikrimizcə, fiskal sistemin konstruktiv təhlili vergi yükünü xarakterizə edən aşağıdakı üç parametrin öyrənilməsini və onların qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutmalıdır: t , t' və t'' . Məsələn burasındadır ki, bir sıra hallarda $t' < t < t''$ situasiyası yarana bilər. Bu o deməkdir ki, faktiki vergi yükü ikinci növ Laffer nöqtəsindən kiçikdir və dövlətin maraqları nöqtəyi-nəzərindən normal kəmiyyətə malikdir. Lakin bu zaman o, birinci növ Laffer nöqtəsindən böyük olduğuna görə faktiki vergi yükü istehsalın tənəzzülünü stimullaşdırır və bununla da o, ölkənin iqtisadi inkişafının uzunmüddətli maraqları ilə ziddiyyət təşkil edir.

Şəkil 3.3.1. İstehsal və fiskal əyrilərinin sxematik görünüşü.

Qeyd olunanlar nəzərə alınaraq belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, ideal halda ölkənin fiskal sistemi elə qurulmalıdır ki, $t' < t$ şərti yerinə yetirilmiş olsun. Bu zaman heç bir vergi təzyiqi təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi fəallığının qarşısını ala bilməz.

Tətbiqi hesabatlarda aparılması üçün ilkin informasiya kimi 1991-2003-cü illər üzrə Azərbaycan iqtisadiyyatında istehsal

olunmuş ÜDM-in və dövlət büdcəsinin vergi və qeyri-vergi daxilolmalarının həcmi barədə statistik verilənlərdən istifadə edilmişdir. Eyni zamanda, ÜDM-in fiziki həcm indeksi və malların və xidmətlərin istehlak qiymətlərinin toplu indeksi göstəricilərindən istifadə edilməklə ÜDM-in və büdcə daxilolmalarının müqayisəli qiymətlərlə həcmi müəyyən edilmişdir [4; 6; 7] (Cədvəl 3.3.1). Baza ili 2002-ci il götürülmüşdür. Hesablamaların nəticələri əlavə 1-də verilmişdir (Ə-1.1 və Ə-1.7 sayılı cədvəllər).

Sonrakı hesabatlar iki variant üzrə, yəni ÜDM-in və büdcə daxilolmalarının cari qiymətlərlə (birinci variant) və müqayisəli qiymətlərlə (ikinci variant) həcmi nəzərə alınmaqla aparılmışdır.

Cədvəl 3.3.1.

1991-2003-cü illərdə Azərbaycanda ÜDM-in və büdcənin fiskal daxilolmalarının ilkin və hesablanmış qiymətləri

<i>İllər</i>	<i>Cari qiymətlərlə, mlrd. manat</i>		<i>Faktiki fiskal yük, %</i>	<i>ÜDM-in fiziki həcm indeksi, % (əvvəlki ilə nisbətən)</i>	<i>Malların və xidmətlərin istehlak qiymətlərinin toplu indeksi, dəfə (əvvəlki ilə nisbətən)</i>	<i>Müqayisəli qiymətlərlə, mlrd. manat</i>	
	<i>ÜDM</i>	<i>Büdcənin fiskal daxilolmaları</i>				<i>ÜDM</i>	<i>Büdcənin fiskal daxilolmaları</i>
1991	2,7	0,7	25,9	72,1	10,123	42054,1	9423,4
1992	24,1	6,7	27,8	93,1	12,291	32549,9	8910,0
1993	157,1	59,2	37,7	121,1	17,635	25030,9	6405,2
1994	1873,4	369,8	19,7	150,8	5,118	20099,8	2268,8
1995	10669,0	2130,0	20,0	171,0	1,199	17728,0	2553,4
1996	13663,2	3108,3	22,7	168,8	1,037	17958,5	3107,7
1997	15791,4	3155,1	20,0	159,5	0,992	19000,1	3042,0
1998	17203,1	2653,7	15,4	145,0	0,915	20900,1	2579,2
1999	18875,4	2920,6	15,5	135,0	1,018	22446,7	3102,3
2000	23590,5	3701,7	15,7	121,5	1,015	24938,3	3862,4
2001	26578,0	4326,4	16,3	110,6	1,028	27407,1	4447,5
2002	30312,3	5293,2	17,5	100,0	1,000	30312,3	5293,2
2003	35732,5	6107,6	17,3	111,2	1,022	33707,3	6037,8

3.3.1 sayılı cədvəllərin məlumatlarından istifadə edilməklə (3.3.4)-(3.3.7) düsturları əsasında hər iki variant üzrə aparılmış hesabatların nəticələri 3.3.2 sayılı cədvəldə verilmişdir. Cədvəl məlumatlarının təhlili bir sıra maraqlı nəticələrin əldə olunmasına və eyni zamanda, respublikamızda son 12 ildə fiskal münasibətlərin inkişaf istiqamətlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Respublika iqtisadiyyatının fiskal sistemi təhlil olunan bütün dövr ərzində daim dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu əsasən iki halda özünü biruzə vermişdir. Birincisi, faktiki vergi yükü göstəricisinin kəmiyyəti geniş intervalda dəyişmişdir. Belə ki, bu göstəricinin qiyməti 1991-ci ildə 25,9 %, 1993-cü ildə isə 37,7 %, 1994-1997-ci illərdə 19,7-22,7 % həddlərində, sonrakı illərdə isə 15,4-17,5 % intervalında olmuşdur. Baxılan dövrdə dəyişmə diapazonu kifayət qədər böyük olmuşdur ki, bu da istənilən iqtisadiyyat üçün kifayət qədər hiss olunandır. İkincisi, faktiki vergi yükü göstəricisinin dinamikasının vahid dəyişmə istiqaməti olmamış, o gah aşağı düşmüş, gah da artmağa meyl etmişdir. Belə vəziyyət iqtisadi agentləri düzgün istiqamətləndirməmiş və sonrakı hesablamaların nəticələrinin ziddiyyətli olmasını şərtləndirmişdir.

Birinci variant üzrə aparılmış hesablamalar göstərir ki, təhlil olunan bütün illər üçün Laffer nöqtələri mövcud olmamışdır. Belə ki, baxılan 12 il ərzində yalnız 1994-cü, 1997-1998-ci və 2003-cü illərdə qiymətləri buraxıla bilən oblastdan kənara çıxmayan hər iki növ Laffer nöqtələri qeydə alınmışdır. 1991-1992-ci, 1995-ci və 1999-2001-ci illərdə isə stasionar nöqtələr lokal minimum nöqtələri olmaqla, Laffer nöqtələrini müəyyən edən şərtlərə cavab verməmişdir. Həndəsi olaraq bu prosesi belə izah etmək olar. Fiskal və istehsal makroiqtisadi əyriyə yuxarı əyilməklə lokal maksimum nöqtələrini, aşağı əyilməklə isə lokal minimum nöqtələrini formalaşdırmışdır. Bu faktın özü fiskal sahədə proseslərin qeyri-dayanıqlı olmasını bir daha sübut edir.

Cədvəl 3.3.2

**1992-2003-cü illər ərzində respublika iqtisadiyyatının
hesablanmış fiskal göstəriciləri**

İllər	Birinci variant				İkinci variant			
	Əmsallar		Laffer nöqtələri		Əmsallar		Laffer nöqtələri	
	<i>a</i>	<i>b</i>	<i>t</i> *	<i>t</i> **	<i>a</i>	<i>b</i>	<i>t</i> *	<i>t</i> **
1992	-968.0	3793.8	12.76	17.01	741083.1	-2244539.7	16.51	22.01
1993	-512.1	2465.2	10.39	13.85	208936.3	-378185.2	27.62	36.83
1994	28546.2	-96535.5	14.79	19.71	176169.1	-376625.2	23.39	31.18
1995	-3804504.8	19324138.7	9.84	13.13	1232319.5	-5727807.0	10.76	14.34
1996	12609.2	208578.2	-3.02	-4.03	149605.6	-310624.3	24.08	32.11
1997	234915.5	-780180.2	15.06	20.07	227800.6	-664191.4	17.15	22.86
1998	254042.6	-923914.4	13.75	18.33	312697.4	-1148789.1	13.61	18.15
1999	-3288446.9	22041135.0	7.46	9.95	-2976778.5	20176035.6	7.38	9.84
2000	-1857889.8	12798209.8	7.26	9.68	-822786.5	6256354.9	6.58	8.77
2001	-182708.5	2125446.4	4.30	5.73	-84117.2	1551070.1	2.71	3.62
2002	31803.8	811948.0	-1.96	-2.61	101827.2	410948.4	-12.39	-16.52
2003	3127213.4	-17431912.6	9.23	12.30	2146294.9	-11298386.3	9.50	12.66

Birinci variant üzrə aparılan hesablamalar nəticəsində alınan t , t' və t'' fiskal nöqtələrini bir-biri ilə müqayisə etdikdə aydın olur ki, 1992-1995-ci, 1999-2001-ci və 2003-cü illərdə faktiki vergi yükü hər iki növ Laffer nöqtəsindən yüksək olmuşdur. Bu vəziyyəti iqtisadi olaraq aşağıdakı kimi izah etmək olar: 1996-cı ilə qədər ölkənin vergi sistemi elə qurulmuşdur ki, o istehsalın tənəzzülünü stimullaşdırmaqla, eyni zamanda, dövlət büdcəsinin daxilolmalarının azalmasına şərait yaratmışdır. Bu zaman fiskal təzyiqin istənilən artımı iqtisadiyyatın real sektorunda vəziyyəti daha da ağırlaşdırmışdır. 1997-1998-ci illərdə isə vəziyyət nisbətən pozitiv istiqamətə doğru meyl etmişdir. Bu illərdə özünəməxsus situasiya yaranmışdır: faktiki vergi yükünün səviyyəsi (t) birinci növ Laffer nöqtəsindən (t') yüksək, ikinci növ Laffer nöqtəsindən (t'') isə kiçik olmuşdur. Faktiki vergi yükünün bu şəkildə orta vəziyyətdə olması o deməkdir ki, qeyd

olunan illərdə vergi yükü iqtisadi inkişafı “buxovlamaq” üçün kifayət qədər yüksək olmuş, lakin dövlət büdcəsinin maraqları nöqtəyi-nəzərindən tam buraxıla bilən səviyyədə olmuşdur. Başqa sözlə desək, bu zaman dövlətin fiskal maraqları uzunmüddətli iqtisadi artımın təmin olunması məqsədləri ilə ziddiyyət təşkil etmiş və makroiqtisadi siyasətin fiskal tərəfi üstün mövqə tutmuşdur. İqtisadi sistemin daha sürətli inkişaf (artım) rejiminə keçidini təmin etmək üçün vergi yükünün səviyyəsini 1997-ci ildə 4,9 % bəndi, 1998-ci ildə isə 1,6 % bəndi azaltmaq kifayətdir. Lakin bu zaman dövlət büdcəsinin daxilolmaları da müvafiq surətdə azalmalı olacaqdır.

İkinci variant üzrə aparılan hesablamalar göstərir ki, 1992-1998-ci və 2003-cü illərdə Laffer nöqtələri mövcud olmuşdur. 1992-1993-cü, 1995-ci və 2003-cü illərdə faktiki vergi yükünün səviyyəsi hər iki növ Laffer nöqtələrindən yüksək olmaqla, vergi mühiti qənaətbəxş olmamışdır. 1994-cü və 1996-cı illərdə faktiki fiskal ağırlığın səviyyəsi hər iki növ Laffer nöqtəsindən kiçik olmuş və məhz həmin illərdə də respublika iqtisadiyyatının inkişafı və sabit dinamik artımının təmin edilməsi üçün normal şərait formalaşmışdır. Lakin sonrakı dövrdə (1997-1998-ci illərdə) vəziyyət nisbətən pisləşməyə doğru meyl etmiş, faktiki vergi yükü t' və t'' nöqtələri arasında yerləşməklə, demək olar ki, hər iki nöqtədən təxminən eyni məsafədə olmuşdur.

Aparılan təhlildən göründüyü kimi, ikinci variant üzrə aparılmış hesablamalardan alınan nəticələr birinci variant üzrə aparılan kəmiyyət qiymətləndirmələrini tamamlayır: keçid dövründə respublika iqtisadiyyatında faktiki vergi yükü nisbətən normal sayıla bilər; ayrı-ayrı illərdə nisbətən yüksək olan fiskal təzyiq ümumi optimist vəziyyəti ciddi şəkildə dəyişməmişdir.

Ümumiyyətlə, son illərdə respublika iqtisadiyyatında məcmu vergi yükünün normal səviyyədə bir qədər yüksək olmasına baxmayaraq onun aşağı salınması yolu ilə istehsal fəallığının stimullaşdırılmasının mümkünlüyünü birmənalı olaraq təsdiq etmək düzgün deyildir. Lakin növbəti illərdə ölkə iqtisadiyyatında ciddi dəyişikliklər baş verməzsə və onun dinamik inkişafı təmin olunarsa, bu cür sonluğun olması ehtimalı kifayət qədər yüksəkdir.

Fəsil IV. Milli iqtisadiyyatın fiskal tənzimlənməsi məsələləri

4.1. Fiskal tənzimləmənin əsas istiqamətləri və mexanizmləri

Vergi tənzimlənməsi vergi mexanizminin və dövlət vergi me-necetinin ən dinamik və mobil elementlərindən biridir. Vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin gedişatına operativ müdaxilə-nin iqtisadi tədbirlər sistemi onun əsasını təşkil edir. Vergi tənzimlənməsinin üsulları elmi cəhətdən əsaslandırılmış vergi kon-sepsiyasının tərkib hissəsidir.

Əksər ölkələrdə vergi münasibətlərinin tənzimlənməsinə prin-sipial yanaşmalar əsas qanunvericilik sənədi olan Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilir. Vergi tənzimlənməsi ərazilərin, təsərrüfat sub-yektlərinin, əhalinin sosial qruplarının iqtisadi maraqlarının kə-sişdiyi çox mürəkkəb bir sahədir. Dövlət maliyyəsinin əsasını ver-gilər təşkil etdiyindən onlara iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi-nin əsas elementi kimi baxılmalıdır.

Bir qayda olaraq büdcə gəlirlərinin vergi tənzimlənməsi müx-təlif üsullarla həyata keçirilir və büdcənin gəlir və xərclərini ba-lanslaşdırmaq məqsədini güdür. Vergi tənzimlənməsinin üsulları arasındakı fərqi konkret vergi növünün özünəməxsus xüsusiyyət-ləri və dövlətin qarşısında duran vəzifələr müəyyən edir.

Vergi tənzimlənməsinin məzmunu və məqsədi vergitutma siste-minin tənzimləyici funksiyası ilə müəyyən edilmişdir. Bu proses obyektiv olaraq zəruridir və onun nəticəsi istifadə edilən üsulların iqtisadiyyatın həqiqi vəziyyətinə adekvatlığından asılıdır. Vergi tənzimlənməsi üsullarından istifadə edilməsi vergilərin tənzimləyi-ci funksiyasından maksimal dərəcədə istifadə etməyə maneçilik törədən fiskal funksiya ilə bağlı ziddiyyətlərlə müşayiət olunur. Vergi tənzimlənməsindən istifadə edilməsi üçün başlanğıc şərt təkrar istehsal prosesinin gedişatına dövlət müdaxiləsinin iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğunluğudur.

İqtisadi inkişaf prosesini təmin etmək və böhran hallarını müvəffəqiyyətlə aradan qaldırmaq üçün hər bir ölkənin hökuməti iqtisadiyyata dövlət təsiri sistemində olan bütün üsullardan istifadə edirlər. İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə iqtisadi inkişafın üç əsas modelindən istifadə edilirdi ki, onların hər birində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinə və bu prosesdə vergilərin roluna yer ayrılırdı.

Bu modellərdən birincisi “liberal” modeldir. Milli iqtisadiyyatın inkişafının liberal strategiyası daha ardıcıl olaraq ABŞ və Böyük Britaniya kimi dövlətlərin hökumətləri tərəfindən həyata keçirilir. Bu ölkələrin hökumətləri iqtisadiyyat subyektlərinə sosial və iqtisadi intizamı saxlamaq üçün minimal zəruri hədd daxilində təsir göstərirlər, bütün qalan hallarda isə güvənirlər. Vergi yığımlarının həcmi isə elə minimal həcmdə müəyyənləşdirilir ki, o dövləti özünə xas funksiyaları yerinə yetirmək üçün kifayət edəcək həcmdə maliyyə ehtiyatları ilə təmin etsin.

İkinci model “planlı-inzibati iqtisadiyyat” modelidir. Onun əsas xüsusiyyəti dövlət tənzimlənməsinin səviyyəsinin yüksək olması, praktiki olaraq bütün müəssisələrin dövlətə məxsusluğu və onların inzibati-amirlik üsulu ilə idarə edilməsidir. İqtisadi inkişafın bu modelində vergilərin rolu çox cüzdür. Hüquqi şəxslərin mənfəətinin hər bir müəssisə üçün fərdi olaraq müəyyənləşdirilən normativdən artıq hissəsi dövlət büdcəsinə alınır.

Üçüncü modeli isə şərti olaraq “sürətli inkişaf strategiyası” modeli adlandırmaq olar. Bu modelin İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Yaponiyada yaradıldığı güman edilir. Bu model çərçivəsində daha yüksək artım potensialı olan sahələrin müəyyənləşdirilməsində hökumətin rəhbər rolunu nəzərdə tutan üsullar geniş yayılmışdır. Süretli inkişaf strategiyasını əsas tutan ölkələrin vergi siyasəti üçün dövlətin iqtisadiyyata təsirinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edən məqsədli vergi güzəştlərinin sayının çox olması xarakterikdir. Bundan başqa, vergi yükünün əsas ağırlığı şirkətlərdən fiziki şəxslərin üzərinə keçirilir. Göründüyü kimi, sürətli inkişaf strategiyasını əsas tutan ölkələrdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində vergilərin rolu kifayət qədər yüksəkdir.

Yuxarıdakı hər üç modeldə bir cəhət eynidir ki, hətta liberallığı əsas götürən ölkələrdə belə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mövcuddur. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi dövlətin ona xas olan iqtisadi funksiyaları yerinə yetirməsi ilə bağlıdır. Bu funksiyalardan daha əhəmiyyətliləri aşağıdakılardır:

- iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyət göstərməsinə imkan verən qanunvericilik bazasının yaradılması;

- iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin edilməsi və milli istehsalın müdafiəsi;

- gəlirlərin və milli sərvətin ədalətli yenidən bölüşdürülməsi prosesinin təmin edilməsi;

- milli iqtisadiyyatın strukturunun optimallaşdırılması;

- iqtisadi dövrlərin milli iqtisadiyyata, iqtisadi artımın stimullaşdırılmasına təsirinin hamarlaşdırılması.

Dövlətin yuxarıda sadalanan bütün funksiyaları bu və ya digər dərəcədə vergitutma sahəsində həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlərdə öz əksini tapır.

Dövlət tənzimlənməsi üsullarını şərti olaraq birbaşa və dolayı üsullara ayırmaq olar. Birbaşa üsullar hakim-sərəncamverici münasibətlərə əsaslanır. Vergitutma sahəsində siyasətin də aid olduğu dolayı üsullar isə müəyyən fəaliyyət sahələrində iqtisadi maraqların yaradılması və ya bu maraqların aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur.

Məqsəddindən asılı olaraq vergi tənzimlənməsi üsulları dörd qarşılıqlı əlaqəli sahəyə bölünür:

- büdcə-vergi balanslaşdırılması;

- vergi güzəştləri sistemi;

- inzibati təsir;

- sanksiya tədbirləri.

Vergi tənzimlənməsi sistemində birinci qrup üsullar xüsusi yer tutur. Transfərlər, subsidiyalar, subvensiyalar, dotasiyalar, büdcə kreditləri və digər vasitələrlə yerli büdcələrin gəlir və xərcləri arasında balansə nail olunur. Vergilərin müxtəlif səviyyəli büdcələrə daxil olması balansın gözlənilməsində mühüm rol oynayır.

İnzibati təsir üsullarından istifadə edilməsi isə dövlətin müəy-

yən iqtisadi proseslərə nəzarətini təmin etmək məqsədini güdür.

İqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsinin əsas problemi vergi dərəcələrinin optimallaşdırılmasıdır. Bu prosesin nəzəri mahiyyəti vergilərin fiskal və tənzimləyici funksiyaları arasında nisbi tarazlığa nail olunmasıdır. Optimal vergi sisteminin qurulması iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış vergi dərəcələrindən asılıdır. Burada vergi yığımlarının kritik həddi aşması həm gəlirlərin, həm də büdcə daxilolmalarının kəskin sürətdə azalmasına səbəb olan Laffer effekti fəaliyyət göstərir. Optimal vergi sisteminin qurulması vergi dərəcələrinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış həcmindən asılıdır.

Vergi tənzimlənməsinin mühüm üsulları kimi vergi güzəştləri və vergi sanksiyaları çıxış edirlər. Bu alt sistemlərin optimal şəkildə bir-birinə uyğunlaşdırılması vergitutmanın çevikliyini, son nəticədə isə vergi siyasətinin səmərəliliyini təmin edir. İnvestisiya proseslərinin, xarici iqtisadi fəaliyyətin vergi stimullaşdırması iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulmasına müsbət təsir göstərir. Güzəşt və sanksiyalar sistemi vasitəsilə cari vergi düzəlişləri zərurətini təkrar istehsal proseslərinin dinamik xarakteri tələb edir. Çox vaxt mövcud iqtisadi realıq qanunvericilik qərarının qəbul edilməsi anından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

İqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış güzəştlər sistemi vasitəsilə həyata keçirilən vergi tənzimlənməsi yeni rəqabətə davamlı məhsul buraxılışı zamanı, texniki proseslərin modernləşdirilməsi zamanı yaranan maliyyə itkilərini kompensasiya edən strateji xarakterli qarşılıqlı əlaqəli vergi güzəştləri kompleksidir. Vergi güzəştləri sisteminə bir sıra güzəştlər aiddir. Bunlara misal olaraq avans ödənişlərinin ləğv edilməsini, verginin ödənilmə müddətinə möhlət verilməsini, vergi öhdəliyinin azaldılmasını və s. göstərmək olar.

Dünya təcrübəsi tənzimləmə məqsədi ilə vergi güzəştlərindən istifadənin bir sıra prinsiplərini işləyib hazırlamışdır. Bu prinsiplər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- vergi güzəştlərinin tətbiqi seçim xarakteri daşımır;
- investisiya güzəştləri yalnız dövlət investisiya proqramlarının və istehsalın müəyyən edilmiş həcmində yerinə yetirilməsini təmin edən vergi ödəyicilərinə verilir;

- vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi dövlətin iqtisadi maraqlarına zərər vurmamalıdır;

- vergi güzəştlərinin tətbiqi qaydası qanunla müəyyən edilir.

İqtisadiyyatın dövlət vergi tənzimləməsinin digər mühüm elementi vergi sanksiyalarıdır. Vergi sanksiyaları sisteminə cərimələr, penyalar və s. daxildir. Vergi sanksiyaları tənzimləmə prosesində ikili rol oynayırlar. Əvvəla, onlar vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsini təmin edirlər, çünki bu öhdəlikləri yerinə yetirməyənlərə sanksiyalar tətbiq olunur. Digər tərəfdən isə onlar təsərrüfat subyektlərini öz fəaliyyətlərində təsərrüfatçılığın daha səmərəli formalarından istifadə etməyə istiqamətləndirirlər.

Beləliklə, vergi tənzimlənməsinin əsas alətlərinə nəzər yetirərkən qeyd etmək olar ki, öz xarakterinə görə iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi stimullaşdırıcı və məhdudlaşdırıcı ola bilər.

Vergi tənzimlənməsinin üsulları işlənilib hazırlanarkən onun sosial nəticələrinin nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hal-hazırda investisiyaların vergi stimullaşdırılması sistemi və onun geniş təkrar istehsal prosesi ilə əlaqələndirilməsi əsas diqqət obyektidir.

Vergi tənzimlənməsinin ən perspektivli üsullarından biri investisiya vergi kreditidir. Kredit verilən investisiya istiqamətləri əsasən aşağıdakılardır:

- ixracı əvəz edən istehsal sahələri;

- elmi-tədqiqat, təcrübə-konstruktor işlərinin aparılması üçün avadanlıqlar;

- iqtisadi ehtiyacların ödənilməsi üçün avadanlıqlar, sənaye robotları, texniki informasiya sistemlər və s.

Belə kreditlərin verilməsi investisiya proseslərinə operativ düzəlişlər etmək imkanı verir. Ancaq onların reallaşdırılması üçün investisiya vergi kreditinin verilməsi barədə müqavilənin şərtlərinin hüquqi təminat mexanizmi yaradılmalıdır. Nəzərdə tutulur ki, vergi kreditləri ilk növbədə ixrac üçün işləyən istehsal sahələrinə və dövlətin sosial yönümlü investisiya proqramlarını həyata keçirən istiqamətlərə verilməlidir. Bu işlərin həyata keçirilməsi üçün dövlət tərəfindən uzunmüddətli və dayanıqlı xarakter daşı-

yan xüsusi hüquqi təminatlar verilməlidir.

Müasir şəraitdə vergi tənzimlənməsi mexanizmlərinin inkişafının əsas şərtlərindən biri fərdi vergi güzəştlərinin sayının azaldılması hesabına vergi tənzimlənməsinin optimallaşdırılmasıdır. Vergi güzəştlərinin yeganə sahibi dünya bazarında rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalçısıdır. Vergi güzəştləri verilməsinin əsas şərti istehsalçıların bazara daxil olmasının start vəziyyətini müəyyənləşdirən amillərdir. Bu amillər istehsalçının yerləşdiyi ərazi, həmin ərazinin təbii-iqlim şəraiti və sairidir. Dövlətin vergi siyasəti onlara mövcud iqtisadi potensialdan müstəqil surətdə istifadə etmək imkanı verməklə ərazilərin inkişafının iqtisadi şəraitini tarazlaşdırmağa yönəldilməlidir.

4.2. Bazar iqtisadiyyatının vergi tənzimlənməsinə əsas yanaşmalar

Bazar iqtisadiyyatının inkişafına təsiri nöqtəyi nəzərdən vergilərin rolunun öyrənilməsi makroiqtisadi səviyyədə təsərrüfat münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmində vergilərin dörd əsas funksiyanı yerinə yetirdiyini söyləməyə əsas verir. Bu funksiyalar aşağıdakılardır:

- fiskal;
- sabitləşdirici;
- tənzimləyici;
- birləşdirici.

Fiskal funksiya vergilərin əzəli funksiyasıdır və vergitutma nəzəriyyəsində kifayət qədər öyrənilmişdir. Bütün tədqiqatçılar tərəfindən bu funksiya konkret şəxslərin və təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərinin bir hissəsinin dövlətin xeyirinə özgəninkiləşdirilməsi kimi şərh edilir.

Vergilərin tənzimləyici funksiyasından dövlət öz iqtisadi siyasətində daim fəal surətdə istifadə edir. Bir-birinin ardınca həyata keçirilən vergi islahatları dövlətin sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına təsir göstərmək cəhdinə əyani sübutdur.

Vergitutmanın birləşdirici funksiyası ötən əsrin sonlarında

dövlətin xarici ticarətin və xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafına iqtisadi təsiri sahəsində tənzimləyici funksiyanın bir istiqaməti kimi ortaya çıxmışdır. Onun meydana çıxmasına əsas səbəb müasir mərhələdə dünya təsərrüfat sisteminin inkişafının ən səciyyəvi xüsusiyyəti ilə, yəni milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılıq proseslərinin güclənməsi və təsərrüfat həyatının hərtərəfli beynəlmilləşməsi ilə bağlıdır. Vergilər ərazi, təsərrüfat və siyasi maraqlarla bir-biri ilə bağlı olan dövlətlər üçün vahid iqtisadi məkanın formalaşmasının bir alətinə çevrilirlər.

Təcrübədə vergilərin birləşdirici funksiyası ölkələr arasında gömrük maneələrinin, ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması barədə iki və çoxtərəfli sazişlərin bağlanması yolu ilə həyata keçirilir. Bu proses milli vergi sistemlərinin uyğunlaşdırılması istiqamətində işləri sürətləndirir.

Avropa və dünya bazarında vergitutmanın vəziyyətinin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyi əsas verir ki, hər bir ölkənin vergitutma sahəsindəki problemlərinə dünya birliyinin vergi siyasətinin inkişafı ilə qarşılıqlı əlaqədə baxılmalıdır. Vergilərin birləşdirici funksiyası milli vergi siyasəti işlənilib hazırlanarkən digər ölkələrdəki vergi iqlimi, vergi dərəcələri kimi xarici amillərin nəzərə alınmasının zəruriliyində özünü biruzə verir.

Vergilərin sabitləşdirici funksiyası öz inkişafını vergi sistemlərinin cəmiyyətdə sosial sabitliyi təmin etmək vəzifəsində tapmışdır. 20-ci əsrin ortalarında iqtisadçılar və politoloqlar arasında belə bir fikir formalaşmışdı ki, səmərəli sosial müdafiə şəbəkəsinin yaradılması inqilabların qarşısını alır, bazar iqtisadiyyatının həyat qabiliyyətli olmasını təmin edir. Bu fikrin tərəfdarları öz arqumentlərini əksər Avropa ölkələrindən fərqli olaraq Çar Rusiyasında əhalinin kasıb təbəqələrinin sosial müdafiəsini təmin edən dövlət proqramının olmaması nəticəsində onlarda radikal hərəkətlərə simpatiyanın artması ilə izah edirdilər.

Amerika tarixçisi R. Payps yazırdı ki, Rusiyadakı inqilabdan sonra Lenin Avropanın digər ölkələrini analoji inqilaba ruhlandırmaq üçün çox qüvvə sərf etdi, lakin müvəffəqiyyət qazanmadı. Fəhlələr heç də hökuməti devirməyə cəhd etmirdilər, çünki əldə

etdikləri müavinət və pensiyaları ilə risk etmək istəmirdilər.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində vətəndaşların iqtisadi çətinliklərdən müdafiəsini təmin edən sosial müdafiə şəbəkələri mövcuddur. Sosial müdafiə tədbirlərinə işsizliyə görə müavinətlərin verilməsi, az təminatlı ailələrə pulsuz tibbi xidmətin göstərilməsi və s. daxildir. Sosial müdafiə proqramları şəbəkəsinin mahiyyəti cəmiyyətdə gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsinə gətirib çıxarır. Bunların əsasında birinə ödənilmək üçün digərindən vergi tutulur. Müasir cəmiyyətdə sosial sabitliyi təmin etməyin əsas vergi aləti gəlirlərdən tutulan vergilərdir.

20-ci əsrin ikinci yarısını iki dövrə bölmək olar ki, bu dövrlərdə vergi siyasətinin xarakteri və vergi vasitələrinin köməyi ilə dövlətin bazar iqtisadiyyatına müdaxiləsinin üsulları kəskin surətdə dəyişmiş oldu.

Birinci dövr İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı 50 - 70-ci illəri əhatə edir. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr öz iqtisadi siyasətlərini Keyns nəzəriyyəsinə əsaslanan bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsinin prinsiplərinə uyğun olaraq qurmağa başladılar. Vergilərin tənzimləyici funksiyası isə öz əksini dövlətin iqtisadiyyatın inkişafının prioritet sahələri hesab etdiyi istehsal sahələrinin, sosial siyasətin xeyrinə ÜDM-in yenidən bölüşdürülməsi mexanizminin təmin olunmasında tapırdı.

20-ci əsrin son 25 ilini əhatə edən dövr isə neokonservativ irəliləyiş dövrü adlanır. Bu dövr iqtisadiyyatın idarə edilməsinin Keyns üsullarının böhranından sonra başlamışdır. Dövlət tənzimlənməsi nəzəriyyəsi və praktikasında makroiqtisadi siyasətin, ilk növbədə, iqtisadiyyatın büdcə və vergi tənzimlənməsi mexanizmlərinin əsaslı surətdə dəyişdirilməsinə yönəldilmiş qlobal dəyişikliklər müşahidə olunmağa başlandı. Ötən əsrin 80 - 90-cı illərdəki islahatların gedişində praktiki olaraq bazar iqtisadiyyatının vergi tənzimlənməsinin yeni konsepsiyası yaradılmış oldu.

Bazar iqtisadiyyatının vergi tənzimlənməsinin müasir modelinin əsas prinsipləri ötən əsrin 70-ci illərinin sonları - 80-ci illərinin əvvəllərindən başlayaraq formalaşmışdır. Məhz bu dövrdə sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsi

məsi üsullarının istiqaməti dəyişdi, dövlət müdaxiləsinin ekstensiv genişlənməsinə sədd çəkildi. Təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimlənməsinin və rəqabətin stimullaşdırılmasının bazar mexanizmlərinə üstünlük verilməyə başlandı.

Bələliklə, 80-90-cı illərin islahatları zamanı istehsalın elmi-texniki inkişafının müasir mərhələsində bazar iqtisadiyyatının vergi tənzimlənməsi siyasətinə konseptual yanaşma təşəkkül tapdı. Həmçinin müasir təsərrüfat sistemlərinin makroiqtisadi tənzimləyicisi kimi vergilərdən istifadə edilməsinin prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirildi.

Hal-hazırda biznes fəallığının yüksəldilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün vergi nəzəriyyəsi və praktikasının aşağıdakı istiqamətlərinə daha çox diqqət yetirilir.

1. Sahibkarların və əhalinin həm istehsal, həm də elmi-texniki sahələrdə investisiya fəallığının stimullaşdırılmasının vergi üsullarının təkmilləşdirilməsi.

Xüsusi şirkətləri investisiya qoyuluşlarını stimullaşdıran vergi güzəştləri ötən əsrin 50 - 60-cı illərindən başlayaraq geniş təşəkkül tapmışdır. Vergi güzəştləri mexanizmindən geniş şəkildə istifadə edilməsi elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinə, ixracın həcmimin artırılmasına, elm tutumlu sahələrin investisiyalaşdırılmasına üstünlük verilməsinin təmin edilməsinə, məşğulluğun artırılmasına və digər sosial-iqtisadi problemlərin həllinə dövlətin təsirinin əsas amili oldu.

Bütün qərb ölkələrində korporativ vergilərin tutulması zamanı istifadə edilən güzəşt sisteminin əsas elementləri demək olar ki, eynidir: maşın və avadanlığın sürətli amortizasiyası, investisiya vergi krediti, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə kapital qoyuluşlarının artımının stimullaşdırılması.

Sürətli amortizasiya sistemi əsas kapitalın dövretmə sürətinin, investisiyaların ictimai istehsal sahələri üzrə bölüşdürülməsinin dövlət tənzimlənməsinin əsas alətlərindən birinə çevrildi. Bunun mahiyyəti avadanlığın xidmət müddətindən asılı olaraq artırılmış amortizasiya əmsallarından istifadə edilməsidir. Sürətli amortizasiya sistemi ilk dəfə 1954-cü ildə ABŞ-da iqtisadiyyatın ayrı-ayrı

prioritet təşkil edən sahələrinə tətbiq olundu. Ötən əsrin 60-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq Qərbi Avropa ölkələri də sürətli amortizasiyanı tətbiq etməyə başladılar.

1962-ci ildə ABŞ-da, sonrakı illərdə isə demək olar ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bütün ölkələrdə investisiya vergi krediti tətbiq edilməyə başlandı. Investisiya vergi krediti mahiyyətinə görə xüsusi biznesin kapital qoyuluşunun dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi, məzmununa görə isə vergi güzəştidir. O, sahibkarları köhnəlmiş avadanlıqları yeniləşdirməyə və ya avadanlıq parkını genişləndirməyə investisiya qoyuluşuna stimullaşdırır. Investisiya vergi krediti bir qayda olaraq avadanlığın dəyərinin müəyyən faizi kimi hesablanır və müəssisənin mənfəət vergisinin məbləğindən çıxılır.

Investisiya vergi krediti əsas fondların genişlənməsinin və genişləndirilməsinin stimullaşdırılmasının səmərəli bir vasitəsidir. Heç şübhəsiz bu güzəşt yeni mütərəqqi avadanlığın alınması və istismarını, yeni texnologiyaya keçilməsini təşviq edirdi.

Ötən əsrin 50-ci illərinin ortalarından başlayaraq ABŞ-da tədqiqat işlərinin həyata keçirilməsinə vergi güzəştləri tətbiq olunmağa başlandı. Bu əsasən elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə çəkilən xərclərin vergiyə cəlb edilən gəlirdən çıxılması yolu ilə həyata keçirilirdi. Ötən əsrin 60-cı illərinin sonlarından başlayaraq bu güzəştə Qərbi Avropa ölkələri də tətbiq etməyə başladılar.

2. Dövlət büdcəsinin doldurulmasının səmərəli mənbəyi kimi istehlak vergilərinin, ilk növbədə əlavə dəyər vergisinin fəaliyyət dairəsinin ardıcıl olaraq genişləndirilməsi.

Vergi siyasətinin bu sahələri arasında müəyyən bir əlaqə mövcuddur. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələr istehsal və elmi-texniki xarakterli investisiyaların həcmünün artırılmasını stimullaşdırmaqla və dolayısı vergitutma sistemində islahatlar aparmaqla, büdcənin gəlir strukturunda korporativ vergilərin xüsusi çəkisinin azaldılması siyasətini ardıcıl olaraq həyata keçirirlər. Səciyyəvi bir haldır ki, son on beş il ərzində iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, bazarın özü-özünü tənzimləməsi və fərdi təşəbbüsün stimullaşdırılması kursu elə bu iki istiqamətdəki vergi siyasətinin hesabına təmin edilir.

3. Vergi strukturunda daha bir mühüm dəyişiklik - vergi dərəcələrinin ardıcıl olaraq aşağı salınması siyasəti ilə paralel olaraq vergi güzəştlərinin ixtisar edilməsi yolu ilə əhali və şirkətlərin vergiyə cəlb olunan gəlirlərinin hesablanma bazasının genişləndirilməsidir.

Gəlirlərin vergiyə cəlb olunmasının neytrallığının ardıcıl olaraq yüksəldilməsinin əsasında istehsalın elmi-texniki inkişafının müasir formalarının universallığı və sahələrarası xarakteri durur. Belə ki, keçən əsrin 50-70-ci illərində əsas məqsədin istehsalın prioritet sahələrinin inkişafına yönəldilməsi milli iqtisadiyyatın sabit inkişafını və beynəlxalq aləmdə öncül mövqeyə nail olunmasını təmin edirdisə, bu zaman istehsalın bu sahələrində yüksək artımı stimullaşdıran çoxsaylı vergi güzəştlərindən istifadə edilməsi təbii və qaçılmaz idi. Bu zaman bir sahəyə vergi güzəştlərinin verilməsi digər sahələrdə vergi yükünün ağırlaşmasına gətirib çıxarırdı. İstehsalın elmi-texniki inkişafının prioritetlərinin dəyişilməsi ilə sahibkarlıq fəaliyyətinin bütün sahələrində texniki yeniləşmənin və investisiyalara maliyyə axınının daim təmin edilməsinin maksimum stimullaşdırılması vəzifələri ortaya çıxdı. Bu problemin həllinə gəlirlərin böyük hissəsini vergi ödəyicilərində saxlamaqla və onları bu vəsaitləri investisiyaya yönəltməyə həvəsləndirməklə nail olmağa çalışırdılar. Əgər şirkətlərin gəlirlərinin vergi bazası ardıcıl olaraq genişləndirilirdisə, şəxsi gəlirlərin vergitutma bazasının genişləndirilməsi gəlirin hesablanma metodologiyasının dəyişdirilməsi ilə müşahidə olunurdu.

4. İstehsalın beynəlmilləşdirilməsi prosesi, kapital miqrasiyası və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının üzvü olan ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının durmadan artan qarşılıqlı asılılığı bu ölkələri vahid vergitutma strukturunun yaradılmasına sövq edirdi. Fiskal sistemlərin uyğunlaşdırılması bu ölkələrin xarici iqtisadi siyasətlərinin mühüm tərkib hissələrindən birinə çevrilirdi.

5. Kiçik və orta müəssisələrin geniş yayılması inkişaf etmiş ölkələrin hökumətlərini onların fəaliyyətini stimullaşdıran və vergi yüklərinin ağırlığını yüngülləşdirən kompleks islahatlar həyata keçirməyə sövq etdi.

6. İstehsalın durmadan inkişafı nəticəsində ətraf mühitin çirkləndirilməsi bu sahədə də tədbirlərin görülməsini tələb edirdi. İnkişaf etmiş ölkələrin hökumətləri “ətraf mühiti çirkləndirən pul ödəməlidir” prinsipini əsas tutaraq ekoloji vergilər tətbiq etməyə başladılar.

Beləliklə, 20-ci əsrin sonlarında bazar iqtisadiyyatının və biznes fəaliyyətinin tənzimlənməsində vergilərdən bir mexanizm kimi istifadə edilməsi tamamilə yeni bir forma almış oldu.

4.3. Vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyinin təmin olunması şərtləri

Müasir dövrdə vergilər dövlətin fəaliyyətinin əsasını təşkil ediyinə görə onların iqtisadiyyatın tənzimlənməsi prosesində istifadə olunması vergitutmanın nəticələrinin düzgün proqnozlaşdırılmasını tələb edir. Belə proqnozlaşdırmanın həyata keçirilməsi üçün vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin kriteri və alətlərini müəyyən etmək lazımdır.

Azərbaycanda və inkişaf etmiş qərb ölkələrində vergitutma praktikasının müqayisəli təhlili göstərir ki, ayrı-ayrı ölkələrdə və regionlarda vergi tənzimlənməsinin eyni bir alətinin tətbiqinin məqsədəuyğunluğundan asılı olaraq o səmərəli və qeyri-səmərəli ola bilər.

İnkişaf etmiş ölkələrdə aşağıdakılardan geniş istifadə edilir:

- vergi sisteminin strukturunda (dövlət vergiləri, muxtar respublika vergiləri və yerli vergilər) dəyişikliklərin edilməsi;
- vergi dərəcələrinin və vergi güzəştlərinin variasiyası;
- azad iqtisadi və offşor zonalarının yaradılması;
- vergi tətillərinin verilməsi və s.

Respublikamızda bu vergi alətlərindən istifadənin təhlili son illərdə onların ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinə əsasən uyğun olduğunu göstərmişdir. Belə ki, təhlil olunan dövrdə, xüsusilə də son 3-4 il ərzində vergilərin dərəcələrinin və sayının azalmasına baxmayaraq büdcə daxilolmalarında həmişə artım müşahidə olunmuş və dövlət büdcəsinin kəsiri ilbəlil azalmaqda davam etmişdir.

Yerli vergi və ödənişlərin hesablanması və ödənilməsi qaydaları Vergi Məcəlləsində öz əksini tapmış və “Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda təsbit edilmişdir. Bu da vergi ödəyicilərinin ödəmə qabiliyyətindən asılı olmayaraq regionlar üzrə vergitutma səviyyəsinin bərabərləşdirilməsinə gətirib çıxarmışdır.

2003-cü ildə Vergi Məcəlləsinə əlavə və dəyişikliklər edilərək regionlar üzrə güzəştli vergitutmanın tətbiqi, yəni mənfəət vergisi üzrə differensiasiyalı vergi dərəcələrinin müəyyən olunması nəzərdə tutulmuşdu. Lakin onun tətbiqinin nəticələri təhlil olunmadan, məqsədəuyğunluğu barədə müvafiq hesablamlar aparılmadan bir ildən sonra həmin güzəştlər yenidən ləğv edilmişdir. Bunun əsas səbəbi həmin güzəştlərinin tətbiqindən əldə olunan səmərənin müəyyən edilməsi qaydasının və bu problemə sistemli yanaşmanın olmamasından ibarətdir.

Vergi Məcəlləsinin qüvvəyə mindiyi 2001-ci ildən başlayaraq regionlar üzrə əhalinin həyat səviyyəsində kəskin fərqlərin olduğu və milli iqtisadiyyatda struktur islahatların aparıldığı bir dövrdə vergitutmanın neytrallığı prinsipi həyata keçirilir. Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul edilməsinə baxmayaraq hələ də Naxçıvan MR və yerli büdcələrinin formalaşmasında müəyyən problemlə məsələlər mövcuddur. Belə ki, region və yerli büdcələrin müstəqil gəlir mənbələri onların xərclərindən əhəmiyyətli dərəcədə azdır. Ona görə də hər il dövlət büdcəsi haqqında qanun qəbul edilərkən dövlət büdcəsindən Naxçıvan MR-in büdcəsinə və yerli büdcələrə dotasiyalar nəzərdə tutulur. Digər tərəfdən indiyə qədər Büdcə Məcəlləsinin qəbul edilməməsi büdcə sisteminin və büdcələrarası münasibətlərin tənzimlənməsinə öz təsirini göstərir. Büdcə Məcəlləsinin olmaması və büdcə prosesi iştirakçılarının səlahiyyətlərinin məhdudluğu növbəti illər üçün büdcə haqqında qanunun qəbul edilməsində müəyyən çətinliklər yaradır, region və yerli büdcələr özlərinin vergitutma bazalarına uyğun olaraq müvafiq büdcələrin formalaşdırılmasına nail ola bilmirlər. Qeyd olunan problemləri aradan qaldırmaq üçün Vergi Məcəlləsində nizamlayıcı və təhkimedici vergilər müəyyən

edilməlidir. Bununla da region və yerli büdcələr müstəqil gəlir mənbələrinə malik olacaq və onların dövlət büdcəsindən kəskin asılılığı aradan qalxacaqdır.

Vergi tənzimlənməsinin nəticəliliyi onun vergitutmanın aşağı və yuxarı optimal yol verilə bilən hədlərini müəyyən edən səmərəlilik və kifayətlilik kriterlərinə uyğunluğundan asılıdır. Aşağı hədd kimi büdcənin tələbatı götürülür. Belə ki, vergitutma dövlətin əsas funksiyalarının maliyyələşdirilməsi üçün büdcənin tələbatından aşağı olmamalıdır. Yuxarı hədd isə vergi ödəyicilərinin ödəniş qabiliyyəti səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Bu zaman vergitutma buraxıla bilən həddi aşmamalıdır. Əks təqdirdə təkcə vergi ödəyicilərinin gəlirləri deyil, müvafiq olaraq vergi daxilolmaları da azalacaq, yaxud onların müflisləşməsi nəticəsində vergi daxilolmaları da olmayacaqdır.

Beləliklə, vergitutmanın kifayətliliyi vergi gəlirlərinin alınması üçün zəruri vergitutma şərtlərinin gözlənilməsini nəzərdə tutur.

Vergitutmanın səmərəliliyi nöqtəyi-nəzərindən vergilər subyektin iqtisadi mahiyyətini təhrif edən və təhrif etməyən vergilərə bölünür.

Təhrif etməyən vergilər özlərinin iqtisadi mahiyyətinə görə neytraldır. Bu vergilərə, məsələn, keçmişdə tətbiq edilən can vergisini aid etmək olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi cəhətdən neytral olan vergilər ədalətsiz vergilər sayılır və onlar siyasi sabitliyin pozulmasına və gözlənilməz nəticələrin alınmasına səbəb ola bilər. Belə ki, Böyük Britaniyada Tetcer hökuməti tərəfindən varlıqlar və yoxsullar tərəfindən eyni qaydada ödənilən ictimai yığımların (can vergisinin bir növü kimi) tətbiqi İngiltərə şəhərlərində kütləvi ixtişaşlara səbəb oldu.

Vergitutmanın neytrallılığının təmin olunması üçün inkişaf etmiş ölkələrdə vergi islahatları gedişində fərdi gəlir vergisinin proqressiyası azaldılmış və mənfəət vergisi üzrə vergi güzəştlərinin sayı minimuma endirilmişdir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində istifadə olunan dəqiq-ləşdirici vergilər investisiyaların prioritet sahələrə və inkişaf etməmiş regionlara yönəldilməsinə, iqtisadiyyatın strukturunun ye-

nidən qurulmasına və əhalinin həyat səviyyəsində olan kəskin diferensasiyanı azaltmağa imkan verəcəkdir.

Vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyi iqtisadi artımın və əhalinin rifah halının yüksəldilməsinin stimullaşdırılmasını şərtləndirir ki, bunun nəticəsində də onların gəlirləri artır. Vergitutmanın səmərəliliyinin təmin olunması mexanizmi iqtisadiyyatın vəziyyətindən, əhalinin həyat səviyyəsindən və cəmiyyət tərəfindən qarşıya qoyulan məqsədlərdən asılı olaraq formalaşdırılmalıdır. Bunun nəticəsində də respublikamızda vergi tənzimlənməsi təkcə milli iqtisadiyyatın yüksəlişinə və onun yenidən qurulmasına deyil, həm də cəmiyyətdə sabitliyin təmin olunması üçün regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrinin bərabərləşdirilməsinə, işsizliyin səviyyəsini və yoxsulluğun azaldılmasına yönəldiləcəkdir.

Vergi tənzimlənməsinin nəticəliliyini dövlət tərəfindən qarşıya qoyulan strateji vəzifələrin reallaşdırılmasının nəticələri üzrə qiymətləndirmək olar. Regionların inkişafının vergi tənzimlənməsinin məqsədi onların iqtisadiyyatının yüksəldilməsi, yerli büdcələrin formalaşdırılması və konkret vergi ödəyicilərinin maraqlarının nəzərə alınmasından ibarətdir. Burada da vergi daxilolmalarının paylanması, vergitutma səviyyəsi və kapitalın istifadə olunması məsələləri üzrə dövlətin, regionların və vergi ödəyicilərinin maraqlarının kəsişməsi vəziyyəti yaranır. Belə vəziyyətlərdə vergi tənzimlənməsini necə qiymətləndirmək lazımdır və hansı göstəricilər onun səmərəliliyini xarakterizə edir?

Azərbaycan Respublikasında kiçik sahibkarlığın inkişaf statistikasını göstərir ki, daha çox sayda kiçik müəssisələr ticarət sahəsində mövcuddur. Belə ki, topdan və pərakəndə satış, daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan kiçik müəssisələrin bu müəssisələrin ümumi sayında xüsusi çəkisi 1998-ci ildə 45,6%, 2000-ci ildə 47,6 %, 2003-cü ildə isə 50,6 % təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, onların xüsusi çəkisinin artımının dayanıqlı tendensiyası müşahidə olunur [7].

Keçən əsrin 90-cı illərinin sonundan başlayaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərinə vergi güzəştlərinin verilməsinə baxmayaraq bu sahədə fəaliyyət

göstərən kiçik müəssisələrin sayında azalma baş vermişdir (1998-ci ildə 23,0 %, 2002-ci ildə 18,3%, 2003-cü ildə isə 17,0 %). Belə vəziyyətin yaranmasının əsas səbəbi ondadır ki, ticarətdən fərqli olaraq maddi istehsal sahəsində material məsrəfləri daha çoxdur və onların ödənilməsi müddəti daha böyükdür. Bundan başqa, maddi xərclər büdcə və büdcədən kənar fondlarla hesablaşmalar üzrə xərclərdən dəfələrlə çoxdur. Buna baxmayaraq vergi güzəştlərinin olması hesabına kənd təsərrüfatı və digər maddi istehsal sahələrində kiçik müəssisələr hələ də fəaliyyət göstərir.

Milli iqtisadiyyatın inkişafının müasir mərhələsində tərəqqini tək-cə ticarətin inkişafı hesabına təmin etmək mümkün deyildir. Ona görə də maddi istehsal sahələrinə, elmi-tədqiqat və təcrübi-sınaq işlərinə bilavasitə məqsədli vergi güzəştlərinin verilməsi səmərəli olardı.

Müasir dövrdə fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmiş istehsal bazasına malik iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsinin nəticəliliyi yalnız dövlət tənzimlənməsinin bütün alətlər kompleksinin strateji məqsədlərinin reallaşdırılmasına yönəldilməsi şəraitində əldə oluna bilər. Bunun üçün konkret proqramlara və məsələlərə, ilk növbədə regionların iqtisadiyyatının prioritet sahələrinin inkişafına yönəldilmiş vergi, kredit, büdcə və sənaye siyasətinin razılaşdırılmış üsulları tətbiq edilməlidir.

Regional inkişafın vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyini, həmçinin dövlətin, regionların və vergi ödəyicilərinin daşdığı qaytarılmayan itkilərin kəmiyyəti üzrə də qiymətləndirmək mümkündür. Əgər vergilərin müəyyən edilməsi və vergi yükünün artırılması nəticəsində əhali və təsərrüfat subyektləri istehlakı məhdudlaşdırarlarsa, bu da satışın və mənfəətin həcmnin, son nəticədə isə vergi daxilolmalarının azalmasına gətirib çıxarır ki, bunun nəticəsində də dövlət və regionlar vergi itkilərinə məruz qalırlar. Aparılan dəyişikliklər nəticəsində vergi ödəyicilərinin biznes fəaliyyətində vergi yükü artarsa və bunun nəticəsində onlar qiymətlərin artması səbəbindən zəruri malları (işləri, xidmətləri) əldə edə, yaxud da ümumiyyətlə, bu fəaliyyətlə məşğul ola bilmirlər. Lakin səmərəli vergi tənzimlənməsi zamanı dövlət, regionlar və vergi ödəyiciləri üçün qaytarılmayan itkilər elə də əhəmiyyətli olmur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, eyninövlü sosial cəmiyyətdə və regionların inkişafının bərabər səviyyəsi zamanı ümumi məsrəflər daha az olur. Əksinə, müxtəlif əhali qruplarının və regionların kəskin polyarlaşması zamanı bu məsrəflər də hamı üçün yüksək ola bilər. Ona görə də maraqlar münaqişəsinin həll edilməsi və cəmiyyətdə siyasi və sosial sabitliyin təmin olunması üçün regionların sosial-iqtisadi inkişafı və əhalinin həyat səviyyəsi üçün bərabər şərait yaradılmalıdır.

Vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyi təkcə vergi ödəyicilərinin deyil, həm də dövlətin mövqeyindən araşdırılmalıdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin bir sıra sahələrində, xüsusilə də ticarət və məişət xidməti sahələrində nağd pul hesablaşmaları üstünlük təşkil edir ki, bu vəsaitlərə də nəzarət etmək çətin olur. Bununla da sahibkarlar nağd dövriyyə vəsaitlərini azaldır (gizlədir) və ümumi qəbul edilmiş qaydada daha az miqdarda vergiləri ödəməli olur, yaxud heç ödəmirlər. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün regionlar üzrə differensiasiyalı şəkildə vahid verginin tətbiqi məqsədmüvafiq olardı. Göründüyü kimi, dövlət üçün ümumi qəbul edilmiş sistemlə müqayisədə vergi tənzimlənməsinin və vergitutmanın bu növü vergi daxilolmalarının artımını yaratdığına görə daha səmərəlidir. Ayrı-ayrı vergi ödəyiciləri üçün bu əlverişli olmaya bilər, ona görə ki, onlar əvvəllər azalda bildiyi, yaxud heç ödəmədiyi vergiləri ödəməyə məcbur olacaqlar. Lakin maddi istehsal sahələrindən fərqli olaraq pərakəndə ticarətdə və əhaliyə məişət xidmətində nağd dövriyyə saxlandığı üçün xərclər və kapitalın dövretmə müddəti də az olur ki, vergitutma növünün dəyişməsindən sahibkarların maraqları dəyişmir.

Əmək haqqı fonduna hesablanan sosial sığorta ayırmalarının dərəcəsinin yüksək olması ilə əlaqədar yaranan neqativ vəziyyət iqtisadi amillərin iqtisadi proporsiyalarını və onların real qiymətlərini təhrif etməsinə səbəb olur. Bunun nəticəsində də sahibkarlar əmək haqqı fondunun azalmasında maraqlı olurlar. Sosial sığorta ayırmalarının yüksək dərəcəsinin tətbiqi istehlaka yönəldilən vəsaitlərin həcmnin məhdudlaşdırılması və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Fondunun büdcəsinin təmin olunmasının zəruriliyi ilə

əsaslandırılır. Bu cür siyasət nəticəsində məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərində əmək haqqı məsrəflərinin payı əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşür və bu da əhalinin gəlirlərinin artım tempinin zəif olması ilə nəticələnir. Bununla yanaşı, təhlil göstərir ki, vergi daxilolmalarının həcmnin yüksəlməsinə əmək haqqının azalması deyil, əksinə, istehlak tələbinin artmasını və fiziki şəxslərin gəlir vergisi və istehlak vergiləri üzrə daxilolmaların yüksəldilməsini yaradan artım səbəb olacaqdır.

Dolayı vergilərin sayının çox olması da onların sahibkarlıq fəaliyyətinə təsirinin qiymətini təhrif edir. Dolayı vergilər dövrüyyədən vergilər olmaqla, onların faktiki ödəyiciləri son istehlakçılardır. Lakin böhran və maliyyə dayanıqsızlığı ilə xarakterizə olunan keçid iqtisadiyyatı şəraitində dolayı vergilər təkcə alıcılar üçün ağır yük olmur, həm də məhsulların (işlərin, xidmətlərin) qiymətlərini artırır və büdcəyə borcların artımına gətirib çıxarır. Müəssisələr hətta zərərli işləsələr belə, bu vergiləri ödəməyə məcburdurlar ki, bu da onların dayanıqlı olmayan maliyyə vəziyyətini daha da ağırlaşdırır.

Dövlət tənzimlənməsində dolayı vergilərdən istifadənin səmərəliliyinin artırılması üçün onların fiziki və hüquqi şəxslərin ödəmə qabiliyyətindən asılı olaraq vergi ödəyicilərinin maliyyə vəziyyətinə real təsirini müəyyən etmək lazımdır. Bundan başqa, dolayı vergilərin sayının çox olması qiymətlərin və inflyasiyasının artımını şərtləndirir və ona görə də onların tətbiqi (sayının artırılması) zamanı iqtisadiyyatın vəziyyəti nəzərə alınmalıdır.

Əhalisinin həyat səviyyəsi yüksək olan iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə neytrallıq prinsipi üstünlük təşkil edir. Bunun mahiyyəti ondadır ki, bütün kateqoriyalı vergi ödəyiciləri üçün bərabər vergitutma səviyyəsi müəyyən edilir. Bu ondan ötrü zəruridir ki, vergilər kapitaldan istifadə barədə işgüzar qərarların qəbul edilməsinə təsir etməməlidir. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının vəziyyətinin və əhalinin gəlirlərinin inkişaf etmiş ölkələrdə müqayisədə nisbətən aşağı olmasına baxmayaraq 2001-ci ildən tətbiq olunan neytral vergitutma sistemi gözlənilən nəticəni vermişdir.

Təhlil göstərir ki, vergitutmanın nəticələri təkcə təsərrüfat sub-

yektlərinə düşən vergi yükünün səviyyəsindən deyil, həm də onların ödəniş qabiliyyətindən, xərclərin kəmiyyətindən və kapitalın dövretmə sürətindən asılıdır. Ona görə də dövlət tənzimlənməsində vergi güzəştlərindən və vergi dərəcələrindən istifadə zamanı xərclərin strukturunun və həcmnin və kapitalın dövretmə sürətinin sahə xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

2001-ci ildən başlayaraq ötən müddət ərzində mənfəət vergisinin dərəcəsinin aşağı salınması və eyni zamanda, vergi güzəştlərinin minimuma endirilməsi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər üçün bərabər vergitutma şəraitinin yaradılmasına səbəb olmuşdur. Fəaliyyət sahələrində material xərcləri az, kapitalın dövriyyəsi daha yüksək və nağd dövriyyə nəticəsində vergilərin ödənilməsindən yayınma (azaldılma) imkanları daha yüksək olan sahibkarlar daha əlverişli vəziyyətdə olurlar. Bu isə daha çox pərakəndə ticarətə və xidmət sahələrinə aiddir.

Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq əvvəlki üç aylıq dövr ərzində vergi tutulan əməliyyatlarının həcmi 125,0 mln. manatdan (01.01.2004-cü il tarixdən 123,75 mln. manat) az olan hüquqi şəxslərin ƏDV, mənfəət vergisi və əmlak vergisi, fərdi sahibkarlar isə ƏDV və gəlir vergisi əvəzinə sadələşdirilmiş verginin ödəyicisidirlər [9]. Bu isə daha çox ticarət sahəsi üçün əlverişlidir. Müəssisənin yenidən təşkili yolu ilə kiçik müəssisələr yaratmaqla, yaxud təqdim etmədən əldə olunan gəliri azaltmaqla ticarət təşkilatları ƏDV-nin ödənilməsindən azad olur və bu zaman onlar satılan məhsullara qiymətləri aşağı salırlar. Vergi Məcəlləsinin müddəalarına uyğun olaraq vergitutma məqsədləri üçün qiymətlər o zaman dəqiqləşdirilir ki, onlar bazar qiymətlərindən 30 faizdən artıq fərqlənmiş olsun. ƏDV-nin dərəcəsi isə 18% təşkil edir. Ticarət müəssisələrinin satış qiymətlərini aşağı salınmasına elə bir zərurət yaranmır, ona görə ki, eyni məhsulları satan ƏDV-nin ödəyicisi olan və olmayan müəssisələrə qiymətlər əvvəlki səviyyədə saxlanılır. Bunun da nəticəsində ƏDV-nin ödəyicisi olmayan ticarət təşkilatları satış qiymətlərinin səviyyəsini saxlamaqla təkə alınmış məhsullara ödənilən ƏDV-ni kompensasiya etmək imkanını əldə etməmiş, həm də 01.01.2001-ci il tarixə kimi ƏDV kimi büdcəyə

ödədiyi pul vəsaitini də özündə saxlamalı olur.

İstehsal sahələrinin müəssisələri üçün isə sadələşdirilmiş verginin ödəyicisi olmaq əlverişli deyildir, ona görə ki, onlarda maddi xərclər yüksəkdir, hətta 50 faizdən artıqdır. Onlar sadələşdirilmiş verginin ödəyicisi olduqda, alınmış mallara (işlərə, xidmətlərə) görə ödənilən ƏDV-ni əvəzləşdirmək hüququndan məhrum olurlar. Bundan başqa, həmin müəssisələr satılmış məhsullara hesab-faktura təqdim etmək hüququna malik deyillər ki, bu da onların müştərilərinin itirilməsinə gətirib çıxarılır. Pərakəndə satış müəssisələrinin alıcıları olan son istehlakçılara (əhaliyə) ƏDV hesab-fakturaları lazım olmadığına görə onlar heç bir şey itirmirlər.

Dəqiqləşdirici vergi alətləri neytral vergi alətlərindən fərqli olaraq sahibkarlıq fəaliyyətini, investisiyaları və işçi qüvvəsini milli və regional iqtisadiyyat üçün vacib olan sahələrə yönəltməyə, dövlət büdcəsinin tələbatını və vergi ödəyicilərinin maraqlarını balanslaşdırmağa və regionların inkişaf səviyyəsində və onların əhalisinin həyat səviyyəsində olan differensiasiyanı azaltmağa imkan verir. Bunun üçün regionların sosial-iqtisadi inkişafının səviyyəsindən, sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsindən və əhalinin ödəmə qabiliyyətindən asılı olaraq vergi alətlərindən istifadəni differensiallaşdırmaq zəruridir.

4.4. Vergilərin aşağı salınmasının investisiya fəallığına təsirinin qiymətləndirilməsi

Vergi Məcəlləsində vergitutmanın ümumi, bərabər və ədalətli olmasının maksimum təmin edilməsi öz əksini tapmış, müxtəlif kateqoriyalı vergi güzəştləri azaldılmaqla vergi dərəcələri əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salınmışdır. Belə ki, ƏDV 20 faizdən 18 faizə qədər endirilmiş, rezident hüquqi və fiziki şəxslər yol vergisinin ödənilməsindən azad edilmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə beynəlxalq təcrübədə vergi dərəcələrinin aşağı salınması hesabına vergi güzəştlərinin azaldılması meylləri artmışdır. Mövcud vergi qanunvericiliyində kiçik təsərrüfatçılıq subyektlərinin inkişafı məqsədi ilə sadələşdirilmiş sistem üzrə verginin tətbiq edilmə-

si nəzərdə tutulmuşdur. Bildiyimiz kimi, bu verginin dərəcəsi hesabət dövrü ərzində vergi ödəyicisi tərəfindən təqdim edilmiş mallara (işlərə, xidmətlərə) və əmlakə görə, habelə satışdankənar fəaliyyət üzrə əldə edilmiş ümumi hasilatın Bakı şəhərində 4 faizi, respublikanın digər şəhər və rayonlarında, Naxçıvan MR-da 2 faizi miqdarında olmaqla, həmin müəssisələr ƏDV-nin, mənfəət vergisinin və əmlak vergisinin ödənilməsindən azad edilmişlər.

Ümumiyyətlə, vergilərin aşağı salınmasının tərəfdarları hesab edirlər ki, bu zaman dövlət büdcəsinin itkilərini yalnız və yalnız əlverişli vergi mühitinin yaradılması nəticəsində genişlənən vergitutma bazası hesabına kompensasiya etmək mümkün olacaqdır. Digər tərəfdən isə vergi ödəyicilərinə düşən vergi yükünün aşağı salınması nəticəsində vergidən yayınmanın geniş yayılmış sxemlərindən istifadə daha az səmərə verəcəkdir ki, bu da son nəticədə vergi daxilolmalarının ümumi həcmində getdikcə artımına səbəb olacaqdır.

Digər bir fərziyyə isə sağlam məntiqə, yəni məlum Laffer effektinə əsaslanır. Bu zaman belə bir qanunauyğun sual meydana çıxır: empirik olaraq müəyyən edilmiş Laffer effekti əks istiqamətdə, yəni vergi dərəcələrinin aşağı salınması zamanı “işləyirmi?”

Daha inandırıcı cavab tələb edən əsas sual aşağıdakı kimi qoyula bilər: vergi dərəcələrinin planlaşdırılmış aşağı salınması iqtisadiyyata investisiyaların artımını və bunun nəticəsində orta və uzunmüddətli perspektivdə onun artımının dayanıqlı yüksəliş tempinə cətirib çıxaracaqmı?

Vergilərin aşağı salınması üzrə bir sıra iqtisadçıların təklif etdiyi tədbirləri əsaslandıran əsas arqumentlərdən biri də aşağıdakı fərziyyəyə əsaslanır: bunun nəticəsində əhalidə və müəssisələrdə yığımın artması nəticəsində əlavə vəsaitlər yaranacaqdır ki, bu da işgüzar fəallığın artımını stimullaşdıran ödəmə qabiliyyətli tələbin artması hesabına birbaşa və yaxud dolay yolla real istehsalın və ya xidmət sferasının artımını yaradacaqdır. Lakin real olaraq isə hadisələrin bu cür inkişafı mümkün deyildir. Belə ki, makroiqtisadiyyat üzrə klassik ali məktəb dərslərlərində bunun əksi göstərilir: bazar iqtisadiyyatında vergilərin dərəcələrinin aşağı salınması istehlakı artıracaqdır. Bu da öz növbəsində faiz dərəcələrinin artı-

mına və investisiyaların ümumi həcmnin azalmasına səbəb olacaqdır [67].

Respublikanın iqtisadiyyatı hələ də tam şəkildə bazar iqtisadiyyatına keçmədiyi üçün iqtisadiyyatın bir sıra sahələrində dövlətin güclü mövqeyi saxlanıldığına görə yuxarıda qeyd olunan yanaşmaya hipotetik olaraq alternativ olan yeni yanaşmanı nəzərdən keçirmək maraqlı olardı. İqtisadi artımın təmin olunması üçün xüsusi investisiyalarla yanaşı, dövlət büdcəsinin gəlirləri, o cümlədən vergi daxilolmaları hesabına dövlət investisiyalarının həcmi artırmaq mümkündür. Vergitutmanın səviyyəsi radikal olaraq aşağı salındıqda ilk baxışdan elə görünə bilər ki, bu yanaşmanın tətbiqi üçün imkanlar məhdudlaşdırılır.

Bu zaman digər bir ciddi təhlükəni - inflyasiya proseslərinin yeni spiralının işə düşməsinə nəzərə almaq lazımdır. Həqiqətən də dövlətin əvvəldən yığılıb qalmış börc öhdəlikləri nəzərə alınmaqla büdcədə kifayət qədər gərginliyin müşahidə olunmasına baxmayaraq bu məqsədlər üçün əlavə pul emissiyasının ayrılması zəruri olacaqdır ki, bu da son nəticədə inflyasiya proseslərinin yaranmasına gətirib çıxaracaqdır.

Bir sıra iqtisadçılar hesab edirlər ki, müəyyən zəruri həddlə məhdudlaşdırılmış inflyasiya elə də güclü inkişaf etməmiş iqtisadiyyatın xeyrinə olacaqdır. Bu zəruri həddi yalnız praktiki olaraq müəyyən etmək mümkündür. Bir qayda olaraq belə eksperimentlərin aparılması isə dövlətə çox ağır başa gəlir. Bu zaman belə bir qanunauyğun sual meydana gəlir: belə hallarda bank faizləri ilə necə işləməli? Qeyd etdiyimiz kimi, inflyasiyanın səviyyəsi artdıqda, bank faizlərinin də kəmiyyəti getdikcə yüksəlir. Bu zaman təsərrüfat subyektlərinə uzunmüddətli investisiya layihələrinə vəsaitlərin qoyuluşunu həyata keçirtmək əlverişli olur.

Əgər inflyasiyanın səviyyəsinin artması zamanı faiz dərəcəsinin artımı süni olaraq saxlanılsa, bu halda perspektivdə əhalinin banklarda yığılmış əmanətləri kimi təsirli mənbə hesabına investisiya resurslarının artımı ideyasından imtina etmək lazım gələcəkdir.

İndi isə makroiqtisadiyyat səviyyəsində yuxarıda qeyd olunan alternativ yanaşmaların hər biri üçün vergilərin aşağı salınmasından alınan investisiya effektini qiymətləndirək. Dövlət tənzimlən-

məsinin müxtəlif tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəticəsində vergilərin səviyyəsinin real olaraq aşağı salınması üçün nəzərdə tutulmuş müəyyən vaxt müddəti ərzində bank faizi tarifi və inflyasiya tempinin əhəmiyyətli dəyişməsinin qarşısının alınmasının mümkünlüyü fərziyyəsini qəbul edək. Son illərdə respublikamızda praktiki olaraq həyata keçirilən tədbirlərin təcrübəsi göstərir ki, prinsipcə məhdud zaman intervalları çərçivəsində qarışıq mülkiyyətli iqtisadiyyat şəraitində bu mümkündür.

Situasiyaya formal nöqtəyi-nəzərdən yanaşsaq, açıq iqtisadiyyat üçün milli hesablar sisteminin aşağıdakı əsas bərabərliyini yazmaqla bilirik [74; 83]:

$$UDM - C_{ev} - I_{dax} = P - X, \quad (4.4.1)$$

burada, U - ÜDM-in həcmi, C_{ev} - ev təsərrüfatlarının istehlakı, I_{dax} - daxili investisiyaların həcmi, P - dövlət tərəfindən satın alınmalar, X - xalis ixracın həcmidir (xalis ixrac ixracla idxalın fərqi kimi müəyyən olunur).

Digər tərəfdən isə

$$U - RD - GBS = V_x - V_r, \quad (4.4.2)$$

burada, RD - ödənilən vergilər və transfert ödənişləri nəzərə alınmaqla ev təsərrüfatları sektorunun gəlirləri, GBS - müəssisələrin amortizasiya və bölüşdürülməmiş mənfəətinin cəmindən ibarət olan ümumi yığılı, V_x - büdcəyə ödənilən vergilər, V_r - transfert ödənişləridir.

Ev təsərrüfatları sektorunun gəlirləri (RD) ilə müəssisələrin ümumi yığılımının (GBS) cəmindən ibarət olan məbləğdən transfert ödənişlərinin məbləğini (V_r) çıxsaq xüsusi sektorun gəlirlərini müəyyən etmiş oluruq, yəni

$$U - RD - GBS = V_r. \quad (4.4.3)$$

Müəssisələrin ümumi yığılımını mücərrəd (abstrakt) olaraq sifirə bərabər edək və alınan ifadəni (4.4.2) tənliyində yerinə yazmaqla aşağıdakı ifadəni alırıq:

$$U - G = V_x, \quad (4.4.4)$$

burada, G - vergilər ödənildikdən sonra özəl sektorun (ev təsərrüfatlarının) gəliridir.

(4.4.1) və (4.4.4) bərabərliklərinin sağ tərəflərini bir-birinə bərabər etsək

$$I_{dax} - X = (U - C_{ev}) - (V_x - P) \quad (4.4.5)$$

bərabərliyini almış oluruq.

Alınan (4.4.5) bərabərliyinin sağ tərəfindəki birinci mütərizə daxilindəki ifadə ev təsərrüfatlarında, yəni xüsusi sektorda real yığımın həcmi, ikinci mütərizə daxilindəki ifadə isə dövlət sektorunda real yığımın həcmi, daha doğrusu, büdcə profisitinin məbləğini göstərir. Bu göstəriciləri müvafiq olaraq RS və GS ilə işarə etsək, (4.4.5) tənliyi aşağıdakı şəkllə düşər:

$$I_{dax} - X = RS - GS. \quad (4.4.6)$$

Buradan da belə bir nəticəyə gələ bilərik: daxili investisiyalar xalis ixracdan daxilolmalar çıxılmaqla daxili investisiyaların bir hissəsini təşkil edir.

Lakin real olaraq daxili investisiyaların həcminə kapital vəsaitlərinin hərəkətinin iki müxtəlif istiqamətli axını da öz əhəmiyyətli təsirini göstərir. Bunlardan birincisi kapital vəsaitlərinin xaricə axınını xarakterizə edən xalis məxaric (I_{mx}), ikincisi isə xarici investorlar tərəfindən respublikada maliyyə və maddi aktivlərin alınmasını şərtləndirən xalis mədaxildir (I_{md}). Qeyd olunanlar nəzərə alınmaqla (4.4.6) tənliyini aşağıdakı kimi yazsa bilərik:

$$I_{dax} - RS - GS = I_{md} - X - I_{mx}. \quad (4.4.7)$$

(4.4.7) düsturundan alınır ki, iqtisadiyyatda yalnız o halda real investisiyalar mövcud ola bilər ki, xalis ixracdan daxilolmalar çıxılmaqla dövlət və özəl sektorlarda yığımlarla xarici kapitalın ölkəyə axınından xalis mədaxilin cəmi kapitalın xarici ölkələrə xalis axını məbləğindən artıq olsun.

İndi isə (4.4.7) düsturunu onun tərkib hissələrinin vergitutmanın müəyyən edilmiş səviyyəsindən (t) funksional asılılığı nəzərə alınmaqla aşağıdakı şəkildə ifadə edək:

$$I_{dax}(G,t) = RS(G, V_x(G,t)) - V_x(G,t) - P - I_{md}(t) - X - I_{mx}(G,t). \quad (4.4.8)$$

Burada nəzərdə tutulur ki, investisiyanın, xüsusi sektorda yığımların, büdcəyə vergi daxilolmalarının və kapital vəsaitlərinin xaricə axını məbləğlərinin vergitutmanın ümumi səviyyəsindən (t) asılılığını xarakterizə edən müvafiq funksiyalar kəsilməz funksiyalardır, dövlət xərclərini və xarici iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin xalis ixraca görə ödənişlərindən daxilolmaları ifadə edən funksiyalar isə praktiki olaraq ölkə daxilində vergitutmanın səviyyəsindən asılı deyildirlər.

Gəlirin vergiyə cəlb olunmasında vergitutma dərəcəsi üçün elə bir optimal kəmiyyəti müəyyən etməyə çalışsaq ki, baxılan yanaşma şəraitində iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların həcmninə maksimumlaşdırılmasına imkan yaransın, yəni

$$\frac{dI_{dax}}{dt} - \frac{dRS(G, V_x(G,t))}{dt} - \frac{dV_x(G,t)}{dt} - \frac{dI_{dax}}{dt} - \frac{dI_{mx}(G,t)}{dt} = 0. \quad (4.4.9)$$

Vergitutmanın dərəcəsi artdıqca özəl sektorda yığımın məbləği azaldığına görə (4.4.9) tənliyinin sağ tərəfindəki birinci ifadə həmişə mənfi işarəlidir. Ölkə iqtisadiyyatına qoyulan investisiyalar vergitutmanın səviyyəsi azaldığına, ən yaxşı halda isə ondan asılı olmadığına görə üçüncü ifadə də mənfi işarə alır və yaxud sıfıra bərabər olur. Dördüncü ifadə isə özünün iqtisadi məzmununa görə müsbətdir, belə ki, kapitalın ölkədən axını əsasən vergitutmanın səviyyəsinin yüksək olması ilə əlaqədardır. Mənfi işarə ilə götürülmüş bu ifadə də həmişə mənfi qiymətlər alır.

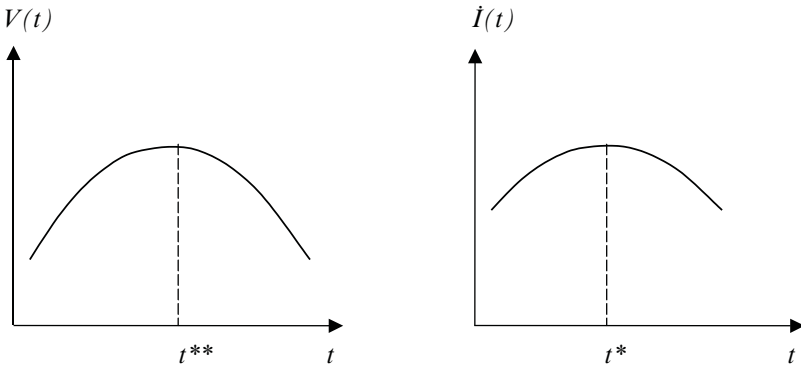
Tənlikdəki ikinci ifadəyə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, bu toplanan həm mənfi, həm də müsbət qiymətlər ala bilər. Bu da əsasən empirik olaraq müəyyən olunmuş Laffer asılılığından alınır. Belə ki, vergitutmanın dərəcəsi t'' həddinə qədər artdıqda büdcəyə vergi daxilolmalarının həcmi də artır, həmin həddi keçdikdən sonra isə azalmağa başlayır. $t < t''$ olduqda vergitutmanın

səviyyəsinin artması zamanı büdcəyə vergi daxilolmalarının həcmi artırılmasını xarakterizə edən $dV_x(G,t)/dt$ törəməsi müsbətdir, $t > t''$ olduqda isə mənfi qiymətlər alır.

Bu halda bütün $t < t''$ intervalında $dV_x(G,t)/dt$ ifadəsinin kəmiyyəti azalır və onun işarəsi (4.4.9) düsturundakı mütləq qiymətləri artan, ən yaxşı halda isə azalmayan digər üç cəbri ifadənin nəticəsinin işarəsinin əksinə olaraq mənfi işarəlidir. Bunun nəticəsi olaraq

$$dV_x(G,t)/dt \left| dRS(G, V_x(G,t))/dt \quad dI_{dax}/dt \quad dI_{mx}/dt \right|$$

şerti daxilində bu dörd ifadənin nəticəsi t oxunu yalnız t'' nöqtəsinin sol tərəfində yerləşən t' nöqtəsində kəsə bilər (şəkil 4.4.1).

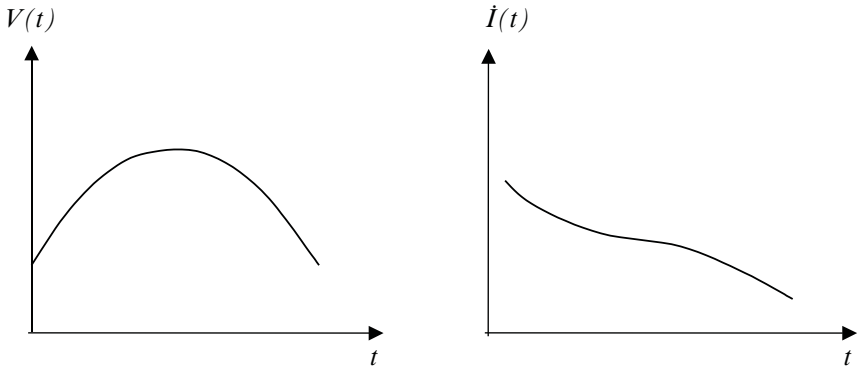
Şəkil 4.4.1. Büdcə daxilolmalarının və investisiyaların vergitutma səviyyəsindən asılılığı (birinci variant).

Beləliklə, baxılan hal üçün aşağıdakı mülahizəni yürüdə bilərik: maksimum səviyyədə investisiya qoyuluşunun həyata keçirilməsinə imkan verən vergitutma dərəcəsi maksimum vergi daxilolmalarının yığılmasını təmin edən verginin dərəcəsi olduğudur.

Lakin t' nöqtəsinin sağ və sol tərəfində ixtiyari olaraq seçilmiş nöqtədə qeyd olunan mülahizələr gözlənilməklə investisiyanın səviyyəsi aşağı olacaqdır. Bu zaman xüsusi (özəl) kapitaldan və dövlətin büdcə resurslarından eyni zamanda istifadə hesabına investisiya həcmi artırılmasına nail olunması üçün vergitutmanın dərəcəsinin büdcə daxilolmalarının tam təmin olunması nöqtəyi-nə-

zərindən optimal olan səviyyədən aşağı salmaq lazımdır. Lakin bu zaman elə etmək lazımdır ki, əks effekt yaranmasın. Vergitutmanın ümumi səviyyəsini tənzimləməklə yalnız empirik yolla onun optimal kəmiyyətini müəyyən etmək mümkündür.

Əgər $dV_x(G,t)/dt \left| dRS(G, V_x(G,t))/dt \right| dI_{dax}/dt \left| dI_{max}/dt \right|$ olarsa, onda t -nin bütün qiymətlərində $dI_{dax}/dt = 0$ olacaq və investisiyaların həcmnin artırılması nöqtəyi-nəzərindən optimal vergitutma dərəcəsinin mövcudluğu qeyri-mümkün olacaqdır. Belə halda yuxarıda öz əksini tapmış sadə bir prinsip fəaliyyət göstərəcəkdir: vergitutmanın səviyyəsi azaldıqca, nəzəri olaraq iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların həcmi daha çox olacaqdır. Aydın ki, bu halda söhbət yalnız bir investisiya mənbəyindən, yəni özəl sahənin kapitalından gedir. Laffer asılılığına uyğun olan müvafiq əyri şərti olaraq şəkil 4.4.2-də göstərilmişdir.

Şəkil 4.4.2. Bütçə daxilolmalarının və investisiyaların vergitutma səviyyəsindən asılılığı (ikinci variant).

Baxılan iki halda birincisi investisiya qoyuluşunun həyata keçirilməsində özəl sektorla yanaşı dövlətin də fəal rol oynadığı qarışıq makroiqtisadi model üçün xarakterikdir. İkinci hal isə investisiya qoyuluşu həcmində xüsusi kapitalın (o cümlədən xarici kapitalın) payı əhəmiyyətli miqdarda böyük, dövlət sektorunun payı isə hiss olunmayan dərəcədə kiçik olan digər bir iqtisadi sistemə

xasdır. Ümumiyyətlə, vergilərin aşağı salınması zamanı mümkün investisiya effekti ilk növbədə dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan və yaxud həyata keçirilən iqtisadi inkişaf modelindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergilərin aşağı salınması istənilən halda investisiyaların artırılması üçün zəruri şərt olmaqla kafi şərt kimi çıxış edə bilməz. “Vergi histerezi” effektinin yaranması imkanlarının qarşısının alınması üçün dövlət vergi daxilolmalarının həcmnin artırılması, daxili yığımın yerləşdirilməsinin stimullaşdırılması, ölkədən çıxarılmış kapitalın geri qaytarılması, xarici investorların cəlb edilməsi və onlara zəruri təminatın verilməsi və həmçinin ölkə hüdudlarından kənara çıxarılan kapital üzərində daha səmərəli nəzarətin təmin olunması üzrə əlavə tədbirləri həyata keçirməlidir. Bundan başqa, vergilərin aşağı salınması nəticəsində baş verən inflyasiya proseslərinin qarşısının alınması ilə yanaşı, bank faizi dərəcələrinin əhəmiyyətli artımı da dövlət tərəfindən “buxovlanmalıdır”.

Nəzərdən keçirilən məsələlərin iqtisadi məzmununa görə kifayət qədər sadə olmasına baxmayaraq vergilərin aşağı salınması zamanı onların nəzərə alınmaması, xüsusilə də investisiya sferasında, gözlənilən nəticələrin alınmasını müəyyən qədər şübhə altına ala bilər. Bununla yanaşı, vergilərin azaldılması üzrə həyata keçirilən tədbirlər dünya praktikasında özünü doğrultmuş vergi stimullaşdırılmasının xüsusi vasitələrindən istifadəni heç də inkar etməməlidir.

Fəsil V. Regional inkişafın tənzimlənməsində dövlətin vergi siyasətinin rolu

5.1. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinin zəruriliyi

Azərbaycan cəmiyyətinin mütərəqqi inkişafı iqtisadi artımın, əhalinin rifah halının və məşğulluğunun, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin, həyat fəaliyyətinin bütün sahələrində müəyyənliyin və sabitliyin təmin olunmasına yönəldilmiş sosial-iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsində dövlətin rolundan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi ilk növbədə Azərbaycanın vahid sosial-iqtisadi məkanını təşkil edən dövlətin və onun regionlarının maliyyə dayanıqlılığı ilə müəyyən edilir.

Son illərdə respublikamızda müşahidə olunan dayanıqlı iqtisadi artım kursu iqtisadiyyatın inkişafının alətlərinin və mənbələrinin axtarılması və əsaslandırılması, onun artım keyfiyyətinin yüksəldilməsi məsələlərinin aktuallığını daha da artırır. Büdcə-vergi siyasəti onlardan ən vacibi olmaqla, iqtisadi subyektlərin fəaliyyəti üçün normal şəraitin yaradılmasını və son nəticədə səmərəliliyini təmin edir. Ortamüddətli perspektivdə onun əsas istiqamətləri bütün vergi ödəyiciləri üçün vergi sisteminin (vergitutma şərtlərinin) ədalətliyi prinsiplərinin inkişaf etdirilməsi və vergi inzibatchılığının daha da təkmilləşdirilməsidir. Vergi sistemində dəyişikliklərin aparılması prosesində vergi ödəyiciləri üçün vacib əhəmiyyətə malik olan vergi ödənişlərinin həcminin sabitliyi prinsipinin gözlənilməsi də çox əhəmiyyətlidir.

İqtisadiyyatın transformasiyası prosesində büdcə-vergi siyasəti alətlərinin dövlət tərəfindən səmərəli tətbiqi iqtisadi artımın sabitləşməsinə və onun keyfiyyətinin yüksəlməsinə, əhalinin ödəniş qabiliyyətinin artmasına, yüksək məşğulluq səviyyəsinin əldə olunmasına və sosial-iqtisadi siyasətin maliyyələşdirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına müsbət təsir göstərməlidir.

Azərbaycanın regionları eyni olmayan təbii, texnoloji, materi-

al-texniki, əmək və maliyyə potensialı, müxtəlif demoqrafik və sosial-iqtisadi vəziyyətlə xarakterizə olunur. Azərbaycan Respublikasının ərazilərinin balanslaşdırılmış və bərabər inkişafı iqtisadi və sosial-iqtisadi proseslərin fəal, məqsədyönlü və daimi dövlət tənzimlənməsi olmadan mümkün deyildir. Hazırda ölkənin hər bir regionu resursların (maliyyə və material) cəlb edilməsində maraqlıdır.

Dövlət idarəetməsinin səmərəliliyinin təmin olunması müasir Azərbaycanın aktual məsələlərindən biridir. Keçən əsrin sonuncu onilliyinin ilk illərində idarəetmənin yeni metodlarından istifadədə səriştəsizlik gəlirlər və xərclər üzrə pul axınlarının hərəkətində və təkrar istehsal prosesinin dövriyyəsinə çatışmazlıqlara gətirib çıxardı. “Əmtəə-pul-əmtəə” qanunauyğun prosesi iqtisadiyyat üçün məhvedici olan “əmtəə-əmtəə” və “pul-pul” münasibətləri ilə əvəz olundu. Ölkənin zəngin və yoxsul regionları arasında adambaşına düşən ümumi məhsul və xidmətlər buraxılışı həcmi və əhəlinin gəlirləri üzrə fərqlər artmış və bu bir ətalətli proses kimi sonrakı illərdə də davam etmişdir. Üç əsas region qruplarını fərqləndirmək olar: zəngin və daha zəngin regionlar (göstəriciləri orta respublika səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olan), yoxsul, yoxsulluğa meyl edən regionlar (göstəriciləri orta ölkə səviyyəsindən aşağı olan) və həddindən artıq yoxsul regionlar (göstəriciləri buraxıla bilən son həddən aşağı olan).

Regionların iqtisadiyyatının aşağı səviyyədə olması onların inkişafının ilkin vəziyyəti ilə şərtləndirilir. İqtisadi göstəricilərin adambaşına düşən aşağı səviyyəsi adətən islahatlar üçün əlverişsiz regionlarda olur. Regionların sosial-iqtisadi vəziyyətinə iqtisadi sahədə dəyişikliklərin tempi və miqyası kimi digər amillər də təsir göstərir. Eyni zamanda, regionun tarixən formalaşmış iqtisadi ixtisaslaşması, mövcud təbii-resurs potensialından istifadənin mümkünlüyü və xarici iqtisadi əməkdaşlıq üçün coğrafi vəziyyətin əlverişliliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dövrdə regionların sosial-iqtisadi inkişafının dövlət tənzimlənməsi məsələsi mühüm aktualıq kəsb edir. Onun ən vacib aləti praktiki olaraq bütün inkişaf etmiş ölkələrdə vergi tən-

zimplənməsi sayılır. Bu alətin tətbiqi diapazonu dövlətin inkişafının müxtəlif mərhələlərində iqtisadiyyatın vəziyyətindən asılıdır. İqtisadi böhran və tənəzzül şəraitində dövlətin, müvafiq olaraq vergi tənzimlənməsinin rolu artır. Belə ki, 1929-1933-cü illərdə dünya iqtisadi böhranı zamanı qərbi ölkələrinin iqtisadiyyat elmində və dövlət idarəetməsində sosial gərginliyin aradan qaldırılmasına və sosial kompromisin əldə olunmasına böyük əhəmiyyət verilmişdir. Bu zaman əsasən progressiv vergitutmaya xüsusi yer ayrılır ki, bunun da nəticəsində gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi və ödəniş qabiliyyətli əhəldən verginin tutulması baş verir. Milli maraqlar nöqtəyi-nəzərindən sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsinin prioritet inkişafı üçün differensiasiyalı vergi güzəştlərinin kompleks sistemi tətbiq olunur və ölkənin iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş regionlarında əlverişli vergi mühiti yaradılır.

Azərbaycanda dövlət, xüsusilə də vergi tənzimlənməsinin zəruriliyi ölkə iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçid vəziyyətində olması ilə şərtləndirilir.

Bu prosesi aşağıdakı amillər də gücləndirir:

- mövcud bazar mexanizminin iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını və özünü tənzimlənməsini təmin etmə qabiliyyətinin olmaması;
- regionun əhalisinin həyatının keyfiyyətində və səviyyəsində, iqtisadi potensialında kəskin artmaqda olan fərqlərin olması;
- ayrı-ayrı regionlarda yoxsulluğun konsentrasiyası və onların səviyyəsinin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına uyğunlaşdırılmasının zəruriliyi.

5.2. Azərbaycanda iqtisadi rayonların ümumi xarakteristikası

Azərbaycanın sənaye potensialının və bununla bağlı infrastruktur obyektlərin əksər hissəsinin Bakı şəhərində yerləşməsi və regionlarda olan bir çox təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin zəifləməsi və tamamilə dayanması kimi amillər iqtisadiyyatın regional baxımdan inkişafına mənfi təsir göstərmiş, regionların inki-

şafi arasında fərqi artmasına, bir çox yerlərdə sosial-iqtisadi vəziyyətin ağırlaşmasına gətirib çıxarmışdır [11]. Regionların inkişafında müşahidə olunan vəziyyət mövcud potensialdan səmərəli istifadə etməklə regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsini və onlar arasında fərqi minimuma endirilməsini zəruri edir. Regionların sosial-iqtisadi baxımdan inkişaf etdirilməsi, əhalinin rifah halının daha da yaxşılaşdırılması, yeni iş yerlərinin açılması və aqrar sektorun inkişafının təmin olunması dövlət tərəfindən irimiqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri etmişdir. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixli Fərmanı bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Proqramda növbəti beş ildə ayrı-ayrı rayonlarda iqtisadiyyatın inkişafını sürətləndirən amillər, bununla bağlı dövlət siyasətinin və dövlət dəstəyinin əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

1995-ci ildən başlayaraq həyata keçirilmiş geniş miqyaslı iqtisadi islahatlar regionların sosial-iqtisadi problemlərinin həllinə əlverişli zəmin yaratmışdır. Regionların hərtərəfli inkişafının təmin olunmasında, iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edən sahibkarlığın yerlərdə tam bərqərar olmasında, yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasında və onun tədricən aradan qaldırılmasında makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması mühüm rol oynayır. Bu baxımdan Dövlət Proqramında növbəti 5 il ərzində orta illik inflyasiya tempinin və milli valyutanın məzənnəsinin məqbul səviyyədə saxlanması ilə yanaşı, vergilərin dərəcələrinin optimal həddə qədər azaldılması, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara tətbiq edilən güzəştlərin müddətinin artırılması, gömrük dərəcələrinin optimal səviyyədə saxlanması siyasətinin davam etdirilməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikası hələ Sovet İttifaqının tərkibində olarkən Naxçıvan MR və 11 iqtisadi zonaya bölünmüşdü. Bir sıra elmi-tədqiqat işlərində, xüsusilə də məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi sahəsində çalışan alimlər, professorlar R. Məmmədov, S. Hüseynov, M. Tağıyev Azərbaycan Respublikasının 11 iqtisadi zona-

sının sosial-iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərini araşdırmış və onların inkişaf proqnozlarını əsaslandırmağa səy göstərmişlər [1].

Professor M. Sadıqov elmi əsərlərində respublikamızın 11 iqtisadi zonaya bölgüsünü statistik hesabatların aparılmasında və hər bir zona üçün ayrıca sosial-iqtisadi inkişaf proqramı hazırlanması məsələsi qarşıya çıxanda müəyyən çətinliklərin yarandığını qeyd edir və ölkəni 9 iqtisadi zonaya (Naxçıvan, Abşeron, Qərb, Cənub-Şərq, Cənub, Mərkəzi Aran, Şimal, Şimal-Qərb və Qarabağ) bölünməsinə təklif edir. Bu cür rayonlaşma iqtisadi zonaların maliyyə və vergi potensialının qiymətləndirilməsi və onların sosial-iqtisadi inkişafının proqnozlaşdırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Lakin Dövlət Proqramında qəbul edilmiş rayonlaşma təsnifatı ölkənin regionlarının mövcud potensialından daha səmərəli istifadə etməklə ayrı-ayrı rayonlarda iqtisadiyyatın sahələr üzrə ixtisaslaşma dərəcəsinin və onun strukturunun təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. İqtisadi, coğrafi və tarixi baxımdan iqtisadi rayonları fərqləndirən amillər əsasən aşağıdakılardır:

- iqtisadi coğrafi mövqeyi;
- təbii şəraiti və ehtiyatları;
- əhalinin məskunlaşması səviyyəsi;
- regionun sahə və ərazi quruluşu;
- tarixi inkişaf xüsusiyyətləri.

Ümumiyyətlə, rayonların sosial-iqtisadi inkişafını şərtləndirən yuxarıdakı amillərlə yanaşı, onların arasında fərqin yaranmasında və iqtisadi zonaların çoxunun zəif inkişaf etməsində aşağıdakıların da xüsusi rolu olmuşdur:

- məhsuldar qüvvələrin regionlar arasında qeyri-mütənasib paylanması nəticəsində onların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsində kəskin fərqlərin yaranması;

- Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı işğalçı müharibə nəticəsində torpaqların 20 faizinin zəbt olunması, həmin rayonlarda mövcud iqtisadi potensialın talan edilməsi, istehsal-texniki və infrastruktur obyektlərin dağıdılması və bir milyona yaxın vətəndaşın öz yaşayış və iş yerlərini, var-dövlətlərini itirərək öz vətə-

nində qaçqın vəziyyətinə düşməsi;

- ölkədə aparılan torpaq və aqrar islahatları nəticəsində rayonlarda yaşayan əhalinin çox hissəsinin torpaq və digər daşınmaz əmlak sahibinə çevrilməsinə baxmayaraq onlarda ilkin kapitalın, eyni zamanda, aqrar sektorun inkişafını təmin edən şəraitin, o cümlədən texnikanın, servisin, məsləhət xidmətinin, infrastrukturun, emal müəssisələrinin və s.-nin kifayət qədər olmaması və bunun nəticəsində də əldə olunmuş imkanlardan səmərəli istifadə edilməsinin məhdudlaşdırılması.

Qeyd olunan amillər nəzərə alınmaqla Proqramda ölkə ərazinin 10 iqtisadi zonaya bölünməsi nəzərdə tutulmuş və aşağıdakı iqtisadi rayonlar fərqləndirilmişdir: Abşeron, Gəncə-Qazax, Şəki-Zaqatala, Lənkəran, Quba-Xaçmaz, Aran, Yuxarı Qarabağ, Kəlbəcər-Laçın, Dağlıq Şirvan və Naxçıvan iqtisadi rayonları [11].

5.3. İqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsinin səmərəlilik və kifayətlilik göstəriciləri və onların təhlili

Vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyi Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının artımı və onun bütün regionlarının əhalisinin həyat səviyyəsi nəzərə alınmaqla qiymətləndirilməlidir. Vergi tənzimlənməsinin səmərəlilik və kifayətlilik indikatorları onun bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli olan kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri sayılır.

Obyektiv səbəblərdən Azərbaycan Respublikasının regionlarının vergi potensiallarının kəmiyyətində əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. Ona görə də regionlar üzrə səmərəliliyin qiymətləndirilməsinin differensial kriterilərinin tətbiq edilməsi üçün regionun buraxıla bilən vergi yükü həddinin kəmiyyət xarakteristikalarını nəzərə almaq lazımdır.

Vergitutmanın kifayətliliyinin kəmiyyət göstəriciləri iki qrupa bölünür:

Birinci qrup göstəricilərə bir təsərrüfat subyektinə düşən vergi yükünün səviyyəsi aid edilə bilər. Bu göstəricilər vergi ödəyicilərinin kateqoriyaları (müəssisə və təşkilatlar, fiziki şəxslər, fərdi sa-

hibkarlar) üzrə hesablanır. Müəssisə və təşkilatlar sahələr, vergitutmanın və xərclərin sahə xüsusiyyətlərindən asılı olaraq ölçülər (maliyyə-sənaye qrupları, kiçik müəssisələr), həmçinin kiçik müəssisələrin, filial və struktur bölmələri olan müəssisələrin vergiyə cəlb edilməsi üzrə təsnif olunur.

Vergitutmanın buraxıla bilən səviyyəsi müəssisənin maliyyə vəziyyətindən asılıdır, ona görə də onun səviyyəsinin çoxlu sayda variantlarından asılı olaraq vergi yükünün hesablanmasının müxtəlif üsulları ola bilər. Bununla əlaqədar kiçik, orta və iri müəssisələrin gəlirlərinin səviyyəsindən asılı olaraq onların mənfəətinin vergitutmanın progressiv dərəcələrlə vergitutmaya cəlb edilməsindən istifadə etmək məqsədəuyğundur.

İkinci qrup göstəricilərə regionun vergi potensialı, vergi yükü və region büdcəsinin təmin olunma səviyyəsi aid edilir. Bu göstəricilərdən asılı olaraq regionlar zəngin, çox zəngin, yoxsul, çox yoxsul və həddindən artıq yoxsul iqtisadi zonalar kimi təsnifləşdirilir. Təhlilin aparılması zamanı kifayətliliyin qeyd olunan kəmiyyət göstəricilərini müqayisə etmək lazımdır (vergi ödəyiciləri üzrə orta kateqoriyalı, Azərbaycan Respublikası üzrə orta sahə və konkret region üzrə)

Regionların inkişafının proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması zamanı orta respublika göstəriciləri ilə müqayisədə regional göstəricilərin artımını (azalmasını) nəzərə almaq lazımdır. Həddindən artıq yoxsul regionlara iqtisadi təhlükəsizliyin buraxıla bilən son göstəricilərindən aşağı xarakteristikalara malik olan regionlar aid edilməlidir.

Keyfiyyət xarakteristikaları vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyini əks etdirir. Bunlara makroiqtisadi göstəricilər aid edilir. Verilənlərin müqayisə edilməsi üçün 1 nəfərə düşən mütləq göstəricilərdən, həmçinin indeks göstəricilərindən istifadə etmək məqsədəmüvafiqdir.

Vergitutma səviyyəsinin keyfiyyət göstəricisi kimi iqtisadi artım (azalma) göstəriciləri, regionlar və bütövlükdə ölkə üzrə makroiqtisadi göstəricilərin mənfə və müsbət tendensiyaları çıxış edir.

Onlar vergitutmanın sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinə təsirinin nəticələrini əks etdirir.

Vergitutmanın istehsalın, istehlakın və yığımın həcminə, investisiyaların, tələb və təklifin dinamikasına təsirinin təhlili zamanı keyfiyyət göstəricilərini sahə və vergi ödəyicilərinin kateqoriyaları üzrə orta respublika göstəriciləri ilə müqayisə etmək lazımdır.

Vergitutma səviyyəsinin yüksəlməsinə (azalmasına) aşağıdakı göstəricilərin qarşılıqlı nisbəti həssas reaksiya verir:

- əhalinin 1 nəfərinə düşən gəlir və yaşayış minimumunun səviyyəsi;

- 1 nəfərə düşən orta əmək haqqı və yaşayış minimumunun səviyyəsi;

- əhalinin əmanətləri və xərcləri, əhalinin ümumi xərclərinin həcmində vergilərin ödənilməsinə yönəldilən vəsaitlərin payı.

Vergilərin müəssisələrin və dövlətin maliyyə vəziyyətinə təsirini aşağıdakı göstəricilər müəyyənləşdirir: mənfəət və zərərlə işləyən müəssisələrin sayı, investisiyaların həcmi, vergi potensialının və vergi daxilolmalarının həcmi, vergilər üzrə borcların məbləği, büdcə ilə və büdcədən kənar fondlarla hesablaşmalara yönəldilən xərclərin ümumi xərclərdə xüsusi çəkisi. Vergilərin elastiklik əmsali isə ümumiləşdirici göstəricisi kimi çıxış edə bilər.

Regionun büdcəsinin təmin olunması təkcə vergitutma bazasından deyil, həm də vergilərin yığılması səviyyəsindən asılı olduğuna görə regionda vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyinin daha dəqiq qiymətləndirilməsi üçün onun vergi fəallığı indeksi müəyyən edilməlidir. Hazırda respublikamızda vergi intizamının səviyyəsi nisbətən qənaətbəxşdir. Son illərdə vaxtında təqdim edilən gəlir və mənfəət vergilərinin bəyannamələrinin payı 80-90% təşkil edir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafının vergi tənzimlənməsini praktiki olaraq təhlil etmək üçün regionlar üzrə vergi potensialını hesablamaq və vergitutmanın regionların iqtisadiyyatına təsirini qiymətləndirmək lazımdır.

Obyektiv regionlararası müqayisələrin aparılması üçün regionlar üzrə 1 nəfərə düşən vergi potensialının hesablanması təklif

olunur. Regionlar üzrə vergi potensialı indeksləri orta ölkə göstəricisinə nisbəti kimi müəyyən edilir.

Respublikamızda ÜDM-in regionlar üzrə statistik qiymətləri hesablanmadığına görə regionların vergi potensialı göstəricilərini müqayisə etmək mümkün olmamışdır. Lakin məlumdur ki, vergi daxilolmaları ÜDM-in həcmi ilə düz mütənasibdir. Bu mənada iqtisadi zonalar üzrə 1 nəfərə düşən faktiki vergi daxilolmalarını bir-biri ilə müqayisə etmək olar [12]. Bunun üçün regionun müvafiq göstəricisi orta ölkə göstəricisi ilə müqayisə edilir (cədvəl 5.3.1). Hesablamalar 2 saylı əlavədə verilmişdir.

Cədvəl 5.3.1.

Azərbaycan Respublikasının regionları üzrə vergi potensialının hesablanmış qiymətləri

S/N	İqtisadi rayonların adı	İllər			
		1999	2000	2001	2002
1	Abşeron	3,309	3,423	3,475	3,504
2	Gəncə-Qazax	0,186	0,127	0,110	0,091
3	Şəki-Zaqatala	0,145	0,096	0,079	0,063
4	Lənkəran	0,090	0,068	0,055	0,050
5	Quba-Xaçmaz	0,156	0,094	0,073	0,067
6	Aran	0,155	0,111	0,084	0,071
7	Yuxarı Qarabağ	0,014	0,013	0,017	0,014
8	Kəlbəcər-Laçın	0,010	0,009	0,017	0,013
9	Dağlıq Şirvan	0,105	0,072	0,057	0,053
10	Naxçıvan	0,234	0,197	0,168	0,183
Ölkə üzrə		1,0	1,0	1,0	1,0

Təhlil göstərir ki, Abşeron iqtisadi zonası istisna olmaqla, bütün digər regionlarda vergi potensialının kəmiyyəti orta ölkə göstəricisindən dəfələrlə aşağı olmuşdur. Eyni zamanda, Abşeron iqtisadi rayonundan başqa, bütün digər regionlarda təhlil olunan dövr ərzində vergi potensialı indeksinin qiyməti kəskin şəkildə azalmaya doğru meyl etmiş və bir sıra regionlarda bu azalma hət-

ta 40-60 % təşkil etmişdir. Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi zonalarında vergi potensialı əmsalının kəmiyyətinin aşağı olması məlum hadisələrlə bağlıdır. Lakin digər regionlarda vergi potensialının kəmiyyətinin getdikcə kəskin şəkildə aşağı düşməsi həmin rayonlarda mövcud potensialdan səmərəli istifadə olunmadığını göstərir. Lakin ölkə Prezidenti tərəfindən təsdiq edilmiş regionların inkişafının Dövlət Proqramında nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi bu tendensiyanın aradan qaldırılmasına gətirib çıxaracaqdır.

Dövlət büdcəsinin vergi gəlirlərinin əsas müəyyənedici iqtisadi amillərə nisbətən elastiklik əmsalları vergi tənzimlənməsinin səmərəlilik göstəriciləri sayılır. Tətbiqi hesablamalarda büdcənin vergi gəlirlərinin ÜDM-ə nisbətən elastiklik əmsalları dikret formada aşağıdakı kimi hesablanmışdır:

$$k = \frac{I_{vg} / I_{in}}{I_{UDM} / I_{df}}, \quad (5.3.1)$$

burada I_{vg} - cari qiymətlərlə dövlətin vergi gəlirlərinin artım indeksi; I_{in} - inflyasiyanın səviyyəsi; I_{UDM} - cari qiymətlərlə ÜDM-in artım indeksi; I_{df} - ÜDM-in deflyator indeksidir.

Azərbaycan Respublikasının 1996-2003-cü illər üzrə statistik məlumatlarının təhlili göstərmişdir ki, 1996-cı ildə büdcənin vergi gəlirlərinin artım tempinin ÜDM-in artım tempindən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olması (31,3 dəfə) növbəti illərdə milli iqtisadiyyat üçün ağır nəticələrə səbəb olmuşdur. Belə ki, 1998-ci ildə vergi daxilolmalarının məbləği kəskin azalmışdır.

Ayrı-ayrı vergilər və büdcənin cəmi vergi daxilolmaları üzrə elastiklik əmsallarının qiymətləri cədvəl 5.3.2-də verilmişdir (Əlavə 3, cədvəl Ə-3.1, Ə-3.2).

Cədvəl 5.3.2

**Azərbaycan Respublikasında büdcə sisteminin vergi gəlirlərinin
ÜDM-ə nisbətən elastikliyi əmsalları**

Göstəricilərin adı	İllər							
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Əlavə dəyər vergisi	127,4	3,6	2,3	2,7	1,7	3,1	2,7	1,5
Aksizlər	77,2	1,0	-5,8	4,1	-0,3	39,0	-2,3	-1,8
Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi	14,6	-5,2	-2,5	3,0	6,1	-0,8	2,1	1,4
Mədən vergisi	-5,3	114,4	-4,7	1,7	3,4	-0,7	0,2	0,8
Torpaq vergisi	-2,2	58,4	1,2	11,7	-2,0	5,4	-1,7	1,9
Əmlak vergisi	-68,4	412,3	0,04	17,6	1,7	0,3	5,3	2,3
Dövlət büdcəsinin cəmi vergi gəlirləri	31,1	-0,8	-1,2	3,2	2,0	1,9	1,4	1,3

1996-2003-cü illər üzrə aparılmış təhlil göstərmişdir ki:

- 2002-2003-cü illərdə büdcənin vergi daxilolmalarının artım tempi ÜDM-in artım tempinə nisbətən uyğun olmuş (hər iki il üzrə elastiklik əmsalının qiyməti 1,3-1,4 təşkil etmişdir), 1997-1998-ci illərdə bu nisbət aşağı, 1996-cı və 1999-2000-ci illərdə isə əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olmuşdur;

- 1996-1997-ci illərdə olan əhəmiyyətli vergi yükü növbəti ildə vergi daxilolmalarının kəskin azalmasına səbəb olmuşdur (1997-1998-ci illərdə elastiklik əmsalının qiymətinin mənfi işarəli olması vergi daxilolmalarının həcmnin müvafiq əvvəlki illərə nisbətən azalmasını göstərir);

- təhlil olunan bütün dövr ərzində ƏDV üzrə elastiklik əmsalı daha yüksək (1-dən böyük) olmuşdur;

- 1999-2000-ci və 2002-2003-cü illərdə mənfəət vergisinin artımı ÜDM-in artımını üstələmişdir;

- son iki ildə əmlak vergisinin artım tempi ÜDM-in artım tempindən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olmuş və elastiklik əmsalının qiyməti uyğun olaraq 5,3 və 2,3 təşkil etmişdir.

1996-2003-cü illər üzrə fiziki şəxslərin gəlir vergisinin əhalinin pul gəlirlərinə nisbətən elastikliyi əmsalının təhlili göstərir ki, 1999-cu il istisna olmaqla, baxılan bütün dövr ərzində, əhalinin vergiyə cəlb olunma səviyyəsi onların ödəmə qabiliyyətinə uyğun olmamışdır (cədvəl 5.3.3) (Əlavə 5, cədvəl Ə-5.5).

Cədvəl 5.3.3

Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin əhalinin pul gəlirlərinə görə elastikliyi əmsalının hesablanması

Göstəricilərin adı	İllər							
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin əhalinin pul gəlirlərinə nisbətən elastikliyi əmsalı	2,54	2,00	1,85	0,88	0,36	-0,11	1,47	2,94

Ümumiyyətlə, aparılan müqayisəli təhlil nəticəsində ölkənin regionları üzrə vergi yükünün qeyri-bərabər paylanması aşkar edilmişdir. Bunun nəticəsində də regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsində differensasiya getdikcə güclənmişdir.

Vergi qanunvericiliyində dəyişikliklər planlaşdırılarkən vergilərin artırılması (aşağı salınması) zamanı analoji situasiyada vergi ödəyicilərinin davranışı barədə alınan məlumatlar nəzərə alınmaqla iqtisadi nəticələrin proqnozunu həyata keçirmək və onları perspektivə ekstrapolyasiya etmək lazımdır.

İndikatorların daimi monitorinqi vasitəsilə müəyyən edilmiş kriterilərin gözlənilməsi vergi alətlərinin tətbiqinin optimal variantının müəyyən edilməsinə və regionların sosial-iqtisadi inkişafının vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyinin təmin olunmasına imkan verəcəkdir.

Fəsil VI. Fiskal tənzimləmə sistemi tədqiqatlarının nəzəri və metodoloji əsasları

6.1. Fiskal tədqiqatların kateqoriya aparatı və model alətləri

Vergilərin istehsalın dinamikasına təsiri nəticəsində yaranan effektləri təhlil edərkən iqtisadi artımın qısamüddətli və uzunmüddətli aspektlərdə araşdırılması nəzərdə tutulur. Qısamüddətli təhlil çərçivəsində vergilərin makroiqtisadi mühitin formalaşmasına operativ (bir il müddətinə) təsiri tədqiq edilir. Uzunmüddətli aspektdə isə fiskal sistemin iqtisadi agentlərin çoxsaylı təkrar istehsal imkanları üçün şəraitin müəyyən edilməsinə baxılır.

Əvvəlcə vergilərə və vergitutma nəzəriyyəsinə həsr edilmiş müasir tədqiqat metodları üzərində qısa dayanacaq.

Vergi sisteminin iqtisadi funksiyalarından onun stimullaşdırıcı, tənzimləyici və fiskal funksiyaları fərqləndirilir. Stimullaşdırıcı funksiya elə bir fiskal şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur ki, bu zaman müəssisələr material, əmək və maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyini yüksəltməklə, dövlət üçün iqtisadi cəhətdən faydalı olan istiqamətdə fəaliyyət göstərməyə maraqlı olurlar. Tənzimləyici funksiya iqtisadiyyatın proporsiyalarının (istehlakla yığım, mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş kapital qoyuluşları arasında milli iqtisadiyyatın optimal sahə strukturunun formalaşdırılması və s.) gözlənilməsi məqsədi ilə iqtisadi agentlərin gəlirlərinin paylanmasına yönəldilmişdir. Fiskal funksiya isə dövlət büdcəsinin nəzərdə tutulan həcmdə gəlirlərinin formalaşmasına cavab verir.

Dinamik iqtisadi konyunktura ilə vergi sisteminin qarşılıqlı əlaqəsi həmçinin əks əlaqəyə də malikdir. Bu da baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmaqla sonuncunun dəqiqləşdirilməsini zəruri edir və fiskal siyasəti fəallaşdırır. Öz növbəsində fiskal siyasət isə verilən meyarları təmin edən və vergi sisteminin funksiyalarının həyata keçirilməsi məqsədi ilə onun optimallaşdırılması üzrə dövlət tərəfindən qəbul edilən tədbirlər kompleksidir.

Fiskal sistemin səmərəliliyini müxtəlif mövqelərdən: iqtisadi subyektlərin (vergi ödəyicilərinin) və dövlətin mövqelərindən qiymətləndirmək mümkündür. Hüquqi və fiziki şəxslərin nöqtəyi-nəzərindən fiskal siyasətin qiymətləndirilməsi heç bir elmi maraq kəsb etmir, belə ki, burada çox primitiv və düzxətli məntiq hökm sürür: vergilər nə qədər çox ödənilsə, vəziyyət də bir o qədər pisləşəcəkdir [21]. Dövlətin nöqtəyi-nəzərindən fiskal siyasətin qiymətləndirilməsi zamanı təhlilin aşağıdakı aspektləri mümkündür: qısamüddətli və uzunmüddətli aspektlərdə modifikasiya edilmiş vergi sistemi vasitəsi ilə iqtisadi sistemin istehsal fəallığına təsir edən fiskal siyasətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və həmçinin dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin təmin olunması. Azərbaycanın keçid dövrünün iqtisadiyyatına münasibətdə fiskal siyasət üçün həmçinin onun səmərəliliyinin şərtlərinin müəyyən edilməsi də zəruridir.

Vergi sisteminin optimallaşdırılması vergi siyasətində müxtəlif yanaşmalardan istifadəni nəzərdə tutur. Onların içərisində xüsusilə də keyfiyyət və kəmiyyət yanaşmalarını qeyd etmək olar. Keyfiyyət yanaşması vergi qanunvericiliyinin nizamlanması və təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Lakin vergilərin tutulması mexanizminin özünün dəyişdirilməsi üçün bütün mühasibat uçotu sisteminin yenidən qurulmasına yönəldilmiş bu yanaşma makrotəhlil metodlarını nəzərdə tutmur. Bunun əksinə olaraq vergi sisteminin optimallaşdırılmasının kəmiyyət metodu fəaliyyətdə olan fiskal mexanizm çərçivəsində vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsinə yönəldilmişdir. Aydınır ki, o həm ayrı-ayrı vergilərin dərəcələrinin, həm də hüquqi və fiziki şəxslər üçün məcmu vergi yükünün kəmiyyətinin optimallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Burada və sonradan latın hərfi $t(t \in [0;1])$ ilə işarə olunan məcmu vergi yükü dedikdə, adətən bir il ərzində müəssisə üçün, yaxud bütün iqtisadiyyat miqyasında ümumi buraxılış həcmində (ÜDM) vergi ödəyicilərin payı başa düşülür [21].

Kəmiyyət yanaşması mövcud vergitutma sisteminin kardinal dəyişməsinə nəzərdə tutmur və mahiyyətinə görə yalnız fiskal parametrlərin kəmiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsinə yönəldilmişdir. Aydınır ki, dövlət tənzimləmə sisteminin təkmilləşdirilməsi isti-

qamətləri mikro- və makroiqtisadi metod və modellərin geniş spektrinin tətbiqini nəzərdə tutur.

Müasir elmi ədəbiyyatda istifadə olunan milli vergi sistemlərinin tədqiqinin kəmiyyət yanaşmalarının metodiki bazası üzərində qısaca dayanaq. İki istiqamətdə - optimallaşdırma və deskriptiv - aparılan analitik modelləşdirmə geniş yayılmışdır. Optimallaşdırma ideologiyası bazasında qurulan analitik modelləşdirmə dövlətin fiskal siyasətinin və müəssisələrin istehsal fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi kriteriləri birmənalı olmadığına görə iqtisadi təhlilə subyektivlik elementlərini daxil edir. Deskriptiv konstruksiyalar isə özlərinin məqsədli neytrallığı ilə fərqlənirlər və ona görə də o, birinci qarşısında müəyyən üstünlüklərə malikdir. Xüsusilə də rus iqtisadçıları A.Q.Kulikov və İ.P. Pavlov tərəfindən təklif olunan qrafiki metodu fərqləndirmək mümkündür [64]. Lakin bu tədqiqatın subyektiv olması və praktiki əhəmiyyət kəsb edən nəticələrinin olmaması onu yalnız nəzəri-metodiki baxımdan maraqlı edir.

Analitik tədqiqatlar iqtisadi effektlərin müxtəlif aspektlərinin tədqiqini əhatə edir. Onların kombinasiyası isə bu və ya digər şəkildə hər bir model üçün vizit kartı olur. Məsələn, modelləri iqtisadi təhlilin səviyyəsinə görə iki qrupa bölmək olar. Birinci tədqiqat qrupunda sistemin təsvirinin makroiqtisadi yanaşmasına baxılır [53; 77]. Ayrıca təsərrüfat subyektləri üçün alınan nəticələr bütün iqtisadi agentlər üçün eksrtapolyasiya edilir, bununla da aparılan təhlilin zəruri ümumilik dərəcəsi əldə olunur (mikro-makro modellər). İkinci qrupda prinsipal olaraq aqreqasiya edilmiş konstruksiyalar istifadə olunur, bu da iqtisadiyyatın daxili strukturunu araşdırmadan makroümumiləşdirmələr aparmağa imkan verir [26; 69; 78]. Eyni bir model çərçivəsində mikro- və makroeffektlərin təhlilinin sintezinə (birləşdirilməsinə) təşəbbüslər, adətən az səmərəli olur.

Fiskal məsələlərin makroiqtisadi qoyuluşu məcmu vergi yükü anlayışından istifadənin zəruriliyinə gətirib çıxarır (vergi sisteminin aqreqasiya olunmuş variantı), bu da avtomatik olaraq proporsional vergini nəzərdə tutur. Proqressiv, yaxud reqressiv vergitutma prinsipləri üzrə qurulmuş mürəkkəb fiskal sistemlərə münasibətdə

məcmu vergi yükü istifadə olunduqda, problem dərhal özünü büruzə verir. Bir sıra tədqiqat işlərində müəlliflər konkret vergilərin dərəcələri ilə araşdırmaların aparılmasına üstünlük verirlər [69; 77].

Obyekt üzərində müşahidənin davam etmə müddətinə görə modellər qısamüddətli və uzunmüddətli effektləri təhlil edir. Bununla belə, eyni bir model sərçivəsində qısamüddətli və uzunmüddətli təhlilin uyğunlaşdırılması kifayət qədər mürəkkəb olur və təsadüfi hallarda həyata keçirilə bilər. Vaxt amilinə həmçinin prinsipial olaraq bir-biri ilə uzlaşmayan iqtisadi effektlər araşdırılan statik və dinamik xarakterli modellər də bağlıdır.

Vergitutma nəzəriyyəsi üzrə qərb iqtisadi elminin topladığı nəzəri və praktiki təcrübə o qədər böyükdür ki, oradakı tematik ana xətti və nəticələri müəyyən etmək böyük çətinlik yaradır. Öz növbəsində vergitutma nəzəriyyəsinin sistemləşdirilməsi E. Atkinson və C. Stiqliç tərəfindən onların “Dövlət sektorunun iqtisadi nəzəriyyəsi üzrə mühazirələr” fundamental əsərində uğurla aparılmışdır [38]. Xüsusi növ ensiklopediya olan bu əsərdə Q.Beker (G.Becker), F.Fişer (F.Fisher), C.Xiks (J.Hicks), P.Samuelson (P.Samuelson), R.Solou (R.Solow), C. Stiqler (G.Stigler) və bir sıra digər iqtisadçıların tədqiqatları toplanılmış və sistemləşdirilmişdir. Sanballı bibliografiyaya malik olan bu elmi icmal iqtisadi təhlildə dövlətin vergi sisteminin öyrənilməsi ilə məşğul olan müstəqil istiqamət haqqında danışmağa imkan verir. Lakin bu əsərdə də bir sıra kifayət qədər vacib məsələlərə, məsələn, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə də rast gəlinən vergilərin ödənilməsindən yayınma barədə problemlərə aydınlıq gətirilməmişdir. Qeyd edilməlidir ki, müəssisələr və fiziki şəxslər üçün vergi yükünün hər hansı optimal səviyyəsinin mövcudluğu ideyasının özü barədə “Mühazirələr”də, ümumiyyətlə, heç nə vurğulanmır, lakin baxmayaraq ki, ideyanın özü üzdədir. Yalnız bu əsər işıq üzü gördükdən bir qədər sonra 1979-cu ildə ABŞ-da vergi islahatları və Laffer əyrisi konsepsiyası barədə geniş müzakirələr aparılmağa başlandı.

Müəlliflər “Biz ABŞ-da, Kanadada, Qərbi Avropada olan müasir qarışıq kapitalist iqtisadi sistemləri ilə məşğul oluruq” deyə qeyd edirlər [38, səh. 17]. Dövlət inzibati müdaxilələrə nisbətən iq-

tisadi vasitələrə üstünlük verməklə ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi üzrə alətlərin geniş diapazonuna malikdir [38]. “Mühazirələr”də dövlətin vergi siyasətinin təsiri nəticəsində ev təsərrüfatlarının və müəssisələrin davranışının mikroiqtisadi təhlilinə geniş yer ayrılır. Vergitutma sahəsində əsas problem vergi ağırlığının vergi ödəyiciləri arasında ədalətli paylanması və dövlət büdcəsinə daxil olan vergi ödənişlərinin xərclənməsinin dövlət siyasəti sayılır.

Bu tədqiqatdan sonra elmi ədəbiyyatda vergitutma məsələləri ilə bağlı daha çox sayda tədqiqat işləri yarandı. Buradan da fiskal problemlər üzrə əldə olunan biliklərin sistemləşdirilməsinin, nəticələrin ümumiləşdirilərək birləşdirilməsinin yeni tədqiqatlara nisbətən daha böyük əhəmiyyətə malik olması mümkün ola bilər, ona görə ki, bu sahədə yeniliklərin olması ehtimalı elə də böyük deyildir.

Vergitutma nəzəriyyəsi üzrə rus iqtisadçılarının apardığı tədqiqatların fərqləndirici xüsusiyyətlərini qeyd edək. Rusiya Federasiyası üçün vergi sisteminin makroiqtisadi aspekti; vergi sisteminin ÜDM-ə və ölkə büdcəsinin gəlir hissəsinə necə təsir etməsi məsələsi zəruri olaraq qalır. Həmçinin qərb iqtisadçıları qarşısında iqtisadi böhran şəraitində fiskal tənzimləmə problemlərinin kəskin durmadığına baxmayaraq köhnə postsovet məkanı ölkələri üçün bu məsələ hələ də öz aktuallığını saxlayır. Bundan başqa, rus alimlərinin apardığı tədqiqatlar daha çox dərəcədə müəssisələrin problemlərinə yönəldilmiş, ev təsərrüfatları isə bir qədər diqqətdən kənar qalmışlar. Fiziki şəxslərin vergitutma problemlərinə həsr olunan yeganə tədqiqat işi L.E.Sokolovskinin məqaləsidir [77]. Burada gəlir vergisi müəllif tərəfindən hərtərəfli olaraq araşdırılır. Beləliklə, bir-birinə yaxınlaşmağa meyl etməyən köhnə postsovet məkanı və qərb vergi nəzəriyyələrinin müxtəlif planlı və fərqli baxışlı olmasını görmək elə də çətin deyildir. Metodiki nöqtəyi-nəzərdən keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin iqtisadiyyat elmində aparılan tədqiqatların instrumentarisinə tələblər hələ də müəyyən edilməmişdir.

Vergilərin istehsalın dinamikasına və fiskal ödənişlərin həcmi-nə bilavasitə təsirini tədqiq etməzdən əvvəl biz vergi dərəcələrinin dəyişməsi zamanı vergi yükünün yenidən paylanması haqqında məsələni tədqiq edəcəyik. Fikrimizcə, bu problemin araşdırılması

çox vacibdir, ona görə ki, onun həllinə təşəbbüslər edildikdə, vergi yükünün müxtəlif növlü kritik kəmiyyətlərinin mövcudluğu aşkarlanır, bu da dövlətə səmərəli vergi siyasətini aparmağa kömək edir və iqtisadiyyatın sektorlarının inkişafının optimal proporsiyalarını təmin edir.

L.E.Sokolovski digər bir tədqiqat işində müəssisənin mənfəətini maksimallaşdıran analitik optimallaşdırma modellərindən istifadə etməklə əlavə dəyər vergisinin nümunəsində vergi yükünün müəssisə, istehlakçı və dövlət arasında paylanması məsələsini araşdırır [78]. Hesablanma nöqtəsi kimi müəllif tələbin qiymətə görə elastikliyindən istifadə edir. Tələb qiymətə münasibətdə elastik olmadıqda, müəssisə rahatlıqla büdcəyə ödədiyi vergi ödənişlərinə görə kompensasiyanı məhsulun qiymətinə aid edə bilər. Belə vəziyyətdə vergi ağırlığı istehlakçının üzərinə düşür. Əgər tələbin qiymətə görə elastikliyi mənfəət kəmiyyəti olarsa, onda istehsalçı üçün ƏDV üzrə vergi yükünün istehlakçının üzərinə qoyulması həmişə səmərəli olmayacaqdır. Vergi ödənişlərinə görə tam kompensasiyanı məhsulun qiyməti üzərinə əlavə etməklə müəssisə istehlakçı üçün buraxılış qiymətini yüksəldir, bu da öz növbəsində məhsula olan tələbin azalmasını yaradacaqdır. L.E.Sokolovskinin tədqiqatı müəssisənin iki mümkün alternativ davranışı ilə məhdudlaşır: ya ƏDV üzrə kompensasiyanın tam məbləğini məhsulun qiymətinə daxil edir və istehsalın həcmi azaldır, yaxud da özünün məhsuluna olan tələbi yüksəltmək məqsədi ilə malın qiymətini müəyyən bir səviyyəyə qədər aşağı salır. Hər iki variant üçün istehsalçıda ƏDV ağırlığını yaranan mənfəət itkiləri analitik şəkildə göstərilmişdir. Birinci halda bu tələbin səviyyəsinin azalması və istehsal həcmi məhdudlaşdırılması, ikinci halda isə məhsulun buraxılış qiymətinin aşağı düşməsi və material resurslarına qiymətlərin dəyişməməsi səbəbindən baş verir. Lakin bu itkilər təkcə müəssisələr üçün deyil, eyni zamanda, həm də büdcə üçün yaranır. Kifayət qədər elastik tələb olmaqla istehsal həcmi aşağı düşməsi nəticəsində büdcə daxilolmaları da azalır [78, səh 586]. Bu isə o deməkdir ki, elastik tələb situasiyasında ƏDV ağırlığı təkcə istehlakçıların deyil, həmçinin istehsalçıların və büdcənin də üzərinə düşür.

Makrosəviyyədə vergi yükünün paylanması məsələləri V.A.Ko-lemayev tərəfindən də araşdırılmış və iqtisadiyyatın üç sektorlu modeli təklif olunmuşdur [61]. İlkin (material) sektor əmək əşyaların (bir istehsal tsiklində istifadə olunur) istehsal edir, ikinci (fond yaradıcı) sektor əmək vasitələrini (çoxlu sayda istehsal tsikllərində tətbiq olunur) hazırlayır, üçüncü (istehlak) sektoru isə istehlak əşyalarına cavabdehdir [61, səh. 60]. Bu model çərçivəsində müəllif aşağıdakı məsələləri araşdırır: iqtisadiyyatın fiskal “yüklənməmiş”, yaxud izafi vergitutmaya məruz qalmış sektorlarının müəyyən edilməsi və vergilərin dəyişməsinin ayrı-ayrı sektorlarda istehsalın həcminə və onlar tərəfindən buraxılan məhsulun qiymətinə təsirinin qiymətləndirilməsi. Fiskal, istehsal və qiymət nöqtəyi-nəzərindən sektorların vəziyyətinin dəyişməsi indikatoru kimi onlar (sektorlar) arasında investisiyaların paylanması balansı götürülmüşdür. İnvestisiyaların strukturunda dəyişiklikləri sektorlarda baş verən metamorfозalar müəyyən edir [61, səh. 197].

Baxılan bütün tədqiqatlar birbaşa, yaxud dolay olaraq son vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsi məsələsinə toxunur. Bu problemin həllində estafet A. Laffer konsepsiyasına verilir ki, onun da geniş şəkildə nəzərdən keçirilməsi növbəti paraqrafın predmetini təşkil edir.

6.2. Laffer əyrisi konsepsiyası və qısamüddətli iqtisadi artım tədqiqatlarında onun modifikasiyaları

Ənənəvi Laffer konsepsiyasının qısamüddətli iqtisadi artımla qarşılıqlı əlaqəsinə şübhə ilə yanaşan tərəfdarlarının mümkün etirazlarını qabaqlamaq məqsədilə bir sıra qeydləri edək.

Həqiqətən də vergi yükünün dəyişməsindən alınan iqtisadi səmərəni müəyyən etmək üçün zaman laqını nəzərə almaq lazımdır. Məsələ burasındadır ki, t_0 zaman anında həyata keçirilən vergi islahatları nəticəsində t_0 t anında fiskal yığımların, yaxud məhsul buraxılışı həcminin planlaşdırılan kəmiyyət almasının şərtləndirən t zaman müddətinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Biz makrosəviyyədə vergi yükü üçün Laffer əyrisi üzərində əyilmə nöqtələrinin kəmiyyətinin analitik və empirik tapılması məsələsini həll edirik. Təhlil olunan intervalın uzunluğu 1 ildir. Bununla belə bu nöqtələrin kəmiyyəti təkcə mövcud fiskal ağırlığın səviyyəsindən deyil, həm də makroiqtisadi mühitin qiymət, konyunktur və texnoloji kimi digər parametrlərindən asılıdır.

Vergilərin fiskal və tənzimləyici funksiyaları dövlətin artan maliyyə tələbatları ilə sahibkarların maraqlarının toqquşması nəticəsində bir-birinə münasibətdə ziddiyyətli xarakter daşıyır. İqtisadi artım və büdcənin balanslaşdırılması - dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyi nöqtəyi-nəzərindən iqtisadiyyatın fəaliyyətinin optimal rejimini təmin edir. Lakin praktika göstərir ki, bu şərtlərin eyni zamanda yerinə yetirilməsi çox az hallarda mümkün olur.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı əksər ölkələrdə hökumət balanslaşdırma aparmağa məcburdur. Əgər prioritet kimi büdcənin rifahı götürülərsə, bu halda vergi yükünün artırılması nəticəsində müəssisələrin təkrar istehsal imkanları və işgüzar fəallığı məhdudlaşdırılmaqla iqtisadi artım sıxışdırılır. Beləliklə, qısamüddətli planda əldə olunan fayda perspektivdə ciddi problemlər yarada bilər.

Dövlət vergi ağırlığının azaldılması yolu ilə iqtisadi yüksəlişi stimullaşdırmaqla, onun yüksəlişini özü üçün məqsəd seçdiyi vəziyyətdə büdcə gəlirlərinin bir hissəsini itirməyə başlayır ki, bu da cari planda demokratik dövlətin sosial siyasətinin aparılmasına özünün mənfi təsirini göstərir. Lakin perspektivdə istehsalın artımı vergitutma bazasını genişləndirə bilər və büdcə tərəfindən alınmayan gəlirlər bir müddətdən sonra kompensasiya ediləcəkdir. Bu zaman fiskal daxilolmaların ümumi həcmi artacaqdır. Beləliklə, qısamüddətli planda dövlətin büdcə maraqları sahibkarların uzunmüddətli istehsal məqsədlərinə münasibətdə ziddiyyət təşkil edir.

1974-cü ildə Amerika iqtisadçısı A.Laffer sonradan onun adı ilə adlandırılan bir hipotetik əyrini təklif etdi. Müasir elmi ədəbiyyatda bu əyrinin interpretasiyasının bir neçə variantı vardır. Məsələn, C.Vanniski ilkin mənbəyə istinad edərək qeyd edir ki, Laffer konsepsiyasının ilkin xülasəsi aşağıdakı kimi olmuşdur: “həmişə vergi dərəcəsinin eyni bir vergi daxilolmaları səviyyəsi yara-

dan iki müxtəlif dərəcəsi mövcuddur”. Lakin digər variantlar da vardır. Bir sıra müəlliflər “gəlirə vergi dərəcəsi - istehsalın artımına stimül” koordinat müstəvisində müəssisələrin istehsalın genişləndirilməsinə maraqlılığının verginin dərəcəsiindən parabolik şəkildə asılılığını əks etdirən “Laffer əyrisi” haqqında tədqiqat aparmışlar [37].

Rus iqtisadçıları L.E.Sokolovski və E.V.Balaçki “Laffer əyrisi”nə sıfırdan 100 faizə qədər olan intervalda vergi dərəcəsinin müəyyən səviyyəsində dövlətin vergi gəlirlərinin maksimal olması barədə məntiqi fərziyyə kimi baxırlar [44; 77]. Elmi ədəbiyyatda Laffer əyrisinə bu cür baxış, yanaşma üstünlük təşkil edir.

Göstərilən məlumatların müxtəlif mövqelərdən interpretasiyası (izah edilməsi) mahiyyətində görə təklif nəzəriyyəsi tərəfdarlarının baxışlarını əks etdirir ki, bu da Laffer əyrisinin nəzəri əsasını təşkil edir. Təklif nəzəriyyəsinə müvafiq olaraq böhran şəraitində vergi dərəcələrini bir qədər aşağı salmaq məqsədəuyğundur. Bu da işgüzar fəallığın genişləndirilməsinə, istehsalın və vergi daxilolmalarının artımına imkan yaradacaqdır [38].

Laffer əyrisi ötən əsrin 80-ci illərində ABŞ-ın vergi islahatlarının elmi-ideyalı əsaslandırılması kimi çıxış etmişdir. Bu islahatlar prezident C.Karterin komandasından miras qalan büdcə kəsirini azaltmaq məqsədi ilə R.Reyqan administrasiyası tərəfindən həmin nəzəriyyə (ideya) əsas götürülərək aparılmışdır. Laffer əyrisini əsas tutaraq “vergi yükü - vergi ödəmələri” koordinat sistemində Amerika iqtisadiyyatının qeyd olunan əyrinin azalan hissəsində olması fikrinə gəlmişlər. Hazırda bu fikirləri təsdiq edən və həmin vaxtlarda aparılan hər hansı bir elmi iş, empirik tədqiqat məlum deyildir.

Qeyd olunanlara baxmayaraq prezident R.Reyqanın təşəbbüsü ilə ABŞ-da fərdi gəlir vergisinin maksimum dərəcəsinin 1980-ci ildəki 70 %-dən 1988-ci ildə 28 faizədək azalmasına imkan verən iki blokdan ibarət (1981-ci və 1986-cı illərdə) vergi qanunvericiliyinə dəyişikliklər qəbul edilmişdir. Əgər nəzərə alsaq ki, 80-ci illərdə ABŞ-ın federal büdcəsinin gəlirlərinin strukturunda fərdi gəlir vergisindən daxilolmaların payı 45 % hüdudlarında təşkil etmişdir, onda belə bir addımı hətta radikalından daha artıq hesab etmək olar [52].

Tarixən R.Reyqanın vergi islahatları qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmamış və Laffer konsepsiyası özünün işləmə qabiliyyətini Amerika iqtisadiyyatı təmsalında təsdiq etməmişdir. S.V.Qardaş qeyd edir ki, ötən əsrin səksəninci illərində ABŞ-da balansaşdırılmamış büdcənin olmasının əsas səbəbi, hərbi məqsədlərə yönəldilən xərclərin kəskin artımı (beş ildə təxminən 2 dəfə) fonunda federal maliyyə sisteminin idarə edilməsinin ümumi itkisinə əsaslanır [52]. R.Reyqan administrasiyası həmçinin sosial xərclərin planlaşdırılan həcmdə azaldılmasına da nail ola bilməmişdir. Nəticədə kəsirli maliyyələşmənin nisbi və mütləq həcmələrinin kumulyativ artımının başladığı 10 ildən sonra prezident C.Buş (böyük) administrasiyası 1990-cı ilin yayında həm fərdi gəlir vergisinin, həm də şirkətlərin mənfəət vergisinin artırılmasına məcbur oldu ki, bütün bunlar da az olmayan dərəcədə 1990-1991-ci illərdə iqtisadi tənəzzülün başlanmasına və onun inkişafına gətirib çıxartdı [52].

Laffer konsepsiyasının Birləşmiş Ştatlar iqtisadiyyatında aprobeasiyası müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdır. Bununla əlaqədar olaraq nəticədə bir sıra tədqiqatçılar onu iqtisadi fikrin problemlili məsələsi kimi qəbul etdilər.

Bu fonda rusiyalı iqtisadçıların Laffer əyrisinin həndəsi xüsusiyyətlərinin hərtərəfli öyrənilməsinə həsr olunmuş çoxlu sayda tədqiqatları ciddi şəkildə təzadlı görünür. Rus iqtisadçı alimlərinin bu tədqiqatlarında “Laffer nöqtələri” anlayışının özünün yaranmasını göstərmək kifayətdir [53]. Bu faktların özü onun identifikasiyasının müxtəlif metod və alqoritmlərinin işlənilib hazırlanmasını stimullaşdırmışdır. Fikrimizcə, həmin anlayışın həm vergi nəzəriyyəsi, həm də fiskal tənzimləmə nöqtəyi-nəzərindən iqtisadi faydalılığından ciddi formada imtina edilməsi vaxtından əvvəl qəbul edilmiş qərar olardı.

Ciddi şəkildə desək, Laffer əyrisi iqtisad elminə doqmatik olaraq daxil edilmişdir. Bununla belə, müasir elm birinci və ikinci növ Laffer nöqtələrini daxil etməklə Laffer konsepsiyasını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir [44].

Daha uğurlu hesab etdiyimiz və ona görə də perspektivdə aktiv istifadə edəcəyimiz terminologiyada “vergi yükü (t) - istehsal həc-

mi (U)” koordinat sistemində $U = U(t)$ istehsal əyrisinin lokal maksimumunun əldə olunduğu, yəni $\frac{dU(t^*)}{dt} = 0$,

$\frac{d^2U(t^*)}{dt^2} < 0$ şərtinin yerinə yetirildiyi vergi ağırlığı dərəcəsi t^*

birinci növ Laffer nöqtəsi adlanır [21]. “Vergi ağırlığı t - vergi ödənişlərinin həcmi (V)” koordinat müstəvisində fiskal əyrisinin

lokal maksimumunun əldə olunduğu, yəni $\frac{dV(t^{**})}{dt} = 0$;

$\frac{d^2V(t^{**})}{dt^2} < 0$ şərtlərinin yerinə yetirildiyi (t^{**}) vergi yükü

ikinci növ Laffer nöqtəsi adlanır. Birinci növ Laffer nöqtəsi iqtisadi olaraq istehsal sisteminin hələ iqtisadi tənəzzül rejiminə keçmədiyi vergi ağırlığının həddini göstərir. İkinci növ Laffer nöqtəsi isə vergi yükünün elə bir kəmiyyətini göstərir ki, onun hüdudlarından kənarında vergi daxilolmaları kütləsinin artırılması qeyri-mümkün olur [21; 22].

İki növ Laffer nöqtələrinin identifikasiyası onların faktiki və nominal vergi yükü ilə müqayisə edilməsi E.V.Balaçkinin tədqiqatlarında geniş şəkildə nəzərdən keçirilmiş və ölkənin vergi sisteminin kəmiyyət tənzimlənməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə və onun optimallaşdırma istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə imkan yaradır [43].

Həmin tədqiqat işində verilən anlayışlara əsasən nominal vergi yükü dedikdə, mövcud vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq ödənilməli olan fiskal vergi ayırmalarının müəssisənin əlavə dəyərində xüsusi çəkisi başa düşülür. Faktiki vergi yükü isə faktiki ödənilən vergi ayırmalarının müəssisənin əlavə dəyərində payını göstərir [43].

t^* , t , t^{**} situasiyası xüsusi nəzəri və praktiki maraq doğurur. Bu isə vergi yükünün ikinci növ Laffer nöqtələrindən az olduğunu və buna görə də dövlətin fiskal maraqları nöqtəyi-nəzərindən onun tamamilə normal kəmiyyətə malik olmasını bildirir. Lakin bu za-

man o, birinci növ Laffer nöqtələrindən böyük olduğu üçün müəyyən olunan vergi təzyiqi istehsalın azalmasını stimullaşdırır [21].

Fiskal tənzimləmə nöqtəyi-nəzərindən alınan nəticə kifayət qədər əhəmiyyətlidir. Bu, mahiyyətinə görə Laffer əyrisinin nəzəri əsasını təşkil edən təklif iqtisadiyyatının iqtisadi doktrinasını əhəmiyyətli dərəcədə dəqiqləşdirir. Həqiqətən də təklif nəzəriyyəsi tərəfdarlarının baxışlarına müvafiq olaraq büdcə böhranı şəraitində vergi dərəcələrinin bir qədər aşağı salınması məqsədemüvafiqdir ki, bu da işgüzar fəallığın genişləndirilməsinə, istehsalın və vergi daxilolmalarının artımına şərait yaradacaqdır. Lakin yüksək məsrəfli iqtisadiyyat və istehsal amillərinin (məşğul əhalinin və istehsal məsrəflərinin) artım tempinin istehsal həcmnin artım tempindən yüksək olduğu şəraitdə belə tədbirlər büdcənin real əlverişliliyi qabiliyyətinə dağıdıcı təsir göstərə bilər [44].

Lafferin istehsal və fiskal əyrilərinin tədqiqində əsasən iki istiqaməti fərqləndirmək olar. Birinci (nəzəri) istiqamət iqtisadçılar tərəfindən istehsal və fiskal proseslərin təkmilləşdirilməsini və qurulmuş modellərdən Lafferin parabolik asılılığının nəzəri olaraq alınmasını nəzərdə tutur. Belə işlərdə əsas diqqət fiskal əyri üzərində “əyrilmə effekti”nin mövcudluğunun və onun yaranma şərtlərinin aşkar edilməsinin sübut edilməsinə yönəldilir ki, bunun da iqtisadi nəzəriyyə üçün böyük əhəmiyyəti vardır [69; 77]. İkinci (tətbiqi) istiqamət ayrı-ayrı ölkələrə münasibətdə Laffer nöqtələrinin kəmiyyətlərinin praktiki hesablanması ilə bağlıdır və mahiyyətinə görə makroiqtisadi qiymətləndirmə nəzəriyyəsinin spesifik bölməsini təşkil edir. Bu halda iqtisadi sistemin funksional xüsusiyyətləri birinci yeri hesablama alqoritmlərinə və konkret statistik verilənlərlə işləmələrə verir [18; 21; 22; 26]. Bir sıra hallarda qurulmuş nəzəri modellər empirik hesablamalarla təsdiqlənir ki, bununla birinci və ikinci yanaşmaların birləşməsi (sintezi) təmin olunur [77, səh. 33].

Büdcə-istehsal əyriləri üzərində əyilmə nöqtələrinin mövcudluğu ideyası elmi olaraq A. Laffer tərəfindən konkretləşdirilməmişdir. Ona görə də bu nöqtələrin hansı mühitdə və hansı şəraitdə araşdırılmasının birmənalı olaraq təsdiq edilməsi mümkün deyil-

dir. Bu cür vəziyyət də qeyd olunan məsələnin müxtəlif rakurslarda araşdırılmasına impuls verir.

Nəzəri istiqamətdə aparılan vergi ağırlığının aqreqasiya olunmamış variantlarının, xüsusilə də birinci və ikinci növ avtonom və sinxron Laffer nöqtələrinin tədqiqi böyük elmi maraq doğurur. Bu mövzuda ilk tədqiqat işləri S.M.Movşoviç və L.E.Sokolovski tərəfindən birgə aparılmışdır [69]. Müəlliflər optimallaşdırma modeli əsasında analitik olaraq sübut etmişlər ki, ƏDV ikinci növ avtonom Laffer nöqtəsinə malikdir, mənfəət vergisinin dərəcəsinin artırılması isə fiskal yığımların bir istiqamətli artımını yaradır. Deskriptiv yanaşma əsasında ƏDV-yə və mənfəət vergisinə münasibətdə E.V.Balaçki tərəfindən əldə olunan keyfiyyət nəticələri S.M.Movşoviçin gəldiyi nəticələrlə üst-üstə düşür (uyğun olaraq [43] və [69]).

İnflyasiya şəraitində qısa vaxt intervallarında birinci və ikinci növ avtonom Laffer nöqtələrinin təhlili də E.V.Balaçki tərəfindən araşdırılır [44]. O, inflyasiya şəraitində ƏDV-nin işgüzar fəallığa münasibətdə tənzimləyici imkanlarını tədqiq edir. Qrafiki olaraq ƏDV-nin dərəcəsi üçün ($*$) birinci növ avtonom Laffer nöqtələrinin buraxıla bilən oblastın hüdudlarından kənarında yerdəyişməsi göstərilir. Normal bazar şəraitində $*$ 1 situasiyası real görünür. Hətta öz mənafeyini unudub dövlətin qeydinə qalan istehsalçının davranışına söykənmək düzgün olmazdı, ona görə ki, ƏDV-nin son həddə qədər yüksəldilməsi də maksimal buraxılış həcmi təmin etməyəcəkdir. Əksinə, $*$ 1 situasiyası, fikrimizcə, iqtisadi məna kəsb etməklə təsdiq edir ki, müəyyən müddətlərdə sistemdə ƏDV-nin istənilən şəkildə azaldılması istehsalın yenicə kəskin şəkildə başlayan tənəzzülünün qarşısını ala bilməməsi vəziyyəti yarana bilər; vergi dərəcələrinin yumşaldılması yalnız istehsalın azalma tempini müəyyən qədər ləngidə bilər. Buradan da inflyasiya şəraitində istehsalın stimulyatoru kimi ƏDV-nin təsirinin sadə sxemi alınır. Belə ki, məsələn, əgər buraxılış həcmi muntəzəm şəkildə azalırsa və struktur parametrləri isə kafi olarsa, onda vergi mühitini dəyişməklə sistemi elə “silkələmək” olar ki, o tənəzzül rejimindən dayanıqlı inkişaf trayektoriyasına keçə bilər.

Bu zaman 1_1 -in ilkin qiyməti 2_2 səviyyəsinə qədər dəyişməlidir, burada 1_1 2_2 *-in kəmiyyət qiymətləndirilməsi arzu olunan nəticənin alınması üçün vergi dərəcələrinin zəruri yerdəyişməsini hesablamğa imkan verir [38].

Avtonom və sinxron Laffer nöqtələrinin makroiqtisadiyyata praktiki tətbiqinin uğurlu olmaması tədqiqat obyektinə metodiki yanaşmanın bir qədər dəqiqləşdirilməsini zəruri edir. Belə ki, bir sıra tədqiqatlarda məcmu vergi yükünə makrosəviyyədə vergi sisteminə aqreqasiya olunmuş təcəssümü kimi baxılır və təhlil edilir [21]. Analitik üsullar ailəsindən ikiparametrlı metodu reallaşdırmaqla 1995-2001-ci illərin statistik verilənləri əsasında, eyni zamanda, həm cari (I variant), həm də müqayisəli (II variant) qiymətlərlə hesablanmış makroiqtisadi göstəricilərdən istifadə etməklə müəlliflər məcmu vergi yükü üçün birinci və ikinci növ Laffer nöqtələrini qiymətləndirirlər. “Ümumiyyətlə, ikinci variant üzrə aparılmış hesablamalardan alınan nəticələr birinci variant üzrə aparılmış kəmiyyət qiymətləndirmələrini tamamlayır: keçid dövründə respublika iqtisadiyyatında faktiki vergi yükü nisbətən normal sayıla bilər; ayrı-ayrı illərdə nisbətən yüksək olan fiskal təzyiq ümumi nikbin vəziyyəti ciddi şəkildə dəyişməmişdir” [22].

Beləliklə, təsdiq edə bilərik ki, rus və respublika alimlərinin Laffer nöqtələrinin tədqiqinə dair əsərlərində nəzəri istiqamət üstünlük təşkil edir: onların aqreqasiya olunmamış (avtonom və sinxron) və aqreqasiya olunmuş şəkildə kəmiyyət identifikasiyası az səmərəli olmuşdur. Bir sıra tədqiqat işlərində ayrı-ayrı vergi növləri üçün Laffer nöqtələrinin müxtəlif yanaşmalardan praktiki qiymətləndirilməsindən alınan nəticələr dəqiq müəyyən edilmiş bir fikrə yönəldir: “Laffer nöqtələri çox maraqlı nəzəri obyektlər olmaqla adətən onları praktikada dəqiq müəyyən etmək mümkün olmur [26; 44]. Əgər bununla belə bu kimi hallar yaranarsa, onda bu çox müstəsna hallarda, xüsusi situasiyalarda baş verə bilər. Laffer effektləri əsasən vergi şkalasının praktikada tətbiqi mümkün olmayan ”qeyri-işçi” sahələrində yaranır [26].

Bu tezis elmi ədəbiyyatda ənənəvi Laffer əyrisi konsepsiyasının elmi və praktiki əsaslılığının ünvanına ilk hücumlardan biri ol-

muşdur. Əmlak vergisi üçün ikinci növ Laffer nöqtələrinin tədqiqi zamanı özəyini əsas kapitalın yığılı tənliyi təşkil edən deskriptiv modeldən istifadə etməklə onun dinamik inkişafını əks etdirən ifadə alınmışdır. Birincisi, alınmışdır ki, avtonom Laffer nöqtələri “sürüşkəndir” və vaxt keçdikcə özünün kəmiyyətini dəyişir. İkincisi, qısa vaxt intervallarında Laffer effekti yaranmır, daha doğrusu, bu halda o, prinsipial olaraq uzunmüddətli xarakter daşıyır. İkinci növ Laffer nöqtəsi baxılan perspektivin yalnız ikinci dövründə, yəni faktiki olaraq “təsirdən sonra” iqtisadiyyatının modelləşdirilməsi nəticəsində yaranır. Üçüncüsü, vaxt intervalının ilkin mərhələlərində Laffer nöqtələrinin kəmiyyəti kifayət qədər böyük olur ki, bu da ona hər hansı real mövcudluq kimi baxmağa imkan vermir. Lakin zaman oxu üzrə irəli hərəkət etdikcə, Laffer nöqtəsi vahiddən sifra doğru istiqamətdə hərəkət edir, yəni onun kəmiyyəti sabit olaraq azalır və müəyyən bir mərhələdə onun faktiki qiymətinə yaxın bir kəmiyyət əldə olunur [26]. Beləliklə, ənənəvi Laffer konsepsiyasının nəzəri əsasları şübhə altına alınır.

Bu nəzəriyyənin heç bir elmi əsası olmadan doqmatik olaraq qəbul edilmiş vəziyyəti onu müdafiə etməyə heç bir şans qoymur. V.Q.Papava tərəfindən aparılan tədqiqat işi bir sıra tədqiqatlarda irəli sürülən “təsirdən sonra” ideyasını davam etməklə onu makrosəviyyəyə aid edir [72]. Son vergi yükü anlayışı daxil edilir ki, bu da sadə təkrar istehsal rejiminin saxlanılması üçün kifayət həcmdə mənfəətin müəssisələrin sərəncamında qalmasına imkan verən məcmu gəlirdə fiskal ayırımların payını əks etdirir. Bir qədər sadə şəkildə ifadə etmiş olsaq son vergi yükü müəssisəyə geniş təkrar istehsalı “təbii” tempə həyata keçirməyə imkan verməlidir [43].

İlk baxışdan son vergi yükünün məcmu vergi yükü üçün birinci növ Laffer nöqtəsinə oxşarlığına baxmayaraq, o tamamilə başqa xarakterə malikdir. Bunlar lokal maksimum nöqtələri deyildir və o qısamüddətli təsir göstəricisi hesab olunan məhsul buraxılışına deyil, mənfəətə və təkrar istehsal tsiklinə bağlıdır, yəni uzunmüddətli xarakterə malikdir. Bu mənada son vergi yükü birinci növ Laffer nöqtəsinə nisbətən adətən daha nikbin olmayan qiymətlər verir.

İstehsal və fiskal effektlərin təhlil edilməsi üçün müəlliflər tərəfindən əsasını əsas kapitalın yığılı tənliyi təşkil edən istehsalın artımının deskriptiv dinamik modeli qurulur. Bu zaman istehsal effektlərinə münasibətdə heç bir “sensasiyalı” yenilik aşkar edilmir: “vergi yükünün istənilən artımı iqtisadi artım tempinin azalmasına gətirib çıxarır” [43, səh. 8]. Fiskal yığımlara münasibətdə vəziyyət bir qədər mürəkkəbdir. Məcmu vergi yükü üçün ikinci növ Laffer nöqtəsinin analitik üsulla alınan düsturu yenə də zaman amilini özündə ifadə edir. Burada praktiki olaraq [26]-da əmlak vergisinə münasibətdə baxılan həmin qanunauyğunluqlar özünü büruzə verir. Əyilmə nöqtəsi yalnız “təsirdən sonra” effektinin araşdırılması zamanı yaranır. Başqa sözlə desək, məcmu vergi yükünün artırılması yalnız bir neçə ildən sonra vergi daxilolmalarının azalmasına gətirib çıxarır. Eyni bir zaman dövrü çərçivəsində məcmu vergi yükünün artırılması ilə fiskal ödənişlərin məbləği yüksəlir [43].

Beləliklə, vergi yükünün istənilən səviyyəyə qədər yumşaldılması strateji əhəmiyyətə malikdir, ona görə ki, bu halda büdcə gəlirlərinin artımını yalnız kifayət qədər uzun zaman dövrü müddəti keçdikdən sonra əldə etmək mümkündür [43, səh. 8]. Buradan da müəllif aşağıdakı nəticəni əldə edir: makroiqtisadi siyasətin baza alətləri kimi vergi parametrlərinə operativ tənzimləmə vasitələri şəklində baxıla bilməz [43].

Fiskal effektlərin aparılmış dinamik təhlili fiskal əyrinin özü barədə bir qədər fərqli təsəvvürün yaranmasına gətirib çıxarır [43]. İlkin olaraq o adətən olduğu kimi “vergi daxilolmaları - məcmu vergi yükünün səviyyəsi” koordinatında deyil, “vergi daxilolmaları - vaxt” koordinat sistemində verilir. Müvafiq olaraq bu əyri üzərində əyilmə effekti vaxt amilinin təsiri nəticəsində yaranır. Lakin yaranan əyilmənin hündürlüyü və bunun üçün zəruri olan vaxt məcmu vergi yükünün səviyyəsindən asılıdır [43].

Qeyd olunan tədqiqatda 1995-1996-cı illər üzrə Rusiya iqtisadiyyatı üçün qiyməti 45,8 faizə bərabər olan son buraxıla bilən vergi yükünün kəmiyyəti müəyyən edilmişdir ki, bu da onun 33,3 faizə bərabər olan nominal qiymətindən əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Nəticədə vergi yükü çox da ağır olmamışdır. Lakin

nominal vergi yükünün hesablanmış bu kəmiyyəti illik artım tempi 0,7 % olan geniş təkrar istehsalın inkişafına imkan verir [43, səh. 12].

Beləliklə, aparılan dinamik təhlil [21] və [44] tədqiqatlarında alınan nəticələrdən fərqli olan nəticələr verir. Fikrimizcə, Lafferin ənənəvi konsepsiyası ilə [43] arasında elə bir əhəmiyyətli ziddiyyət yoxdur. Baxmayaraq ki, söhbət eyni bir effektdən gedir, fərq yalnız məsələnin statik (qısamüddətli aspekt) və dinamik (uzunmüddətli aspekt) qoyuluşundadır. Koordinat müstəvisinin əyilmə effekti araşdırılan absis oxunun adının dəyişməsi statiki və dinamik təhlilin prinsipial olaraq bir-birindən fərqli olması ilə bağlıdır. Əgər əvvəllər vaxt amili bilərəkdən təhlilə daxil edilmirdisə, onda o da heç bir halda alınan nəticələrdə öz əksini tapa bilməzdi.

Ümumi şəkildə ayrılər barədə statiki məsələ aşağıdakı kimidir: baxılan zaman müddəti ərzində büdcəyə vergi ödəmələri mənbəyi kimi U istehsal sistemi hansı son vergi yükünə (t^*) malikdir. Sonra baxılan vaxt anında iqtisadiyyatda istehsalın fəallığını aşağı salınmasını və U vergitutma bazasını məhdudlaşdırılmasını (azaldılmasını) yaradan vergi yükünün hansı t^{**} kəmiyyəti ($t^{**} < t^*$) fiskal ödənişlərin maksimal həcmi (V) təmin edəcəkdir. Burada əsas ideya vergi yükünün iqtisadi artım vasitəsi ilə fiskal ödənişlərin həcminə mərhələli təsiri sayılır. Bunu birinci və ikinci növ Laffer effektləri daha dəqiq ifadə edir: dV/dU və

$$dU/dt \cdot$$

Fiskal effektdə münasibətdə məsələnin dinamik qoyuluşu özünün əsasında imitasiya hesablamalarını generasiya edir, yəni əgər vergi yükünün tarifini t səviyyəsinə qədər dəyişsək, hansı müddətdən sonra fiskal daxilolmaların həcmi V^* maksimum kəmiyyətini alacaqdır. Beləliklə, “vergi daxilolmaları - vaxt” koordinat müstəvisində qozbel fiskal ayrılər ailəsi alınacaqdır [43].

Ənənəvi Laffer konsepsiyasının elm əsaslılığı barədə E.V.Ba-laçki tərəfindən başlanan diskussiya V.Q.Papava tərəfindən da-

vam etdirilmişdir. Özünün məqaləsində ([72]) o, Balaçkinin tədqiqatlarını ([43] və [44]) birləşdirməyə çalışır və “vergi dərəcəsi - vaxt - vergi daxilolmaları” üçölçülü məkanda (fəzada) fiskal ayrı-ayrının əyilmə nöqtəsinin müəyyən edilməsinin qrafiki sxemini təklif edir. Əlbəttə ki, ümumnəzəri nöqtəyi nəzərdən [72]-də verilən yanaşma maraqsız deyildir, lakin təəssüf ki, tam aydınlıq da gətirilmir. Fikrimizcə, statik və dinamik effektlərin eyni bir model çərçivəsində uyğunlaşdırılması məsələsi hələ ki, açıq olaraq qalır.

Beləliklə, demək olar ki, bütün tədqiqatları deskriptiv və optimallaşdırma ideologiyasının analitik metodlarına əsaslanan nəzəri istiqamətdə vahid yanaşma müşahidə edilmir. Bununla belə riyazi hesablamaların nəzəri ziddiyyətliliyi analitik yanaşmanın əhəmiyyətli çatışmazlıqlarından biri olur. A.Laffer konsepsiyasının metodiki dəyişməzliyi (invariantlılıq) problemi elə bundan da ibarətdir.

A.Laffer konsepsiyasının real iqtisadiyyata praktiki tətbiqində də həmçinin kəmiyyət planında “Milli vergi sistemi necə qurulmuşdur?” kimi əsas suala birmənalı cavab alınmamışdır.

Analitik modelləşdirmə Laffer nöqtələrinin qiymətləndirilməsinin müxtəlif variantlarını doğurmaqla bununla da bu istiqamətin inkişafına özünün nəzəri töhfəsini vermişdir. Bir sıra tədqiqatlarda, məsələn, [18] və [21]-də onlardan daha yaxşısının seçilməsi problemi qoyulur. Fikrimizcə, bu mümkün deyildir, belə ki, baxılan tədqiqatlardan heç biri istehsal və fiskal ayrılər üzərində əyilmə effektlərinin səmərəli praktiki qiymətləndirilməsi ilə müşayiət edilmir. Onlar əsasında formalaşmış nəticələrin ziddiyyətli olması problemi bir qədər çətinləşdirir. Fikrimizcə, hazırda Laffer effektlərinin qiymətləndirilməsinin analitik metodları üzrə birinci yer iddiaçı kimi “təsirdən sonra” modelinə verilə bilər [43].

Məlumdur ki, respublika və rusiya elmi ədəbiyyatında Laffer effektlərinin ekonometrik qiymətləndirilməsi təcrübəsi praktiki olaraq rast gəlinmir. MDB məkanı hüdudlarından kənarında belə tədqiqatlar az da olsa aparılmışdır [88; 89].

B.Dalamaqasın qeyd etdiyi kimi, ötən əsrin doxsanıncı illəri başlanana qədər Laffer əyrisi ideyasının formalaşdırılmasına tə-

şəbbüslər büdcənin vergi gəlirlərinin ümumi həcmnin approksimasiya edən regressiv modellərin qurulması vasitəsilə reallaşdırılmışdır [88]. Bu zaman səbəb dəyişənləri məcmusunda adətən orta vergi dərəcələri və ya onların son kəmiyyətləri, həmçinin onların kvadratı iştirak etmişdir. B.Dalamaqasın fikrincə, belə modellərin əsas çatışmazlığı ondadır ki, büdcənin vergi gəlirləri və vergilərin dərəcələri arasındakı $V = f(t_i, t_i^2)$ asılılığı şəklində olan birbaşa əlaqəni əks etdirən regressiya tənlikləri iqtisadi nəzəriyyə nöqtəyi nəzərindən heç bir ciddi əsasa malik deyildir. Vergi dərəcələri ilə fiskal daxilolmalar arasında əlaqələndirici həlqənin olması tələb olunur. Bu zaman müəllif bunun altında öz növbəsində hər hansı istehsal-institusional amillərin məcmusundan asılı olan iqtisadi artımın özünü nəzərdə tutur. Beləliklə, müasir ekonometrik modellərdə iki qarşılıqlı əlaqəli birinci növ dU/dt və ikinci növ

dV/dU alteffektlərdən ibarət analitik olaraq alınan ümumfiskal effektindən dV/dt istifadə olunur.

P.Ayləndin tədqiqat işi ekzogen artım modelinin köməyi ilə Lafferin fiskal effektlərinin ekonometrik tədqiqində ilk təşəbbüslərdən biri olmuşdur [89]. Burada fiskal ağırlığın azaldılmasından büdcənin vergi itkilərinin uzunmüddətli aspektdə aşağı vergi dərəcələrinin tətbiqi nəticəsində vergitutma bazasının genişləndirilməsi hesabına kompensasiya effekti göstərilmişdir. Fiskal ödənişlərin azalması ilə əlaqədar dövlət qısamüddətli vaxt intervallarında büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsinin borc siyasətinə keçməyə məcbur olur. Müəllifin fikrincə, bu, vergilərin azalmasından birbaşa mənfi effektdir. Dolayı müsbət effekt isə iqtisadi artım bazası kimi əsas kapital yığımının stimullaşdırılmasında özünü büruzə verir. P.Aylənd əsaslandırır ki, dolayı effektlər birbaşa effektlərdən daha güclüdür, bu da son nəticədə uzunmüddətli dövrdə iqtisadi artımın yüksək tempinin və büdcə balanslaşdırılmasının əldə olunmasına imkan yaradır.

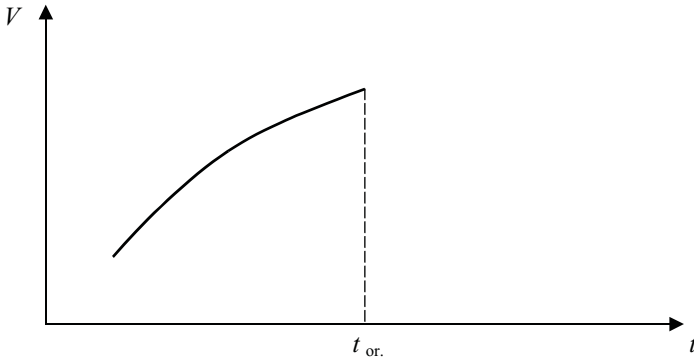
B.Dalamaqas özünün tədqiqat işində Laffer əyrisinin xüsusiyyətlərinin ölkələrarası tədqiqi ilə məşğul olmuşdur [88]. “Böyük yeddilik” ölkələrinin hər biri üçün analitik formada özəl sektorun məhsuldarlığını, dövlət büdcəsinin kəsirini, əsas kapitalın yığılmasını və özəl sektorun son məhsuldarlığını əks etdirən bir neçə tənlikdən ibarət sistemi formalaşdırır. Sonra isə müvafiq sərbəst dəyişənlərdən istifadə olunmaqla parametrlərin ekonometrik qiymətləndirilməsi aparılır. Hər bir zaman dövründə orta vergi yükünün 2 faiz punktu azaldılması şəraitində müəllif statistik verilənlər sırasını emal etməklə, bütün əmsalları qiymətləndirməklə və vergi gəlirlərinin həcminin ssenarilər üzrə hesablamalarını aparmaqla Yaponiya, Almaniya, Fransa və Böyük Britaniya üçün Laffer əyrisinin aşağıdakı şəkildə olması qənaətinə gəlir (şəkil 6.2.2).

Bu ölkələr üçün Laffer əyrisinin yüksələn formada olması milli iqtisadiyyatların tənzimlənməsində dövlətin fəal rolunu təsdiq edir. İtaliya və Kanada üzrə B.Dalamaqasın hesablamaları göstərmişdir ki, bu ölkələr üçün Laffer əyrisi absis oxuna paralel olan düz xətti təşkil edir. Birləşmiş Ştatlar üçün isə vəziyyət tamamilə fərqlidir. Ölkə iqtisadiyyatı vergi yükünün kiçik bir dəyişikliyinə ani olaraq reaksiya nümayiş etdirir.

Hesablamaların texniki tərəfinə diqqət yetirmədən B.Dalamaqasın sxeminin bir əhəmiyyətli çatışmazlığını qeyd edək. Müəyyən zaman müddəti üçün məcmu vergi yükünün orta qiymətini

$t \quad V/U$ özünəməxsus maksimum nöqtəsi (baxmayaraq ki, bu

kəmiyyət maksimum nöqtəsi deyildir) götürməklə, müəllif fiskal təzyiğin dəyişməsinin diskret təbiətli olmasını diqqətdən yayındırmışdır. t -nin ardıcıl olaraq hər dəfə 2 faiz bəndi olmaqla sifra yaxın kəmiyyətə qədər azaldılması yalnız Laffer əyrisinin əhəmiyyətli olmayan təxmini fraqmentini, bununla belə absis oxunun qeyri-real intervalda görməyə imkan verir. Lakin milli iqtisadi sistemlərin vergi yükünün dəyişməsinə reaksiyasının ölkələrarası təhlili az olmayan əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da iqtisadiyyatın fəaliyyətinin prinsiplial olaraq müxtəlif, bununla belə, kifayət qədər uğurlu sxemlərini və dövlətin bunlarda iştirakını əks etdirir.

Şəkil 6.2.2. Lafferin fiskal əyrisinin B. Dalamaqas tərəfindən alınan fraqmenti.

Fiskal daxilolmalar barədə mövzunun davamı olaraq dövlət büdcəsinin kəsininin maliyyələşdirmə mənbələrinin səmərəliliyini təhlil etmək maraqlıdır. Burada bir qayda olaraq, makroiqtisadi tədbirlərin aşağıdakı variantlarına baxılır: emissiya [68], vergi dərəcələrinin artırılması hesabına vergi yığımının yüksəldilməsi [68], vergitutma bazasının genişləndirilməsi və vergilərin yığımının yaxşılaşdırılması [77], borc siyasəti .

S.M.Movşoviç tərəfindən aparılan digər bir tədqiqat işində dövlət büdcəsinin təmin olunmasının iki üsulunun: mənfəətin vergitutmaya cəlb edilməsi və pulun çap edilməsi, yəni inflyasiya kimi üsulların səmərəliliyinin müqayisə edilməsini məqsəd kimi qoyur [68]. Müəllif səmərəlilik kriteriləri kimi vergi dərəcələrinin dəyişməsinin və inflyasiya tempinin investisiya və məşğulluq kimi iqtisadi göstəricilərə təsirini təhlil edir. S.M.Movşoviç tərəfindən göstərilmişdir ki, vergi təzyiqinin artırılması məşğulluğu və investisiyaları həmişə azaldır, eyni zamanda, sıfıra yaxın idarə olunan inflyasiya şəraitində əlavə pul emissiyası dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsinin səmərəli üsulu sayılır.

Vergilərin qısamüddətli iqtisadi artıma təsirinin təhlilinə həsr olunmuş elmi işlərin icmalına yekun vuraraq qeyd edə bilərik ki, iqtisadi tədqiqatların bu istiqamətində büdcəyə fiskal ödənişlərin

həcmi və istehsalçılar üçün vergi yükünün (yaxud ayrı-ayrı vergi dərəcələrinin) kritik kəmiyyətlərinin müəyyən edilməsi problemi kəskin olaraq durur. t^* və t^{**} indikatorlarına münasibətdə mövcud (faktiki, nominal) vergi yükünün tarazlı (balanslaşdırılmış) olması vergilərin ödənilməsindən yayınma problemlərini konservasiya edir, iqtisadiyyatda struktur müxtəlifliklərini qoruyur və iqtisadi artıma əlavə maneələr yaradır. Bu da öz növbəsində büdcəyə vergi daxilolmalarının həcminə mənfi təsir göstərməklə onun kəsililiyini artırır.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda öz əksini tapmış Laffer effektlərinin təhlilini yekunlaşdıraraq onların tətbiqi metodologiyasına münasibətdə öz nöqtəyi-nəzərimizi formalaşdıraraq.

Nəzəri səviyyədə analitik modellər çərçivəsində müəlliflər ayrı-ayrı vergilərin tənzimləyici-fiskal imkanlarını, həmçinin onların dərəcələrinin optimallaşdırılması sxemlərinin, məsələn, avtonom və sinxron Laffer nöqtələrinin verifikasiyası vasitəsi ilə müəyyən edilməsinə nail olmuşlar. Lakin ayrı-ayrı vergilərin dərəcələri üçün bu nöqtələrin nəzəri mövcudluğunun araşdırılması zamanı prinsipial ziddiyyətlər meydana gəlmişdir. Bununla belə, ƏDV və mənfəət vergisi üçün avtonom və sinxron Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsi məqsədi ilə real iqtisadiyyata münasibətdə analitik konstruksiyaların dəfələrlə aparılan empirik hesablamaları uğursuz olmuşdur.

Həqiqətən də, iqtisadi artıma birbaşa münasibətdə vergi sisteminin aqreqasiya olunmamış şəkildə optimallaşdırılması, yəni bütün vergilərin (yaxud heç olmasa əsas vergilərin) dərəcələrinin optimallaşdırılması müvafiq tənliklər sisteminin həll edilməsini nəzərdə tutur [19]. Bu prosedura o qədər nəzəri olaraq dəqiq və praktiki olaraq əmək tutumludur ki, hətta bir çox amillərin nəzərə alınmaması ilə əldə olunan nəticələrin belə həqiqi qiymətlərlə yaxınlıq təşkil etməsinin şübhəli olması mümkündür. Yuxarıda nəzərdən keçirilən tədqiqatların bir qismi bu xülasəni birbaşa, yaxud dolaylı şəkildə təsdiq edir.

Bununla əlaqədar olaraq, fikrimizcə, vergi sisteminin aqreqasiya edilmiş variantda optimallaşdırılması, xüsusilə də məcmu vergi

yükünə münasibətdə Laffer effektləri metodikasının tətbiqi böyük praktiki etibarlılıq və əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi artım dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin vergilər vasitəsi ilə formalaşmasının ötürücü həlqəsi olduğu kimi, məcmu vergi yükü də analoji olaraq ayrı-ayrı vergilərin iqtisadi artıma təsirini xarakterizə edən fəal komponent sayılır. Bu və ya digər verginin təsiretmə gücü ilk növbədə onun üçün nəzərdə tutulmuş vergitutma bazasının həcmi və əlbəttə ki, onun dərəcəsi ilə müəyyən edilir.

Məcmu vergi yükünə münasibətdə istehsalın həcmi (dövlətin vergi gəlirləri) nöqtəyi-nəzərindən onun izafi ölçüdə, yaxud az miqdarda olması barədə məsələyə cavab verildikdən sonra onun (vergi ağırlığının) vergilərin konkret dərəcələri vasitəsilə dəyişməsi üzrə müvafiq tədbirlər həyata keçirilə bilər. Vergi sistemi təsir gücünə görə özündə müxtəlif vergiləri birləşdirdiyinə görə məcmu fiskal ağırlığın hər hansı faiz bəndi qədər dəyişməsinin özü eyni bir üsulla əldə edilə bilməz. Beləliklə, bu məsələ çoxlu sayda həllə malikdir. Ümumi vergi yükünün dəqiqləşdirilməsində iştirak edəcək konkret vergilərin seçilməsi məsələsi mövcud fiskal təzyiğin iqtisadi artıma (büdcənin vergi gəlirlərinin həcmində) təsirinin xarakteri barədə birinci məsələnin həllinə cavab alındıqdan sonra həlli tələb olunan ikinci məsələdir.

Beləliklə, fiskal amilin istehsal və büdcənin vergi gəlirləri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin təhlilinin aşağıdakı mərhələli sxemi alınır: “Məcmu vergi yükü (t) - ÜDM (U) - büdcənin vergi gəlirləri (V)” və “ayrı-ayrı vergilərin dərəcələri (t_i) - məcmu vergi yükü (t)”

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qısamüddətli və uzunmüddətli effektlərin modelləşdirilməsi zamanı vaxt amili qiymətləndirilən vergi parametrlərinə keyfiyyətə müxtəlif tələblər qoyur. Ona görə də hesab edirik ki, istehsalın uzunmüddətli strategiyasının təhlilində vergi amilindən istifadə zamanı onun tənzimləyici-fiskal rolunun dəyişməsi məsələlərinin tədqiq olunması məqsəddə uyğundur.

6.3. Uzunmüddətli iqtisadi artım tədqiqatlarında fiskal amilin nəzərə alınması

Uzunmüddətli iqtisadi artımı qısamüddətli vaxt intervallarında həyata keçirilən istehsal dinamikasının ardıcıl hissələrinin birləşməsindən yaranan yüksələn istehsal əyrisi kimi təsvir etmək olar. Burada əsas rolu qiymət mühitinin parametrləri və bazar konyunkturunun vəziyyəti oynayır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, qısamüddətli istehsal müvəffəqiyyətinin təmin olunması şərtləri uzunmüddətli iqtisadi artımın daha “güclü” amillərinə toxunur ki, bunların da sırasına istehsal resurslarının (əmək və kapital) dinamikasını, müəssisələrin istehsal-satış tsiklinin davam etmə müddətini, xərclərin texnoloji strukturunu, istehsalın səmərəliliyi göstəricilərini, həmçinin investisiya fəallığını aid etmək olar.

Burada qısamüddətli və uzunmüddətli istehsal proseslərinin dəqiq fərqləndirilməsi problemi yaranır. Həqiqətən də, əsas çətinlik iqtisadi artımın qısamüddətli və uzunmüddətli amillərinin sıx qarşılıqlı əlaqəli olması ilə bağlıdır. Adətən bu əlaqəni problemin mahiyyətini təhrif etmədən qırmaq mümkün olmur. Məlumdur ki, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun həcmi daha çox onun uzunmüddətli inkişaf tempini müəyyən edir. Bununla yanaşı, bu göstərici bazar konyunkturunun qısamüddətli dəyişikliklərinə çox həssasdır və dinamik şəkildə dəyişə bilər. Məsələn, istehsal-satış tsiklinin davam etmə müddəti müəssisənin fəaliyyət növündən asılı olaraq kifayət qədər geniş diapazonda qiymətlər - bir neçə gündən bir neçə ilə qədər - qəbul edə bilər.

Bu paraqrafta təkrar istehsal aspekti diqqət mərkəzində olacaqdır. Bir sıra hallarda onun qısamüddətli xarakter daşıya bilməsinə baxmayaraq qısamüddətli və uzunmüddətli amillərin təsiri altında iqtisadi tsiklin geniş, yaxud qısaldılmış variantda dəfələrlə yenilənməsi onun dərhal təsiretmə təbiəti barədə danışmağa bizə imkan vermir.

İqtisadi problemin zaman əlaməti üzrə formal bölünməində çətinliklərlə yanaşı, həmçinin elə situasiyalar olur ki, bu zaman

uzunmüddətli proseslərin qısamüddətli effektlər modeli çərçivəsində öyrənilməsi istiqamətində aparılan tədqiqat prosedurlarının sadələşdirilməsi məqsədilə bəzi metodik dəqiqləşmələrin aparılması ilə bərabərlik lazımdır.

Qeyd olunan məsələləri diqqətdən kənar saxlamamaqla iqtisadi mühitin cari parametrlərinin və iqtisadi artımın mühüm amillərinin qarşılıqlı kəsişməsi prizması baxımından müəssisələrin uzunmüddətli istehsal strategiyasının formalaşmasında fiskal mühitin rolu barədə iqtisadi məsələlərin bir neçə blokunun araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bir sıra tədqiqat işləri iqtisadi böhran şəraitində selektiv fiskal siyasətin zəruriliyinin əsaslandırılmasına həsr olunmuşdur. Keçən əsrin 90-cı illərinin ilk yarısında MDB-də, o cümlədən Azərbaycanda yüksək inflyasiya həmin ölkələrin iqtisadiyyatında aparılan islahatların rastlaşdığı ilk ciddi problemlərdən biri olmuşdur. [45]-də vergilərin və inflyasiyanın iqtisadi artıma təsiri problemi araşdırılmış və müasir təsərrüfatlarda iqtisadiyyatın inflyasiyasız inkişafının qeyri-mümkün olması qeyd edilmişdir. Praktiki planda bunu dünyanın, demək olar ki, bütün ölkələrinin milli statistikaları təsdiq edir. Bununla yanaşı, inflyasiya iqtisadi sistemin istehsal fəallığının təbii genişləndirilməsi (inkışafı) üçün ciddi maneə sayılır.

Həmin tədqiqatda müəssisənin vergitutma bazasının inflyasiyalı hissəsindən vergi ayırmalarının kəmiyyəti kimi başa düşülən aktiv inflyasiyalı vergi anlayışı inkişaf etdirilir. Müəllif inflyasiyalı vergiləri iki növə ayırır: müəssisənin aktiv maliyyə vəsaitlərinə aid edilən aktiv inflyasiyalı vergilər və passiv vəsaitlərə aid edilən və iqtisadiyyatın vergi mühitindən bilavasitə asılı olmayan passiv inflyasiyalı vergilər. Bununla belə, həm müəssisələrin “dondurulmuş” vəsaitləri, həm də ev təsərrüfatlarının təxirə salınmış (sonraya saxlanılmış) tələbi passiv inflyasiyalı vergilərin təsirinə məruz qalır.

İnflyasiyalı vergilərin yaranması mexanizmi vasitəsilə inflyasiyanın istehsalı staqnasiya və kəskin azalma vəziyyətinə neçə gətirə biləcəyi situasiyasına aydınlıq gətirilməsi üçün istehsalın artım indeksi, inflyasiya tempi, mövcud vergitutma səviyyəsi və müəssisənin istehsal-satış tsiklinin davam etmə müddəti arasında asılılıq

əks etdirən qısamüddətli effektlərin analitik deskriptiv mikro-makro modeli qurulur. Modelləşdirilən situasiyanın mahiyyəti aşağıdakı kimidir. Müəssisə tərəfindən əldə olunan xalis mənfəət (bütün vergilər ödənildikdən sonra qalan mənfəət) dövriyyə vəsaitlərinin və əmək haqqı fondunun genişləndirilməsi və bərpası yolu ilə istehsalın genişləndirilməsinə və inkişafına yönəldilir. Fərz edək ki, t - müəssisəsinin l zaman müddətində xərclərinin həyata keçirdiyi istehsal-satış tsiklinin davam etmə müddətidir, nəticə isə l t zaman anında alınır. t dövrü ərzində inflyasiya vergilərinin tutduğu maliyyə nəticələrini süni olaraq artırır. Daha az mənfəət qalır və yeni tsiklin təkrar istehsalına çəkilən yeni xərcləri inflyasiyalı qiymətlərlə həyata keçirmək zərurəti yaranır [45].

M.A.Nikolayev və M.Y.Maxotayeva müəssisələrin əsas və dövriyyə vəsaitlərinin qiymətdən düşməsi zamanı inflyasiya temporelərinin müxtəlif olması qənaətinə gəlmişlər [71]. Müəlliflər tərəfindən müəssisələrin əsas və dövriyyə kapitalının bərpası üçün vəsaitlərin məhdud olması zamanı onların dinamikasını əks etdirən analitik konstruksiya təklif olunmuşdur ki, bu da yüksək inflyasiya şəraitində (ildə 20%-dən artıq) dövriyyə fondlarının qiymətdən düşmə sürətinin əsas fondlar üçün hesablanmış analoji göstəricidən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olmasını aşkar etməyə imkan vermişdir.

Konkret statistik verilənlər əsasında aparılan hesablamalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, fondların qiymətdən düşmə temporelərinin bərabərləşdirilməsi üçün inflyasiyanın səviyyəsi ildə 2,5 % hüdudunda olmalıdır. Bununla yanaşı, dövriyyə vəsaitlərinin sürətlə qiymətdən düşməsi probleminin özü əsas fondların qiymətdən düşməsinə yaradır. Ona görə ki, istehsalçı müəssisə yüksək inflyasiya şəraitində dövriyyə kapitalının doldurulması üçün tək-cə mənfəətin əksər hissəsini deyil, həmçinin əsas vəsaitlər üzrə amortizasiya ayırmalarını da “xərcləməyə” məcbur olur [71].

Aktiv və passiv inflyasiyalı vergilər ideologiyası əsasında aparılan təhlildən aydın olur ki, əhəmiyyətli olmayan inflyasiya iqtisadi fəaliyyətin stimulu sayılır, qiymətlərin sürətli artımı isə onun azalmasını yaradır. Kifayət qədər yüksək inflyasiya şəraitində elə

bir an yaranır ki, bu zaman müəssisəyə istehsalın saxlanması üçün vəsaitlər kifayət etmir və iqtisadi fəaliyyətin məhdudlaşdırılması prosesi baş verir [45].

Burada ilk plana müəssisənin xərc xarakteristikaları və istehsal-ticarət tsiklinin davam etmə müddəti çıxır. Bu parametrlər ayrı-ayrı sahələrin müəssisələrinin inflyasiya dayanıqlılığını və inflyasiya uyğunluğunun səviyyəsini müəyyən edir. Onlar sahələr üzrə əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiklərinə görə yüksək inflyasiya şəraitində differensiasiyalı vergitutma sisteminin tətbiqi məqsədmüvafiq hesab edilmişdir.

Eyni zamanda, real statistik verilənlərdən istifadə etməklə sənayenin müxtəlif sahələrində inflyasiya uyğunluğu mövzusu inkişaf etdirilmişdir [46]. Xüsusilə də, müəlliflər tərəfindən Rusiyanın sənaye sahələri üçün inflyasiyanın böhran tempinin və istehsal-satış tsiklinin davam etmə müddətinin qiymətləndirilməsi metodikası təklif olunur. Burada həmçinin yüksək inflyasiya (ildə 15 faizdən artıq) şəraitində bir sıra sənaye sahələrinə, məsələn, obyektiv olaraq daha uzun istehsal tsiklinə malik olan maşınqayırma və əlvan metallurgiya sahələrinə fiskal güzəştlərin verilməsi əsaslandırılmışdır.

Dövlət tənzimlənməsindən asılı olmayaraq vergi ödənişlərinin özünün mövcudluğu işgüzar fəallığın və iqtisadi artımın avtonom vergi stimullaşdırılmasını formalaşdırır. Elmi ədəbiyyatda təsvir olunmuş avtonom fiskal tənzimlənmənin həyata keçirilməsinin bir necə variantını nəzərdən keçirək.

1) inflyasiyalı vergilər və iqtisadi artım.

Müəyyən inflyasiya tempi istehsal-satış tsiklinin təşəkkül tapın davam etmə müddətinə müvafiq olaraq inflyasiyalı vergilərin yaranmasına səbəb olur. İnflyasiyanın hər hansı kritik səviyyəyə qədər artması nəticəsində müəssisənin mənfəəti iqtisadi tsiklin hətta sonrakı sadə təkrar istehsalına belə kifayət etməməyə başlayır. İstehsalçı müəssisəyə münasibətdə inflyasiyalı xərclərin kənardan verilməsi şəraitində sonuncu problem iki üsulla həll edilə bilər. Birincisi - əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və istehsalın material tutumunun azaldılması ilə ifadə olunan elmi-texniki tə-

rəqqinin sürətləndirilməsi; ikincisi - satış tsiklinin müddətinin azaldılması.

Beləliklə, inflyasiyalı vergilər obyektiv olaraq müəssisələri inkişaf naminə öz güclərini fəallaşdırmağa məcbur edir ki, bu da bütün iqtisadi sistemin qlobal akselerasiyasına gətirib çıxarır. Lakin tamamilə aydındır ki, istehsalın və ticarətin səmərəliliyinin artım ehtiyatları bir qədər məhduddur və kifayət qədər yüksək qiymət artımı tempini neytrallaşıdır bilmir [45]. Göründüyü kimi, iqtisadi artımın şərtlərindən biri də əlverişli qiymət mühiti sayılır.

2) Vergi yükü və minimal mənfəət norması.

Vergi yükünün istənilən artımı təsərrüfat vahidinin mənfəət normasının aşağı düşməsinə gətirib çıxarır və onun təkrar istehsal strategiyasına mənfəət təsir göstərir. [43]-də müəllif müəssisənin özünün fəaliyyətinin davam edə və istehsal miqyasının ən pis halda əvvəlki ildə əldə olunmuş səviyyədə saxlaya bilməsi üçün lazım olan mənfəət normasının minimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi məsələsini qoyur.

Əsasını əsas kapitalın yığılı tənzimləyici təşkil edən analitik deskriptiv mikro-makro model əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyini və müəssisənin öz maliyyəsinin əsas kapitalla investisiyalaşdırılmasının orta meylliliyini ($m, 0 < m < 1$) xarakterizə edən iqtisadi artım tempinin (λ) kapital tutumu əmsalından (k) asılılığının alınmasına imkan verir.

Müəllif tərəfindən 1995-1996-cı illər üzrə Rusiya iqtisadiyyatına münasibətdə göstərilən xarakteristikaların kəmiyyətlərinin təhlili göstərilmişdir ki, kapital tutumu həddindən artıq yüksək ($k=6,67$), eyni zamanda, investisiyalaşdırmaya meyllilik isə, əksinə, aşağı olmuşdur ($m=36,3\%$). Aydındır ki, bu şəkildə əlverişli olmayan texnoloji və investisiya mühitində vergi amili yaranmış vəziyyəti dəyişməkdə sadəcə olaraq “gücsüzdür”. Buradan da belə nəticə alınır ki, iqtisadi artımın böyük ehtiyatları parametrlərinin yüksəldilməsində və k -nın aşağı salınmasında mövcuddur [43].

3) əmlak vergisinin müəssisənin istehsal fəallığına təsiri.

Əmlak vergisinin rolunun tədqiqinə həsr olunmuş tədqiqatda müəssisənin sıfır olmayan mənfəətinin alınmasını təmin edən is-

tehsal artımının kritik tempinin (J^*) müəyyən edilməsi məsələsinə baxılır [26]. Analitik deskriptiv mikro-makro model məsələnin qeyd olunan aspektdə qoyuluşu zamanı əmlak vergisinin rolunu göstərir: onun kəmiyyəti böyük olduqca, istehsalın artım indeksinin kritik kəmiyyəti də bir o qədər yüksək olur. Bunun məzmununu aşağıdakı kimi açıqlamaq olar. Əmlak vergisi (J^*)-in aşağı həddinin formalaşmasında iştirak etməklə, təsərrüfat subyektlərinin istehsal fəallığı səviyyəsinin kifayət qədər ciddi tənzimləyicisi kimi çıxış edir. Əgər müəssisə kifayət qədər dinamik deyilsə və onun fəaliyyəti J^* -ə uyğun tələb olunandan daha zəif inkişaf edərsə, onda müəssisə avtomatik olaraq sonuncular sırasına düşür. Əgər müəssisə, əksinə, J^* -ə nisbətən daha yüksək tempə inkişaf edərsə, onda o, əsas kapitalın sonrakı yığılmasını və müvafiq mal bazarlarının istehsal ekspansiyasını özünə rəva biləcəkdir.

Beləliklə, əmlak vergisi, bir tərəfdən iqtisadi artıma “münbit şərait yaradır”, digər tərəfdən isə müəssisənin maliyyə imkanlarını məhdudlaşdırır. Əmlak vergisi qabaqcıl təsərrüfat subyektlərinə stimullaşdırıcı təsir göstərməklə, statik, zəif müəssisələri iflasa aparır [26].

Nəzərdən keçirilən nümunələr avtonom vergi stimullaşdırılmasının iqtisadi sistemin özünü tənzimləmə mexanizmlərindən biri olmasını təsdiq edir. Lakin böhran şəraitində bu iqtisadi artımın fəallaşdırılması üçün kifayət olmayacaqdır. Bu halda fiskal siyasətin alətləri fəaliyyətə başlayır.

Son zamanlar elmi ədəbiyyatda investisiyaların vergi stimullaşdırılması mövzusunda tez-tez rast gəlinir. Bu tədqiqatlarda makroiqtisadi vəziyyətin kafi parametrlərinin olmaması zamanı fiskal tənzimlənmənin iqtisadi agentlərin istehsal və investisiya fəallığına təsirinin məhdudluğu xüsusi olaraq qeyd edilir.

[43]-də axını azad iqtisadi zonaların yaradılması, yaxud xarici şirkətlərə xüsusi vergi güzəştlərinin verilməsi hesabına təmin olunan xarici investisiyaların cəlb olunması xeyrinə fikirlər söylənilir. Müəllif qeyd edir ki, digər bərabər şərtlər daxilində vergi yükünün istənilən səviyyəyə qədər azaldılması mənfəət normasını yüksəldir və bununla da ölkə xarici və beynəlxalq kapitalın cəzbətmə

ocağına çevrilir. Bütün bunlar yüksək investisiya fəallığı fonunda (m) daha kiçik kapital tutumu (k) parametrlərinin səciyyəvi olduğu milli iqtisadiyyatda xarici kapitalla məxsus bazar seqmentlərinin formalaşdırılmasına gətirib çıxarır.

Daha yumşaq vergi yükünün müəyyən edildiyi qapalı iqtisadiyyatda beynəlxalq əməkdaşlıq imkanları məhdud olur və açıq iqtisadi sistemlərə nisbətən orada məcmu stimullaşdırıcı effekt hiss olunmayacaq dərəcədə zəif olur. Beləliklə, [43]-də qeyd olunur ki, fiskal siyasətin səmərəliliyi onun beynəlxalq təşkilədiciləri də daxil olmaqla, dövlət tənzimlənməsinin vahid makroiqtisadi konsepsiyasına uyğunlaşdırılması zamanı dəfələrlə yüksəlir.

Vergilərin stimullaşdırıcı funksiyalarından başqa, elmi ədəbiyyatda fiskal alətlərin tənzimləmə imkanlarının məhdudluğu mövzusu xüsusi yer tutur. Burada onların digər iqtisadi parametrlərlə, o cümlədən: qiymət mühitinin şərtləri [45], həmçinin müəssisənin (iqtisadiyyatın) texnoloji və investisiya imkanları [43] ilə qarşılıqlı asılılığı barədə tezis ön plana çəkilir. Xüsusilə də istehsalın həcminə münasibətdə mənfəət vergisinin qısamüddətli neytrallığı göstərilir, lakin mənfəətin istehsal yığımına investisiyalaşdırılması mexanizmində onun fəal rolu qeyd olunur ki, bu da gələcək uzunmüddətli istehsal artımı üçün bazanı formalaşdırır.

İqtisadiyyatda investisiya fəallığının vergi stimullaşdırılması mövzusu [39]-də inkişaf etdirilir. Bu tədqiqatda investisiya gözləmələrini, mənfəətin təsadüfililiyini və siyasi risk amillərini nəzərə alan fiskal mühitlə yanaşı, investorun davranış modelinə baxılır. Müəlliflər tərəfindən xüsusi olaraq göstərilir ki, əksər hallarda vergi güzəştlərinin artırılması (müəyyən həddə qədər) investisiya prosesinin bütün iştirakçıları üçün faydalı ola bilər. Həmçinin aşkar edilmişdir ki, siyasi risklərin artması zamanı investorun gəlirlərinin və dövlət büdcəsi daxilolmalarının artımı nöqtəyi-nəzərindən vergi tətilləri mexanizmi daha səmərəlidir. Müəlliflər aşağıdakı məsələyə xüsusi diqqət yetirmişlər: vergi tətillərinin verilməsi yolu ilə yüksək siyasi riskli regionlara investisiyaların axını gücləndirmək olarmı? Müəyyən hallarda bu mümkündür, lakin aydın olmuşdur ki, siyasi risklər üçün elə bir “kritik” səviyyə möv-

cuddur ki, onun hüdudlarından kənarında investisiya fəallığının azalmasını heç bir vergi tətili ilə kompensasiya etmək mümkün deyildir. Beləliklə, iqtisadi fəallığın, baxılan halda siyasi risk amili nəzərə alınmaqla, vergi stimullaşdırılmasının məhdudluğu bir daha qeyd edilir [39].

Sənaye müəssisələrinin təkrar istehsal-texnoloji xarakteristikalarının və fiskal ağırlığın differensiasiyasının sahə aspektləri [41] və [42]-də işıqlandırılır, hansı ki, istehsalçılar bu kəmiyyətlərdən asılı olaraq özlərinin bazarda vergi davranışı modelini və inkişaf strategiyasını qururlar. Belə ki, A.Afontsev və R.Kapelyuşnikov [40]-də sosioloji tədqiqatın sorğu statistikasına əsasən müəssisələrin struktur xarakteristikalarından və vergi yükünün kəmiyyətindən asılı olaraq onların buraxılış və investisiya həcmi göstəriciləri ilə ifadə olunan vergi davranışının bir-birindən nə qədər fərqlənməsi sualına cavab verməyə çalışırlar. Struktur xarakteristikalara müəssisələrin regional və sahə mənsubiyyəti, mülkiyyət forması, əmtəə bazarlarında rəqabətin kəskinliyi və ixrac yönümlülük dərəcəsi aiddir. Hesablamalar aparmadan müəlliflər keyfiyyət səviyyəsində vergi yükünün azaldılmasından əldə olunan buraxılış və investisiya həcmələrinin artımının qiymətləndirilməsi probleminə çıxmışlar. Xüsusi olaraq müəyyən edilmişdir ki, maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin yaxşı nəticələrinə malik müəssisələr vergi stimullarına qarşı yüksək həssaslığı ilə fərqlənirlər. “Lakin müəssisələr fiskal yükün səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üzrə qruplaşdırılarkən bu qanunauyğunluq öz təsdiqini tapmır” [40]. Bununla yanaşı, vergi rejiminin dəyişməsinə tam şəkildə laqeyd olmaqla, vergi tutmaya münasibətdə hər hansı konkret ətalətli müəssisələr qrupu aşkar edilməmişdir. Lakin onların buraxılış və investisiya həcmələrinin eyni bir fiskal azalmaya reaksiyanın dərəcəsi tamamilə müxtəlifdir. Bu da investisiya fəallığına və istehsalın genişləndirilməsinə münasibətdə hər hansı bir “vergi qiyməti”ndən danışmağa əsas verir [40].

İnvestisiya planında, bütün sahələrin böyük əksəriyyət müəssisələri mənfəət vergisi üzrə verilən vergi tətilinə cavab olaraq investisiyaları artırmağa hazır olmalıdırlar ki, bu da iqtisadiyyatda

onun təkcə fiskal funksiyasının deyil, həmçinin tənzimləyici funksiyasını da qeyd edir [40]. Burada sənaye sahələri onların “sevimli” vergiləri prizmasından təhlil olunur, hansı ki, bu vergilərin dərəcələrinin aşağı salınmasına qarşı istehsalçıların məhsul buraxılışı üzrə reaksiyası digər vergilərin dərəcələrinin həmin məbləğdə azalmasına nisbətən daha yüksək olur. Məsələn, meşə və ağac emalı sənayesi üçün bu mənfəət vergisi, maşınqayırma, yeyinti, kimya, neftkimya və tikinti materialları sənaye sahələri üçün ƏDV, metallurgiya və yüngül sənaye üçün sosial fondlara ayırmalardır. Müəlliflərin fikrincə, ayrı-ayrı vergilər üzrə fiskal təzyiqin sahələr, həmçinin müəssisələrin texnoloji və istehsal xarakteristikaları üzrə müqayisə edilməsi belə differensasiyanın başa düşülməsində açar rolunu oynayır.

D.R.Belousov [42]-də müəssisələrin xərclərinin strukturu və fiskal yükü barədə statistik məlumatları təhlil edərək hər bir sənaye sahəsi üçün “sevimli” vergilər barədə özünün baxışlarını təklif edir. Fiskal ödənişlərin ümumi həcmində maksimum xüsusi cəkiyə malik olan fiskal ödəniş “sevimli” vergiyə aid edilir. Neftçixarma sənayesi üçün bu mədən vergisi, ixrac rüsumları və neft məhsuluna tətbiq edilən aksizlərdir. Həm xarici, həm də daxili bazarlarda fəaliyyət göstərən neft emalı müəssisələrinin xüsusiyyəti yol fonduna ayırmaları, həmsinin ixrac rüsumlarını və aksizləri “sevimli” edir. Maya dəyərinin tərkibində olan yüksək vergilər əlvan metallurgiya, meşə və ağac emalı sənayesi üçün səciyyəvidir. Aksizlər yeyinti, ƏDV isə maşınqayırma sənayesində vergi yükünün əksər hissəsini təşkil edir.

Beləliklə, [41] və [42]-də aparılan tədqiqatların metodoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq görərik ki, sənaye sahələri üçün “sevimli” vergilərə münasibətdə vahid fikir formalaşmır. Qeyd olunan işlər istehsal-fiskal effektlərin analitik modelləşdirilməsindən yan keçir, bir sıra nəticələr bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir. Lakin, şübhəsiz ki, məsələlərin özünün qoyuluşu maraqlıdır, gələcəkdə qeyd olunan istiqamətlərdə aparılan tədqiqatlar perspektivli və məhsuldar ola bilər.

İndi isə qısamüddətli və uzunmüddətli istehsal-fiskal effektlə-

rin təhlilində mövdu olan prinsipal müxtəliflikləri aydınlaşdırmaq.

Nöqtə təhlilinə həsr olunmuş 6.2-ci paragrafda “burada və indi” prinsipi üstünlük təşkil edir ki, bu prinsip çərçivəsində faktiki (nominal) vergi yükünün iqtisadi artıma mənfi təsir göstərməsini, yaxud göstərməməsini qiymətləndirmək mümkündür. Bunun əsasında fiskal ağırlığın müvafiq dəyişməsini tövsiyə etmək mümkündür. Lakin belə tədbirlərdən alınan effekt dərhal hiss olunmur və qısamüddətli aspektdə o özünü büruzə verməyə macal tapmır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, vergilər operativ tənzimləmə vasitəsi olmadığına görə hər hansı bir şəkildə istehsal dinamikasına təsir də edə bilməyəcəkdir. Bu zaman, bir tərəfdən, nəzərə alınmalıdır ki, hətta qısamüddətli iqtisadi artım nöqtəyi-nəzərindən məqbul fiskal parametrlər uzunmüddətli istehsal strategiyasına münasibətdə tamamilə qeyri-məqbul ola bilər və əksinə. Digər tərəfdən, bu tədqiqatda vergi amilinin uzunmüddətli iqtisadi artıma təsiri istiqamətində aparılan təhlili göstərir ki, uzunmüddətli aspektdə əlverişli fiskal mühit yalnız zəruri şərt olmaqla, iqtisadiyyatın ardıcıl inkişafı üçün kafi şərt deyildir. İqtisadi inkişaf üçün aşağıdakılardan hansının - fiskal amilin, yaxud milli iqtisadiyyatın hər hansı təkrar istehsal-texnoloji xarakteristikalarının - prioritet olması barədə xüsusi məsələ hələ də açıq olaraq qalır.

Vergilər və vergitutma mövzusu üzrə elmi ədəbiyyatın icmalına yekun vuraraq aşağıdakıları qeyd edə bilərik.

Birincisi, kifayət qədər müxtəlifliklərə baxmayaraq məsələlərin qoyuluşu nəzəri cəhətdən sadədir, lakin bununla yanaşı, üzdə olan praktiki vacib aspektlər sona qədər işlənməmiş olaraq qalır. Bu əsasən qısamüddətli və uzunmüddətli aspektlərdə iqtisadi artıma münasibətdə fiskal sistemin kəmiyyət qiymətlərinin diaqnostikasını ilə əlaqədar metodoloji məsələlərə aiddir.

İkincisi, uzunmüddətli iqtisadi artımın reallaşdırılması üçün vergi sisteminə qısamüddətli aspektdən fərqli olaraq keyfiyyətə yeni tələblər irəli sürülür və bundan başqa iqtisadiyyatın qeyri-vergi parametrlərinə münasibətdə müxtəlif şərtlərlə genişləndirilir. Buradan, fikrimizcə, istehsal-fiskal effektlərin qısamüddətli aspektdə təhlilinə başlamaq, sonradan baxılan iqtisadi para-

metrlərin məcmusunu genişləndirməklə və vergi sisteminə olan tələbləri əlavə etməklə tədricən ortamüddətli və uzunmüddətli qiymətləndirmə səviyyəsinə keçmək metodiki cəhətdən məqsədəuyğundur.

Üçüncüsü, bu paraqrafda və [20]-də elmi işlərin təhlili büdcəyə fiskal daxilolmaların həcminə və iqtisadi artıma münasibətdə ayrı-ayrı vergilərin dərəcələrinin optimallaşdırılmasının perspektivli olmadığını göstərmişdir. Bunu, xüsusilə də [44; 69] işlərinin nəticələrində aydın şəkildə görmək mümkündür. Əgər nəzəri səviyyədə əsas nəticələr tez-tez bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edirsə, onda kəmiyyət qiymətləndirilməsi zamanı ondan daha az olmayan ciddi problemlər yarana bilər.

Ona görə də perspektivdə istehsal-fiskal effektlərin təhlilinə deskriptiv modelləşdirmə ideologiyası əsasında Laffer effektləri metodikasından fəal istifadə edib [20]-də qeyd olunmuş “məcmu vergi yükü (t) - ÜDM (U) - büdcənin vergi gəlirləri (V)” sxeminə riayət etməklə qısamüddətli aspektdən başlamaq lazımdır. Bu problemin nəzəri aspekti artıq kifayət qədər tədqiq edilmişdir [22]. Burada bizi daha çox vergi tənzimlənməsi nöqtəyi nəzərdən yüksək praktiki əhəmiyyət kəsb edən indikatorlar, yəni birinci və ikinci Laffer nöqtələrinin kəmiyyət qiymətləndirilməsi maraqlandırdığına görə öz rolunu oynamış analitik metodun daha çox praktiki istiqamətli olması ilə fərqlənən digər bir üsulla - ekonometrik metodla əvəz olunması məqsədəuyğun hesab edilir.

Fəsil VII. İqtisadi fəaliyyətin maliyyə kriteriləri əsasında Laffer effektlərinin müəyyən edilməsi

Son zamanlar respublikamızın və yaxın xarici ölkələrin iqtisadi ədəbiyyatında formal vergi nəzəriyyəsinə həsr olunmuş çoxlu sayda tədqiqat işləri rast gəlinir. Bu işlərin əksəriyyətində A. Laffer ayrısının mövcudluğu və onun xüsusiyyətləri haqqında məsələ qaldırılır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq Laffer nöqtələrinə və effektivinə münasibətdə çox ciddi nəzəri boşluqlar və düzgün olmayan metodoloji yanaşmalar mövcuddur. Bu tədqiqatlar bir tərəfdən vergi nəzəriyyəsinin konseptual əsaslarının formalaşdırılmasına, digər tərəfdən isə real iqtisadiyyat üçün Laffer nöqtələrinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsinə imkan vermir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, optimallaşdırma yanaşması çərçivəsində bir Laffer effekti deyil, çoxlu sayda Laffer nöqtələri mövcud ola bilər. Bu hal təsərrüfat subyektlərinin istehsal fəaliyyətinin və dövlətin fiskal siyasətinin qiymətləndirilməsinin iqtisadi kriterilərinə münasibətdə vahid strategiyanın olmaması səbəbindən yaranır.

Hazırda Laffer ayrısı konsepsiyası müasir vergi nəzəriyyəsində mərkəzi yerlərdən birini tutur. Lakin təcrübələr göstərir ki, bu sahədə bir çox mütəxəssislər tərəfindən nəzərdən qaçırılan nüanslar mövcuddur. Bununla əlaqədar respublikamızda fəaliyyətdə olan mövcud fiskal sistemin fəaliyyət xüsusiyyətlərini təhlil etməzdən əvvəl tədqiqat üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir sıra ilkin mülahizələri nəzərdən keçirək.

Birincisi, Laffer ayrısı iqtisad elminə, ümumi şəkildə desək, doqmatik olaraq daxil edilmişdir. Məsələn, K.R.Makkonnell və S.L.Bryunun “Ekonomiks: prinsiplər, problemlər, siyasət” əsərində düzgün olaraq qeyd edilmişdir ki, bir sıra müasir baxışlara əsasən Laffer ayrısı vergi dərəcəsinin səviyyəsinin sıfırdan 100 faizə qədər olan intervalda dəyişməsi zamanı dövlətin vergi daxilolmalarının maksimallaşdırılması barədə yalnız məntiqi mülahizələri əks etdirir. Bununla bağlı aşağıdakı iki məsələ ortaya çıxır: 1) ümumi halda olmasa da heç olmasa ayrı-ayrı vergi növləri üçün nəzəri olaraq Laffer ayrısının mövcudluğunun sübut edilməsinin və onun yaranması şərtlərinin müəyyən edilməsinin zəruriliyi; 2)

büdcə əyrisində əyilmələrin mümkünlüyü nöqteyi-nəzərindən konkret iqtisadi şəraitin identifikasiyası və ölkə iqtisadiyyatının bu əyrinin hansı hissəsində yerləşməsinin müəyyən edilməsi.

İkincisi, Lafferin məşhur kriterisi özünün ilkin şərhində ümumi vergi daxilolmalarına aid edilmiş və müvafiq olaraq “vergi daxilolmaları - vergi dərəcəsi” koordinatında verilmişdir. Bu konsepsiyanın əsasını vergitutma bazasının vergi dərəcələrinin kəmiyyətindən asılılığı ideyasının təşkil etdiyinə baxmayaraq ümumi halda Laffer əyrisi istehsal həcminə aid edilmir. Lakin aparılmış araşdırmalar göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı, xüsusilə də keçid iqtisadiyyatı şəraitində istehsalçıların vergi dərəcələrinin dəyişməsinə reaksiyası analoji əyri ilə xarakterizə olunur (bu əsasən əlavə dəyər vergisinə aiddir). Müasir şəraitdə Laffer asılılığının genişləndirilmiş traktovkası, fikrimizcə, vergitutma bazasına da aid edilə bilər; bu halda qeyd olunan asılılıq “istehsal həcmi - vergi dərəcəsi” koordinatlarında verilməlidir.

Üçüncüsü, Laffer əyrisi daha çox makroiqtisadi yönümlüdür və daha dəqiq desək, ayrı-ayrı vergi növlərinə deyil, hər hansı orta məcmu vergiyə tətbiq edilə bilər. Eyni zamanda, Laffer əyrisi müxtəlif vergitutma subyektlərindən - fiziki və hüquqi şəxslərdən - ibarət olan iki altsistemin vəhdətini əks etdirən ümumi vergi sisteminə aiddir. Müasir elmi ədəbiyyatda Laffer əyrisi hər iki altsistemə aid edilir və hər bir ayrıca götürülmüş vergi üçün yoxlanılır. Bu fəsilə qeyd olunan yanaşmadan istifadə olunur.

Dördüncüsü, fiskal məsələnin makroiqtisadi səviyyədə qoyuluşu ona gətirib çıxarır ki, Laffer əyrisi avtomatik olaraq proporsional vergini nəzərdə tutur; progressiv, yaxud regressiv prinsiplər əsasında qurulmuş və aqreqasiya edilmiş daha mürəkkəb fiskal sistemlər nəzərdən keçirilmir.

Beşincisi, Laffer asılılığı nominal vergi daxilolmaları əsasında yoxlanılır. Buradan da alınır ki, Laffer əyrisi konsepsiyası yalnız inflyasiyasız (inflyasiya səviyyəsi çox aşağı olan) iqtisadiyyata tətbiq edilə bilər. Qiymətlərin səviyyəsinin ciddi dəyişməsi şəraitində vergitutma bazasının əhəmiyyətli azalması zamanı belə vergi daxilolmaları inflyasiya təşkilçiləri hesabına demək olar ki, daim artacaqdır. Ona görə də inflyasiya mühitində real vergi daxilol-

maları, daha dəqiq desək, inflyasiya tempi nəzərə alınmaqla korrektə edilmiş vergi daxilölmaları əsasında Laffer asılılığının tədqiq edilməsi məqsədəuyğundur.

Qeyd olunanlarla əlaqədar olaraq bu fəsildə respublika iqtisadiyyatı təmsalında Laffer konsepsiyasının tədqiqi aparılır və Laffer nöqtələrinin hesablanması üçün nəzərə alınması zəruri olan metodoloji prinsiplər formalaşdırılır.

Tədqiqatda vergitutma sahəsində müxtəlif maraqlı subyektlərin (dövlətin və təsərrüfat subyektlərinin) fiskal effektləri vahid tədqiqat metodologiyası çərçivəsində sistemləşdirilir.

7.1. Təsərrüfat subyektlərinin istehsal fəaliyyəti kriterilərinin formalaşdırılması

Optimallaşdırma yanaşmasına müvafiq olaraq vergi nəzəriyyə-sində üstünlük təşkil edən fiskal effektlərin təhlili metodologiyası iki tip iqtisadi subyektlərin dəqiq fərqləndirilməsinə əsaslanır. Bunlardan birincisi istehsal fəaliyyətini həyata keçirən və fəallığı istehsalın texnoloji xüsusiyyətlərindən (resurs tutumu, əmək tutumu və s.) və vergi mühitindən (vergi dərəcələrinin səviyyəsi, vergi güzəştlərinin mövcudluğu və i.a.) asılı olan təsərrüfat subyektləridir (müəssisələrdir). İkincisi isə həyata keçirdiyi fiskal siyasətinin nəticələri vergi dərəcələrinin səviyyəsindən və vergitutma bazasının kəmiyyətindən, son nəticədə müəssisələrin istehsal fəallığından asılı olan dövlətdir. Bu zaman təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin və dövlətin fiskal sisteminin səmərəliliyi müxtəlif kriterilərdən asılı olaraq qiymətləndirilə bilər. Bu məsələni daha geniş şəkildə nəzərdən keçirək.

Təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin klassik optimallaşdırma modellərində istehsal həcmi (x) artırır-azaltmaqla mənfəətin kəmiyyətinin maksimallaşdırılması nəzərdə tutulur. Bu zaman səmərəlilik kriterisi kimi xalis mənfəət (m_x) və balans mənfəəti (m_b) çıxış edir.

$$(m_x) \quad \max, \quad (7.1.1)$$

$$(m_b) \quad \max. \quad (7.1.2)$$

Təsərrüfat subyektinin idarə olunması onun şəxsi mülkiyyətçiləri tərəfindən həyata keçirildiyi hallarda qeyd olunan kriterilər real situasiyanı daha dolğun əks etdirir. Lakin bu halda da müəyyən şərtlər daxilində məhsul buraxılışı həcmnin (q) maksimallaşdırılması kriterisi daha fəal və zəruri meyara çevrilə bilər:

$$q(x) \quad \max. \quad (7.1.3)$$

Bu vəziyyət satış bazarının inhisarlaşdırılmasına və özünün maliyyə imkanlarının genişləndirilməsi hesabına mövqeyinin gücləndirilməsinə çalışan təsərrüfat subyektləri üçün xarakterikdir.

Digər analogi kriterilər də formalaşdırmaq mümkündür. Məsələn, bir sıra hallarda təsərrüfat subyektinin rəhbərliyi əsas məqsəd kimi vergi ödənişlərinin minimallaşdırılması kriteriyasından istifadə edə bilər:

$$V(x) \quad \min. \quad (7.1.4)$$

Aydındır ki, real olaraq bütün optimallaşdırma məsələləri müəyyən məhdudiyət şərtləri ilə xarakterizə olunur. Digər tərəfdən, təsərrüfat subyektlərinin məqsədləri çoxkriterili ola bilər. Lakin burada əhəmiyyətli olan başqa bir məsələ bizi maraqlandırır: müəssisənin maliyyə-təsərrüfat strategiyasında hansı kriteri əsas kriteri kimi götürülə bilər. Bu mənada (7.1.1)-(7.1.4) kriterilər ümumi halda müxtəlif optimal istehsal proqramlarını (x_{opt}) ifadə edən mütləq kəmiyyətləri əks etdirirlər. Sonuncu öz növbəsində vergi dərəcələrindən müxtəlif cür asılıdır ki, bu da vergi dərəcələri ilə dövlət büdcəsinin fiskal daxilolmaları arasında fərqli funksional əlaqələrin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu məqam sonrakı bütün təhlil prosesində əsas kimi götürüləcəkdir.

Qeyd olunanlara baxmayaraq (7.1.1)-(7.1.4) kriterilərinin həqiqiliyi müəyyən qədər şübhə doğurur. Belə ki, məsələn, fəaliyyət göstərən müəssisəyə kapital qoyuluşunu həyata keçirmək istəyən investoru mənfəətin mütləq kəmiyyəti deyil, qoyulan kapitalın gəlirliliyi, daha doğrusu, istehsal obyektinin mənfəətliliyinin nisbi xarakteristikaları maraqlandırır. Belə kriteri kimi rentabellik göstəricisi götürülə bilər:

$$\frac{m_x(x)}{G(x)} \quad \max, \quad (7.1.5)$$

burada $G(x)$ - gətirilmiş xərclərdir.

İnvestor səhmdar mülkiyyət formalı müəssisəyə vəsait qoymaq istədikdə, onu birinci növbədə dividendlərin məbləği maraqlandıracaqdır:

$$(1 - m_{is}) \frac{m_x(x)}{S_k} \quad \max, \quad (7.1.6)$$

burada m_{is} - istehsalın genişləndirilməsinə yönəldilən mənfəət payı; S_k -səhmdar kapitalın həcmidir.

Özəl kapitalın daha mənfəətli sferalara qoyuluşunun yüksək rəqabətliliyi şəraitində mülkiyyətçi üçün istehsal etdiyi məhsuldan əldə edilən xalis mənfəətin məhsul buraxılışı həcmində payının maksimallaşdırılması kriterisi mühüm rol oynayır:

$$\frac{m_x(x)}{q(x)} \quad \max. \quad (7.1.7)$$

Fond bazarının inkişaf etdiyi, yüksək inflyasiya və güclü rəqabət şəraitində (7.1.5)-(7.1.7) nisbi kriteriləri (7.1.1)-(7.1.4) kriterilərinə nisbətən müəssisələrin istehsal proqramının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Mütləq və nisbi səmərəlilik göstəriciləri arasında, fikrimizcə, ikinci növ kriterilərə üstünlüyün verilməsi məqsədəuyğundur.

7.2. Dövlətin fiskal siyasətinin əsas kriteriləri

Təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi fəaliyyətinin səmərəlilik kriterilərinə münasibətdə aydınlığın olmaması dövlətin fiskal tədbirlərinin nəticəliliyinin qiymətləndirilməsində də rast gəlinir və bu da mövcud vəziyyəti bir qədər də çətinləşdirir. Burada 4 müxtəlif yanaşmanı fərqləndirmək lazım gəlir.

Birinci yanaşma konkret vergi növü üzrə daxilolmalar üçün yalnız bir Laffer nöqtəsinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Məsələn, dövlət digər vergi növləri üzrə vergi dərəcələrini sabit saxla-

maqla əlavə dəyər vergisinin dərəcəsinə münasibətdə vergi daxilolmalarının həcmi maksimumlaşdırmağa çalışır. Əgər nəzərə alsaq ki, vergitutma sahəsində dəyişikliklər bir qayda olaraq selektiv xarakter daşıyır, yalnız bir, yaxud bir neçə fiskal tarifləri əhatə edir, onda məsələnin bu şəkildə qoyuluşu daha real hesab edilə bilər. Göstərilən kriteri formal olaraq aşağıdakı şəkildə verilə bilər:

$$V_i(t_i) \quad \max, \quad (7.2.1)$$

burada t_i - i -ci növ verginin dərəcəsi, V_i - i -ci növ vergi üzrə bütçə daxilolmalarıdır.

İkinci yanaşma yalnız bir vergi növü üzrə verginin dərəcəsinə artırılıb-azaltılmaqla vergi daxilolmalarının cəmi məbləğinin optimallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu üsul vergilərin qarşılıqlı çarpaz təsirini nəzərə alır:

$$\sum_{i=1}^n V_i(t_i) \quad \max. \quad (7.2.2)$$

Dövlətin üçüncü fiskal strategiyası bütün, yaxud bir neçə vergi dərəcəsi ilə eyni zamanda manipulyasiya etməklə konkret vergi növü üzrə daxilolmaların həcmi maksimumlaşdırılmasını nəzərdə tutur:

$$V_i(t_i, i \overline{1, n}) \quad \max. \quad (7.2.3)$$

Bu cür məsələlər məhdud fəaliyyət sferasına malikdir və bir qayda olaraq analitik hesabatlarda istifadə olunur.

Dördüncü, ümumiləşdirilmiş yanaşma isə bütün vergi parametrləri məcmusunu işə salmaqla bütün vergilər üzrə bütçə daxilolmalarının maksimumlaşdırılmasını nəzərdə tutur:

$$\sum_{i=1}^n V_i(t_i, i \overline{1, n}) \quad \max. \quad (7.2.4)$$

(7.2.1)-(7.2.4) kriteriləri vergi nəzəriyyəsi üçün əhəmiyyətli hesab olunur və mütləq kriteriləridir. Lakin bir sıra hallarda nisbi göstəricilərdən də istifadə oluna bilər. Məsələn, dövlət üçün vergilərin yığılma səviyyəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da ÜDM-də fiskal yığımların payının maksimumlaşdırılması ilə eyni-

lik təşkil edir. Bu halda, məsələn, (7.2.1) düsturunu aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar:

$$\frac{V_i(t_i)}{U(t_i)} \quad \max, \quad (7.2.5)$$

burada $U(t_i)$ - ÜDM-in həcmidir. Analoji ifadələr (7.2.2)-(7.2.4) kriteriləri üçün də yazıla bilər.

Bu paragrafda də əvvəlki paragrafda olduğu kimi, Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsi üçün məsələnin qoyuluşunun birmənalı olmadığı aydın görünür. Göstərilən kriterilərin hər biri üçün özünün fiskal nəzəriyyəsini qurmaq olar ki, bu da son nəticədə hesablamaların aparılması zamanı alternativ Laffer nöqtələrinin yaranmasına gətirib çıxarır.

7.3. Təsərrüfat subyektlərinin istehsal strategiyasının təhlili və birinci növ Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsi

Ciddi nəzəri ümumiləşdirmələr aparılmadan bütün mümkün maliyyə kriteriləri üçün təsərrüfat subyektlərinin istehsal strategiyasının geniş təhlil edilməsi mümkün olmadığına görə yalnız iki daha əhəmiyyətli və representativ hal, yəni xalis mənfəətin və mənfəət normasının maksimumu kriterilərinin nəzərdən keçirilməsi məqsəddə uyğundur.

Sadə halda müəssisənin xalis mənfəəti (m_x) aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$m_x = (1 - t_m)[(1 - t_d)(px - cy) - (1 - t_s)W_{or}L - K]. \quad (7.3.1)$$

Burada, x - müəssisə tərəfindən buraxılan məhsulun natural ifadədə həcmi; p - buraxılan məhsul vahidinin orta qiyməti; y - müəssisənin dövriyyə fondları (xammal və materiallar); c - vahid dövriyyə vəsaitinin orta qiyməti; W_{or} - işçi heyətinin orta əmək haqqı; L - müəssisədə məşğul işçilərin sayı; K - əsas kapitalın dəyər ifadəsində həcmi; t_m - amortizasiya norması; t_d və t_s - uyğun olaraq mənfəət vergisinin, əlavə dəyər vergisinin və əmək haqqı fonduna sosial sığorta ayırmalarının tarifləridir.

Xalis mənfəətin cari istehsal məsrəflərinə (IM) nisbəti kimi ifadə

də olunan cari mənfəət (rentabellik) norması göstəricisini daxil edək: $r = \frac{m_x}{IM}$ burada $IM = cy - K - W_{or}L(1 - t_s)$. Sonrakı təhlil zamanı diqqəti aşağıdakı iki şərtsiz optimallaşdırma məsələsinin həllinə yönəldək:

$$m_x(x) \quad \max, \quad (7.3.2)$$

$$r(x) \quad \max. \quad (7.3.3)$$

(7.3.2) məsələsi bütün müasir iqtisadi nəzəriyyənin ənənəvi fərziyyəsinə uyğun gəlir və verilmiş konkret şəraitdə istehsal mülkiyyətçisinin maksimum dərəcədə varlanmağa çalışmasını əks etdirir. Fikrimizcə, belə kriterilər reallığı sadə şəkildə əks etdirdiyinə görə ortodoksal kriteri kimi təsnif edilə bilər. Müəssisələr mütləq avtonom iqtisadi vahid olduğuna və ciddi məhdudluq şəraitində istehsalçının strategiyasını əks etdirdiyinə görə (7.3.2) kriterisi prinsipial olaraq çox statik görünür. (7.3.3) məsələsi isə, əksinə, daxilən dinamikdir. İqtisadiyyatda bütün maliyyə axınları qoyulan kapitalla mənfəət normasının maksimalaşdırılması məqsədi daşıyır və bu da öz növbəsində fəaliyyətdə olan müəssisələrin səhmləri və dividendlərinin kursu, depozitlər üzrə faizlər, kredit faizi və i.a. kimi ümuməhəmiyyətli mikro- və makroparametrlərlə “rəqabət” apara bilər. Maliyyə vəsaitlərinin qoyuluşunun alternativ yollarından birinin seçilməsi imkanının olması mənfəət norması göstəricisinin xüsusi əhəmiyyətini müəyyən edir. Sonuncu göstərici kimi r - in daha sadə konstruksiyasından istifadə olunur.

(7.3.2) və (7.3.3) məsələləri təkcə məzmunca deyil, həm də metodoloji nöqteyi-nəzərdən də bir-birindən fərqlənirlər. Belə ki, əgər xalis mənfəətin mütləq göstəricisi xətti və sadədirsə, rentabelliğin nisbi göstəricisi isə qeyri-xəttidir və özünün daxili məzmununa və quruluşuna görə kifayət qədər mürəkkəbdir.

(7.3.2) və (7.3.3) məsələləri bir-biri ilə uzlaşmayan müxtəlif optimal planları müəyyən edir.

Sonrakı araşdırmaları aparmaq üçün tədqiqata məsrəflərin məhsul buraxılışına görə elastikliyi göstəricilərini daxil edək:

$$\begin{aligned} x/y & \quad dy/dx, \\ x/L & \quad dL/dx, \\ x/K & \quad dK/dx. \end{aligned} \quad (7.3.4)$$

Bu halda aşağıdakı ifadələri alırıq:

$$\begin{aligned} y &= a_1 x, \\ L &= a_2 x, \\ K &= a_3 x, \end{aligned} \quad (7.3.5)$$

burada a_1, a_2 və a_3 ilkin şərtlərdən asılı olan parametrlərdir.

Üstlü funksiyaların xətti aproksimasiyasından istifadə etməklə (7.3.2) tənliyini differensiallayaq:

$$dm_x/dx = 0. \quad (7.3.6)$$

Eyni zamanda üstlü funksiyaların xətti funksiya şəklinə gətirilməsini onların ikinci həddə kimi Teylor sırasının ayrılışı hesabına əldə etmək mümkündür. Məsələn, $x = (1 + \dots) x$. Bu cür keçid xalis mənfəətin x dəyişəninə nisbətən birinci tərtibdən törəməsinin qeyri-xətti olması ilə şərtləndirilir. Bu səbəbdən də bütün sonrakı düsturlar təxminidir və göstəricilər arasında əsas qarşılıqlı əlaqələrin xarakterinin müəyyən edilməsinə imkan verir. Sonrakı təhlil zamanı fərz edəcəyik ki, ikinci tərtibdən olan $d^2m/dx^2 = 0$ şərti ödənilir və x_0 maksimum nöqtədir.

Sadə hesablamalar aparmaqla istehsalın optimal həcmi (x_0) üçün aşağıdakı ifadəni almış oluruq:

$$x_0 = \frac{A}{B}, \quad (7.3.7)$$

burada,

$$A = a_1 c (1 - t_d) a_2 W_{or} (1 - t_s) a_3 (1 - t_s),$$

$$B = (p - a_1 c) (1 - t_d) a_3^2 a_2 W_{or}^2 (1 - t_s).$$

Alınan nəticələri müzakirə etməyə ehtiyac duyulur. Əgər istehsal amillərinin son azalma qanunu yerinə yetirilirsə, yəni

$$\begin{aligned} \frac{d^2 y}{dx^2} &= 0, \\ \frac{d^2 L}{dx^2} &= 0, \\ \frac{d^2 K}{dx^2} &= 0. \end{aligned} \quad (7.3.8)$$

olarsa, müvafiq olaraq $x_0/t_d = 1$, $x_0/t_s = 1$ və $x_0/t_s = 1$ alınır. Buradan avtomatik olaraq $x_0/t_d = 0$ və $x_0/t_s = 0$ alınır.

Beləliklə, əlavə dəyər vergisinin dərəcəsinin artırılması və sosial ayırmaların dərəcəsinin azaldılması müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi iqtisadi şəraitdən asılı olmayaraq istehsala stimullaşdırıcı təsir göstərir. Bundan başqa, (7.3.7) ifadəsindən görüldüyü kimi, mənfəət vergisi, ümumiyyətlə, neytraldır və onun səviyyəsinin artırılması müəssisənin istehsal fəallığına heç bir təsir göstərmir. Alınan bu üç nəticə kifayət qədər mübahisəlidir. Fikrimizcə, bu halda biz vergi nəzəriyyəsinə optimallaşdırma sxemi çərçivəsində xalis mənfəət göstəricisindən istifadənin perspektivi olmadığı qənaətinə gəlirik.

İndi isə (7.3.3) optimallaşdırma məsələsini tədqiq edək:

$$dm = r (dIM/dx). \quad (7.3.9)$$

Buradan alınır ki, (7.3.3) üçün optimal planı aşağıdakı şəkildə ifadə edə bilərik:

$$x_r = \frac{(A)}{B}, \quad (7.3.10)$$

burada $r(dIM/dx) = 0$. Bu zaman $x_r^{opt} = x_m^{opt}$. Bu fakt böyük nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, qeyd olunanlara uyğun olaraq mənfəət normasının maksimumu kriterisi mənfəətin

mütləq həcmnin maksimumu kriterisinə nisbətən daha yüksək optimal istehsal həcmi səviyyəsini tələb edir. Beləliklə, ictimai rifah nöqtəyi-nəzərindən (7.3.3) kriterisi (7.3.2) kriterisinə nisbətən üstünlük təşkil edir. Sübhəsiz ki, alınan düsturlara və həmin kriteriyə əsaslanan bütün iqtisadi nəzəriyyələr istehsal həcmi və digər iqtisadi dəyişənlər üçün aşağı səviyyəni ehtiva edir.

Yuxarıda qeyd olunan üsuldən istifadə etməklə (7.3.3) kriterisi üçün optimal istehsal planını müəyyən edə bilərik.

$$x_0 = \frac{C}{D}, \quad (7.3.11)$$

burada

$$\frac{C}{D} = \frac{a_1 c (2) + a_2 (2) (1 t_s) + a_3 (2)}{a_1 c (1) + a_2 W_{or} (1) (1 t_s) + a_3 (1)}.$$

Fərz edək ki, müəssisənin rəhbərliyi sabit x' buraxılış həcmi ilə təmin olunan hər hansı sabit orta və normal mənfəət normasını əldə etmək istəyir, yəni

$$x' = \frac{A}{B} \frac{r' C}{r' D}. \quad (7.3.12)$$

A , B , C və D kəmiyyətlərinin sıfırdan böyük olduğunu nəzərə alsaq və əgər $AD - BC > 0$ olarsa, onda

$$\frac{x_0}{r'} > 0 \quad (7.3.13)$$

olar.

(7.3.13) şərtinin yerinə yetirilməsi ilk növbədə müəssisənin texnoloji xarakteristikalarından, vergilərin dərəcələrindən və bazar mühitindən asılıdır. Hadisələrin əlverişli gedişi zamanı mənfəət normasının artımı iqtisadi obyektlərin istehsal fəallığının yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Əks halda isə rentabellik səviyyəsində pozitiv dəyişikliklər istehsalın ləng inkişafına səbəb ola bilər.

Müəyyən anlaşılmazlıqlar yaranmasın deyə bəzi anlayışları daxil edək. Müəssisənin optimal istehsal həcmnin maksimumunun əldə

olunmasına imkan verən vergi dərəcələrini birinci növ Laffer nöqtələri adlandıraraq. Öz növbəsində bu nöqtələr digər vergi dərəcələrinin fiksasiyası (sabit qalması) şəraitində əldə edildikdə avtonom, eyni zamanda axtarıldıqda isə sinxron ola bilərlər. (7.3.2) və (7.3.3) məsələləri üçün birinci növ avtonom Laffer nöqtələri mövcud deyildir.

(7.3.13) şərtindən alınan birinci növ avtonom Laffer nöqtələri yalnız bir vergi növü üzrə optimallığın yoxlanılması situasiyasına uyğun gəlir. Əgər dövlət orqanları eyni zamanda bütün vergi sistemini optimallaşdırırsa, onda (7.3.13) şərti bütün vergilər üzrə yazılır və sonra isə alınan tənliklər sistemi həll edilir. Belə ki, məsələn, (7.3.2) məsələsi üçün qeyd olunanlar aşağıdakı kimi ifadə olunur: $x_0/t_d = 0$ və $x_0/t_s = 0$. Bu sistemin həll edilməsi nəticəsində alınan t_d^* və t_s^* nöqtələri birinci növ sinxron Laffer nöqtələrini təşkil edir. Aparılmış hesablamalar göstərir ki, (7.3.2) kriterisi üçün belə nöqtələr mövcuddur və aşağıdakı kimidir:

$$t_d^* = 1 - \frac{a_3 \cdot \frac{1}{(1 - a_1 c)^2}}{\frac{1}{(1 - a_1 c)^2} (p - a_1 c^2) - a_1 c (1 - a_1 c)}, \quad (7.3.14)$$

$$t_s^* = \frac{a_1 c (1 - t_d^*) (1 - a_1 c)^2 (p - a_1 c^2) - a_3 (1 - a_1 c)^2 (p - a_1 c^2)}{a_2 [a_1 c (1 - a_1 c)^2 (p - a_1 c^2) (1 - a_1 c)]} \cdot 1 \quad (7.3.15)$$

Beləliklə, bir neçə vergi dərəcəsinin birgə fəaliyyəti bir qayda olaraq Laffer effektlərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Məsələn, əgər sosial sığorta ayırmalarının dərəcəsi t_s^* səviyyəsində olarsa, onda t_d^* nöqtəsi istehsal əyrisi üzərində əyilmə nöqtəsi olacaqdır və ya əksinə. Bir sıra hallarda kifayət qədər mürəkkəb istehsal kriterilər üçün $x(t_d)$ və $x(t_s)$ istehsal əyriləri bir neçə “əyilmə təpələri”nə malik ola bilərlər. Bu isə o deməkdir ki, bir vergi növündən başqa, bütün digər vergilərin dərəcələrinin optimal tənzim-

lənməsi zamanı həmin vergi dərəcəsi istehsal əyrisinin müxtəlif hissələrində müəssisənin istehsal aktivliyinə müxtəlif şəkildə təsir edəcək. Qeyd olunanlar vergilərin iqtisadi artımın stimullaşdırılmasında roluna yenidən nəzər salınmasını zəruri edir.

7.4. Dövlətin fiskal siyasəti və fiskal effektlər

Dövlətin vergi siyasəti də istehsal obyektləri ilə olduğu kimi, fiskal sistemin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin müxtəlif kriterilərini nəzərdə tutur. Bu kriterilərin çoxsaylı müxtəlifliklərini nəzərə almadan vergi daxilolmalarının maksimallaşdırılmasını əks etdirən əsas variantda diqqət yetirək:

$$V(t_m, t_d, t_s) \quad \max, \quad (7.4.1)$$

burada vergi daxilolmalarının cəmi məbləğinin (V) üç növ fiskal ödənişlərindən: mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi və sosial sığortaya ayırmalarından ibarət olması nəzərdə tutulur:

$$V = (px - cy)[t_d - t_m(1 - t_d)] + W_{or}L[t_s - t_m(1 - t_s)] - K. \quad (7.4.2)$$

Vergi dərəcələrinin səviyyəsində dəyişikliklərin fiskal yığımların kəmiyyətinə təsirinin öyrənilməsi zamanı ümumi fiskal effektin iki alt effektdə bölündüyünü nəzərə almaq lazımdır. Müəyyənlik üçün əlavə dəyər vergisinə baxılır:

$$\frac{V}{t_d} = \frac{V}{x} \cdot \frac{x}{t_d}. \quad (7.4.3)$$

(7.4.3) tənliyinin sağ tərəfi klassik Laffer əyrisinin qurulmasına imkan verən ümumi fiskal effekti xarakterizə edir. Verginin dərəcəsinin dəyişməsinin fiskal daxilolmaların həcminə bilavasitə təsirini nəzərə alaraq (7.4.3) tənliyinin sağ tərəfində bu prosesin iki-mərhələli olması əks etdirilir. (7.4.3) tənliyinə uyğun olaraq vergi dərəcəsinin artmasına istehsalın reaksiyasını əks etdirən birinci növ fiskal effektdə $\frac{x}{t_d}$ və istehsal həcmünün artımı nəticəsində vergi daxilolmaları kütləsinin dəyişməsinə göstərən ikinci növ fis-

kal effektə $\frac{V}{x}$ ayrı-ayrılıqda baxıla bilər. Beləliklə, ümumi

fiskal effekt $\frac{V}{t_d}$ birinci və ikinci növ effektlərin hasilə şəklində formalaşır.

Bu zaman birinci növ fiskal effekt təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təkrar istehsal aspektlərini, ikinci növ effekt isə müəssisənin istehsal xərclərinin və vergilərin strukturunu nəzərə alır.

(7.4.3) düsturu üzrə aparılan ikimərhələli təhlilin metodologiyasının sadə olmasına baxmayaraq daha məhsuldar və səmərəlidir. Məsələn, həmin tənlikdən alınır ki, konkret şəraitdə müsbət

işarəli ikinci növ effekt zamanı $\frac{V}{x} > 0$ əlavə dəyər vergisinin

dərəcəsinin artımı mənfi işarəli birinci növ maliyyə effekti

$\frac{x}{t_d} < 0$ yaranır və əksinə. Bu halda ümumi fiskal effekt

mənfi olacaqdır. Beləliklə, belə bir qənaətə gəlirik ki, birinci və ikinci növ fiskal effektlərin müxtəlif işarəli olması dövlətin vergi siyasətinin aparılması prosesində xüsusi təhlükə yaradır.

Yuxarıdakı təhlildən göründüyü kimi, birinci növ fiskal effekt müxtəlif işarəli ola bilər. İkinci növ fiskal effekt isə ilk baxışda elə görünür ki, o həmişə müsbət olmalıdır. Həqiqətən də istehsalın artımı bir qayda olaraq vergitutma bazasının genişləndirilməsinə gətirib çıxarır (bu tezis A. Lafferin təklif iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir). Bu isə öz növbəsində vergi daxilolmaları həcmində artımına səbəb olur. Lakin reallıqda isə həmişə belə olmur. Bunu analitik ifadələrlə sübut edək. (7.4.2) tənliyini x -ə görə differensiallasaq aşağıdakı ifadəni alarıq:

$$\frac{V}{x} = p \cdot c \frac{dy}{dx} (t_d, t_m, t_d t_m) + W_{or} \frac{dL}{dx} (t_s, t_m, t_s t_m) - \frac{dK}{dx} t_m. \quad (7.4.4)$$

Məhsul buraxılışı həcmi üzrə xərclərin elastikliyi göstəricilərini nəzərə almaqla sadə çevirmələrdən sonra

$$\frac{V}{x} = p \frac{cy}{x} (t_d \quad t_m \quad t_d t_m) + \frac{W_{or} L}{x} (t_s \quad t_m \quad t_s t_m) - \frac{K}{x} t_m. \quad (7.4.5)$$

olar.

(7.4.5) tənliyinə aşağıdakı struktur parametrləri daxil edək:

$$\begin{aligned} & \frac{K}{px}, \\ & \frac{W_{or} L}{px}, \\ & \frac{cy}{px}. \end{aligned} \quad (7.4.6)$$

İstehsal məsrəflərini xarakterizə edən bu parametrləri (7.4.5) tənliyində nəzərə alaq:

$$\frac{V}{x} = p[(1 - t_d - t_m - t_d t_m) + (t_s - t_m - t_s t_m) t_m]. \quad (7.4.7)$$

Göründüyü kimi $\frac{V}{x} = 0$ şərti o halda ödənilir ki, aşağıdakı şərt yerinə yetirilmiş olsun:

$$\frac{t_m (1 - t_d - t_m - t_d t_m)}{(t_s - t_m (1 - t_s))} = 0. \quad (7.4.8)$$

Sonuncu şərt vergitutma bazasının səmərəli sistemi barədə vacib nəticələr əldə etməyə imkan verir. Xüsusilə də baxılan üç ödənişli sistem üçün aşağıdakı makroiqtisadi prinsip alınır: (7.4.8) şərtinin yerinə yetirilməsi üçün həm əlavə dəyər vergisinin, həm də əməyin ödənişi fonduna sosial ayırmaların tarifləri ayrı-ayrılıqda mənfəət vergisinin dərəcəsiindən aşağı olmalıdır. Doğrudan da vergi dərəcələrinin qeyd olunan şəkildə struktur rəqləşdirilməsi zamanı həmin bərabərsizliyin sağ tərəfi mənfəət işarə alır və (7.4.8) şərti avtomatik olaraq yerinə yetirilir. Əks halda qeyd olunan şərtin həqiqiliyi sübhə altına alın bilər.

Beləliklə, alırıq ki, ümumi halda ikinci növ fiskal səmərə istənilən işarəli ola bilər. Bu fakt çox əhəmiyyətlidir. Ona görə ki, $\frac{V}{x} > 0$ olduqda istehsalın istənilən artımı dövlət büdcəsinin

gəlirlərinin kəskin azalmasına gətirib çıxara bilər ki, bu da qətiyən yolverilməzdir. Ona görə də vergi dərəcələrinin strukturunun formalaşdırılması prosesində (7.4.8) şərtinin yoxlanılması və onun gözlənilməsi daha məqsədəuyğundur. Bu zaman qeyd etmək lazımdır ki, birinci növ fiskal effektdən fərqli olaraq ikinci növ fiskal effekt istehsal obyektlərinin maliyyə kriterilərindən asılı deyildir.

7.5. İkinci növ Laffer nöqtələrinin qiymətləndirilməsi

Seçilmiş təsnifat metodologiyasını davam etməklə vergi daxilolmalarının maksimum həcməsinə əldə olunmasına imkan verən vergi dərəcələri olan ikinci növ Laffer nöqtələrini müəyyən edək. Əlavə dəyər vergisinə münasibətdə ikinci növ Laffer nöqtələrinin mövcudluğu şərti aşağıdakı kimidir: $\frac{V}{t_d} > 0$. Beləliklə, birinci

növ fiskal effektin sıfıra bərabər olması birinci növ Laffer nöqtələrini, ümumi fiskal effektin sıfıra bərabərliyi isə ikinci növ Laffer nöqtələrini yaradır. Qeyd edək ki, ikinci növ Laffer nöqtələrinin mövcudluğu ənənəvi Laffer ayrısının mövcudluğuna ekvivalentdir. Bu zaman yalnız bir vergi növü üzrə optimallaşdırılma aparılırsa bu, nöqtələr avtonom, bir neçə, yaxud bütün vergi növləri üçün eyni zamanda optimallaşdırma aparılırsa sinxron ola bilər. Aydın ki, bütün hallarda birinci və ikinci növ Laffer nöqtələri üst-üstə düşmür, bu da onların araşdırılması istiqamətində tədqiqatların aparılmasını zəruri edir.

(7.4.3) tənliyini nəzərdən keçirsək aydın olur ki, birinci növ avtonom Laffer nöqtələrinin olmadığı halda belə ikinci növ Laffer nöqtələri mövcud ola bilər və həmin nöqtələr ikinci növ fiskal effektlə müəyyən edilir. Əlavə dəyər vergisi üçün (7.3.3) məsələsinə uyğun ikinci növ avtonom Laffer nöqtələri (t_d'') $\frac{V}{x} > 0$ şərtindən alınır və aşağıdakı ifadəyə bərabərdir:

$$t_d'' = \frac{(1-t_m)(t_s - t_m - t_m t_s)}{(1-t_m)^2}. \quad (7.5.1)$$

Birinci növ Laffer nöqtələrinin mövcudluğu zamanı çoxlu sayda böhran nöqtələrinin yaranması səbəbindən vəziyyət ciddi şəkildə mürəkkəbləşir. Bu cür effektlər ikinci növ sinxron Laffer nöqtələrinin təyin edilməsi zamanı xüsusi aktualıq kəsb edir.

İnflyasiya şəraitində ikinci növ avtonom Laffer nöqtələrinə münasibətdə vəziyyət kifayət qədər sadədir. Belə ki, məsələn, vaxt anında həmin nöqtə $t_d''(\cdot)$ nöqtəsinə tərəf yerini dəyişir:

$$t_d''(\cdot) = \frac{\frac{I}{J} (1-t_m) (t_s - t_m - t_m t_s) \frac{I}{J}}{(1-t_m)^2 \frac{I}{J}}. \quad (7.5.2)$$

Bu ifadədən göründüyü kimi struktur inflyasiyanın olmadığı şəraitdə, yəni $I = J = Z$ olduqda ikinci növ Laffer nöqtəsinin inflyasiyalı yerdəyişməsi baş vermir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi halda (7.4.3) əvəzinə aşağıdakı asılılıqdan istifadə edilməlidir:

$$\frac{V}{t_d} = \frac{V}{t_d} = \frac{V}{x} = \frac{x}{t_d}. \quad (7.5.3)$$

Fiskal effektlərin bu şəkildə uçotu zamanı təhlil kifayət qədər mürəkkəbləşir və aparılan bu tədqiqatın çərçivəsindən kənara çıxır.

7.6. Tətbiqi hesablamalar

Aparılan tədqiqatlardan alınan nəzəri müddəalar kəmiyyət sınaqları aparılmasını tələb edir. İlkin olaraq Azərbaycan iqtisadiyatı üçün (7.4.8) şərtini yoxlayaq. Bunun üçün 1995-2003-cü illər üzrə respublika iqtisadiyyatının makroiqtisadi göstəricilərindən

istifadə edilmişdir [5;7] (Əlavə 4, cədvəl Ə-4.1-Ə-4.5).

Qeyd etmək lazımdır ki, tətbiqi hesablamalarda xərclərin elastikliyini göstərəcələri diskret formada aşağıdakı şəkildə hesablanmışdır:

$$\frac{I_{cy}/I_c}{I_{xp}/I_p} = \frac{1}{1} \quad \frac{I_{cy}/I_p}{I_{xp}/I_c} = \frac{1}{1}, \quad (7.6.1)$$

burada I_{cy} - cari qiymətlərlə maddi xərclərin həcmnin artım indeksi, I_c - maddi xərclərin qiymətinin artım indeksi; I_{xp} - cari qiymətlərlə məhsul və xidmətlər buraxılışı həcmnin artım indeksi; I_p - inflyasiya indeksidir. İnflyasiya indeksi əvəzinə istehlak qiymətləri indeksi götürülmüş və verilənlərin olmaması səbəbindən I_c I_p nəzərdə tutulur. Digər iki parametr (və) də analogi üsulla müəyyən edilir.

Ə-4.2 və Ə-4.3 sayılı cədvəllərin məlumatlarının təhlili göstərir ki, birincisi, təhlil olunan dövrdə respublika iqtisadiyyatı sıçrayışlı inkişafı xarakterizə edilmişdir. Bu ilk növbədə keçid dövrü ilə əlaqədardır. Belə ki, baxılan dövr ərzində ölkənin bütün xalq təsərrüfatının yenidən qurulması baş vermişdir və bu da özünü bütün struktur makroiqtisadi göstəricilərdə kəskin sıçrayışlarda büruzə verir. İkincisi, xərclərin məhsul və xidmətlərin buraxılışına nisbətən elastikliyi göstəricilərinin kəmiyyəti vahiddən böyük olmaqla, yaxud mənfi işarə almaqla özünün təbii intervalından çıxmışdır. Bütün bunlar 1996-2003-cü illəri əhatə edən dövr üçün orta qiymətlərdən istifadə etməklə hesablamaların aparılmasını zəruri etmişdir.

Hesablama eksperimenti iki variantda aparılmışdır. Birinci variantda baxılan dövrün hər bir ili üzrə faktiki verilənlərdən və fəaliyyətdə olan vergi dərəcələrindən, ikinci variantda isə 1996-2002-ci illər üzrə orta göstəricilərdən və 2004-cü ilin əvvəlinə mövcud olan vergi dərəcələrindən istifadə edilməklə hesablamalar aparılmışdır. Alınan nəticələr 7.6.1 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 7.6.1.
Aparılan hesablamaların nəticə cədvəli

Göstəricilər	İllər								
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	1996-2003
(7.4.8) bərabər-sizliyinin sol tərəfinin qiyməti	0,878	-1,623	-3,393	-2,478	-5,691	-11,327	-2,437	-2,622	-4,828
(7.4.8) şərtinin yoxlanılması	ödənilir	ödənilir	ödənilir	ödənilir	ödənilir	ödənilir	ödənilir	ödənilir	ödənilir
İkinci növ Laffer nöqtəsinin kəmiyyəti	89,8	24,3	26,9	36,0	36,1	30,9	27,9	30,7	26,9

(7.4.8) düsturu üzrə aparılmış hesablamalar göstərir ki, 1996-cı il istisna olmaqla, təhlil olunan dövr ərzində Azərbaycan Respublikasında istehsal genişləndirildikcə, vergi daxilolmaları həcmnin artmasına səbəb olan şərait mövcud olmuşdur: belə ki, faktiki verilənlərdən istifadə etməklə yalnız 1996-cı il üçün (7.4.8) şərti yerinə yetirilməmiş, qalan vaxt ərzində isə hər bir il üçün ayrılıqda və orta qiymətlərdən istifadə etməklə aparılan hesablamalar nəticəsində (7.4.8) şərtinin yerinə yetirilməsi müəyyən edilmişdir.

Əlavə dəyər vergisi üçün (7.5.1) düsturu əsasən ikinci növ avtonom Laffer nöqtələri müəyyən edilmişdir. Ayrı-ayrı illər üzrə Laffer nöqtələrinin kəmiyyətinin yol verilə bilən oblastdan kənara çıxması ilk növbədə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi iqtisadiyyatın makro göstəricilərində kəskin sıçrayışların olması ilə əlaqədardır. Lakin ümumilikdə baxılan dövr üçün ikinci növ avtonom Laffer nöqtəsinin kəmiyyəti 26,9 % təşkil etmişdir ki, bu da buraxıla bilən hədudlar daxilindədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hesablamalarla müəyyən edilən qiymətlər birinci növ fiskal effektin yalnız müsbət işarəli olması zamanı fiskal əyrinin qlobal maksimum nöqtələri kimi çıxış edir.

Fəsil VIII. Laffer effektlərinin müəyyən edilməsinin deskriptiv modeli və onun tətbiqi istiqamətləri

Laffer effektlərinin kəmiyyət qiymətləndirilməsinə həsr olunmuş çoxlu sayda işlər mövcuddur[19; 37; 53; 69; 77; 78]. Lakin hazırkı vaxta qədər xüsusi olaraq makrosituasiyaya uyğun Laffer nöqtələrinin qiymətləndirilməsinin əlverişli metodikası təklif olunmamışdır. Əksər tədqiqat işləri ya makroümumiləşdirilmə səviyyəsinə çıxmağa imkan verməyən mikrosəviyyəyə uyğunlaşdırılmış, ya da mövcud statistik hesabatların göstəriciləri ilə uzlaşmayan, yaxud zəif uzlaşan parametrlərdən istifadə ilə xarakterizə olunur. Bir sıra işlərdə təklif olunan metodların tətbiqi çox mürəkkəbdir və makrosəviyyədə praktiki hesablamaların aparılması üçün əlverişli deyildir. Bundan başqa, iqtisadçılardan çox hissəsi öz tədqiqatlarında optimallaşdırma ideologiyasına əsaslanırlar ki, bu da alınan nəticələrin subyektivlik dərəcəsinin yüksək olması ilə şərtləndirilir. Bununla yanaşı, Azərbaycan iqtisadiyyatının hazırkı vəziyyəti Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsi məsələsini zəruri etmişdir. Müvafiq metodiki aparat yaratmadan qeyd olunan məsələni həll etmək isə mümkün deyildir. Bu fəsildə aparılan tədqiqatın məqsədi bazar münasibətlərinə keçid iqtisadiyyatına xas olan inflyasiyalı mühitdə fiskal ödənişlərin formalaşdırılması prosesini əks etdirən deskriptiv (təsviri) modelin qurulmasından və Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsinin kəmiyyət alqoritminin hazırlanmasından ibarətdir.

8.1. Dövlətin fiskal gəlirlərinin formalaşmasının modeli

Vergi nəzəriyyəsi üzrə ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, Laffer nöqtələrinin qiymətləndirilməsinə çalışan bütün iqtisadçılar optimallaşdırma modellərindən istifadə edirlər. Lakin bu formada olan bütün modellər həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan gözlənilən nəticəni vermir (əvvəlki fəsildə buna tənqidi yanaşılmışdı). Bu fəsildə iqtisadi sistemin davranış xüsusiyyətlərini əks etdirən deskriptiv model əsasında prinsiplial fərqli olan digər bir yanaşma

nəzərdən keçirilir.

Bütün iqtisadi sistemlər inflyasiyalı rejimdə fəaliyyət göstərdiyinə görə nəzərdə tutulur ki, qiymətlərin artımı bütün iqtisadi prosesləri müəyyən edən əsas amil kimi çıxış edir. Bu zaman hər bir konkret iqtisadi rejim elastiklik göstəricilərinin müəyyən məcmusu ilə xarakterizə olunur. Bu fəsilə əsas makroiqtisadi göstəricilərin qiymət üzrə elastikliyinə baxılır.

Baxılan modelin sadə və anlaşılıqlı olması üçün üç əsas vergi və ödəniş növünü: mənfəət vergisini, əlavə dəyər vergisini və əməyin ödənişi fonduna hesablanan sosial sığorta ayırmalarını nəzərdən keçirək. Bu halda vergi və ödənişlərin ümumi məbləği aşağıdakı üç toplanandan ibarət olacaqdır:

$$V = V_m + V_d + V_s, \quad (8.1.1)$$

burada, V - vergi və ödənişlərin ümumi məbləği, V_m , V_d və V_s -uyğun olaraq mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi və sosial sığorta ayırmaları üzrə daxilolmaların məbləğidir.

Hər bir vergi növü üzrə daxilolma məbləğlərinin hesablanması düsturları aşağıdakı kimidir:

$$V_m = [(1 - t_d)(X - Y) - W(1 - t_s) - A]t_m, \quad (8.1.2)$$

$$V_d = (X - Y)t_d, \quad (8.1.3)$$

$$V_s = Wt_s, \quad (8.1.4)$$

burada X - ümumi məcmu məhsul (məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı), Y -cari qiymətlərlə material xərcləri (aralıq istehlak), W - cari qiymətlərlə əmək haqqı xərcləri (sosial sığorta ayırmaları nəzərə alınmadan), A - cari qiymətlərlə amortizasiya ayırmaları (əsas fondların istehlakı) t_m , t_d , t_s - uyğun olaraq mənfəət vergisinin, əlavə dəyər vergisinin və sosial sığorta ayırmalarının dərəcələridir.

Alınan ifadələri (8.1.1) düsturunda nəzərə alsaq, onda

$$V = (X - Y)(t_m - t_d - t_m t_d) + (t_s - t_m - t_m t_s) - At_m \quad (8.1.5)$$

alınar.

İstehsal məsrəflərinin aşağıdakı struktur göstəricilərini daxil edək:

$$\begin{aligned} A / X, \\ W / X, \\ Y / X, \end{aligned} \quad (8.1.6)$$

burada α , β və γ - uyğun olaraq material xərclərinin, əməyin ödənişi xərclərinin və amortizasiya ayırmalarının məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı həcmində xüsusi çəkisidir.

Bu halda (8.1.5) düsturunu aşağıdakı şəkildə ifadə edə bilərik:

$$V / X = (1 - \alpha)(t_d - t_m - t_d t_m) + (t_s - t_m - t_m t_s) - t_m. \quad (8.1.7)$$

Tutaq ki, V , X , Y , W və A kimi baxılan bütün aqreqlər qiymətlərin səviyyəsindən (Q) asılıdır. Bu halda həmin göstəricilərin elastiklik əmsallarını aşağıdakı şəkildə ifadə etmək mümkündür:

$$\begin{aligned} (Q / V)(dV / dQ), \\ (Q / X)(dX / dQ), \\ (Q / Y)(dY / dQ), \\ (Q / W)(dW / dQ), \\ (Q / A)(dA / dQ). \end{aligned} \quad (8.1.8)$$

Qeyd olunan aqreqlərin (8.1.5) tənliyində elastikliklərini nəzərə alsaq

$$(X / Y)[(1 - \alpha)(t_d - t_m - t_d t_m) + (t_s - t_m - t_m t_s) - t_m]. \quad (8.1.9)$$

alınar.

(8.1.7) tənliyini (8.1.9) düsturunda nəzərə alsaq

$$\frac{dV}{dQ} = \frac{V}{Q} \frac{(1 - \alpha)(t_d - t_m - t_d t_m) + (t_s - t_m - t_m t_s) - t_m}{(1 - \alpha)(t_d - t_m - t_d t_m) + (t_s - t_m - t_m t_s)}. \quad (8.1.10)$$

Alınan (8.1.10) differensial tənliyi istehsal məsrəflərinin mövcud strukturu nəzərə alınmaqla inflyasiya şəraitində büdcə gəlirlə-

rinin formalaşdırılmasının deskriptiv modelini əks etdirir.

Aşağıdakı şəkildə fiskal-qiymət əmsalını daxil edək:

$$k = \frac{t_m (t_d t_m t_d t_m) (t_s t_m t_m t_s)}{-(t_d t_m t_d t_m) (t_s t_m t_m t_s)}. \quad (8.1.11)$$

Fiskal-qiymət əmsalı vergi daxilolmalarının qiymətdən elastikliyinin kəmiyyətini müəyyən edir. Əgər bütün elastiklik parametrləri və xərclərin struktur göstəriciləri sabitdirsə, onda (8.1.10) differensial tənliyinin həlli aşağıdakı üstlü funksiya şəklində olacaqdır:

$$V = C_0 Q^k, \quad (8.1.12)$$

burada C_0 - inteqral sabitidir.

Qiymətlər vergi daxilolmalarının artımına səbəb olan əsas amil olduğuna görə sonrakı təhlil zamanı inflyasiya təşkeledicisindən təmizlənmiş (deflyasiya edilmiş) $V_0 = V / Q$ real vergi daxilolmalarına baxılacaqdır. Inflyasiyalı mühitdə bu cür yanaşma daha məzmunlu və dəqiqdir. Ona görə də (8.1.12) ifadəsi əvəzinə

$$V = C_0 Q^{k-1} \quad (8.1.13)$$

asılılıqından istifadə edək.

Bu asılılığın alınması zamanı istifadə olunan deskriptiv ideologiyanın əsas mahiyyətini qısa şəkildə izah etməyə çalışaq. Məsələ burasındadır ki, ənənəvi optimallaşdırma modellərində vergi dərəcələrinin artmasından alınan fiskal effekt iki alteffektə ayrılır: birinci alteffekt vergi dərəcələrinin iqtisadiyyatın istehsal fəallığına, ikincisi isə istehsal həcmnin artımının fiskal yığımların həcminə təsirini əks etdirir (VII fəsildə bu geniş şəkildə nəzərdən keçirilmişdir). Birinci alteffektin qiymətləndirilməsi xüsusi çətinlik törədir. Baxılan halda hər iki alteffekt birləşdirilir və birbaşa qiymətləndirilir. İstehsalın iqtisadi şəraitin dəyişməsinə reaksiyası bu halda modifikasiya olunmuş, gizli halda mövcud olur və , , və elastiklik göstəriciləri ilə xarakterizə olunur. Beləliklə, əvvəlcədən nəzərdə tutulur ki, müəssisələrin istehsal strategiyasına vergi dərəcələrinin dəyişməsi deyil, ilk növbədə qiymət dəyişiklikləri təsir göstərir.

Həqiqətən də vergi dərəcələrinin artması, yaxud azalması nəticəsində bir qayda olaraq, iqtisadi bazarlarda qiymətlərin səviyyəsi dəyişilir, bu səbəbdən də məhsul buraxılışı və istehsal məsrəflərinin həcm göstəricilərində dəyişikliklər baş verir. Bunun nəticəsi olaraq fiskal təsir bilavasitə qiymət effekti vasitəsilə istehsal parametrlərində dəyişikliklər yaradır. Bu cür yanaşma, fikrimizcə, ənənəvi yanaşmadan fərqli olaraq, daxilən daha “dinamik” olduğuna görə üstün mövqeyə malikdir. Lakin açıq-aydın görünür ki, ümumi halda vergi mühitinin dəyişməsi təkcə vergilərin səviyyəsində deyil, eyni zamanda , , və elastiklik göstəricilərinin kəmiyyətində də müəyyən dəyişikliklər yaradır. Bu fakt tədqiqatda nəzərə alınmamışdır və fiskal effektlərin təhlilinin təklif olunan metodikasında nəzərə alınmayan yeganə cəhətdir.

Bununla yanaşı, fikrimizcə, formalaşdırılmış bu postulat ciddi şəkildə abstrakt da deyildir. Belə ki, real iqtisadiyyat üçün həmişə qiymətlərin artımına reaksiyanın formalaşmasında müəyyən ətalətlilik və konservatizm xarakterikdir. Bundan başqa, məhsul buraxılışının qiymət dəyişikliklərinə reaksiyasının özü tələb reaksiyasına münasibətdə ikinci dərəcəlidir. Ona görə ki, tələb istehsalın artımı üçün daha yüksək amil sayılır. Bütün dəyişənlərin ani dəyişməsinə nəzərdə tutan müqayisəli statika metodu da daxil olmaqla, statik təhlil üçün irəli sürülən mühakimə daha məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

Beləliklə, aparılan tədqiqatda hər bir zaman anında daim dəyişən qiymət impulsları mövcud olan iqtisadi sistemə baxılır. Vergitutma şəraitinin sərtləşdirilməsi yalnız inflyasiyanı artırır, bu da öz növbəsində bütün istehsal xarakteristikalarını müəyyən edir. Təhlilin nisbətən sadələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulur ki, inflyasiya tendensiyası avtonom xarakter daşıyır və dövlətin monetar siyasəti ilə şərtləndirilir.

8.2. Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsi algoritmi

Laffer nöqtələrinin yaranması xüsusiyyətini aydınlaşdırmaq üçün əvvəlcə (8.1.13) asılılığında yalnız bir vergi parametrinin dəyişməsinin sadə halına baxaq. Müəyyənlik üçün fərz edək ki, bu əlavə dəyər vergisidir.

(8.1.13) asılılığında $k = 1$ halı üçün $V_o / t_d = 0$ şərtini müəyyən edək:

$$V_o / t_d = C_o Q^{k-1} \ln Q \quad (k = 1). \quad (8.2.1)$$

Alınan (8.2.1) asılılığının sağ tərəfinin ilk üç vuruğu müsbət işarəli olduğuna görə $V_o / t_d = 0$ şərtinin ödənilməsi üçün $k' = 1$ olmalıdır. Buradan da aşağıdakı şərti almış oluruq:

$$t_m = \frac{t_s [()]}{(1 - t_s) [()] [()]}. \quad (8.2.2)$$

Anoloji situasiya mənfəət vergisinin dərəcəsi üçün də xarakterikdir. Bu vergi üçün $V_o / t_m = 0$ şərti aşağıdakı halda mümkündür:

$$t_d = \frac{t_s [() ()]}{() () (1)}. \quad (8.2.3)$$

Alınan (8.2.2) və (8.2.3) bərabərsizliklərindən göründüyü kimi, sabit qiymət mühitində klassik Laffer effekti yaranmır və müvafiq olaraq Laffer nöqtəsi mövcud olmur. Lakin inflyasiya şəraitində vergi dərəcələrinin dəyişməsi zamanı vəziyyət kökündən fərqlənir.

(8.2.2) və (8.2.3) şərtləri mənfəət vergisi və əlavə dəyər vergisi kimi iki əhəmiyyətli fiskal alətin artırılması zamanı vergi daxilolmaları həcmnin mümkün dəyişmə istiqamətlərini xarakterizə edir. Baxmayaraq ki, vergi dərəcələrinin avtonom təsirinin təhlili situasiyanı aydın şəkildə sadələşdirir, reallıqda isə aktiv fiskal siyasətin təsiri fasiləsiz qiymət artımını sürətləndirir, bu da həm nominal, həm də real vergi daxilolmalarının kəmiyyətini dəyişdirir. Bu hal xüsusi olaraq yüksək inflyasiya şəraitində daha aktualdır.

Qiymət artımının və vergi dərəcələrinin dəyişməsinin (müəyyənlik və aydınlıq üçün əlavə dəyər vergisi üzərində dayanırıq) birgə təsirini müəyyən etmək üçün dV_o differensialının davranışını təhlil etmək zəruridir:

$$V_o / Q = (V_o / t_d) dt_d. \quad (8.2.4)$$

(8.2.4) bərabərliyinin sağ tərəfində mətərizələrin içərisindəki ifadələri (8.1.13) düsturundan istifadə etməklə müəyyən edək:

$$V_o / Q = C_o (k - 1) Q^{k-2}, \quad (8.2.5)$$

$$V_o / t_d = C_o Q^{k-1} \ln(k-1) (k / t_d). \quad (8.2.6)$$

Eyni zamanda $\frac{dQ}{Q}$ qiymətlərin artım tempi əmsalını daxil edək və $dt_d = t_d^o - t_d$ olduğunu nəzərə alaq.

(8.2.5) və (8.2.6) düsturlarını və qeyd olunan əvəzləmələri (8.2.4) ifadəsində nəzərə alsaq, onda $dV_o = 0$ halına uyğun t_d^o stasionar Laffer nöqtəsi üçün aşağıdakı tənliyi almış oluruq:

$$t_d^o - t_d = \frac{(k-1)}{(k/t_d) \ln(k-1)}. \quad (8.2.7)$$

(8.2.4) və (8.2.5) tənliklərindən alınır ki, $0 < k/t_d < 0$ və $\ln(k-1) < 0$ olarsa, $t_d^o > t_d$ olur və t_d^o nöqtəsini Laffer nöqtəsi hesab etmək olar. 7-ci fəsildəki terminalogiyaya müvafiq olaraq t_d^o qiyməti modifikasiya olunmuş ikinci növ avtonom Laffer nöqtəsidir. Bu halda iqtisadi sistem Laffer əyrisinin sol tərəfində yerləşir və vergi daxilolmalarının real həcmi üçün itkilər olmadan dövlət fiskal təzyiqin yüksəldilməsi istiqamətində müəyyən ehtiyata malik olur. Bundan başqa, (8.2.7) ifadəsindən alınır ki, Laffer nöqtələrinin kəmiyyəti inflyasiyanın tempindən bilavasitə asılıdır. Bu fakt, birincisi, qiymətlərin və müvafiq olaraq inflyasiyanın səviyyəsinin Laffer nöqtələrinin kəmiyyətinə təsiri barədə 7-ci fəsildə çıxarılan nəticəni sübut edir. İkincisi, 7-ci fəsildə alınan asılılıqdan fərqli olaraq (8.2.7) düsturu ciddi makroiqtisadi

formaya malikdir, həmçinin hesablamaların aparılması zamanı qiymətlərin mütləq kəmiyyəti deyil, onların artımının nisbi göstəricilərindən istifadə olunur ki, bu da çox böyük əhəmiyyət kəsb edir və dövlətin monetar siyasətinin işlənməsi və reallaşdırılması prosesində nəzərə alın bilər. (8.2.7) düsturundan asanlıqla Laffer nöqtəsinin hələ də mövcudluğu zamanı son inflyasiya tempini müəyyən etmək olar. Bu halı t_d^o 1 məhdudluğunun nəzərə alınması zamanı əldə etmək olar. Bu zaman

$$t_d^o = \frac{(t_d - 1) \ln(k - 1) + (k / t_d)}{k - 1} \quad (8.2.8)$$

Ümumiyyətlə, inflyasiyanın güclənməsi Laffer nöqtələrini onun buraxıla bilən qiymətləri oblastında “kənarlaşdırılması” istiqamətində təsir edir və

$$\frac{t_d^o}{k - 1} = \frac{k - 1}{(k / t_d) \ln(k - 1)} \quad (8.2.9)$$

asılılığı Laffer əyrisini “xəttişdirir”, $k - 1$ olduqda isə qiymətlərin artımı, əksinə, fiskal əyrinin əyilmə dərəcəsini gücləndirir.

Beləliklə, yüksək inflyasiyalı trayektoriyada yerləşən iqtisadiyyat üçün Laffer effektləri və Laffer nöqtələri barədə fikirləşmək belə əhəmiyyətsizdir, ona görə ki, onlar heç mövcud də deyildir. Fikrimizcə, bu nəticə iqtisadi sistemin daha vacib funksional xüsusiyyətlərindən birini açıqladığına görə prinsipial olaraq ciddi qəbul edilməlidir. Baxılan $k - 1$ halını səciyyəvi hesab etmək olar. Lakin (8.2.7) düsturundan alınır ki, belə halda Laffer nöqtələri həmişə verginin faktiki dərəcəsindən sağda yerləşir. Lakin aydın şəkildə görünür ki, (8.1.10) deskriptiv modeli Laffer nöqtəsinin verginin faktiki dərəcəsindən sol tərəfə yerini dəyişmə situasiyasını da nəzərdə tutmalıdır. Təhlil göstərir ki, həqiqətən belə situasiya yalnız $k - 1$ olduqda, mümkündür. Belə iqtisadi rejimlər anomal hesab olunur, lakin onu tam şəkildə də inkar etmək mümkün deyildir. $k - 1$ olduqda, əvvəlki variantda olduğu kimi, Laffer nöqtəsi yalnız k / t_d şərti daxilində mövcud olur. Bu halda (8.2.7) düsturu bir qədər dəqiqləşdirilməlidir:

$$t_d^o = t_d \frac{(k-1)}{(k/t_d)\ln(1-k)}. \quad (8.2.10)$$

Onda müvafiq olaraq (8.2.8) və (8.2.9) düsturları da dəqiqləşdirilməlidir:

$$, \frac{(t_d-1)(k/t_d)\ln(1-k)}{k-1}, \quad (8.2.11)$$

$$\frac{t_d^o}{t_d} = \frac{k-1}{(k/t_d)\ln(1-k)}. \quad (8.2.11)$$

Beləliklə, Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsinin sadə alqoritmini alırıq və onu aşağıdakı dörd addımlı prosedura şəklində ifadə edə bilərik.

1. Laffer nöqtəsi yalnız $V_o / t_d = 0$ şərtinin ödənilməsi halda mövcud ola bilər. Bu mənada bütün hesablar V_o / t_d xüsusi törəməsinin işarəsinin müəyyən edilməsindən başlayır. Əgər $V_o / t_d = 0$ olarsa, onda bütün sonrakı hesablamalar dərhal dayandırılır.

2. $k = 1$ olduqda, Laffer nöqtəsi verginin qüvvədə olan real dərəcəsiindən yüksək olur, $k = 1$ olduqda isə, əksinə, Laffer nöqtəsi verginin faktiki dərəcəsiindən aşağı olur. Bu səbəbdən də hesablamaların növbəti addımı k kəmiyyətinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bir sıra hallarda yalnız Laffer nöqtələrinin yerləşməsi barədə keyfiyyət təsəvvürləri kifayət edərsə, bu zaman k kəmiyyətinin qiyməti hesablanmalı və sonrakı hesablamaları aparmaq lazımdır deyildir.

3. $k = 1$ halı üçün Laffer nöqtələrinin kəmiyyəti birbaşa (8.2.7) düsturundan, $k = 1$ halı üçün isə (8.2.10) düsturundan alınır. Təhlil göstərir ki, (8.2.7) düsturu mahiyyətinə görə universaldır və loqarifm altında olan ifadənin işarəsi nəzərə alınmaqla hər iki hal üçün düzgün nəticə alınır.

4. Laffer nöqtəsi aprior məhdudiyətləri də təmin etməlidir. Bu o deməkdir ki, Laffer nöqtələrinin əhəmiyyətliliyi yalnız $t_d^o = 1$ olduqda, $k = 1$ halı üçün və $t_d^1 = 0$ olduqda $k = 1$ halı üçün

müəyyən edilir. Qeyd olunan məhdudiyyət şərtlərinin pozulması zamanı Laffer nöqtəsi buraxıla bilən qiymətlər oblastının hüdudlarından kənara çıxır və faktiki olaraq bu da o deməkdir ki, Laffer nöqtələri mövcud deyildir.

k / t_d ifadəsinin hesablanması üçün köməkçi düstur (8.1.11) asılılıqdan alınır və aşağıdakı şəkildədir:

$$k / t_d = \frac{[k (k)] (1 t_m)}{(t_s t_m t_m t_s) (1)(t_d t_m t_d t_m) t_m}. \quad (8.2.13)$$

Qeyd etmək lazımdır ki, Laffer effektlərinin əks etdirilməsi nöqtəyi-nəzərindən qurulmuş (8.1.10) modelinin nə qədər məzmunlu, dolğun olduğu üzərində geniş dayanaq. Belə ki, (8.2.7) düsturu modifikasiya olunmuş ikinci növ avtonom Laffer nöqtələrinin hesablanmasına imkan verir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, (8.2.7) modelində birinci növ Laffer nöqtələrinə, ümumiyyətlə, toxunulmur və bu fiskal effekt analitik sxemin əhatə dairəsindən kənarda qalır. Modifikasiya olunmuş Laffer nöqtələri təhlilə inflyasiya təşkiledicilərinin daxil edilməsini tələb edir. Ona görə də inflyasiya amili nəzərə alınmadan ənənəvi Laffer nöqtələri yaranmır. Bu mənada (8.1.10) modeli ənənəvi optimallaşdırma təhlil sxemlərinin cüzi sadələşdirilmiş variantı kimi çıxış edir. Sinxron Laffer nöqtələrinə münasibətdə isə (8.1.10) modeli klassik nəticənin əldə olunmasına imkan verir. Məsələn, əlavə dəyər vergisinin və mənfəət vergisinin dərəcələrinin dəyişməsi situasiyası yaranarsa, (8.1.10) ifadəsindən avtomatik olaraq bir cüt Laffer nöqtələri (t_m^{**} ; t_d^{**}) alınır ki, bu nöqtələr də (8.2.2) və (8.2.3) bərabərsizliklərinin ciddi bərabərliyə çevrilməsi nəticəsində yaranır. Bu zaman alınan nöqtələrin Laffer nöqtələri olduğunu əvvəlcədən bilmək olur, belə ki, həmin nöqtələrdən kənara çıxdıqda V_o / t_m və V_o / t_d törəmələrinin işarələri müsbətdən mənfəyə doğru dəyişilir. Bu zaman sinxron Laffer nöqtələrinin mövcudluğu qeyd-şərtsiz olur, yəni qiymət dəyişikliyinə xüsusi araşdırılmasını tələb etmir. Başqa sözlə desək, (8.2.7) və (8.2.10) düsturları ilə müəyyən edilən Laffer nöqtələri qiymət qeyri-sabitliyi tələb

etdiyi üçün dinamik hesab edilə bilər, bu zaman $(t_m^{**}; t_d^{**})$ sinxron nöqtələri isə həтта sabit qiymətlər şəraitində də yarandığına görə statik hesab oluna bilər.

Beləliklə, qurulmuş (8.1.10) modeli kifayət qədər tam şəkildə Laffer effektlərini özündə cəmləyir və ümumi halda vergi nəzəriyyəsinin optimallaşdırma modellərindən heç də geri qalmır.

8.3. Metodun sınaqdan keçirilməsi

1996-2003-cü illər üzrə Azərbaycanda makro səviyyədə Laffer nöqtələrinin qiymətləndirilməsi üçün təklif olunan metodun işləmə qabiliyyətini yoxlayaq. Hesablamaların aparılması üçün ilkin informasiya 1995-2003-cü illər üzrə Azərbaycan iqtisadiyyatının makroiqtisadi göstəricilərindən və vergi parametrlərindən istifadə olunur [5; 6; 7]. Elastiklik göstəriciləri artım templərinin nisbəti kimi təyin olunur. Belə ki, məsələn üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$\frac{(I - 1)}{(J - 1)} \quad (8.3.1)$$

burada I - cari qiymətlərlə istehsal həcmnin artım indeksi, J - qiymətlərin artım tempidir (bu göstərici kimi istehlak qiymətlərinin toplu indeksi götürülmüşdür).

Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsinin təklif olunan alqoritminə müvafiq olaraq əvvəlcə fiskal daxilolmaların vergi dərəcələrinin dəyişməsinə reaksiyasını qiymətləndirək. Araşdırmanın əlavə dəyər vergisi üzərində davam etdirək. (8.1.10) düsturuna uyğun olaraq $k - 1$ situasiyası üçün aşağıdakı düsturla təhlil aparaq:

$$\frac{V_0}{t_d} \quad V_0 \quad \frac{k}{t_d} \quad \ln(k - 1). \quad (8.3.2)$$

Təəssüf ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının makroiqtisadi göstəriciləri yuxarıda qeyd olunan hesablama sxemində təklif olunan imkanlardan tam şəkildə istifadə etməyə imkan vermir. Bu da

əsasən ayrı-ayrı illər üzrə respublika iqtisadiyyatının makroiqtisadi göstəricilərində kəskin sıçrayışların müşahidə edilməsi ilə bağlıdır. Ona görə də 1996-2003-cü illər üzrə respublika iqtisadiyyatının iqtisadi parametrlərin orta qiymətlərindən istifadə edilməklə konkret hesablamalar aparılmışdır [7] (Əlavə 4, Ə-4.1, Ə-4.2, Ə-4.4, Ə-4.6 və Ə-4.7 sayılı cədvəllər).

Vergi parametrlərinin kəmiyyətindən asılı olaraq hesablamalar iki ssenari üzrə aparılmışdır. Birinci ssenari 1 yanvar 2004-cü il tarixə, ikinci ssenari isə 2005-ci ilin əvvəlinə mövcud vergi dərəcələrini nəzərdə tutur.

Hesablamalar MİSROSOFT EXSEL operatorunda aparılmış və onun nəticələri 8.3.1 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl məlumatlarından göyündüyü kimi, hər iki ssenari üzrə aparılmış hesablamalar nəticəsində k əmsalının qiyməti 2-yə yaxın olmaqla bir-birindən fərqlənməmişdir. Birinci halda onun kəmiyyəti 1,96, ikinci halda isə 1,94 olmuşdur. Bu o deməkdir ki, mövcud olan inflyasiyanın hər bir faizi real fiskal daxilolmaların həcmninə uyğun olaraq 1,96 və 1,94 faiz artımına gətirib çıxarmışdır. Göründüyü kimi, vergi dərəcələrinin variasiyası fiskal-qiymət mühitinin kardinal dəyişilməsinə gətirib çıxarmamışdır. Beləliklə, belə nəticəyə gəlirik ki, istehsal xərclərinin mövcud olan strukturu və istehsalın qiymət dəyişikliklərinə olan reaksiyası zamanı dövlət büdcəsinin daxilolmaları qiymətlərin artımını üstələdiyinə görə baxılan dövr ərzində hiss olunmayacaq dərəcədə səviyyəsi aşağı olan inflyasiya respublika büdcəsi üçün səmərəli olmuşdur. Bu şə-

raitdə hər iki ssenari üzrə $\frac{k}{t_d}$ effekti müsbət işarəli (1,98 və 2,06), $\ln(k-1)$ ifadəsi mənfi işarəli (-0,038 və -0,061) olmuş və uyğun olaraq $\frac{V_0}{t_d} > 0$ şərti alınmışdır.

Aparılan təhlilin nəticə cədvəli

<i>Göstəricilərin adı</i>	<i>1 yanvar 2004-cü il tarixdə olan vergi dərəcələri nəzərə alınmaqla</i>	<i>1 yanvar 2005-ci il tarixə mövcud vergi dərəcələri nəzərə alınmaqla</i>
k əmsalının qiyməti	1,96	1,94
k / t_d ifadəsinin qiyməti	1,98	2,06
$\ln(k - 1)$; $k > 1$ olduqda	-0,038	-0,061
V_0 / t_d ifadəsinin işarəsi	mənfi	mənfi
Laffer nöqtəsi, faizlə	31,0	25,7
Sinxron Laffer nöqtələri (faizlə):		
- mənfəət vergisi üzrə	39,6	33,3
- əlavə dəyər vergisi üzrə	22,6	19,9

Beləliklə, aparılan təhlil nəticəsində məlum olur ki, baxılan dövr üçün mövcud olan şəraitdə Laffer nöqtələri mövcud olmuşdur. $k > 1$ olduğuna görə əlavə dəyər vergisi üçün Laffer nöqtəsini (8.2.7) düsturunun köməyi ilə təyin edə bilərik: birinci ssenari üzrə $t'_d = 22,6\%$ ikinci ssenari üzrə isə $t'_d = 19,9\%$. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, 1996-2003-cü illərdə orta illik inflyasiya səviyyəsinin 2-5% olduğu şəraitdə t'_d əyilmə nöqtəsi fiskal maksimum nöqtəsidir. Qeyd olunanlardan aşağıdakı nəticəni almış oluruq: təhlil olunan dövr ərzində respublika iqtisadiyyatı fiskal əyrinin artan hissəsində yerləşmiş və vergilərin dərəcələrində kəskin kəmiyyət dəyişikliyinə aparılması vergi sisteminin digər trayektoriya üzrə inkişafına səbəb olmamışdır. Bu da onu göstərir ki, mövcud olan monetar-qiymət mühitini və iqtisadi şəraiti, yəni aparılan iqtisadi siyasəti kəskin dəyişməyə heç bir zərurət yoxdur.

8.4. Nəticələrin təhlili və metodun tətbiqi istiqamətləri

Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsinin təklif olunan alqoritminin praktiki tətbiqi ilə bağlı bir sıra metodoloji aspektləri geniş şəkildə nəzərdən keçirək.

İlk növbədə hesablama metodunun informasiya təminatının xüsusiyyətlərinə toxunaq. Birincisi, xərc göstəricilərinin strukturunun və elastikliyin nisbi qiymətlərini hesablamaq üçün sahələrarası balans hesabatlarının üçüncü kvadrantının vergi ödənişlərindən təmizlənmiş göstəriciləri tələb olunur. İkincisi, inflyasiya tempi barədə məlumatlar əldə olunmalıdır. Bu məqsədlə də hesablamalarda istifadə edilmək üçün deflyator göstəricisi müəyyən edilməlidir. Qeyd olunan məsələ çox vacibdir, belə ki, qeyri-dəqiq deflyatorlar göstəricilərin, qiymətlərin və eləcə də bütün prosesin əsil mahiyyətinin təhrif edilməsinə gətirib çıxara bilər.

İlkin informasiyalar hazırlanarkən göstəricilərin uyğunluğuna diqqət yetirilməlidir. Məsələn, hesablama sxeminin bütün göstəriciləri orta aylıq, orta rüblük, yaxud orta illik verilənlər bazası əsasında qiymətləndirilməlidir. Elastiklik və inflyasiya tempi göstəricilərinin hesablanması zamanı onların eyni bir dövrə aid olduğuna xüsusi diqqət yetirilməlidir. Fikrimizcə, daha reprezentativ və vaxt müddətinə görə dayanıqlı olan illik hesabat məlumatlarına üstünlük verilməlidir.

Elastiklik göstəricilərinin hesablanması metodlarına münasibətdə iki yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşma istehsal xərclərinin və qiymətlərin artım templəri arasındakı ekonometrik asılılıqların qurulmasına əsaslanır. Bu cür yanaşma kifayət qədər uzun dinamik sıraların qurulmasını nəzərdə tutur və reqressiya asılılıqlarının zəruri statistik parametrləri olduqda yaxşı nəticələr verir. Lakin bir sıra hallarda retrospektiv sıralar kifayət etməyə bilər (bu hal keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün xarakterikdir) və müxtəlif dövrləri əhatə edən göstəricilərdə kəskin sıçrayışlar ola bilər. Bu halda diskret formada müvafiq artım templərinin nisbəti şəklində hesablanması nəzərdə tutulan elastikliyin qiymətləndirilməsinin ikinci yanaşmasından istifadə edilməlidir. Hesablamalarda bu yanaşmadan da istifadə olunmuşdur. Belə “interval” üsul nisbətən kobud olsa da, praktiki hesablamalarda əsasən onun köməyi ilə hesablanan qiymətlər

mətlərin mümkün orta kəmiyyətləri götürülür.

İndi isə təklif olunan metodun bir sıra əlavə nəzəri aspektlərini təhlil edək. Avtonom Laffer nöqtələri (8.2.4) şərtindən alınır və yalnız bir vergi növünün dəyişməsinə nəzərdə tutur. Lakin praktiki-kada bir neçə verginin eyni vaxtda dəyişməsi situasiyası mümkün ola bilər. Onda, məsələn, əlavə dəyər vergisi və mənfəət vergisi üçün Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsi şərti aşağıdakı şəkllə düşəcəkdir:

$$t_d'' = t_d \frac{x V_0(k-1) (V_0 / t_m)(t_m'' - t_m)}{V_0 / t_d} \quad (8.4.1)$$

Bu halda t_d'' Laffer nöqtələri t_m mənfəət vergisinin dərəcəsiindən asılıdır və şərti Laffer nöqtələri adlandırıla bilər. Belə Laffer nöqtələri yalnız bu fəslin əvvəlində seçdiyimiz deskriptiv təhlil modeli əsasında aparılan araşdırma zamanı yaranır. Umumiyyətlə, seçilmiş təhlil metodologiyası ənənəvi statik optimallaşdırma modellərindən fərqli olaraq deskriptiv-kvazidinamik model kimi xarakterizə oluna bilər. Yuxarıda göstərilədiyi kimi, deskriptiv-kvazidinamik ideologiyanın imkanları daha genişdir. Xüsusilə də onun tətbiqi nəticəsində (8.4.1) tipli şərti Laffer nöqtələri alınır. Bununla yanaşı, fikrimizcə, makrosəviyyədə fiskal tənzimləmə siyasətinin işlənməsi zamanı ilk növbədə şərti Laffer nöqtələri böyük praktiki əhəmiyyətə malik ola bilər. Bundan başqa, (8.4.1) tipli hesablanma sxemi makroproqnozlaşdırma sahəsində və dövlətin fiskal və monetar strategiyalarının razılaşdırılması üzrə variant hesablamalarının aparılması istiqamətində maraqlı imkanlar açır.

Avtonom və şərti Laffer nöqtələri arasındakı asılılıq (8.2.7) və (8.4.1) düsturlarından alınır və aşağıdakı kimidir:

$$t_d'' = t_d' E(t_m'' - t_m), \quad (8.4.2)$$

burada $E = dt_d / dt_m$ - fiskal daxilolmaların kəmiyyətinin sabitliyi şəraitində mənfəət vergisinin əlavə dəyər vergisi ilə əvəz olunmasının son normasıdır. Beləliklə, (8.4.2) düsturunun sağ tərəfində ikinci komponent adi avtonom Laffer nöqtəsinə münasibətdə şərti Laffer nöqtələrinə düzəlişi əks etdirir.

İndi isə alınan (8.1.12) fiskal asılılığının əvvəlcədən qəbul olu-

nan bir sıra aprior şərtlərə uyğunluğu nöqteyi-nəzərindən təhlilini aparaq. Belə ki, Lafferin klassik əyrisi ciddi sərhəd şərtlərinin mövcudluğu kimi xüsusiyyətə malikdir, yəni $V(0) = 0$, $V(1) = 0$. Bununla bağlı iki qarşılıqlı əlaqəli sual meydana çıxır. Birincisi, (8.1.12) fiskal əyrisi aprior sərhəd şərtlərinə “riayət edirmi” və son nəticədə həmin əyri nə dərəcədə klassik fiskal təhlil metodologiyasına uyğun gəlir? İkincisi, Laffer əyrisinin hər iki tərəfində bu cür ciddi təhkim olunma nə dərəcədə realdır və yerinə yetirilir?

(8.1.12) düsturuna uyğun olaraq bütün vergi parametrlərinin sifra və vahidə yaxınlaşması halı üçün aşağıdakı ifadələri alırıq:

$$\lim_{t_m, t_d, t_s \rightarrow 0} (V) = \lim_{t_s \rightarrow 0} \lim_{t_m, t_d \rightarrow t_s} (V) = C_0 Q^{\frac{[2(\quad)]}{[2(1 \quad)]}}. \quad (8.4.3)$$

$$\lim_{t_m, t_d, t_s \rightarrow 1} (V) = C_0 Q^{\frac{(\quad)}{(1 \quad)}}. \quad (8.4.4)$$

Beləliklə, (8.1.10) deskriptiv modeli üçün heç bir aprior sərhəd şərti yerinə yetirilmir ki, bu da onun ciddi çatışmazlıqlarından biri hesab edilə bilər. Belə ki, (8.1.12) düsturu fiskal polyuslarda vergi daxilolmalarının sıfır olmayan kəmiyyətini generasiya etdiyinə görə, fikrimizcə, hesablanma prosedurasının özü yalnız o vaxt yaxşı nəticələr verə bilər ki, fiskal parametrlər argument şkalasının ortasına yaxın hissəsində yerləşmiş olsunlar. Parametrlərin sərhəd qiymətlərinə yaxınlaşması zamanı bu metod yüksək xəta verə bilər. (8.3.5) və (8.3.6) düsturlarına müvafiq olaraq Laffer əyrisinin görünüşü müxtəlif formalarda ola bilər və

$$\frac{2(\quad)}{2(1 \quad)} = \frac{\quad}{1}. \quad (8.4.5)$$

şərtinin yerinə yetirilib-yetirilməməsindən asılı olaraq fiskal əyrinin hansı tərəfinin yuxarı olmasını göstərir. Beləliklə, (8.4.3) və (8.4.4) düsturlarına müvafiq olaraq Laffer əyrisinin assimetrik olduğu qənaətinə gəlirik.

İkinci məsələ barədə. Aparılan təhlildən aydın olur ki, Laffer sərhəd şərtləri tamamilə qeyri-təbii (qeyri-normal) sayılır və yalnız hər hansı hipotetik abstraksiyanı özündə əks etdirir. Məsələn, bü-

tün vergi dərəcələrinin sifra bərabərliyi dövlətin ayrılmaz atributu olan vergi sisteminin və nəticə etibarilə dövlətin özünün mövcud olmadığını bildirir. R. Barrın düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, ümumi siyasət olmadan iqtisadi siyasət, dövlət olmadan isə, ümumiyyətlə, siyasət mövcud olmur [49]. Bu halda vergi daxilolmalarının cəminin formal olaraq sifra bərabər olmasına baxmayaraq, onun mövcudluğu mütləq real deyildir və belə sistemin fəaliyyət qanunuyğunluqları barədə nəsə demək mümkün deyildir.

Bütün vergi dərəcələrinin son həddə qədər artırılmasına uyğun gələn digər müstəsna hal da praktiki olaraq mümkün deyildir. Hətta belə hal mümkün olduqda belə “...istehsal tam şəkildə dayanacaqdır, dövlət isə vergilər kimi heç nə əldə etməyəcəkdir” mülahizəsi də müəyyən qədər şübhə doğurur. Belə ki, mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyata malik olan köhnə sosialist ölkələri buna oxşar şəkildə praktikanı həyata keçirmiş və buna baxmayaraq həmin ölkələrdə istehsal sektoru bu və ya digər dərəcədə inkişaf etmişdir. Bunun nəticəsində də dövlət müntəzəm şəkildə vergiləri yığmış və öz budcəsini doldurmuşdur.

Qeyd olunanlardan alınır ki, Laffer effektlərinin tədqiqi bütün [0; 1] vergi şkalasında deyil, daha dar, qısaldılmış intervalda aparılmalıdır; şkalanın başlanğıc və son hissələrində iqtisadi sistemin bütün xüsusiyyətləri qeyri-müəyyən və dağınıq şəkildə olur. Bu isə öz növbəsində o deməkdir ki, verilən aprior sərhəd şərtlərinin pozulması təklif olunan (8.1.10) modelində ciddi nöqsanların olmasına sübut kimi xidmət edə bilməz.

Qeyd edək ki, hətta məsələnin optimallaşdırma modeli çərçivəsində qoyuluşu zamanı belə Laffer əyrisinin qanunauyğun sərhəd xüsusiyyətlərinin pozulması müşahidə olunur.

Təklif olunan metodologiyanın potensial istifadəçiləri Vergilər Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və Milli Bank ola bilər. Vergi dərəcələrinin son buraxıla bilən kəmiyyətini inflyasiya tempi, məhsul və xidmətlərin buraxılışı və istehsal məsrəfləri göstəricilərinin məcmusu ilə operativ şəkildə müəyyən nisbətini gözlənilməsi hazırda dövlətin obyektiv səbəblərdən bir-birindən müəyyən qədər “təcrid olunmuş” fiskal və monetar siyasətinin makroiqtisadi sintezinin əldə olunmasına imkan verəcəkdir.

Fəsil IX. Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsində xarici ticarət tariflərinin rolu

9.1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin vergi-tarif tənzimlənməsi

Bazar münasibətləri şəraitində ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini qorumaq və ümummilli maraqları müdafiə etmək dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Dövlət bu vəzifəni iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olan vergi və gömrük siyasəti vasitəsi ilə həyata keçirir. Bu siyasət isə xarici iqtisadi fəaliyyətin vergi-tarif tənzimlənməsi metoduna əsaslanır.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi metodları xarici siyasət siyasətində iqtisadi vasitələrin (gömrük rüsumları, vergilər və gömrük yığımları) tətbiqinə əsaslanır. Dövlət bu vasitələrdən istifadə edərək xarici iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin maraqlarına və təbii ki, onların hərəkətlərinə təsir göstərir. Lakin onların operativ müstəqilliyi saxlanılır. Bu isə bazar münasibətlərinin fəaliyyətinə uyğun gəldiyindən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində əsas rol oynayır.

Müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatı müxtəlif sektorlarının səmərəliliyinin səviyyəsində əhəmiyyətli dəyişikliklərlə müsbət olunan bütün xalq təsərrüfatının geniş miqyaslı restrukturizasiyası dövrünü keçirir. İqtisadiyyatda baş verən təbii yenidənqurma müxtəlif sahələrdə mənfəət normasının əhəmiyyətli differensiasiyasına gətirib çıxarır ki, bir sıra sahələr onlar üçün mövcud olan əlverişli şəraitdən istifadə edərək kifayət qədər güclənir, digərləri isə müflisləşmə həddinə gəlib çatırlar. Baş verən struktur əyintilərinin səbəblərindən biri də dövlətin həyata keçirdiyi makroiqtisadi siyasət çıxış edir. Qeyd olunanlar Azərbaycan iqtisadiyyatının idxal və ixrac sektorlarının rentabellik səviyyələrində çox böyük müxtəlifliklərlə müşayiət olunan xarici ticarət sferasında özünü daha açıq-aydın göstərir.

Aydındır ki, iqtisadiyyatın belə vəziyyəti diqqətdən heç də kənardə qalmamalıdır. Belə ki, perspektivdə bu, kapitalın dövlət üçün arzuolunmaz istiqamətdə sahə axını yaradacaqdır. Bunun

da bilavasitə nəticəsi olaraq ölkənin iqtisadiyyatı əhəmiyyətli dərəcədə idxaldan asılı olacaqdır və onun ixrac potensialı getdikcə zəifləyəcəkdir. Buna heç bir halda yol verilə bilməz. Bununla bərabər bir sıra ənənəvi tənzimləyicilər (valyuta kursu, idxal və ixrac tariflərinin dərəcələri) vardır ki, onlardan məharətlə istifadə edilməsi nəticəsində yaranan problemin kəskinliyinin aşağı salınmasına və kapital axınının dövlət üçün daha üstün istehsal-ticarət istiqamətlərinə yönəldilməsinə imkan yaranacaqdır. Bu fəsilə qeyd olunan makroiqtisadi alətlərin müəyyən tənzimləyici aspektləri nəzərdən keçiriləcək və onların daha məqsədəuyğun kəmiyyət qiymətlərinin müəyyən edilməsi üsullarının həllinə baxılacaqdır.

Məlumdur ki, idxal və ixrac əməliyyatları üzrə gəlirliliyin səviyyəsinin bərabərliyi əldə olunan tarazlı valyuta kursunun qiymətləndirilməsinə ilk dəfə L.A.Strijkova tərəfindən sistemli şəkildə yanaşılmışdır [80; 81]. Bu zaman “ədalətli” valyuta kursunun müəyyən edilməsi üçün ümumi sxem aşağıdakı şəkildə təklif olunur.

İdxalın və ixracın səmərəliliyi anlayışları daxil edilir:

$$S_{ix} = \frac{kU_{ix}}{R_{ix}}, \quad (9.1.1)$$

$$S_{id} = \frac{U_{id}}{kR_{id}}, \quad (9.1.2)$$

burada, k - valyuta kursu, U_{ix} - məhsul ixracının həcmi (xarici valyuta ilə), R_{ix} - ixrac məhsulunun maya dəyəri (manatla), U_{id} - daxili bazarın qiymətləri ilə idxalın həcmi, R_{id} - məhsul idxalının xarici valyuta ilə həcmidir.

(9.1.1) və (9.1.2) asılılıqları [80] əsərində aşağıdakı bərabərlik şərti ilə tamamlanır:

$$S_{ix} = S_{id}. \quad (9.1.3)$$

Buradan da asanlıqla tarazlı valyuta kursu üçün son düsturu əldə etmək mümkündür:

$$k^* = \sqrt{\frac{R_{ix}U_{id}}{R_{id}U_{ix}}} \quad (9.1.4)$$

Qeyd olunanlardan aydın olur ki, tarazlı valyuta kursu dedikdə, idxal və ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyinin bərabərliyi əldə olunan kurs başa düşülür. Valyuta tarazlığının özü isə, fikrimizcə, yalnız müvafiq tarazlı valyuta kursu zamanı mövcud olur. Valyuta tarazlığı barədə klassik təsəvvürlərin əksinə olaraq, hansı ki, xarici valyutaya izafi tələb sıfıra bərabərdir (bir sıra hallarda bu sıfır ödəniş balansına ekvivalentdir), müəllif tərəfindən təklif olunan sxemdə iqtisadiyyatın idxal və ixrac yönümlü sektorlarının rentabellik (mənfəət normasının) səviyyələrinin tam bərabərliyi zamanı əldə olunur. Valyuta tarazlığının bu şəkildə qeyri-ənənəvi başa düşülməsi dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətinin bir sıra incə aspektlərinin təhlili nöqtəyi-nəzərindən kifayət qədər aydın üstünlüklərə malikdir.

[80]-də nəzərdən keçirilmiş ideologiya özünün məhsuldarlığına baxmayaraq, fikrimizcə, bir sıra çatışmazlıqlara da malikdir. Birincisi, (9.1.4) düsturu yalnız yüksək səviyyədə aqreqasiya edilmiş və kifayət qədər kobud hesablamaların aparılması üçün yararlıdır.

İkincisi, təklif olunan metodika özünün ilkin formasında heç bir nəzəri davamını və nəticəni nəzərdə tutmur. Üçüncüsü, həmin asılılıqda iqtisadi sistemin vergi amili yalnız dolaylı formada nəzərə alınır. Lakin qeyd olunan bütün çatışmazlıqlar praktikada idxal və ixrac əməliyyatlarının səmərəlilik göstəricilərinin detallandırılması kimi ifadə olunan istehsal prosesinin xərclərinin və nəticəsinin daha dəqiq kalkulyasiya edilməsi yolu ilə asanlıqla aradan qaldırıla bilər. Bunu [18], [19], [69] və [78] tədqiqatlarında olduğu kimi, hazırda fəaliyyətdə olan vergilər nəzərə alınmaqla həll etmək mümkündür. Bu da, aparılan tədqiqatı əlavə təhlillə, fikrimizcə, daha vacib nüanslarla, genişləndirəcəkdir.

9.2. Valyuta tarazlığı və onun xüsusiyyətləri

Malların və xidmətlərin idxalı və ixracı ilə məşğul olan müəssisələr (sahələr) üçün rentabellik (cari mənfəət norması) göstəricilərinin hesablanması düsturlarını yazaq. Bu zaman ixracçılar üçün mənfəət vergisi (t_m), əlavə dəyər vergisi (t_d) və sosial sığorta ayırmalarından (t_s) başqa ixrac tarifləri (t_{ix}), idxalçılar üçün isə idxal rüsumları (t_{id}) mühüm rol oynayır. Bu halda ixracyönümlü istehsal üçün rentabelliğin səviyyəsi

$$S_{ix} = \frac{(1 - t_m)[(1 - t_d)((1 - t_{ix})kU_{ix} - R_{ix}) - W_{ix}(1 - t_s) - A_{ix}]}{R_{ix} - W(1 - t_s) - A_{ix}}, \quad (9.2.1)$$

idxalyönümlü istehsal müəssisələri (sahələri) üçün isə

$$S_{id} = \frac{(1 - t_m)[(1 - t_d)(U_{id} - kR_{id}(1 - t_{id})) - W_{id}(1 - t_s) - A_{id}]}{kR_{id}(1 - t_{id}) - W_{id}(1 - t_s) - A_{id}} \quad (9.2.2)$$

olacaqdır.

Burada U_{ix} - xarici valyuta ilə satılmış ixracın həcmi; R_{ix} - ixracyönümlü müəssisədə material məsrəflərinin həcmi (manatla); U_{id} - idxalyönümlü müəssisədə məhsul satışı həcmi (manatla); R_{id} - idxal material xərclərinin xarici valyuta ilə həcmi; W_{ix} və W_{id} - müvafiq olaraq ixracyönümlü və idxalyönümlü müəssisələrdə əmək haqqı xərcləri (milli valyuta ilə); A_{ix} və A_{id} - müvafiq olaraq ixracyönümlü və idxalyönümlü müəssisələrdə milli valyuta ilə amortizasiyanın həcmidir.

(9.2.1) və (9.2.2) düsturlarının surətində vergilər ödənildikdən sonra müəssisənin xalis mənfəəti, məxrəcində isə istifadə olunan istehsal amilləri üzrə hesablanan müxtəlif ayırmalardan ibarət cari məsrəflər durur. Bu düsturları müqayisə etməklə idxal və ixrac tarifləri arasındakı müxtəlifliyi asanlıqla görmək olar. Belə ki, əgər ixrac rüsumu müəssisənin yalnız xalis daxilolmalarını azaldırsa, idxal rüsumu isə xalis mənfəətin həcmi azaltmaqla bərabər, eyni zamanda maddi xərcləri artırır və bununla da müəssisələrin iqtisadi səmərəliliyinə ikiqat zərbə vurur. Beləliklə, (9.2.1) və (9.2.2) düsturlarının hətta səthi vizual təhlili belə xarici ticarət rü-

sumlarının vacib xüsusiyyətlərindən birini açıqlayır.

(9.2.1) və (9.2.2) düsturlarından ixrac və idxal rüsumları arasında daha bir funksional müxtəliflik alınır. Belə ki, t_{ix} ixrac tarifi mahiyyətinə görə aksiz vergisinin modifikasiyasını özündə əks etdirir, t_{id} idxal vergisi isə əmək haqqına hesablanmış ayırmalarla eynilik təşkil edir. Beləliklə, əgər birinci halda satılmış məhsul formasında bilavasitə istehsalın nəticəsi vergiyə cəlb olunursa, onda ikinci halda xammal və materialların idxalına xərclər formasında istehsal məsrəflərinə vergi tətbiq olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, (9.2.2) düsturu yalnız bir sıra idxalyönümlü istehsalların fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirir, məsələn, aktiv şəkildə istifadə etmək üçün yalnız xammal və material idxal edən yüngül sənaye sahəsi buna misal ola bilər. Bununla yanaşı, bir sıra sahələr xarici avadanlıqların alınması üzrə ixtisaslaşmışdır. Bu halda (9.2.2) düsturu dəqiqləşdirilməlidir. Baxılan tədqiqatda biz yalnız daha üstünlük təşkil edən birinci hal - idxal ilə məhdudlaşacağıq.

Bir-biri ilə (9.1.3) balans tənliyi əsasında bağlanmış (9.2.1) və (9.2.2) asılılıqları respublikadakı mövcud vergi mühitini nəzərə alan aşağıdakı kvadrat tənliyi həll etməklə tarazlı valyuta kursunu müəyyən etməyə imkan verir:

$$R_{id}U_{ix}(1-t_d)(1-t_{ix})(1-t_{id})k^2 - t_d R_{id}[A_{ix}(1-t_{id}) - W_{ix}(1-t_s)]k - t_d R_{ix}[A_{id} - W_{id}(1-t_s)] - U_{id}(1-t_d)[A_{ix} - R_{ix} - W_{ix}(1-t_s)] = 0. \quad (9.2.3)$$

Aşağıdakı işarələri qəbul etsək

$$a = R_{id}U_i(1-t_d)(1-t_i)(1-t_{id}), \quad (9.2.4)$$

$$b = t_d R_{id}[A_i(1-t_{id}) - W_i(1-t_s)], \quad (9.2.5)$$

$$c = t_d R_{ix}[A_{id} - W_{id}(1-t_s)] - U_{id}(1-t_d)[A_{ix} - R_{ix} - W_{ix}(1-t_s)]. \quad (9.2.6)$$

(9.2.3) tənliyini aşağıdakı şəkildə yazma bilirik:

$$ak^2 - bk - c = 0. \quad (9.2.7)$$

Valyuta kursunun müəyyən edilməsi üçün (9.2.7) tənliyini həll etmək lazımdır:

$$k^* = \frac{b \sqrt{b^2 - 4ac}}{2a}. \quad (9.2.8)$$

(9.2.8) tənliyindən alınır ki, $b = \sqrt{4ac}$ olduqda, tarazlı valyuta kursu bir-birindən kifayət qədər fərqli olan iki bərabərhüquqlu qiymət alacaqdır. Nəticə etibarı ilə valyuta kursunun özü də ümumi halda yeganə deyildir. Diqqətəlayiq haldır ki, valyuta tarazlığının çoxqiymətliliyinin yaranma səbəbləri idxal məhsuluna çəkilən xərclərdir, hansı ki, onların kəmiyyətinin milli pul vahidinə çevrilməsi nəticəsində müəssisənin ümumi cari xərclərinə əlavə olunur.

Alınan nəticə çox vacib hesab edilə bilər. Birincisi, (9.2.8) ifadəsinə müvafiq olaraq valyuta tənzimlənməsinin rolu kəskin məhdudlaşdırılmışdır. Belə ki, bir sıra hallarda xarici ticarət axınları ilə kəmiyyət xarakteristikalarına malik ola bilər ki, valyuta kursunun heç bir qiymətində ($b = \sqrt{4ac}$) idxal və ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyini bərabərləşdirmək mümkün olmayacaqdır. İkincisi, valyuta tarazlığı birqiymətli deyildir: $b = \sqrt{4ac}$ və $k_1, k_2 = 0$ halını təsəvvür etmək çətin deyildir. Bu hal kardinal hesab edilə bilər. Belə ki, onlara uyğun olaraq eyni bir tənzimləyici effekt bir-birindən tam fərqli valyuta mühitlərində əldə edilə bilər. Bundan başqa, valyuta tənzimlənməsi zamanı əgər, faktiki valyuta kursu iki bərabər çəkili kəmiyyətin təxminən ortasında yerləşərsə, onda ciddi dilemma yarana bilər. Belə hallarda dövlətin makroiqtisadi təsir (hərəkət) istiqamətinin seçilməsinə imkan yaradan əlavə iqtisadi mülahizələr nəzərə alınmalıdır.

Birqiymətli valyuta tarazlığının əldə olunduğu $b = \sqrt{4ac}$ halı xüsusi nəzəri maraq doğurur. Parametrlərin bu şəkildə kombinasiyasının praktiki olaraq qeyri-mümkün olmasına baxmayaraq onun yüksək analitikliyini nəzərə alınmaqla bu şəkildə olan valyuta tarazlığının xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək. Həqiqətən də bu halda tarazlı valyuta kursu aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$k^* = \frac{t_d [A_{ix}(1 - t_{id}) - W_{ix}(1 - t_s)]}{2U_{ix}(1 - t_d)(1 - t_{ix})(1 - t_{id})}. \quad (9.2.9)$$

(9.2.9) düsturu bir sıra maraqlı və məzmunlu nəticələrin əldə olunmasına imkan verir.

Biricisi, tarazlı valyuta kursu fəaliyyətdə olan vergi dərəcələrinin səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Belə ki, mənfəət vergisindən başqa, bütün digər fiskal alətlər onun formalaşmasında iştirak edirlər.

İkincisi, müxtəlif vergilərin tarazlı valyuta kursuna təsir istiqaməti də eyni deyildir. Belə ki, məsələn, əlavə dəyər vergisinin, sosial sığorta ayırmalarının və ixrac rüsumunun dərəcələrinin artırılması valyuta kursunun artımına, idxal rüsumunun dərəcəsinin artımı isə onun azalmasına gətirib çıxarır. Fikrimizcə, qeyd olunan nəticə yalnız modelin köməyi ilə əldə olunur. Digər üsullarla onu əldə etmək mümkün deyildir. Bununla yanaşı, qeyd olunanlar tam məntiqi nəticə əldə etməyə də imkan verir: t_d, t_s və t_{ix} tarifləri xarici qiymətləri süni şəkildə artıran t_{id} -dən fərqli olaraq daxili gəlirlərin azalmasına və milli valyutada aparılan əməliyyatların cəlbədiciliyinin aşağı salınmasına gətirib çıxarır. Müvafiq olaraq birinci halda xarici valyutanın revalvasiyası, ikinci halda isə onun devalvasiyası baş verir. Tarazlı valyuta kursu üçün $b = \sqrt{4ac}$ zamanı isə situasiya mürəkkəbləşir.

Beləliklə, (9.1.3), (9.2.1) və (9.2.2) asılılıqlarından ibarət olan sadə model sxemi indiyə kimi çox az işlənmiş olan bir sıra məsələlərin araşdırılmasına imkan verir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqat zamanı tarazlı valyuta kursunun birqiymətli olmadığı barədə nəticə əldə olundu və vergilərin onun kəmiyyətinə təsiri aydınlaşdırıldı. Bütün bunlar da vergi nəzəriyyəsini yeniləşdirir və ona qeyri-ənənəvi mövqedən yanaşmağa imkan verir.

9.3. İqtisadi tənzimləmədə xarici ticarət tariflərinin rolunun müəyyən edilməsi

Əvvəlki paragrafda valyuta kursunun optimal (tarazlı) kəmiyyəti haqqında məsələyə baxılmışdır. Lakin praktikada dəyişkən (sürüşkən), hətta idarə olunan valyuta kursları dövlətin tənzimləyici funksiyalarını güclü şəkildə məhdudlaşdırır. Dəyişkən valyuta kursları əslində tənzimləyici iqtisadi dəyişən olması ilə əlaqədardır, hansı ki, onun kəmiyyəti ümumi iqtisadi mühitdən və sis-

temdə baş verən dəyişikliklərdən asılı olaraq formalaşdırılır. Əgər onun dəqiqləşdirilməsi mümkün olarsa, onda bu yalnız çox məhdud bir diapozonda baş verəcəkdir. Bununla əlaqədar olaraq idxal və ixrac tarifləri (rüsurları) kimi fiskal alətlərdən istifadəni nəzərdə tutan dövlət tənzimləmə siyasətinin alternativ variantına baxmaq maraqlı olardı.

Bu paraqrafta (9.1.3) bərabərliyinin təmin olunmasına imkan verən t_{id} və t_{ix} xarici ticarət tariflərinin kəmiyyətinin müəyyən edilməsi məsələsinə baxılacaqdır. Lakin tarazlı valyuta kursunun müəyyən edilməsi metodikası ilə müqayisədə burada ciddi fərqlər vardır. Məsələ burasındadır ki, valyuta kursu göstəricisi (9.2.1) və (9.2.2) düsturlarının hər birində iştirak edir və (9.1.3) tənliyinin həllini mümkün edir. Analoji yanaşma “tarazlı” əlavə dəyər vergisi və sosial sığorta ayırmalarının müəyyən edilməsi üçün də istifadə edilə bilər. Lakin bu vergilərlə manevr etmə dövlət büdcəsinin gəlir hissəsi üçün çox təhlükəlidir. Məsələnin bu şəkildə qoyuluşunun maraqlı olmasına baxmayaraq biz yalnız xarici iqtisadi fiskal alətlərin tədqiqi ilə kifayətlənəcəyik. Bunun üçün də ilkin modelin modifikasiyası tələb olunur, ona görə ki, t_{id} və t_{ix} parametrlərinin hər biri (9.2.1) və (9.2.2) baza asılılıqlarından yalnız birinin tərkibinə daxildir.

Bununla əlaqədar olaraq bir neçə tədqiqat variantı mümkündür. Birinci yanaşma iki bərabərçəkili parametrlərdən (t_{id} və t_{ix}) yalnız birinin digərinin sabit qalması şərti ilə axtarışını nəzərdə tutur. İkincisi isə vergi daxilolmaları kəmiyyətinin dəyişməməsi şərti ilə t_{id} və t_{ix} bərabərçəkili tariflərinin eyni zamanda müəyyən edilməsindən ibarətdir. Bu şərt çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, (9.2.1) və (9.2.2) rentabelliklərinin balanslaşdırılması vergi daxilolmalarının kəskin azalmasına səbəb olur ki, bu da yolverilməzdir.

Baxılan yanaşmalardan ikincisi daha məzmunlu və metodiki nöqtəyi-nəzərdən daha yeni olduğuna görə onun üzərində dayanacağıq.

(9.2.1) və (9.2.2) düsturlarını daha əlverişli parametrik şəkildə yazmaq üçün aşağıdakı işarələmələri qəbul edək:

$$\begin{aligned}
 & \textit{ix} \frac{A_{ix}}{kU_{ix}}, \\
 & \textit{ix} \frac{W_{ix}}{kU_{ix}}, \\
 & \textit{ix} \frac{R_{ix}}{kU_{ix}}, \\
 & \textit{id} \frac{kA_{id}}{U_{id}}, \\
 & \textit{id} \frac{kW_{id}}{U_{id}}, \\
 & \textit{id} \frac{kR_{id}}{U_{id}},
 \end{aligned} \tag{9.3.1}$$

burada \textit{ix} , \textit{ix} , \textit{ix} , \textit{id} , \textit{id} və \textit{id} istehsal xərclərinin strukturunu xarakterizə edən nisbi göstəricilərdir.

Qeyd olunan işarələmələr nəzərə alınmaqla (9.2.1) və (9.2.2) düsturlarını aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar:

$$S_{ix} \frac{(1 - t_m)[(1 - t_d)(1 - t_{ix}) - t_{ix}(1 - t_s)]}{ix(1 - t_s)}, \tag{9.3.2}$$

$$S_{id} \frac{(1 - t_m)[(1 - t_d)(1 - t_{id}) - t_{id}(1 - t_s)]}{id(1 - t_s)}. \tag{9.3.3}$$

(9.3.2) və (9.3.3) düsturlarından istifadə etməklə dövlətin tarif siyasətinin işlənməsi zamanı variant hesablamalarının aparılması üçün geniş imkanlar yaranır. Bu zaman xarici iqtisadi fəaliyyət tariflərinin dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinə təsirini hökmən nəzərə almaq lazım gəlir. Məsələn, idxal və ixrac əməliyyatlarından gəlirlər aşağıdakı şəkildə hesablanıla bilər.

$$\begin{aligned}
 & V_{ix}(t_d - t_m - t_d t_m)[(1 - t_{ix})kU_{ix} - R_{ix}] \\
 & W_{ix}(t_s - t_m - t_m t_s) - t_{ix}kU_{ix} - t_m A_{ix},
 \end{aligned} \tag{9.3.4}$$

$$V_{id} (t_d t_m t_d t_m) [U_{id} kR_{id} (1 t_{id})] \quad (9.3.5)$$

$$W_{id} (t_s t_m t_m t_s) t_{id} kR_{id} t_m A_{id}.$$

Əldə olunan (9.3.4) və (9.3.5) düsturlarından aydın göründüyü kimi, dövlət büdcəsinin gəlirlərinə zərər vurmada yalnız aşağıdakı şərt daxilində idxal və ixrac vergiləri ilə maneəvə etmək mümkündür:

$$\frac{t_{id}}{t_{ix}} < d, \quad (9.3.6)$$

burada $d = U_{ix}/R_{id}$.

Beləliklə, ümumi halda idxal və ixrac rüsumlarının artırılmasından (azalmasından) əldə olunan effekt birqiyəmətlı deyildir və xarici ticarət balansının vəziyyətiindən asılıdır. Xarici ticarət saldosu müsbət olduqda, $d > 1$ olur və ixrac vergisi daha güclü fiskal alətə çevrilir, əks halda isə tənzimləmə sahəsində üstünlük idxal vergisinə verilməlidir.

Alınan (9.3.2), (9.3.3), (9.3.6) və (9.1.3) asılılıqları qarşıya qoyulan iki əsas məqsəddən: idxal və ixrac səmərəliliklərinin və ümumi fiskal daxilolmalarının balanslaşdırılmasından asılı olaraq idxal və ixrac tarifləri arasındakı nisbətın müəyyən edilməsi üzrə iterativ hesablamaların aparılmasına imkan verir.

9.4. İdxal rüsumlarının daxili qiymətlərin səviyyəsinə təsiri

Xarici ticarət tarif siyasətinin daha vacib məsələlərindən biri də gömrük rüsumlarının artırılmasının istehsalçı-idxalçı müəssisələrin daxili qiymətlərinin səviyyəsinə təsiri məsələsi sayılır. Ümumi halda son nəticə idxalçı müəssisənin məhsuluna daxili tələbin qiymətə görə elastikliyiindən asılıdır. Lakin idxalçının məhsuluna adekvat əvəzedicilərinin olmaması səbəbindən (bu keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün daha xarakterikdir) tələb az elastikli, yaxud elastiksiz olduqda, daha sadə təhlil sxemi ilə kifayətlənmək olar. Bu paraqrafda idxalçı müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin ilkin rentabellik səviyyəsinin saxlanılması zamanı idxal tarifinin artırılması nəticəsində istehsalçının məhsulunun qiymətinin nə qədər

artırılması məsələsi araşdırılır.

İdxal vergisinin (t_{id}) artırılması nəticəsində daxili qiymətlərin (Q_d) mümkün artımının hesablanması üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilə bilər:

$$Q_{id}/Q_{id} = E(t_{id}/t_{id}). \quad (9.4.1)$$

Alınan asılılığın sol tərəfində idxalçının məhsulunun qiymətinin artım tempi, sağ tərəfində isə t_{id} vergi dərəcəsinin artım tempi durur. Proporsionallıq əmsalı $E(t_{id}/Q_{id})(dQ_{id}/dt_{id})$ elastikliyi ni əks etdirir və aşağıdakı şəkildə qiymətləndirilir.

$$E = \frac{t_{id} \cdot \frac{dQ_{id}}{dt_{id}}}{Q_{id}} = \frac{t_{id} \cdot \frac{dQ_{id}}{dt_{id}}}{Q_{id}} \quad (9.4.2)$$

(9.2.2) düsturunda U_{id} , Q_{id} , Y_{id} əvəzləməsini və bir sıra sadə çevirmələri aparmaqla (9.4.2) asılılığını almaq mümkündür. Burada Y_{id} idxalçı tərəfindən istehsal olunan məhsulun natural ifadədə həcmidir.

Təhlil və hesablamalar zamanı əlverişli olsun deyə, (9.4.1) və (9.4.2) düsturlarından aşağıdakı asılılığı almaq olar:

$$Q_{id}/Q_{id} = H \cdot t_{id}, \quad (9.4.3)$$

burada $H = \frac{E}{t_{id}}$.

Alınan (9.4.3) tənliyi idxal rüsumunun verilən müəyyən faiz qədər artırılması zamanı idxalçının məhsulunun qiymətinin neçə faiz artmasını göstərir.

(9.4.3) tənliyi əsasında tətbiqi hesablamalar aparmaqla, daha maraqlı nəticələr əldə etmək olar. Hətta H -ın konfigurasiyasının səthi təhlili göstərir ki, əksər hallarda $H < 1$ alınır. Bu isə öz növbəsində onu göstərir ki, idxala münasibətdə tarif siyasətinin inflyasiya potensialı, bir qayda olaraq həddindən artıq şişirdilir.

İxracçı müəssisələr üçün qiymət siyasətinin təhlili elə bir əhəmiyyət kəsb etmir. Ona görə ki, onların məhsullarının qiymətləri ilk növbədə dünya bazarının konyunkturu ilə diqtə olunur. Burada məsələnin aşağıdakı şəkildə qoyuluşu daha yerinə düşərdi: ixrac vergisinin (t_{ix}) nə dərəcədə güclü artımı istehsalçının rentabel-

lik səviyyəsinə öz təsirini göstərəcəkdir?

Bu suala aşağıdakı düstur cavab verir:

$$S_{ix} = G \cdot t_{ix}, \quad (9.4.4)$$

burada $G = S_{ix} / t_{ix}$, yəni

$$G = \frac{(1 - t_m)(1 - t_d)}{t_{ix}(1 - t_s)}. \quad (9.4.5)$$

Alınan bu ifadədə G -nin konfigurasiyasının təhlili isə göstərir ki, burada da həmin effekt əldə olunur: $|G| > 1$. Əks hal isə yalnız istehsalın ilkin kifayət qədər yüksək rentabellik səviyyəsi zamanı yaranır. (9.4.5) asılılığından alınan digər bir nəticə də maraqlıdır. Belə ki, digər vergilər tərəfindən ilkin təzyiq nə qədər yüksək olarsa, ixrac rüsumu bir o qədər də az dərəcədə ixracçı müəssisənin səmərəliliyinin səviyyəsinə dağıdıcı təsir göstərəcəkdir.

Beləliklə, xarici ticarət sferasında dövlət tərəfindən fiskal təzyiq iqtisadi sistemin stabilliyini bir o qədər də güclü şəkildə pozmur. Əgər belə təzyiq çox da güclü deyilsə, onda xarici ticarət tarifləri “yüngül tənzimləyicilər” şəklində çıxış edir və yalnız milli iqtisadiyyatın inkişafını müəyyən qədər dəqiqləşdirir.

9.5. Metodun yoxlanılması və tətbiqi istiqamətləri

Alınan kəmiyyət asılılıqlarının faktiki verilənlər əsasında yoxlanılmasını həyata keçirək. Hesablamaların aparılması üçün ilkin informasiya kimi Azərbaycan iqtisadiyyatının 1996-2003-cü illər üzrə makroiqtisadi göstəricilərindən istifadə olunmuşdur [5-7] (Əlavə 4, Ə-4.1 və Ə-4.2 sayılı cədvəllər).

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, təhlil olunan dövrdə respublika iqtisadiyyatı keçid dövrünə xas olan sıçrayışlı inkişafı xarakterizə olunur. Baxılan dövr ərzində ölkə iqtisadiyyatının əksər sahələrinin yenidən qurulması prosesi baş vermişdir ki, bu da özünü struktur makroiqtisadi göstəricilərdə kəskin sıçrayışlarda büruzə vermişdir. Bu səbəbdən də hesablamaların aparılması üçün Azərbaycan iqtisadiyyatının 1996-2003-cü illər üzrə or-

ta göstəricilərdən istifadə olunmuşdur. Vergi parametrləri kimi 2004-cü ilin əvvəlinə fəaliyyətdə olan vergi dərəcələri götürülmüşdür (Əlavə 4, Ə-4.4 və Ə-4.8 sayılı cədvəllər).

Bu zaman iqtisadiyyatın idxal və ixrac yönümlü sektorları üçün xərclərin strukturunu, həmçinin xarici ticarət idxal və ixrac rüsumlarının eyni olduğu nəzərdə tutulur:

$$\begin{array}{ccccccc} ix & id & 7,35\%, & ix & id & 11,45\%, & ix & id & 48,15\%, \\ t_m & & 24\%, & t_d & & 18\%, & t_s & & 25\%, & t_{id} & & 15\%, & t_{ix} & & 15\%. \end{array}$$

Bu halda S_{id} 14,7% və S_{ix} 9,3% alırıq. İqtisadiyyatın idxal və ixrac sektorlarının səmərəliliyini bərabərləşdirmək üçün $S^* = (S_{id} - S_{ix}) / 2$ 12,0% orta rentabellik səviyyəsindən başlayaraq hesablamaları davam etdiririk. Bu halda (9.3.2), (9.3.3) və (9.1.3) asılılıqlarına müvafiq olaraq idxal və ixrac vergilərinin tarazlı tarifi aşağıdakı kəmiyyətlər olacaqdır:

$$t_{id}^* = 20,8\% \text{ və } t_{ix}^* = 12,0\%.$$

İdxal və ixrac rüsumlarının alınan qiymətlərindən istifadə etməklə (9.3.6) düsturu üzrə hesablamaları davam etdirsək $t_d = 1,92$ alırıq ki, bu da büdcə gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxaracaqdır. Zərurət yarandığı hallarda, hesablamaları kafi nəticələr alınana qədər davam etdirmək olar.

İndi isə H kəmiyyətini qiymətləndirməklə idxal rüsumunun daxili qiymətlərin səviyyəsinə təsir gücünü aydınlaşdıraraq. Bunun üçün 15 faizli idxal rüsumundan və yuxarıdakı orta xərc xarakteristikalarından istifadə etməklə (9.4.2) və (9.4.3) düsturları əsasında hesablamaları aparaq:

$$\begin{array}{ccccccc} id & & 7,35\%, & id & & 11,45\%, & id & & 48,15\%, \\ t_m & & 24\%, & t_d & & 18\%, & t_s & & 25\%, & t_{id} & & 15\%. \end{array}$$

Hesablamalar göstərir ki, bu halda S_{id} 14,7% və $H = 0,60$. Beləliklə, idxal rüsumunun 1% artırılması istehsalın ilkin rentabellik səviyyəsini dəyişməməklə daxili qiymətlərin səviyyəsinin 0,6% artımına gətirib çıxarır.

İxrac yönümlü istehsallar üçün analoji iqtisadi parametrlərdən və 15 faizli ixrac rüsumundan istifadə etməklə hesablamaları aparaq:

$$\begin{array}{l} i_x \quad 7,35\%, \quad i_x \quad 11,45\%, \quad i_x \quad 48,15\%, \\ t_m \quad 24\%, \quad t_d \quad 18\%, \quad t_s \quad 25\%, \quad t_{ix} \quad 15\%. \end{array}$$

Hesablamalara müvafiq olaraq bu halda istehsalın rentabelliği idxal vergisinin analoji tarifindən fərqli olaraq daha güclü zərər çəkir: S_{ix} 9,3% və G 0,83. Göründüyü kimi, ixrac rüsumunun artımı ixracyönümlü istehsalçıların rentabellik səviyyəsinə güclü təsir göstərir.

Alınan nəticələrin təhlili və metodun tətbiqi istiqamətləri. Bu fəsilə bütün diqqət idxal və ixrac rüsumlarının funksional fərqləndirilməsinə yönəldilmişdir. Göstərilmişdir ki, onların müvafiq istehsalların səmərəliliyinə təsir gücü də müxtəlifdir. Bu ideya formalaşmış eyni bir iqtisadi mühitdə idxal və ixracyönümlü istehsal sektorları üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd olunan şəkildə hesablama sxemi optimal gömrük rüsumlarının müəyyən edilməsi probleminin həllinə yaxınlaşmağa imkan verir.

Məlum olduğu kimi, ölkədə mövcud olan valyuta kursu kapitalın sektorlararası axınının tənzimlənməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Bir sıra hallarda onun qeyri-ixtiyari olaraq formalaşmış kəmiyyəti xarici ticarətin strukturunda səmərəli olmayan dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olacaqdır, hansı ki, bu da gələcəkdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına öz neqativ təsirini göstərəcəkdir. Baxılan tədqiqatda sadə formal asılılıqlar valyuta kursunun dəqiqləşdirilməsinin səmərəli istiqamətlərini müəyyən etməyə imkan verir ki, bu da ölkədə istehsalın prioritet sahələrinin stimullaşdırılması üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Təklif olunan kəmiyyət yanaşmaları özünün adaptasiya olunmuş şəkildə makroiqtisadi tənzimlənmə praktikasında, valyuta kursunun saxlanması, yaxud əksinə aşağı salınması məqsədi ilə valyuta intervensiyasını həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı tərəfindən istifadə edilə bilər. Ümumi “tarazlı” ideologiyadan istifadə ölkənin xarici ticarət siyasətinə və gömrük baryerlərinin müəyyən edilməsinə cavabdeh olan strukturlarının işində faydalı ola bilər.

Fəsil X. Vergilərin əmək bazarına təsirinin qiymətləndirilməsi

Ötən əsrin doxsanıncı illərinin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan iqtisadiyyatının plan-inzibati sistemdən bazar münasibətlərinə transformasiyası əmək bazarına da özünün təsirini göstərmişdir. Bazar prosesləri praktiki olaraq iş qüvvəsi bazarının bütün təşkilədicilərini “silkeləmiş”, əmək makroamillərinin böyük dinamikliyinə və daha yüksək qarşılıqlı asılılığına, həmçinin əmək bazarının həcm göstəricilərinin onun maliyyə-dəyər xarakteristikalarına bağlılığına gətirib çıxarmışdır. Belə situasiyada iş qüvvəsi bazarında tələb və təklifin səmərəliliklə əməyin ödənişi arasındakı yaranan uyğunsuzluqlara daha çevik reaksiya verməsinin nəzərdə tutulması qanunauyğundur. Lakin son cavab yalnız baş verən dəyişikliklərin kəmiyyət qiymətləndirilməsi nəticəsində əldə oluna bilər. Hesablamalar təkcə baş verən proseslərin istiqamətini deyil, eyni zamanda miqyasını da başa düşməyə, həmçinin düzgün idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün zəruri olan proqnoz hesablamalarının aparılmasına imkan verəcəkdir.

10.1. Əmək bazarının çevikliyi xarakterizə edən göstəricilərin təsnifatı

Əməyin çevikliyi dedikdə, onun dəyişkən şəraitə struktur uyğunlaşdırıla bilmə qabiliyyəti başa düşülür. İki növ disbalans (uyğunsuzluq) fərqləndirilir: həcm (tələblə təklif arasındakı nisbət) və maliyyə-dəyər (tarazlı və faktiki əmək haqları arasındakı nisbət). İş qüvvəsi bazarının çevikliyi maliyyə-dəyər xarakterli dəyişikliklərə cavab olaraq həcm göstəricilərinin dəqiqləşdirilməsi qabiliyyətində özünü büruzə verir. Formal olaraq belə təsəvvürlər aşağıdakı şəkildə ifadə oluna bilər:

$$\frac{D_{tk}}{D_{tl}} = \frac{W_t}{W_f}^E, \quad (10.1.1)$$

burada D_{tl} - iş qüvvəsinə tələb; D_{tk} - iş qüvvəsi təklifi; W_t - tarazlı orta əmək haqqı; W_f - faktiki orta əmək haqqı; E - elastiklik əmsəlidir.

Göründüyü kimi, əmək bazarının çevikliyinə ölçüsü elastiklik göstəricisi sayılır və o, həcm xarakteristikalarının qiymət göstəricilərinin dəyişməsinə həssaslığını təsbit edir. Əmək bazarının buna oxşar modelləri əvvəllər də istifadə edilmişdir [47; 48].

D_{tl} D_{tk} L_z (burada L_z - işsizlərin sayıdır) olduğunu nəzərə alsaq, həmçinin nisbi işsizlik səviyyəsi göstəricisini

L_z/D_{tk} daxil etsək, onda (10.1.1) tənliyini aşağıdakı şəkildə

ifadə etmək mümkündür:

$$1 - \frac{W_t}{W_f} \cdot \frac{E}{L_z/D_{tk}} \quad (10.1.2)$$

İşsizlik potensialının bu şəkildə formalaşmasında elastiklik əmsəlinin rolu aydın görünür. (10.1.2) düsturunda elastiklik əmsalından başqa bütün digər dəyişənləri kəmiyyətcə qiymətləndirmək mümkündür ki, onun əsasında da əmək bazarının çeviklik dərəcəsinin aşağıdakı düstur üzrə hesabının aparılmasına imkan yaranır:

$$E = \frac{\ln(1 - \frac{W_t}{W_f})}{\ln \frac{W_t}{W_f}} \quad (10.1.3)$$

(10.1.3) asılılığı qoyulan məqsədlərin əldə olunması üçün əsas sayılır və təkcə hesabat düsturu kimi deyil, həm də iş qüvvəsi bazarının çevikliyinə özünün müəyyən edilməsinə xidmət edir. Həqiqətən də (10.1.1) və (10.1.3) düsturlarından həmçinin həcm uyğunsuzluğunun D_{tl}/D_{tk} dəyər kənarlaşması W_t/W_f üzrə elastikliyi kimi əhəməvi anlayış alınır:

$$/E \frac{W_t/W_f}{D_{tl}/D_{tk}} \frac{d D_{tl}/D_{tk}}{W_t/W_f} . \quad (10.1.4)$$

Alınan (10.1.4) düsturuna uyğun olaraq E elastiklik əmsalı dəyər uyğunsuzluğunun W_t/W_f 1% artırılması zamanı həcm uyğunsuzluğunun neçə faiz artmasını göstərir.

Qeyd edək ki, (10.1.1) modeli - statikdir, yəni eyni bir zaman dövrünə aid olan dəyişənlər arasında əlaqəni müəyyən edir. Bu ilk növbədə tam şəkildə elastiklik əmsalına aiddir. Beləliklə, hər bir zaman anı üçün “özünün” (10.1.1) tənliyi yerinə yetirilir və nəticədə elastiklik əmsalının kəmiyyəti zaman müddəti ərzində dəyişir. E -nin səviyyəsində dəyişiklik əmək bazasının çəviklik dərəcəsinin dinamik təhlilinin aparılmasına imkan verir, bu da qarşıya qoyulan əsas məqsəddir.

E elastiklik göstəricisinin əmək sferasında dəyişikliklərin çəvikliyinin ölçüsü kimi götürülməsi üzərində dayanaq.

Baxılan məsələnin mahiyyətinə uyğun olaraq işsizlik səviyyəsi heç də təcrid olunmuş (avtonom) şəkildə formalaşmır, iş qüvvəsi bazarının qiymət xarakteristikalarından asılıdır. Bu zaman qiymət dəyişikliklərini isə qanunauyğun olaraq izafi tələbin miqyası yaradır. İdeal bazar sistemində faydalılıqla iş qüvvəsinin qiyməti arasında istənilən uyğunsuzluq işsizliyin səviyyəsində öz əksini tapmalıdır. Əks halda istehsal-qiymət blokunun istehlak sistemindən ayrılması baş verir. Müvafiq olaraq əmək bazasının iki məlum tərəfi arasında əlaqə nə qədər güclü olarsa, bu əlaqəni həyata keçirən bazar mexanizmi bir o qədər də səmərəli işləyir. Belə səmərəliliyin indikatoru kimi elastiklik əmsalı (E) çıxış edir. 1 və (10.1.1) tənliyinin sol tərəfinin həmişə vahiddən kiçik olduğunu nəzərə alsaq, onda elastiklik əmsalının qiyməti ($E < 0$) əmək bazasının istehsal-qiymət və tələb altsistemləri arasında təbii əlaqənin pozulduğunu (təhrif olunduğunu) göstərir və nəticədə əmək baza-

rının özü baş verən dəyişikliklərə qeyri-adekvat reaksiya verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhlilə daxil edilmiş əmək bazarının çevikliyi anlayışı iş vaxtının çevik qrafikini və yeni mزد sistemi-nin tətbiqini nəzərdə tutan çevik məşğulluq anlayışı ilə eyni deyildir [75]. Bunun çevik əmək bazarı anlayışı ilə də heç bir əlaqəsi yoxdur, hansı ki, əmək bazarı iştirakçılarının (müddətli işçi və işə-götürənlərin) çevikliyi (uyğunlaşmasını), həmçinin dolayı makroiqtisadi tənzimləyicilərinin köməyi ilə bazar qüvvələrinin sabit tarazlığının əldə olunması (onların özünütənzimləmə xüsusiyyətlərini sıxışdırmamaq şərti ilə) nəzərdə tutulur. Şübhəsiz ki, məşğulluğun artıma doğru tendensiyası əmək bazarının çevikliyinə öz təsirini göstərir. Lakin ümumi halda bu təsir birmənalı deyildir. Bundan başqa, iş qüvvəsi bazarının təşkilatı mobilliliyinin artması, adətən qiymət uyğunsuzluğunun $\frac{W_t}{W_f}$ artması zamanı iş-

sizliyin səviyyəsindəki kənarlaşmaları azaldır və nəticədə E -nin kəmiyyətinin azalmasına gətirib çıxarır ki, bu da əmək bazarının çevikliyinə aşağı düşməsinə göstərir.

Qeyd olunanlardan alınır ki, daxil edilmiş elastiklik göstəricisi (E) heç bir halda əmək bazarında baş verən proseslərin kompleks xarakteristikası kimi çıxış edə bilməz. O yalnız istehsal sisteminin izafi iş qüvvəsindən vaxtında azad olması ilə ifadə olunan bazarın “sərtlilik” dərəcəsini göstərir. Bu zaman əmək bazarının çevikliyi amilinin antisosial istiqaməti birmənalı qiymətləndirilə bilməz.

Belə ki, məsələn, $\frac{W_t}{W_f} > 1$ olduqda, E -nin artımı işçilərin kütləvi şəkildə işdən azad olmasına gətirib çıxarmaqla məşğulluq sferasına dağıdıcı təsir göstərir, $\frac{W_t}{W_f} < 1$ olduqda isə E -nin artımı, əksi-

nə, işsizlik problemini aradan qaldırır. Bu faktı əmək bazarının çeviklik dərəcəsi göstəricisinin konkret kəmiyyətlərinin təhlili zamanı nəzərə almaq lazımdır.

(10.1.2) asılılığının dəyişənlərinin kəmiyyət qiymətləndirilməsi zamanı və W_t kəmiyyətlərinin müəyyən edilməsinin birmənalı

olmaması ilə əlaqədar bir sıra problemlər yaranır. Onlardan daha vacibləri aşağıdakılardır:

- işsizliyin səviyyəsi göstəricisinin birqiymətli olmaması;
- tarazlı əmək haqqının son əmək məhsuldarlığı göstəricisi vasitəsi ilə müəyyən edilməsinin birmənalı olmaması;
- son əmək məhsuldarlığının qiymətləndirilməsinin birqiymətli olmaması.

Birinci problem daha çox “milli” xarakterlidir və Azərbaycanın hazırki şəraiti üçün daha xarakterikdir. Məsələ burasındadır ki, hazırda rəsmi statistika işsizliyin miqyasının iki bərabərçəkili göstəricisindən istifadə edir: Əmək və Sosial Müdafiə Nazirliyi tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmış işsizlərin sayı və Beynəlxalq Əmək Təşkilatının metodikası üzrə müəyyən edilən işçilərin sayı. Vəziyyət əlavə olaraq bir də ona görə çətinləşir ki, nisbi işsizlik səviyyəsi göstəricisi kimi hansı göstərici götürülsün. Burada iki variant mümkündür: əmək qabiliyyətli yaşda olan əmək qabiliyyətli işçilərin sayı və məşğul olanlarla işsizlərin sayının cəmi. Əksər inkişaf etmiş ölkələrdə belə problemlər beynəlxalq nümunə əsasında standartlaşdırılmış vahid işsizlik səviyyəsi göstəricisindən istifadə nəticəsində aradan qaldırılmışdır.

Fikrimizcə, Azərbaycan reallığı üçün işsizlərin sayının müəyyən edilməsi zamanı Əmək və Sosial Müdafiə Nazirliyinin metodikasından istifadə daha qanunauyğundur: özünün bütün çatışmazlıqları ilə yanaşı o, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının tövsiyyəsi əsasında hesablanan göstəricidən daha az şübhəlidir. İş qüvvəsinin kəmiyyətinə gəldikdə isə, fikrimizcə, burada məşğul əhali sayı ilə rəsmi işsizlərin sayının cəmi kimi müəyyən edilən yanaşmadan istifadə daha məqsədəuyğundur, yəni:

$$D_{ik} \quad L_m \quad L_z,$$

burada L_m - məşğul əhalinin sayıdır.

Beləliklə, konkret hesabatlarda aşağıdakı göstəricidən istifadə olunacaqdır:

$$\frac{L_z}{(L_m \quad L_z)} \quad (10.1.5)$$

İkinci problem tarazlı əmək haqqı göstəricisinin seçilməsi ilə bağlıdır. İqtisadi nəzəriyyədə əmək haqqının tarazlı qiyməti kimi son əmək məhsuldarlığı çıxış edir. Lakin müxtəlif nəzəri sxemlər W_t ilə son məhsuldarlığı arasında özünün konkret asılılığını verir. Qeyd olunanları əyani olaraq nümayiş etdirmək üçün tarazlı əmək haqqının müəyyən edilməsinin üç müxtəlif yanaşmasını nəzərdən keçirək.

1. Əmək haqqının o kəmiyyəti tarazlı hesab olunur ki, bu zaman sahibkarlıq mənfəəti özünün maksimum qiymətini alır. Bu halda mənfəətin maksimallaşdırılması üzrə optimallaşdırma məsələsi həll edilir:

$$(1 - t_{or}) U - L_m W \quad \max, \quad (10.1.6)$$

burada W - orta əmək haqqı; U - ümumi daxili məhsul, t_{or} - vergitutmanın orta dərəcəsi ($t_{or} = V/U$), V - dövlət büdcəsinin fiskal daxilolmalarının cəmidir.

(10.1.6) məsələsi aqreqasiya olunmuş sahibkarı nəzərdə tutur. (10.1.6) tənliyinin optimal həllinə əmək haqqının aşağıdakı kəmiyyəti uyğun gəlir:

$$W_t = (1 - t_{or}) \frac{U}{L_m}. \quad (10.1.7)$$

Bu həll tarazlı kəmiyyət kimi çıxış edir, belə ki, $W = W_t$ halında heyətin sayının artımı iqtisadi obyektin mənfəətliliyinin azalmasına gətirib çıxaracaqdır ki, bu da sonrakı müzdli işçi qüvvəsindən imtinaya, yaxud ondan yaxa qurtarmaya bərabərdir.

(10.1.6) klassik məsələsinin digər bir qoyuluşu da mümkündür: sahibkar işçi qüvvəsi ilə bağlı “bütün” xərcləri nəzərə alır. Bu əmək haqqının ödənilməsi üzrə müəssisənin maliyyə ağırlığını əhəmiyyətli dərəcədə artıran əmək haqqına hesablanan sosial ayırımlarının (t_s) uçotunu nəzərdə tutur. Bu halda

$$(1 - t_{or}) U - (1 - t_s) L_m W \quad \max, \quad (10.1.8)$$

burada t_s - əmək haqqına hesablanan sosial ayırımların dərəcəsidir. Bu halda əmək haqqının tarazlı kəmiyyəti (10.1.7) tənliyi ilə

müqayisədə aşağıdakı kimi dəqiqləşdirilir:

$$W_t = \frac{1}{1} \frac{t_{or}}{t_s} \frac{U}{L_m} . \quad (10.1.9)$$

II. Əmək haqqının o kəmiyyəti tarazlı hesab edilir ki, bu zaman müəssisənin mənfəət norması maksimum olsun.

Burada da məsələnin qoyuluşunun iki müxtəlif variantı mümkündür. Birincisi rentabellik göstəricisi kimi əlavə dəyərdə (vergilər nəzərə alınmadan) mənfəətin payını nəzərdə tutur:

$$1 \frac{L_m W}{U} \max. \quad (10.1.10)$$

Buradan da:

$$W_t = d \frac{U}{L_m} , \quad (10.1.11)$$

burada $d \frac{W L_m}{U}$ iş qüvvəsi məsrəflərinin əlavə dəyərdə xüsusi çəkisidir.

Əgər mənfəətin əməyə çəkilən xərclərə nisbəti maksimumlaşdırılsa, onda (10.1.11) nəticəsi dəyişməyəcəkdir, yəni bu halda tarazlı əmək haqqı anlamının dəyişməzliyi müşahidə olunur.

III. Əmək haqqının o kəmiyyəti tarazlı hesab olunur ki, həmin kəmiyyət istehsal funksiyası üçün L . Eyer ayrılışından əldə olunan qiymətləndirmə ilə üst-üstə düşsün.

Baxılan halda iqtisadi artım eynicinsli dərəcəli istehsal funksiyası ilə xarakterizə olunur: $U = U(L, K)$, burada K - əsas kapitalın həcmidir. Eyer ayrılışına müvafiq olaraq alırıq [47; 55]:

$$U = \frac{U}{L} L = \frac{U}{K} K. \quad (10.1.12)$$

Buradan da tarazlı əmək haqqının marjinal anlayışı alınır:

$$W_t = 1 \frac{U}{L} . \quad (10.1.13)$$

d 1 və 1 olduqda (10.1.11) və (10.1.13) düsturları arasında oxşarlıq aydın görünür.

Beləliklə, müxtəlif nəzəri yanaşmalar çərçivəsində tarazlı əmək haqqı barədə təsəvvürlər formalaşır, hansı ki, onlar kəmiyyətcə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər.

Fikrimizcə, makrosəviyyədə praktiki hesablamaların aparılması zamanı üstünlük (10.1.7) və (10.1.9) düsturlarına verilməlidir. Bu iki səbəblə bağlıdır. Birincisi, (10.1.6) və (10.1.8) məsələlərinin qoyuluşu bir tərəfdən, məzmunca daha aydın və şəffaf, digər tərəfdən isə mikro- və makroiqtisadiyyatın digər bölmələri ilə sıx əlaqəli olmaqla iqtisadi nəzəriyyə üçün ənənəvidir. İkincisi, (10.1.6) və (10.1.8) düsturları digərlərindən fərqli olaraq daha sadədir. Bu (10.1.13) düsturu ilə müqayisədə əyani olaraq daha aydın görünür. Belə ki, (10.1.13) düsturu üçün istehsal funksiyasının qurulması tələb olunur.

(10.1.7) düsturu əmək haqqı fonduna hesablanan sosial ayrımları nəzərə almadığına, (10.1.9) düsturu isə onları təkrarən nəzərə aldığına görə konkret hesablamaların aparılması üçün bir qədər dəqiqləşdirdikdən sonra (10.1.9) düsturunu götürmək olar. Bunun üçün sosial ayrımların aşağıdakı qaydada ÜDM-in tərkibinə “qaytarılmasını” həyata keçirmək lazımdır:

$$(1 - t_{or} - d t_s) U - (1 - t_s) L_m W \quad \max. \quad (10.1.14)$$

Buradan da tarazlı əmək haqqı üçün son ifadəni almış oluruq:

$$W_t = \frac{1 - t_{or} - d t_s}{1 - t_s} \frac{U}{L_m}. \quad (10.1.15)$$

Bu düstur aqreqat makrohesablamaların aparılması üçün daha münasibdir və sonrakı təhlildə baza kimi ondan istifadə olunur.

Üçüncü problem son əmək məhsuldarlığının hesablanması üçün konkret alqoritminin seçilməsi ilə əlaqədardır. Strateji olaraq burada iki yanaşma fərqləndirilə bilər: birincisi, istehsal funksiyasının qurulmasına və onun köməyi ilə marjinal göstəricilərin hesablanması əsaslanır. Bu yanaşmanın daxilində belə statistik qiymətləndirmənin müxtəlif alternativ variantları mümkündür. İkinci

ci yanaşma son əmək məhsuldarlığının diskret formada, yəni son fərqlərin nisbəti şəklində hesablanmasını nəzərdə tutur. Aydındır ki, qiymətləndirmənin bu metodu kifayət qədər dəqiq deyidir (təqribidir), lakin kifayət qədər uzun dinamiki sıraların olmaması səbəbindən ondan istifadə edilməsi tam qanuna uyğundur və sonrakı hesablamalarda istifadə ediləcəkdir.

Məhsul buraxılışı həcmnin əmək üzrə elastikliyi əmsalını daxil edək:

$$m \quad \frac{L_m}{U} \quad \frac{U}{L_m} \cdot \quad (10.1.16)$$

Buradan aşağıdakı işçi asılılığı alınır:

$$\frac{U}{L_m} \quad m \quad \frac{U}{L_m} \cdot \quad (10.1.17)$$

Buradan alınır ki, son əmək məhsuldarlığı elastikliyin kəmiyyəti qədər dəqiqləşdirilmiş orta əmək məhsuldarlığına bərabərdir. Orta əmək məhsuldarlığının qiymətləndirilməsinin heç bir texniki mürəkkəbliyi yaratmadığını nəzərə alsaq $\frac{U}{L_m}$ ifadəsinin kə-

miyyətini müəyyən etmək üçün məhsul buraxılışının əmək üzrə elastikliyinə dəyişkən qiymətlərini hesablamaq lazımdır. Diskret formada elastiklik əmsalı aşağıdakı düsturla müəyyən edilə bilər:

$$m \quad \frac{I}{J} \frac{1}{1}$$

burada I - istehsalın fiziki həcmnin (ÜDM-in) artım indeksi; J - məşğul olanların sayının artım indeksidir.

Qeyd edək ki, ümumi halda son və orta əmək məhsuldarlıqları arasındakı asılılığın özü barədə bir söz demək mümkün deyildir. Burada hər şey kəmiyyəti vahiddən böyük, yaxud kiçik olan elastiklik əmsalından (E) asılıdır. Bu fakt isə “makroamilin orta səmərəliliyi onun son səmərəliliyindən həmişə böyükdür” məlum müddəanı inkar edir [55]. Qeyd olunan mülahizənin əsasını təşkil edən ilkin şərt ümumi xarakter daşımır və əksər hallarda yerinə

yetirilmir. Həqiqətən də məhsul buraxılışının məşğulluq üzrə çox yüksək həssaslığını təsəvvür etmək çətin deyildir. Bu, xüsusilə texnoloji və idarəetmə bumu dövrlərində mümkündür, hansı ki, bu zaman istehsalın artım tempi məşğulluğun artım tempini üstələyir. Digər, tamam fərqli olan əks hal ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanın istehsalın güclü şəkildə aşağı düşməsi ilə xarakterizə olunan keçid dövrünün iqtisadiyyatı üçün xarakterik olan ətalətli böhran şəraitində mümkündür, hansı ki, işçilərin kütləvi şəkildə işdən azad olması və gizli işsizlik səviyyəsinin artması ilə müşayiət olunan istehsalın güclü şəkildə aşağı düşməsi baş vermişdir. Adi şəraitdə $m > 1$ olduğu üçün (10.1.16) və (10.1.17) düsturlarından alırıq ki:

$$W_t = m \frac{U}{L_m} \frac{1}{1} \frac{t_{or}}{t_s} \frac{d t_s}{1}, \quad (10.1.18)$$

yəni tarazlı əmək haqqı adətən orta əmək məhsuldarlığından az olur ki, bu da tamamilə qanunauyğundur.

Beləliklə, (10.1.2) tənliyinin dəyişənlərinin kəmiyyətlərinin qiymətləndirilməsi zamanı yaranan üç mürəkkəb problem nəzərdən keçirildi. Baxılmayan sonuncu göstərici - faktiki əmək haqqıdır (W_f). Burada elə bir çətinlik yaranmır və W_f göstəricisi yuxarıda müəyyən edilmişdi. Belə ki, faktiki əmək haqqı dedikdə, iş qüvvəsinin “tam” qiyməti başa düşülür. Orta əmək haqqından başqa burada həm də sosial ayırmalar da nəzərə alınır, hansı ki, müəssisə tərəfindən ödənilir və son nəticədə sahibkarın gəlirlərindən birbaşa çıxılmalara aid edilir. Sonda alırıq:

$$W_f = W(1 - t_s). \quad (10.1.19)$$

Bununla da (10.1.3) düsturu üzrə əmək bazarının çevikliyi dərəcəsinin qiymətləndirilməsi üçün zəruri olan bütün iqtisadi xarakteristikalar müəyyən edildi.

10.2. Vergilərin əmək bazarının formalaşmasına və inkişafına təsirinin müəyyən edilməsi

Alınan (10.1.18) və (10.1.19) asılılıqları (10.1.2) tənliyini differensial formada yazmağa imkan verir ki, bu da həm hesablamaya, həm də analitik nöqtəyi-nəzərdən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sonuncu problem məsələ aşağıdakı iki mühüm məsələyə münasibətin bildirilməsini tələb edir:

- əmək bazarının tənzimlənməsində vergilərin rolunun müəyyənləşdirilməsi;

- bu prosesdə əmək bazarının çevikliyi göstəricisinin rolunun aydınlaşdırılması.

İkinci məsələ daha maraqlıdır. Belə ki, onun araşdırılması ümumi şəkildə desək, tərəfimizdən köməkçi, texniki parametrlər kimi daxil edilmiş E göstəricisinin real kəmiyyətinin müəyyən edilməsinə imkan verəcəkdir. Bunun üçün (10.1.18) və (10.1.19) asılılıqları nəzərə alınmaqla (10.1.2) tənliyi aşağıdakı şəkildə ifadə oluna bilər.

$$\frac{1}{t_s} E \frac{1}{1 - t_s} = \frac{d(1 - t_s) - 2(1 - t_{or} - t_s - d)}{1 - t_{or} - d}, \quad (10.2.1)$$

$$\frac{1}{t_{or}} E \frac{1}{1 - t_{or} - t_s - d}. \quad (10.2.2)$$

Buradan görünür ki, $E = 0$ olduqda, vergi təzyiqinin artırılması işsizliyin səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Lakin $E > 0$ halında isə situasiya tamamilə əks istiqamətdə cərəyan edir. Belə vəziyyət sıfır olmayan müsbət işsizlik səviyyəsi olduqda, tarazlı əmək haqqının faktiki əmək haqqından yüksək olduğu zaman yaranır. Bu halda əmək haqqına hesablanan sosial ayırmalarının artımı, paradoksal olsa da, işsizliyin azalmasına gətirib çıxarır. Belə anomal dəyişikliklərin nəyin hesabına baş verdiyini aydınlaşdırmaq. Cavab birdir: bu əmək bazarının iş qüvvəsinin ödənişində yaranan qiymət uyğunsuzluqlarına qeyri-adekvat reaksiyası hesabına baş verir. Əmək bazarının belə “qeyri-adi” vəziyyətin reallaşdı-

rılmasına imkan verən konkret mexanizmi apardığımız tədqiqat çərçivəsindən kənar qalır. Burada əsas məsələ E -nin oynadığı rolun aydınlaşdırılmasındadır. E -nin işarəsinin diaqnostikası imkan verir ki, sosial sfera üçün itkilərsiz dövlət vergitutma sahəsində nəyi, necə edə bilər, yaxud nəyi və nə üçün edə bilməz.

Həqiqət nəminə qeyd etməliyik ki, müasir vergi nəzəriyyəsinin vahid mikromakro yanaşması W_t -nin tarazlı kəmiyyətinin hesablanması zamanı fiskal mühiti daha tam və dəqiq nəzərə almağa imkan verir. Belə ki, VII və VIII fəsillərdə başlanılmış metodoloji yanaşmanı davam etdirməklə iqtisadi vahidin (və bütün iqtisadiyyatın) mənfəətini aşağıdakı kimi yazıla bilər:

$$m_x (1 - t_m) [(1 - t_d)U - (1 - t_s)WL_m - A], \quad (10.2.3)$$

burada t_m - mənfəət vergisi; t_d - əlavə dəyər vergisi; A - amortizasiyanın həcmi; $U = G_{is} - X_m$; G_{is} - istehsal olunmuş məhsulun həcmi (məcmu ümumi məhsul); X_m - maddi xərclərin həcmidir. Bu zaman M_c cari məsrəfləri $M_c = X_m + A - WL_m(1 - t_s)$ ifadəsinə bərabərdir. Əgər iqtisadi agentlər mənfəət normasını $r = \frac{m_x}{M_c}$ maksimallaşdırmağa çalışırlarsa, yəni

$$\frac{m_x(L_m)}{M_c(L_m)} \quad \max, \quad (10.2.4)$$

onda bu halda tarazlı əmək haqqı aşağıdakı kimi ifadə oluna bilər:

$$W_t = k_f \frac{U}{L_m}, \quad (10.2.5)$$

burada k_f fiskal-struktur multiplikatoru olmaqla aşağıdakı kimi:

$$k_f = \frac{1 - t_d}{1 - t_s} \frac{d}{d} \frac{d}{d} \frac{d(1 - t_s)}{(1 - t_m)(1 - d - t_d)}, \quad (10.2.6)$$

burada d və d struktur-məsrəf parametrləri müvafiq xüsusi çəkilişləri göstərir: $d = \frac{M_c}{U}$; $d = \frac{A}{U}$. (10.2.6) düsturunda

$k_f = 1$ olduğu açıq-aydın görünür. Bu isə öz növbəsində onu göstərir ki, həqiqətən də tarazlı əmək haqqı həmişə son əmək məhsuldarlığından bir qədər kiçik olmalıdır (analoji nəticə (10.1.14) düsturundan da alınmışdı). Bu keyfiyyətli nəticə, iqtisadi nəzəriyyənin ənənəvi müddəalarını dəqiqləşdirdiyinə görə özü-özlüyündə əhəmiyyətli hesab edilə bilər. Bu zaman (10.2.5) və (10.2.6) düsturlarından görüldüyü kimi, əmək haqqının tarazlı tarifi bütün vergi dərəcələri məcmusundan asılı olmaqla, bununla da əmək bazarında qiymət proporsiyalarının formalaşdırılmasında, nəticədə işsizliyin səviyyəsinin formalaşmasında ((10.1.2) düsturuna bax) fiskal siyasətin fəal rolunu qeyd edir. Bu fakt xüsusi maraq doğurur, belə ki, əmək bazarının müasir tədqiqatları iş qüvvəsi bazarının ciddi tənzimləyicisi kimi vergi alətlərinin rolunu tam şəkildə olmasa da, əhəmiyyətli dərəcədə inkar edir (təhrif edir).

Maraqlıdır ki, (10.2.5) və (10.2.6) düsturlarından t_m , t_d və t_s vergi dərəcələrinin tarazlı əmək haqqına, son nəticədə işsizliyin səviyyəsinə təsirinin xarakteri barədə nəticə alınır. Elə yalnız bu faktın özü vergi dərəcələrinin variasiyasının əmək bazarının səviyyəsinə təsiri üzrə məzmunlu və vacib tədqiqatların aparılması imkanını nəzərdə tutur. Müvafiq asılılıqların alınması üçün (10.1.2) tənliyini (10.2.5) və (10.2.6) nəzərə alınmaqla aşağıdakı şəkildə yazaq:

$$1 - \frac{k/W}{(1 - t_s)} \frac{U/L_m}{E} \quad (10.2.7)$$

Alınan (10.2.7) asılılığı üç müxtəlif vergi növü üzrə işsizliyin səviyyəsinin həssaslığı üçün müvafiq tənliklərin yazılmasına imkan verir:

$$\frac{1}{t_m} \frac{E(1 - t_d)[(1 - t_s)(1 - t_d)]}{(1 - t_s)(1 - t_m)(1 - t_d)} \quad (10.2.8)$$

$$\frac{1}{t_d} E \frac{1}{1 - t_d} \frac{d \cdot t_m [d \cdot d(1 - t_s)]}{d \cdot t_m d(1 - t_s) (1 - t_m)(1 - d \cdot t_d)}, \quad (10.2.9)$$

$$\frac{1}{t_s} \frac{E}{k} \frac{1}{1 - t_s} \frac{k}{k/t_s} \frac{(1 - t_s)}{(1 - t_s)}, \quad (10.2.10)$$

$$\frac{k}{t_s} (t_d - 1) \frac{t_m H[H - 2(d \cdot d)] (d \cdot d) [d \cdot (1 - t_m)(1 - d \cdot t_d)]}{(1 - t_s)^2 [d \cdot d \cdot t_m H (1 - t_m)(1 - d \cdot t_d)]^2}, \quad (10.2.11)$$

burada $H = (1 - t_s)$.

(10.2.8)-(10.2.11) tənliklərinin təhlili göstərir ki, $E = 0$ olduqda, əlavə dəyər vergisinin və sosial ayırmaların dərəcələrinin artırılması avtomatik olaraq işsizliyin səviyyəsinin yüksəlməsinə, yəni $\frac{1}{t_d} = 0$ və $\frac{1}{t_s} = 0$ olmasına və son nəticədə əmək ehtiyatlarına olan səmərəli tələbin sıxışdırılmasına gətirib çıxaracaqdır. Mənfəət vergisi üçün isə vəziyyət birmənalı olaraq qiymətləndirilmir və həmin fiskal ödənişin tarifinin artımı zamanı işsizliyin səviyyəsi azala bilər. Bu yalnız $d(1 - t_s) = 1 - d \cdot t_d$ şərti daxilində əldə olunur. $E = 0$ olduqda, bütün tendensiyalar istiqamətini dəyişir və iqtisadiyyatda anomal effektlər dalğası artmağa başlayır.

Vergi sisteminin əmək bazarına təsirinə münasibətdə (10.2.8)-(10.2.11) tənliklərinin köməyi ilə əldə olunmuş analitik nəticələr müasir vergi nəzəriyyəsinin imkanlarını nümayiş etdirir. Lakin təklif olunan yanaşmanın köməyi ilə əldə oluna bilən nəticələrin məzmunlu tamlığına və formal eleqantlığına baxmayaraq bir sıra çatışmazlıqlara da malikdir. İlk növbədə bu, bütün vergi alətlərinin natamam nəzərə alınmasıdır. Belə ki, (10.2.6) tənliyində yalnız üç vergi növü öz əksini tapmış, qalanları isə təhlil çərçivəsindən kənar qalmışdır ki, onlardan bir hissəsinin hətta kobud hesablamalarda belə nəzərə alınması zəruridir. Bu mənada (10.1.15) tənliyində t_{or} orta kəmiyyətinə üstünlük verilməsi tam qanunauyğundur. Lakin bir daha qeyd edək ki, daha dəqiq tədqiqatların aparılması vergilərin mikronəz-

riyyəindən istifadəni nəzərdə tutur. Belə ki, aparılan tədqiqatın məqsədi əməyin çeviklik dərəcəsinin qiymətləndirilməsinin prinsipi- al imkanlarını nümayiş etdirilməsi olduğuna görə biz vergi nəzəriyyəsinin yaratdığı nəticələrin bütün müxtəliflərindən imtina etdik, əks halda, bu baxılan problemin əhəmiyyətli hallarının araşdırılmasının mürəkkəbləşdirilməsinə gətirib çıxara bilərdi.

Əmək bazarının fəaliyyətinin anomal rejimlərinin diaqnostika- sı barədə iki problem məsələyə diqqət yetirək. Birincisi, praktiki hesablamalarda işsizliyin səviyyəsi göstəricisini onun təbii norma- sı nəzərə alınmaqla ölçülməsi məqsədəmüvafiqdir. İkincisi, ümu- mi məhsuldan vergi çıxılmaları səmərəli tələbi və müvafiq olaraq iş qüvvəsinə tələbi stimullaşdıran dövlət xərcləri şəklində məşğul- luq sferasına geri qayıtmaqla, özəl sektorun gəlirliyini azaldır.

Birinci məsələnin nəzərə alınması elementar olaraq əldə olu- nur. Bu halda (10.1.2) tənliyi bir qədər dəqiqləşdirilir:

$$f_n = 1 - \frac{W_t}{W_f}^E, \quad (10.2.12)$$

burada f - işsizliyin faktiki (hesabat) səviyyəsi; n - təbii (normal) işsizlik səviyyəsi; r - f - n - real (dəqiqləşdirilmiş) işsizlik səviyyəsidir. n - göstəricisinin kəmiyyətinin müəyyən edilməsi məsələsi- ni geniş şəkildə müzakirə etməyəcəyik. Təqribi hesablamalarda hə- min kəmiyyət 2 % həddində qiymətləndirilə bilər [85]. Daha də- qiq hesablamalarda işsizliyin təbii səviyyəsi hesablama yolu ilə də müəyyənləşdirilə bilər [85]. n effekti nəzərə alınmaqla dəqiqləşdi- rilmiş (10.2.12) düsturu tam məşğulluğa yaxın vəziyyətdə olan iqtisadiyyat üçün çox mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İkinci məsələyə münasibətdə vəziyyət bər qədər mürəkkəbdir. Onun tam nəzərə alınması üçün ikisektorlu sistemə keçmək lazımdır ki, bu da bütün tədqiqat konstruksiyasını çox mürəkkəbləşdi- rir. Əks halda, vergi ödənişləri çıxılmaları özəl sektorda yaranan ef- fektləri müəyyən etməyə imkan verir, lakin məşğul əhalinin əhə- miyyətli hissəsini özündə toplamış dövlət sektorunda bütün baş ve- rən prosesləri kənarında saxlayır. Dövlət sektorunun nisbətən sabit olduğu, bütün iş qüvvəsi azadolmalarının özəl sektorda gedən ixti-

sarlar hesabına baş verdiyi stasionar iqtisadiyyat üçün belə yanaşma tam qanunauyğundur. Lakin uzunmüddətli böhran və institusional dəyişikliklərlə xarakterizə olunan keçid iqtisadiyyatı şəraitində dövlət sektoru praktiki olaraq özəl sektorla bərabər staqnasiya prosesinə məruz qalır. Bu halda, ümumiyyətlə, vergi mühitinin (t_{or}) nəzərə alınmaması məqsəduyğundur, yəni (10.1.18) düsturunda $t_{or} = 0$. Beləliklə, əmək bazarının çevikliyinə qiymətləndirilməsi üçün son ifadə aşağıdakı şəkildə ifadə oluna bilər:

$$E = \frac{\ln(1 - \frac{f}{n})}{\ln m - \ln t_s - \frac{1}{d} \ln(1 - t_s)}. \quad (10.2.13)$$

Makroiqtisadi parametrlər məcmusu üzrə (10.2.13) düsturu sadədir və praktiki hesablamaların əhəmiyyətli statistik göstəricilər əsasında aparılmasına imkan verir.

10.3. Eksperimental hesablamalar və modelin praktiki əhəmiyyəti

Bütün praktiki qiymətləndirmələr (10.1.3) düsturu üzrə daha sadə sxem əsasında aparılmışdır.

İlkin informasiya və Azərbaycanın əmək bazarının vəziyyəti barədə aralıq məlumatlar əlavə 5-də öz əksini tapmışdır [5-7] (Ə-5.1 və Ə-5.2 sayılı cədvəllər). Aparılan hesablamaların nəticələri 10.3.1 sayılı cədvəldə verilmişdir.

10.3.1 sayılı cədvəlin informasiya massivinin təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir. Birincisi, baxılan bütün 10 il ərzində son əmək məhsuldarlığı faktiki əmək haqqından yüksək olmuşdur. Belə situasiya cüzi işsizlik şəraitində qanunauyğundur.

İkincisi, 1994-2003-cü illər üzrə son əmək məhsuldarlığı ilə faktiki əmək haqqı kəmiyyətləri arasındakı uyğunsuzluğun dərəcəsi heyrətləndirici dərəcədə yüksək olmuşdur. Onun kəmiyyəti 1997-2000-ci illər ərzində artmış, 1996-cı və 2001-2003-cü illərdə azalmağa doğru meyl etmişdir. Son 10 ildə onun kəmiyyəti 1,7 dəfə artmış və 2003-cü ildə bu nisbət (son əmək məhsuldarlığı ilə

faktiki əmək haqqı arasında) əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olmuş və 42,3 təşkil etmişdir. Bu faktın özü xüsusi diqqətə layiqdir və müəyyən qədər izah tələb edir. Bu məsələ üzərində çox da geniş dayanmadan yalnız onu qeyd etmək ki, əmək bazarında müəyyən edilmiş dəyər uyğunsuzluğu əsasən “gizli” effekt nəticəsində yaranmışdır: belə ki, təhlil olunan dövrdə əsas əmək haqqı əhalinin gəlirlərinin əsas mənbəyi rolunu oynamamışdır.

Cədvəl 10.3.1.

1994-2003-cü illərdə Azərbaycanda əmək bazarının çevikliyini xarakterizə edən göstəricilərin dinamikası

<i>İllər</i>	<i>Son əmək məhsuldarlığının faktiki əmək haqqına nisbəti W_t/W_f</i>	<i>Əmək bazarının çevikliyi dərəcəsi göstəricisi (E)</i>
1994	24,6	-0,002012
1995	92,4	-0,001763
1996	2,1	-0,016433
1997	73,2	-0,002533
1998	114,0	-0,002529
1999	482,8	-0,002036
2000	578,6	-0,001920
2001	80,2	-0,003113
2002	73,7	-0,003326
2003	42,3	-0,004076

Əmək bazarının çevikliyi göstəricisinin qiymətləri aşağıdakı iki nəticəyə gəlməyə imkan verir.

Birincisi, Azərbaycanda bazar münasibətlərinə keçidin son 10 ili əmək bazarının iqtisadiyyatda yaranan dəyər disproporsiyalarına təhrif olunmuş reaksiyası ilə xarakterizə olunmuşdur. Fikrimizcə, son əmək məhsuldarlığının faktiki əmək haqqından yüksək olması faktının özü işsizliyin kəskin artımının qarşısını almışdır, hansı ki, istehsal həcmnin (müqayisəli qiymətlərlə) 1993-cü ilə nisbətən azalıb-artması nəticəsində bu gözlənilə bilərdi. Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, dəyər uyğunsuzluğunun sə-

viyyəsinin artması nəticəsində də əmək bazarı əvvəlki kimi səmərəli istiqamətdə “işləməmişdir”.

İkincisi, son 10 “bazar” ilində Azərbaycanın əmək bazarı getdikcə çevikliyi azaltmışdır ki, bu da çox əhəmiyyətli bir amildir. Belə ki, baxılan dövr ərzində onun kəmiyyəti -0,002012-dən -0,004076-ya qədər azalmışdır, yəni bazarın ideal vəziyyətini xarakterizə edən vahiddən uzaqlaşmağa meyl etmişdir.

Beləliklə, 1993-2003-cü illərdə baş verən proseslərin bazar münasibətlərinə uyğunluğu müşahidə edilməmişdir.

Alınan nəticələrin həqiqətə uyğunluğu, ilk növbədə son əmək məhsuldarlığının faktiki əmək haqqından yüksək olması barədə müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirilməlidir. Fikrimizcə, bu fakt tam mənada təbii hesab edilə bilər, ona görə ki, bu təsərrüfatın planlı idarə olunması dövründən Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün miras qalmışdır. Belə ki, bu zaman əməyin həddindən artıq aşağı dəyəri iş qüvvəsinə izafi tələbi yaratmış və yüksək məşğulluq vəziyyətinin formalaşmasına imkan vermişdir. Bazar münasibətlərinə keçid vəziyyəti dəqiqliklə əks istiqamətdə dəyişməli idi. 10.3.1 sayılı cədvəldən görüldüyü kimi, $\frac{W_i}{W_f}$ nisbəti əvvəlcə azalmış,

sonra artmış və son nəticədə yenidən azalmış, yəni bazar münasibətlərinə doğru meyl etmişdir. Bu təbii tendensiya ilə yanaşı, işsizliyin səviyyəsinin artımını göstərən regressiv inkişaf xətti mövcud olmuşdur. Fikrimizcə, belə vəziyyət təkcə əmək bazarının qiymət “qəriblikləri” ilə deyil, həm də istehsal həcmində (müqayisəli qiymətlərlə) məlum azalmalar da rol oynamışdır.

Qeyd olunanlardan aydın olur ki, iş qüvvəsi bazarının çevikliyinə qiymətləndirilməsinin təklif olunan metodunun potensial istifadəçiləri Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi və İqtisadi İnkişaf Nazirliyi ola bilər.

İqtisadi səmərəliliklə sosial sabitlik arasında səmərəli kompromisi özündə əks etdirən makroiqtisadi siyasətin formalaşdırılması üzrə bu nazirliklərin qarşılıqlı əlaqə imkanları, fikrimizcə, hazırda tam şəkildə istifadə olunmur. Hesab edirik ki, təklif olunan metodun makroiqtisadi instrumentarının fəal arsenalına qoşulması nazirliklərarası inteqrasiyanın sonrakı güclənməsinə səbəb olacaqdır.

Fəsil XI. Əmlak vergisinin fiskal xüsusiyyətləri və onun əsas kapital yığımının formalaşmasında rolu

Müasir vergi nəzəriyyəsinin metodoloji baxımdan vacib və elmi maraq doğuran istiqamətlərindən biri də müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətində əmlak vergisinin rolunun aydınlaşdırılmasıdır. Burada əsas məsələ əmlak vergisinin dərəcəsinin müəssisənin əsas texniki-iqtisadi göstəricilərinin dinamikasına təsirinin təhlilidir. Keçid iqtisadiyyatı şəraitində əmlak vergisinin vergi ödəyicilərinin, xüsusilə də hüquqi şəxslərin iqtisadi fəallığına təsiri, demək olar ki, tədqiq edilməmişdir. Xüsusilə də ictimai mülkiyyətə əsaslanan, əsas istehsal fondları ekstensiv inkişaf nəticəsində tələbatla uzlaşdırılmadan yaradılan və bu gün tam istehsal gücü ilə fəaliyyət göstərməyən müəssisələr üçün qeyd olunan problem daha aktualdır. Problemin tədqiq və təhlilinin aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılması daha məqsədəuyğundur:

- vergi dərəcələrinin hüquqi şəxslərin təsərrüfat fəaliyyətinin rentabelliyyətinə təsiri;
- vergi dərəcələrinin ümumi iqtisadi artım tempinə, eləcə də müəssisələrin istehsal fəallığına təsiri;
- vergi dərəcələrinin müəssisənin əsas kapital yığımının dinamikasına təsiri;
- vergi dərəcələrinin fiskal yığımların məbləğinə təsiri.

Bir tərəfdən qeyd olunan istiqamətlərin hər biri vahid metodoloji-metodiki bazaya əsaslanan ayrıca bir istiqaməti əhatə edir. Digər tərəfdən isə müəssisələrin iqtisadi vəziyyətinin qeyd olunan tərəflərinin qarşılıqlı məntiqi əlaqəsi elədir ki, qoyulan sualların birinə verilən cavab digər məsələlərin həllini labüd edir.

Təhlil olunan iqtisadi göstəricilər arasındakı mövcud grafik-analitik asılılıqların köməyi ilə və real verilənlərə adekvat olan statistik məlumatlardan istifadə etməklə həmin asılılıqlar əsasında aparılan hesablamalarla qoyulan məsələlər həll edilə bilər.

11.1. Əmlak vergisinin iqtisadi artım tempinə təsirinin təhlili

Əmlak vergisinin müəssisənin mənfəətlilik göstəricilərinə təsirini tədqiq edək. Müəssisənin xalis mənfəəti aşağıdakı düsturla müəyyən edilir [18-20; 43-45; 69; 78]:

$$m_t^x = (1 - t_m)[U_t^d - W_t - K_t - t_a(K_{t-1} - K_t)/2], \quad (11.1.1)$$

burada

t_m - mənfəət vergisinin dərəcəsi;

t_a - əmlak vergisinin dərəcəsi;

- illik amortizasiya norması;

U_t^d - t dövrü ərzində (adətən 1 il) müəssisədə yeni yaradılan dəyər;

W_t - t -ci ildə sosial sığorta ayırmaları da nəzərə alınmaqla əmək haqqı fondu;

K_t - t -ci ilin sonuna əsas kapitalın qalıq dəyəri;

m_t^x - vergilər ödənildikdən sonra müəssisənin xalis mənfəətidir.

Müəssisənin xalis mənfəətinin hesablanması zamanı, (11.1.1) düsturundan görüldüyü kimi, yalnız iki vergi növü - mənfəət vergisi və əmlak vergisi aşkar şəkildə nəzərə alınmışdır. Digər fiskal ödəmələr isə yeni yaradılan dəyər (U_t) dəqiqləşdirilməklə nəzərə alınır.

Xalis mənfəətin (11.1.1) düsturunu

$$U_t^d = bK_t \quad (11.1.2)$$

sadə tipli istehsal funksiyası ilə tamamlayaq [66].

Burada b -müəssisənin əsas kapitalından istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən kapitalverimi (fondverimi) göstəricisidir.

Təhlilin sadələşdirilməsi məqsədi ilə b əmsalının sabit ($b = \text{const}$) qaldığını qəbul edək. Müəssisənin fəaliyyətinin istehsal və fiksəl parametrlərinin verildiyi şəraitdə zərərsiz işləməsi yalnız onun yeni yaradılan dəyərinin konkret artım tempini ifadə edən ciddi müəyyən edilmiş inkişaf strategiyası mövcud olduqda müm-

kündür. Ona görə də sonrakı təhlildə müəssisənin xalis mənfəətinin müsbət olduğu ($m_t^x > 0$) şərtin təyin olunmasına baxılacaq.

Bu isə müəssisənin zərərsiz fəaliyyət göstərməsini təmin edən istehsal həcmnin kritik artım tempini müəyyənləşdirmək deməkdir. Bu məqsədlə $J = \frac{U_t^d}{U_{t-1}^d}$ kimi təyin olunan istehsal indeksinin

elə bir qiymətini müəyyən etmək lazımdır ki, bu zaman $m_t > 0$ olsun. Qeyd olunanları nəzərə alaraq (11.1.1) ifadəsindən aşağıdakı bərabərliyi bilərik:

$$(1 - t_m)[U_t^d - W_t - K_t - t_a(K_{t-1} - K_t)/2] > 0. \quad (11.1.3)$$

Müəssisə tərəfindən t müddəti ərzində yeni yaradılan dəyərdə əmək haqqı xərclərinin xüsusi çəkisini $\frac{W_t}{U_t^d}$ kimi təyin etsək, $W_t = U_t^d$ olar və (11.1.3) düsturu aşağıdakı şəkə düşər:

$$(1 - t_m)[(1 - t_m)U_t^d - K_t - t_a(K_{t-1} - K_t)/2] > 0. \quad (11.1.4)$$

Buradan istehsal həcmnin artım tempinin kritik həddini müəyyənləşdirmək üçün (11.1.2) asılılığını nəzərə almaqla aşağıdakı ifadəni təyin edə bilərik:

$$J^* = \frac{K_t}{K_{t-1}} = \frac{t_a/2}{b(1 - t_m) - t_a/2}. \quad (11.1.5)$$

Beləliklə, $m_t^x > 0$ və $J = J^*$ olduqda, müəssisənin maliyyə vəziyyəti normal sayılır. $J < J^*$ olduqda isə müəssisənin fəaliyyəti zərərli olur və son nəticədə müəssisə iflasa uğrayır. Bu halda əmlak vergisinin rolu daha aydın görünür: onun kəmiyyəti yüksək olduqca, istehsalın artımının kritik indeksi də yüksək olur, yəni $J^* / t_a > 0$.

Alınan (11.1.5) asılılığı sonrakı təhlil üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, əmlak vergisi J^* kəmiyyətinin aşağı həddinin müəyyən edilməsində iştirak etməklə təsərrüfat subyektlərinin is-

tehsal fəallığı səviyyəsinin kifayət qədər ciddi tənzimləyicisi kimi çıxış edir. Əgər müəssisə kifayət qədər dinamik deyilsə və onun fəaliyyətinin genişlənməsi J' kəmiyyətinə nisbətən zəifdirsə, bu halda o avtomatik olaraq getdikcə “sıradan çıxır” və müflisləşir. Əksinə, müəssisə J' tempindən daha yüksək sürətlə inkişaf edirsə, bu zaman o, əsas kapitalın sonrakı artımına nail olur və müvafiq əmətə bazarında özünəməxsus yer tutur.

Beləliklə, əmlak vergisi, bir tərəfdən, iqtisadi artıma “münbit şərait yaradır”, digər tərəfdən isə müəssisənin maliyyə imkanlarını məhdudlaşdırır. Əmlak vergisi qabaqcıl təsərrüfat subyektlərinə stimullaşdırıcı təsir göstərməklə, statik, zəif müəssisələri iflasa aparır. Son nəticədə bu verginin müəssisələrin iş fəallığı səviyyəsinin tənzimləyicisi kimi birmənalı olmayan rol oynadığı aydın görünür.

Əmlak vergisinin yaratdığı J' kritik həddinin “ağırlığını” qiymətləndirək. Bunun üçün (11.1.5) düsturundan və 1998-2003-cü illər üzrə respublika iqtisadiyyatının maddi istehsal sahələri üçün xarakterik olan parametrlərindən istifadə edilmişdir [5-7]. Ayrı-ayrı illər üzrə hesablanmış göstəricilərdə sıçrayışlar müşahidə edildiyindən 1998-2003-cü illər üzrə orta göstəricilərdən istifadə olunur (Əlavə 6, Cədvəl Ə-6.3):

$$t_a \quad 0,01; \quad 0,1536; \quad 0,2934; \quad b \quad 0,2313.$$

$$J' \frac{\frac{t_a/2}{b(1 -)} \quad t_a/2}{0,2313(1 - 0,2934) \quad 0,1536 \quad 0,005} \quad 0,005 \quad 1,021.$$

' 2,1%, burada ' J' 1.

Göründüyü kimi, respublikamızın yuxarıdakı parametrlərlə xarakterizə olunan müasir iqtisadi vəziyyətində və 1 faizlik əmlak vergisi şəraitində mənfəətlə işləmək üçün müəssisə hər il istehsalın inkişafında azı 2,1 % artıma nail olmalıdır. Hazırda fəaliyyətdə olan müəssisələr üçün bu artıma nail olmaq elə bir çətinlik yaratmayacaqdır.

Lakin təsərrüfat subyektləri belə potensial istehsal fəallığını həyata keçirmək üçün kifayət qədər əsas kapitala malik olmalı-

dırlar və onların istehsal etdiyi məhsula olan tələbə heç bir məhdudiyyət olmamalıdır. İkinci şərti nəzərə almasaq, yəni istehsal olunan məhsula tələbin müntəzəm olduğunu qəbul etsək, onda müəssisənin belə inkişafı yalnız qısa vaxt intervallarında istehsal gücündən istifadənin intensivləşdirilməsi hesabına mümkündür. Uzunmüddətli perspektivdə əsas vəsaitlərin çatışmaması istehsal artımını məhdudlaşdıran əsas amil kimi çıxış edir.

Lakin müəssisənin əsas kapital yığımının dinamikası ilk növbədə vergi mühitindən, xüsusilə də əmlak vergisinin dərəcəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu məsələləri daha geniş şəkildə nəzərdən keçirək.

11.2. Əmlak vergisinin müəssisələrin əsas kapital yığımına təsiri

Qoyulan problemin araşdırılması üçün istehsal prosesinin sadə dinamik modelini quraq.

Ümumi halda müəssisənin əsas vəsaitlərinin dinamikası aşağıdakı məlum asılıqla xarakterizə olunur:

$$K_t = (1 - \delta)K_{t-1} + I_t, \quad (11.2.1)$$

burada, I_t - t müddəti ərzində əsas kapitalla yönəldilən investisiyalardır.

Real olaraq isə amortizasiya ayırmaları fəal şəkildə reinvestisiya olunur və bu halda (11.2.1) tənliyinin forması dəyişir. Əgər nəzərə alsaq ki, əsas fondlara yönəldilən investisiyalar sahibkarın investisiyaya meyllilik dərəcəsinə (k_m) müvafiq olaraq müəssisənin xalis mənfəətindən ayrılır, onda (11.2.1) tənliyi aşağıdakı şəkildə ifadə oluna bilər:

$$K_t = K_{t-1} + k_m m_t^x, \quad (11.2.2)$$

burada, k_m -investisiya ehtiyaclarına yönəldilən mənfəət payıdır (müəssisə yalnız özünün xüsusi vəsaitlərindən istifadə etdikdə $k_m = 0$, borc vəsaitləri cəlb olunduqda isə $k_m > 0$ olur).

(11.1.1), (11.1.2) və (11.2.2) düsturlarının köməyi ilə əsas kapi-

talın təkrar istehsalının dinamikasının rekurent tənliyini müəyyən edə bilərik:

$$\begin{aligned} \frac{1}{k_m} (1 - t_m) b(1 -) \quad t_a/2 \quad K_t \\ \frac{1}{k_m} (1 - t_m) t_a/2 \quad K_{t-1} = 0. \end{aligned} \quad (11.2.3)$$

İlk baxışdan sadə rekurent asılılıqdan ibarət olan bu ifadənin sonrakı təhlil üçün böyük nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vardır. Asılılığın $k_m, t_m, b,$ və normativ parametrlərinin müəyyən dövr ərzində sabit qaldığını qəbul etsək, (11.2.3) tənliyinin həlli adi üstlü funksiya olur:

$$K = K_0 \frac{\frac{1}{k_m} (1 - t_m) t_a/2}{\frac{1}{k_m} (1 - t_m) b(1 -) t_a/2}. \quad (11.2.4)$$

Alınan asılılıqda mötərizə daxilindəki ifadə əsas kapitalın artım tempini göstərir və (11.1.2) düsturuna uyğun olaraq istehsalın artım tempi ilə uyğun gəlir: $U_t^d / U_{t-1}^d = K_t / K_{t-1} = J$.

Artım tempini J ilə işarə etsək, o həm diskret ($J = 1$), həm də kəsilməz hal üçün hesablanı bilər:

$$\ln \frac{\frac{1}{k_m} (1 - t_m) t_a/2}{\frac{1}{k_m} (1 - t_m) b(1 -) t_a/2}. \quad (11.2.5)$$

Sadə təkrar istehsalın $J = 0$ halı üçün əmlak vergisinin kritik tempinə uyğun kritik dərəcəsinin (11.2.5) tənliyindən müəyyən etmək olar:

$$t_a' = b(1 -) \quad (11.2.6)$$

Alınan ifadədən görüldüyü kimi, $t_a = t'_a$ olduqda əsas kapitalın yığılı və geniş təkrar istehsalın həyata keçirilməsi mümkün olur. $t_a = t'_a$ olduqda isə müəssisələrin istehsal fəaliyyəti getdikcə zəifləyir. Alınan nəticələr əsas kapitalın yığılı prosesində bilavasitə əmlak vergisinin rolunu əyani şəkildə əks etdirir.

Bu faktdan istifadə edərək əmlak vergisinin dərəcəsinin 1 faiz olduğu mövcud şəraitdə müəssisələrin investisiya fəallığını həyata keçirilməsi üçün bu vergi növünün formalaşdırdığı vergi mühitini qiymətləndirək. Bunun üçün sahibkarların investisiyaya meyllilik dərəcəsinin $k_m = 0,8$ səviyyəsinə baxaq. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qiymət indiki inkişaf səviyyəsində həmin parametrlər üçün daha xarakterikdir.

(11.2.5) düsturuna müvafiq olaraq $0,006\%$ alırıq. Göründüyü kimi, əmlak vergisinin mövcud dərəcəsi respublikamızda fəaliyyət göstərən orta statistik müəssisəyə istehsal güclərinin dayanıqlı genişləndirilməsinə və eləcə də bunun əsasında istehsal həcmimin artırılmasına imkan vermir. Faktiki olaraq hazırda respublika iqtisadiyyatının texnoloji və fiskal parametrləri obyektiv olaraq istehsalın artım tempinin getdikcə yavaşmasına səbəb olur.

Belə olduğu halda “fiskal təzyiqi, o cümlədən əmlak vergisinin dərəcəsinə nə qədər azaltmaqla yaranan mövcud vəziyyəti dəyişmək olar?” məntiqi sualın aydınlaşdırılmasına çalışaq.

Bunun üçün (11.2.6) düsturundan istifadə edək:

$$t'_a = b(1 - k_m) \cdot t_a = 0,2313 (1 - 0,2934) \cdot 0,1536 = 0,0099$$

Beləliklə, $t'_a = 0,99\%$ alırıq. Göründüyü kimi, əmlak vergisinin mövcud $0,1$ faiz bəndi qədər və daha artıq azaldılması əsas vəsaitlərin sistemli yığılı və dayanıqlı iqtisadi artıma keçid üçün zəmin yaratmaqla vəziyyəti əsaslı surətdə dəyişməyə, fəaliyyət göstərən orta statistik müəssisəyə istehsal güclərini genişləndirməyə və istehsal həcmiminin dayanıqlı artımına nail olmağa imkan verir.

11.3. Əmlak vergisinin fiskal xüsusiyyətləri.

Əmlak vergisinin dərəcəsinin aşağı salınması bu sahədə aparılan ciddi fiskal siyasətə alternativ olan variantlardan biridir. Lakin bu zaman bir neçə mühüm cəhət ciddi təhlil edilməli və alınan nəticələr qiymətləndirilməlidir:

1) əmlak vergisinin dərəcəsinin aşağı salınması nəticəsində vergi daxilolmaları nə qədər azalır?

2) müəssisələrin iqtisadi fəallığı nə dərəcədə yüksəlir?

3) azalan daxilolmalar hansı müddətə kompensasiya olunur?

Bu prosesi daha geniş şəkildə nəzərdən keçirək.

İlkin olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin əsas kapital yığımı kütləsi və istehsal etdiyi məhsulun həcmi əmlak vergisinin dərəcəsi ilə mütləq olaraq birqiymətli əlaqəlidir (bunlar (11.2.4) düsturundan alınır).

$$K_t / t_a = 0, \quad (11.3.1)$$

$$U_t^d / t_a = 0. \quad (11.3.2)$$

(11.3.1) və (11.3.2) bərabərsizliklərindən əmlak vergisi üçün Laffer nöqtəsinin olmadığı aydın görünür [18; 20]. Belə ki, bu verginin dərəcəsinin hər hansı artımı bütün hallarda təsərrüfat subyektlərinin çıxış göstəricilərinə azaldıcı təsir göstərir. Bununla əlaqədar olaraq xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, (11.2.5) düsturu ilə müəyyən t_a' nöqtəsi bir inkişaf rejimindən digərinə adi keçid nöqtəsini (iqtisadi dirçəliş tənəzzülü əvəz edir və yaxud əksinə) xarakterizə edir və bu zaman Lafferin istehsal əyrisi üçün xarakterik olan heç bir effekt baş vermir.

Əmlak vergisi üçün aşağıdakı asılılığı yazmaq:

$$V_t = t_a \frac{K_{t-1} - K_t}{2}, \quad (11.3.3)$$

burada, V_t - t-ci ilin sonuna əmlak vergisi üzrə fiskal daxilolmaların məbləğidir.

(11.3.3) düsturu ilə müəyyən edilən fiskal yığımlara münasibətdə vəziyyətin bir qədər mürəkkəb olduğuna baxmayaraq daha ciddi nəticələr alınır. İlk təhlil üçün (11.3.3) düsturunu aşağıdakı şəkildə ifadə edə bilərik:

$$V_t - t_a J \frac{K_{t-2} - K_{t-1}}{2}. \quad (11.3.4)$$

Buradan da

$$\frac{V_t}{t_a} > 0 \quad (11.3.5)$$

alınır, yəni əmlak vergisinin dərəcəsinin artması həmişə müvafiq fiskal ödənişlərin artmasına gətirib çıxarır və burada da Laffer nöqtəsinin olmadığı aydın görünür. Bu isə o deməkdir ki, eyni bir zaman çərçivəsində (adətən 1 il ərzində) əmlak vergisinin dərəcəsinin azaldılması heç bir halda vergitutma bazasının genişləndirilməsi hesabına əldə olunan səmərə ilə kompensasiya oluna bilməz və yığılan vergilərin cəmi məbləğinin azalması qaçılmaz olur. Beləliklə, vergi ağırlığının müəyyən qədər azaldılmasının uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi inkişafa müsbət təsir etməsinə baxmayaraq, qısamüddətli dövrdə dövlət büdcəsinin fiskal itkilərini heç bir halda əvəz etmək mümkün olmur. Bununla əlaqədar olaraq belə bir sual yaranır: əgər əmlak vergisinin dərəcəsinin azalmasının dövlət büdcəsinə mənfi təsirini bir il ərzində aradan qaldırmaq mümkün deyilsə, onda bunu bir neçə il ərzində həll etmək mümkündürmü?

Əmlak vergisinin təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi göstəricilərinin uzunmüddətli “trayektoriyaları”nın istiqamətinə təsiri mənasında strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq sualın bu şəkildə qoyuluşu aparılan təhlili zəruri və daha məzmunlu edir.

Xüsusi təhlil aparmadan da müəyyən etmək olar ki, müəyyən vaxt müddətindən sonra əmlak vergisinin dərəcəsinin aşağı salınması özünü “doğruldacaqdır”. Bu müddətin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi vacib məsələlərdən biridir. Aşağıdakı analitik sxemi tətbiq etməklə məsələni həll etmək mümkündür.

Təsərrüfat subyektlərinin əmlakına görə kumulyativ fiskal daxilolmalar aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$V_t = \int_0^t V_t dt, \quad (11.3.6)$$

burada, V_t - vergi ödənişləri hesablanan, yəni baxılan dövr, V_t - müddəti ərzində hesablanan vergi ödənişlərinin cəmidir.

Əmlak vergisi üzrə daxilolmaların (11.3.3) ifadəsini və $K_t = K_0(1 - \alpha)^t$ asılılığını (11.3.6) düsturunda nəzərə alsaq, aşağıdakı ifadə alınır:

$$V_t = \int_0^t \frac{\alpha}{2} K_0 (1 - \alpha)^t dt. \quad (11.3.7)$$

Alınan ifadəni inteqrallayıb

$$V_t = \frac{\alpha}{2} K_0 (1 - \alpha)^t \frac{1}{\ln(1 - \alpha)} [(1 - \alpha)^t - 1]$$

alırıq.

-nın çox kiçik qiymətləri üçün $\ln(1 - \alpha) \approx -\alpha$ olduğunu nəzərə alsaq

$$V_t = \frac{\alpha}{2} K_0 (1 - \alpha)^t \frac{1}{-\alpha} [(1 - \alpha)^t - 1] \quad (11.3.8)$$

düsturunu almış oluruq.

Ümumi halda əmlak vergisinin rolunun aydınlaşdırılması üçün (11.3.8) düsturunu differensiallamaq və $\frac{dV}{dt}$ üçün müvafiq

nisbəti almaq kifayət edir. Lakin bunun nəticəsində alınan ifadə kifayət qədər mürəkkəbdir və onun təhlilindən müəyyən analitik nəticələr əldə etmək mümkün olmur. Digər tərəfdən praktikada fiskal siyasətin iki müxtəlif variantının nəticələrinin müqayisəsinin aparılması daha mühüm nəticələr əldə etməyə imkan verir. Birinci variant əmlak vergisinin dərəcəsinin ilkin qiyməti t_a^0 ilə, ikinci variant isə onun dəyişilmiş son qiyməti t_a^c ilə xarakterizə olunur, burada $t_a^0 < t_a^c$.

Əmlak vergisinin dərəcəsinin aşağı salınması nəticəsində bütçənin fiskal itkilərini daha sürətli iqtisadi artım hesabına kompensasiya edilməsinə lazım olan t' vaxt dövrünü müəyyən etmək üçün aşağıdakı tənliyi həll etmək lazımdır:

$$V^0 = V^c, \quad (11.3.9)$$

burada, $V^0 = V(, t_a^0)$ və $V^c = V(, t_a^c)$ - uyğun olaraq t_a^0 vaxt dövrü müddətində əmlak vergisinin dərəcəsinin t_a^0 və t_a^c -yə bərabər olan variantları üzrə vergi daxilolmalarının məbləğidir.

(11.3.8) düsturu nəzərə alınmaqla (11.3.9) tənliyini həll etsək, aşağıdakı bərabərliyi alırıq:

$$\frac{t_a^0 (2 - c)}{t_a^c (2 - 0)} = \frac{(1 - c)}{(1 - 0)} \cdot \frac{1}{1}, \quad (11.3.10)$$

burada, t_a^0 və t_a^c - müvafiq olaraq əmlak vergisinin dərəcəsinin t_a^0 və t_a^c -yə uyğun olan variantları üçün əsas vəsaitlərin artım tempidir.

Bu tənlik “ödəmə” müddətinin əmlak vergisinin ilkin və dəyişilmiş dərəcələrinin kəmiyyətindən asılılığını xarakterizə edir. Tətbiqi hesablamalar üçün bu tənlikdə (11.3.10) ifadəsi üçün Teylor sırasının açılışını yazaq:

$$(1 - c)^{-1} = 1 + 0,5 c + 0,125 c^2 + \dots$$

Alınan ifadəni (11.3.10) tənliyində yerinə yazıb t' üçün aşağıdakı ifadəni alırıq:

$$t' = \frac{2[t_a^c (2 - c) - t_a^0 (2 - 0)]}{t_a^0 (2 - 0) - t_a^c (2 - c)} \cdot 1 \quad (11.3.11)$$

Beləliklə, əmlak vergisinin dərəcəsinin fiskal yığımların məbləğinə təsirinin birqiyəmətli olmadığı yalnız uzunmüddətli perspektivdə yaranır. Faktiki olaraq təhlil olunan vaxt amili ənənəvi Laffer nəzəriyyəsinə ümumiləşdirir və ona yeni məzmun verir.

İndi isə rəqəm qanunauyğunluqlarını nəzərdən keçirməklə belə bir məsələnin aydınlaşdırılmasına çalışaq: əmlak vergisinin dərəcəsinin

cəsinin 1 faizdən 0,5 faizə qədər aşağı salınması nəticəsində büdcənin fiskal itkiləri neçə il ərzində iqtisadi artım hesabına kompensasiya edilə bilər?

(11.2.5) düsturu üzrə aparılmış hesablamalar göstərir ki, bu halda əsas vəsaitlərin yığım tempi $0,006$ faizdən $0,3$ faizə qədər artacaqdır. Bu qiymətləri (11.3.11) düsturunda yerinə yazsaq, 642 il alırıq. İlk baxışda bu rəqəm fantastik görünür. Lakin nəzərə alsaq ki, verginin dərəcəsi 50% azaldılır, 642 illik kompensasiya tsikli bir o qədər də təəccüb doğurmamalıdır.

Təhlil nəticəsində alınan əsas nəticə ondan ibarətdir ki, əmlak vergisinin dərəcəsinin aşağı salınması yolu ilə dövlət tərəfindən iqtisadi artımın stimullaşdırılması və müəssisələr tərəfindən əsas kapitalın yığımı dövlətə çox ağır başa gəlir. Belə ki, bunun nəticəsində dövlət büdcəsinin fiskal daxilolmaları üzrə itkilərini hətta uzun müddətə belə kompensasiya etmək mümkün olur. Əmlak vergisinin vergitutma bazasının (K_t) miqyasının il ərzində istehsal olunan ÜDM-in həcmindən bir neçə dəfə artıq olduğunu nəzərə alsaq, bu verginin dərəcəsinin müəyyən qədər aşağı salınması dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olur. Bundan başqa, aparılan təhlil göstərir ki, əmlak vergisinin dərəcəsinin radikal olaraq kəskin aşağı salınması iqtisadi artım tempinin artırılması mənasında elə də böyük səmərə vermir. Hesablamalara görə dövlət əmlak vergisindən tam imtina etdiyi halda ($t = 0$), əsas vəsaitlərin və ÜDM-un artım tempi $0,6\%$ -ə bərabər olur ki, bu da büdcənin fiskal itkiləri ilə heç bir halda müqayisə edilə bilməz.

11.4. Əmlak vergisi tsikliyin potensial mənbəyi kimi

Yuxarıda əmlak vergisinin əsas funksional xüsusiyyətləri araşdırılmış və əsas kapitalın yığımında onun rolu aydınlaşdırılmışdır. İndi isə iqtisadi dinamikanın daha “xırda” aspektlərini nəzərdən keçirək. Xüsusilə də aşağıdakı məsələni izah etməyə çalışaq: əmlak vergisi məhsul buraxılışının və əsas fondların dinamikasında dövrü dəyişmələrin generatoru kimi çıxış edə bilərmi? Başqa sözlə desək, bu vergi iqtisadi dinamikanın sabitliyini poza bilərmi?

Əmlak vergisi vasitəsilə iqtisadi sistemin inkişaf istiqamətinin dəyişməsinin mümkünlüyünü aydınlaşdırmaqla aşağıdakını fərz edə bilərik: əmlak vergisi əsas makrogöstəricilərin tsiklik vəziyyətinə bu və ya digər dərəcədə təsir etməyə imkan verir. Əgər bu belədirsə, onda əmlak vergisindən antitsiklik tənzimləyici kimi səmərəli şəkildə istifadə oluna bilər.

Aparılan təhlil zamanı böyük əhəmiyyət kəsb edən (11.2.2) asılılığı bir qədər sadə formada verilmişdir. Əsas fondlara investisiya olunan mənfəət heç də həmişə bir il müddətində maddiləşdirilmir. İstehsal obyektlərinin tikintisinin həyata keçirilməsi zamanı bir sıra hallarda maliyyə vəsaitlərinin son maddiləşdirilməsi yalnız bir neçə ildən sonra baş verir. Bununla əlaqədar olaraq (11.2.2.) tənliyini aşağıdakı formada ifadə etmək mümkündür:

$$K_t = K_{t-1} + k_m m_t^x, \quad (11.4.1)$$

burada m_t - investisiya ləqədir.

Onda (11.2.3) tənliyi aşağıdakı şəkllə düşəcəkdir:

$$\begin{aligned} \frac{1}{k_m} (K_t - K_{t-1}) &= (1 - t_m) b(1 - \tau) \frac{t_a}{2} K_t \\ \frac{t_a}{2} (1 - t_m) K_{t-1} &= 0. \end{aligned} \quad (11.4.2)$$

(11.4.2) bərabərliyində investisiya vəsaitlərinin müəyyən zaman müddəti ərzində gecikməklə “mənimlənməsində” fiskal və texnoloji parametrlərin “birləşdirilməsi” aparılan təhlili güclü şəkildə mürəkkəbləşdirir. Konkret kəmiyyət qiymətlərinin əldə olunması proseduru asanlaşdırmaq üçün t_a xüsusi halını nəzərdən keçirək. Onda (11.4.2) bərabərliyi aşağıdakı şəkildə modifikasiya edilə bilər:

$$\begin{aligned} \frac{1}{k_m} K_{t-2} &= (1 - t_m) \frac{t_a}{2} b(1 - \tau) \frac{1}{k_m} K_{t-1} \\ \frac{t_a}{2} (1 - t_m) K_t &= 0. \end{aligned} \quad (11.4.3)$$

(11.4.3) tənliyindən tsiklik dəyişmələrin yaranması şərti alınır:

$$\left| (1 - t_m)^{t_a/2} - b(1 - t_m)^{1/k_m} \right| \sqrt{4 \frac{t_a/2 (1 - t_m)}{k_m}}. (11.4.4)$$

Buradan görünür ki, əmlak vergisinin dərəcəsinin artması (11.4.4) bərabərsizliyinin sol tərəfinin daha üstün sürətlə artmasına və onun yerinə yetirilməsi ehtimalının yüksəlməsinə gətirib çıxarır, yəni əmlak vergisi dəyişmə tendensiyalarının yaranmasına şərait yaradır. Beləliklə, əmlak vergisi iqtisadi qeyri-sabitliyin və tsikliyin potensial mənbəyi kimi çıxış edir. Həmin mənbənin nə dərəcədə güclü olduğunu aydınlaşdırmaq.

Bütün model parametrlərin əvvəlki kəmiyyətində və əmlak vergisinin $t_a = 1\%$ qiymətində (11.4.4) şərti yerinə yetirilmir: $1,25 > 0,14$. Beləliklə, əmlak vergisinin mövcud dərəcəsi hazırda iqtisadi sabitlik üçün heç bir təhlükə törətmir. Verginin dərəcəsinin hətta əhəmiyyətli dərəcədə artırılması zamanı belə vəziyyət dəyişmir. Formal olaraq dövrü dəyişmələr yalnız əmlak vergisinin $t_a = 57\%$ qiymətində yarana bilər. Lakin belə rəqəmlər yol verilə bilən kəmiyyətlər oblastından kənara çıxır. Bundan başqa, (11.4.2) tənliyi ilə aparılan eksperimentlər göstərmişdir ki, hətta

10 olduqda belə sistem dəyişmə rejiminə keçmir. Bu isə o deməkdir ki, respublika iqtisadiyyatının mövcud inkişaf tendensiyası şəraitində əmlak vergisi əsas makrogöstəricilərin sabit trayektoriyasını dəyişə bilməz.

Fəsil XII. Vergilərin iqtisadi agentlərin qiymət siyasətinə təsirinin müəyyən edilməsi

Hazırkı vaxta qədər fəaliyyətdə olan mövcud vergi mühiti nəzərə alınmaqla məhsul, iş və xidmət istehsalçılarının ümumi davranış nəzəriyyəsi kifayət qədər tədqiq edilməmişdir. Buna baxmayaraq bir sıra müəlliflər elmi əsərlərində onun təhlilinə əhəmiyyətli dərəcədə yaxınlaşmışlar. Burada əsas çətinlik dörd qrup amilin istifadə olunan istehsal ehtiyatlarının və müəssisənin hazır məhsulunun qiyməti, hazır məhsula olan tələbin səviyyəsi, müəssisənin xərc və texnoloji xarakteristikaları və fəaliyyətdə olan vergi dərəcələrinin - sistemli şəkildə “birləşdirilməsi”ndən ibarətdir.

Bu fəsildə qeyd olunan amillərin vahid nəzəri sxemdə “birləşdirilməsi”nin əsas yolları və onun tədqiqi metodları nəzərdən keçirilir. Fikrimizcə, bu iqtisadi nəzəriyyədə mövcud boşluqları doldurmağa və bununla da fiskal doktrinanın sintezini aparmağa imkan verəcəkdir.

Digər tərəfdən, tədqiqatda təklif olunan fiskal-qiymət effektlərinin model təhlili sxemi elə şeyləri birləşdirməyə imkan vermişdir ki, əvvəllər onların birləşdirilməsi qeyri-mümkün hesab olunurdu. Öz növbəsində bu, vergi alətlərinin tənzimləyici imkanlarına yeni mövqedən baxmağa imkan verir. Bundan başqa, təklif olunan nəzəriyyə iqtisadi sistemin qiymət xüsusiyyətlərinin müfəssəl aydınlaşdırılmasına və məhsul (iş, xidmət) istehsalı ilə məşğul olan subyektlərin texnoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına imkan verəcəkdir.

12.1. Məsələnin qoyuluşu və təhlilin ümumi ideologiyası

Bu fəsildə [69; 78] tədqiqatlarında əvvəllər irəli sürülmüş ideyalar inkişaf etdirilir. Aparılan tədqiqatla demək olar ki, eynilik təşkil edən metodologiyadan istifadə olunan daha əhəmiyyətli tədqiqat işi L.Sokolovskinin [78] məqaləsidir. Lakin, fikrimizcə, həmin əsərdə də bir sıra ciddi çatışmazlıqlar mövcuddur.

Birincisi, istehsalçıların mümkün reaksiyası qiymətləndirilən

düsturlar vergi parametrlərinin konkret kəmiyyətlərini özündə birləşdirmir ki, bu da ilkin asılılıqlarda fiskal amilin olmaması ilə əlaqədardır. İkincisi, L.Sokolovski tarazlıq vəziyyətinin və onun xüsusiyyətlərinin tədqiqini aparmamışdır, belə ki, onun işlərində təklif olunan modelin həllinin formal təhlili yerinə yetirilmir. Üçüncüsü, tətbiqi hesablamalar məntiqi sonluğa qədər aparılmamışdır. Belə ki, müəssisənin qiymətlərin aşağı salınmasına və istehsal həcmının genişləndirilməsinə maraqlı olduğu şəraitdə L.Sokolovski tələbin qiymətə görə elastikliyin kritik kəmiyyətini qiymətləndirmiş, lakin onun faktiki qiymətini müəyyən etməmişdir. Bu da cari vəziyyəti qiymətləndirməyə və əsaslı nəticələr çıxarmağa imkan verməmişdir.

Qeyd olunan çatışmazlıqları aradan qaldırmağa çalışaq. Aparılan tədqiqatın ümumi ideologiyası aşağıdakı kimidir: xalis mənfəətini maksimallaşdıran müəssisənin davranışı araşdırılır. Belə ki, bütün vergilər ödənildikdən sonra mənfəətin məbləği optimallaşdırılır. Mənfəətin həcmində əsas tənzimləyicisi kimi, hansı ki, modeldə alət dəyişəni şəklində çıxış edir, müəssisə tərəfindən istehsal olunan məhsulun (işin, xidmətin) qiyməti göstəricisindən istifadə olunur. Beləliklə, nəzərdə tutulur ki, hər bir təsərrüfat iştirakçısı klassik praysmeyker (qiyməti müəyyən edən) kimi çıxış edir. Alternativ ideologiya isə, əksinə, məhsul və xidmətlər bazasında müəssisənin passiv qiymət rolunu nəzərə alır və ona istehsalçı-praysmeyker rolunu verir. Bu zaman modellərdə alət dəyişənləri kimi istehsalın həcmi çıxış edir.

Praysmeyker modelinə üstünlük verilməsinin səbəblərini aydınlaşdırmaq. Məsələn burasındadır ki, praysmeyker modeli müəssisə tərəfindən buraxılan məhsula tələb məhdudiyətinin olmadığını nəzərdə tutur ki, bu da həqiqətən çox uzaqdır. Əksinə, qiymətlərlə məharətlə manipulyasiya edilməsi müəssisəyə imkan verir ki, tələbin səviyyəsinə təsir etsin və bunun da nəticəsində özünün istehsal həcmi operativ şəkildə dəqiqləşdirsin. Beləliklə, praysmeyker ideologiyası tədqiqata bazar tələbi amilinin daxil edilməsinə imkan verir ki, bu da bütün sonrakı təhlili daha da məzmunlu edir.

Ümumi halda alət dəyişəni kimi, eyni zamanda, həm qiymət, həm də istehsal həcmi göstəricilərindən istifadə edilə bilər. Lakin, bazar tələbi müəssisənin satış həcmi ciddi şəkildə məhdudlaşdırıldığına və müəssisənin buraxılış qiymətlərinin səviyyəsindən asılı olduğuna görə bir amilli “xalis” praysmeyker modeli üzərində dayanmaq lazımdır. Belə modelin təhlili qiymətlərin artmasının müəssisənin mənfəətinin artımını təmin etməklə onun üçün sərfəli, yaxud əksinə olan situasiyaları hərtərəfli araşdırmağa imkan verir. Bu zaman məsələ müəssisənin təkrar istehsal xarakteristikalarından, onun məhsuluna olan tələbin elastikliyindən və vergi dərəcələrinin səviyyəsindən asılı olaraq tam həll edilir. Bununla da iqtisadi təhlilin tələb olunan bütün təməlləri əldə olunur.

12.2. İstehsal modelinin formalaşdırılması

Fiskal-qiymət effektlərinin təhlili zamanı istehsalın statiki modelindən istifadə edilir. Ona görə ki, istehsal modelinin ilkin sxeminin istənilən şəkildə dinamikləşdirilməsi sonrakı hesablamaların həddindən artıq mürəkkəbləşdirilməsinə gətirib çıxarır.

Bütün vergilər və ayırmalar ödənildikdən sonra müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəət aşağıdakı kimi hesablanır:

$$m_x (1 - t_m)[(1 - t_d)(px - cy) - (1 - t_s)W_{or}L - qK_{ig}] - t_g D_{dv}, \quad (12.2.1)$$

burada x - müəssisə tərəfindən buraxılan məhsulun həcmi (natural ifadədə); y - material xərclərinin natural ifadədə həcmi (aralıq istehlak); L - iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı; K_{ig} - istehsal güclərinin həcmi (natural ifadədə); D_{dv} - dividendlərin həcmi; p - istehsal olunan məhsulun qiyməti; c - aralıq məhsulun (xammal və materialların) qiyməti; W_{or} - müəssisədə işçi heyətinin orta əmək haqqı; t_m - əsas fondların amortizasiya norması; q - istehsal güclərinin orta qiyməti; t_m - mənfəət vergisinin dərəcəsi; t_d - əlavə dəyər vergisinin dərəcəsi; t_s - sosial sığorta ayırmalarının dərəcəsi; t_g - dividendlərdən tutulan gəlir vergisinin dərəcəsidir.

Onda istehsalın axtarılan modelini aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar:

$$\begin{aligned} \max_x m_x(p) \\ x \quad D_{il}(p) \end{aligned} \quad (12.2.2)$$

Nəzərə alsaq ki, $y(x)$, $K_{ig}(x)$ və $D_v(x)$ xərcləri istehsal həcmindən (x -dən) asılıdır, x -in özü isə qiymətlə funksional şəkildə bağlı olan $D_l(p)$ tələbi ilə məhduddur, bu halda asanlıqla tarazlı p^* qiyməti müəyyən edən aşağıdakı şərti yazmaq olar:

$$\frac{dm_x}{dp} \Big|_{p=p^*} = 0.$$

p^* -nin qiymətini bilməklə qalan göstəriciləri hesablaşmaq mümkündür.

(12.2.2) modelinin təsvirini bitirməklə aşağıdakı məsələyə diqqət yetirilməsi vacibdir: (12.2.1) asılılığında mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi və sosial sığorta ayırmaları kimi “güclü” vergilərlə yanaşı, ilk baxışda az əhəmiyyət kəsb edən dividendlərdən tutulan gəlir vergisi də daxil edilmişdir. Bu cür yanaşma ilk növbədə texniki mülahizələrlə diqqət edilir. Məsələn burasındadır ki, əgər gəlir vergisini nəzərə almasaq, sonrakı hesablamalarda mənfəət vergisi “aradan çıxır”. Bir sıra tədqiqatlarda mənfəət vergisinin bu cür qeyri-adi davranışı onun istehsal həcminə nəzərən neytrallığının nəticəsi kimi səciyyələndirilir. Bu paragrafda mənfəət vergisinin neytrallığı paradoksunun əsaslı izahı veriləcəkdir.

Mənfəət vergisinin “yox olması” (12.2.2) modelinin və ona analoji konstruksiyaların ciddi statik olması ilə əlaqədardır. Faktiki olaraq bu asılılıqlarda yalnız müəssisənin mənfəətinin yaranması prosesi əks olunur, eyni zamanda təkrar istehsalın ikinci fazası - xalis mənfəətin bölüşdürülməsi tədqiqatdan kənar qalır. Elə bu mərhələdə də mənfəət vergisi fəal rol oynamağa başlayır. Xüsusilə mənfəətin istehsal yığımı üçün investisiyalaşdırılması müəssisənin gələcək inkişafı üçün bazanı formalaşdırır. Lakin, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ilkin (12.2.2) modelinin detallaşdırılmaqla yenidən işlənilməsinə istənilən cəhdin edilməsi və mənfəətin bölüşdürülməsi prosesinin tədqiqata daxil edilməsi bütün nəzəri mühakimələrin kəskin mürəkkəbləşməsi və əyaniliyin itməsi ilə müşayiət olunur.

12.3. Təsərrüfat subyektlərinin qiymət strategiyası və fiskal siyasətin ikili təbiəti

Aşağıdakı işarələmələri daxil edək:

$E \frac{p}{D_{il}} \frac{dD_{il}}{dp}$ - tələbin qiymətə nisbətən elastikliyi;

$\frac{x}{y} \frac{dy}{dx}$ - material xərclərinin (dövriyyə fondlarının)

məhsul buraxılışına nisbətən elastikliyi; $\frac{x}{L} \frac{dL}{dx}$ -

əmək məsrəflərinin məhsul buraxılışına nisbətən elastikliyi;

$\frac{x}{K_{ig}} \frac{dK_{ig}}{dx}$ - istehsal güclərinin (əsas kapitalın) məhsul

buraxılışına nisbətən elastikliyi; $\frac{x}{D_{dv}} \frac{dD_{dv}}{dx}$ - di-

videndlərin ödənilməsinə yönəldilən xərclərin məhsul buraxılışı

həcminə nisbətən elastikliyi; $\frac{cy}{px}$ - məhsulun qiymətində

maddi xərclərin (aralıq istehlakın) xüsusi çəkisi; $\frac{W_{or}L}{px}$ -

ümumi dəyərdə əmək məsrəflərinin xüsusi çəkisi; $\frac{qK_{ig}}{px}$ -

məhsulun qiymətində amortizasiyanın (əsas kapitalın aşınması-

nın) payı; $\frac{D_{dv}}{px}$ - dividendlərin məhsulun qiymətində xüsusi

çəkisidir.

$\frac{dx}{dp} \frac{dD_{dv}}{dp}$ nəzərə alınmaqla (12.2.2) modeli üçün stasio-

narlıq şərtini yazaq.

Onda $\frac{dm_x}{dp}$ 0 tarazlılığı aşağıdakı asılılığın yerinə yetiril-
məsi zamanı mümkündür:

$$E (1 - t_m) (1 - t_d) \frac{1}{E} (1 - t_s) t_g = 0.$$

(12.3.1)

Burada daha maraqlı: müəssisənin öz istehsalı olan məhsulun buraxılış qiymətinin artırılmasında maraqlı olmadığı, yəni $dm_x/dp = 0$ halına baxaq. (12.3.1) asılılığından alındığı kimi, belə situasiyanın reallaşdırılması üçün əsas şərt buraxılan məhsulun xüsusiyyətindən asılıdır:

$$(1 - t_m)(1 - t_d) - 1 \frac{1}{E} > (1 - t_s) - t_g \quad 0, E > 0$$

$$(1 - t_m)(1 - t_d) - 1 \frac{1}{E} < (1 - t_s) - t_g \quad E < 0$$

(12.3.2)

Beləliklə, əgər müəssisə tərəfindən buraxılan məhsul adi məhsuldirsə ($E = 0$) onda (12.3.2) modelində bir şərt (ikinci bərabərsizlik) yerinə yetirilir; əgər müəssisənin məhsulu Qiffen qruplu məhsullara aid edilsə ($E < 0$) onda bu şərt tamam əks istiqamətdə yerinə yetirilir. Öz növbəsində müəssisənin bu və ya digər qiymət strategiyasının yerinə yetirilməsi şərti elə bir forma və struktura malikdir ki, istifadə olunan bütün t_m, t_d, t_s və t_g vergi parametrlərini özündə birləşdirir. Nəticədə (12.3.2) şərti elə bir vergi tənzimləyiciləri vektorunu verir ki, bu zaman müəssisəyə onun məhsulunun qiymətinin aşağı salınması səmərəli olur. Bununla da (12.3.2) şərti təmsalında vergi sisteminin tənzimlənməsi üçün müəssisənin deflyasiyalı qiymət siyasətini stimullaşdıran elementar instrumentari əldə olunur. Sadə halda yalnız bir vergi növü ilə kifayətlənmək olar. Məsələn, mənfəət vergisi üçün (12.3.2) şərtini aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar:

$$t_m - 1 \frac{t_g}{(1 - t_d) - 1 \frac{1}{E} - (1 - t_s)} > 0, \quad E = 0 \quad (12.3.3)$$

$$t_m - 1 \frac{t_g}{(1 - t_d) - 1 \frac{1}{E} - (1 - t_s)} < 0, \quad E < 0$$

Alınan (12.3.3) modelindən aydın görünür ki, müəssisənin istehsal etdiyi məhsul kütləsinin tipindən asılı olaraq praktikada həyata keçirilməli olan fiskal siyasət ikili təbiətə malikdir.

Normal məhsul və xidmətlər üçün (12.3.3) şərti mənfəət vergisinin yuxarı həddini, Qiffinli məhsullar üçün isə aşağı həddini müəyyən edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, aşkar edilmiş fiskal dixotomiya prinsiplərinə xarakter daşıyır və unifikasiyalı (vahid) fiskal siyasəti tam şəkildə rədd edir. Fiskal siyasət selektiv xarakterə malik olmalıdır. Yuxarıda qurulmuş model "fiskal selektivlik" tezisinin universallığını bir daha sübut edir. Əlbəttə ki, qeyd olunanlar heç də "təsərrüfat prosesinin bütün iştirakçılarının normal fəaliyyətinin təmin olunmasına imkan verən vergi sistemi formalaşdırıla bilməz" fikrini ifadə etmir.

Ümumi halda eyni fiskal təzyiq altında təkrar istehsal xarakteristikaları eyni olan və onların məhsuluna tələbin elastikliyinə işarəsindən asılı olaraq müxtəlif qruplara aid edilən müəssisələr bir-biri ilə tamamilə əks istiqamətli qiymət strategiyalarına üstünlük verəcəklər. Məsələn, son istehlakçıdan uzaqda yerləşən elə sahələr vardır ki, onların məhsuluna tələb az elastikliklidir, bir sıra hallarda isə elastiklik ciddi şəkildə müsbət işarəli olur. Belə sahələrə yanacaq-energetika kompleksi aid edilə bilər. Həmçinin yaxşı məlum olan aşağıdakı dörd effektdən birinin təsiri altında olan məhsul buraxılışı sahəsində ixtisaslaşan bir sıra istehsallar da mövcuddur: Qiffin, Veblen, snobizm, ümumi ruh yüksəkliyi. Belə strukturlar üçün tələbin elastikliyi əksər hallarda müsbət olur. Belə obyektlərə bəzək və zinət əşyalarının, ultra moda məhsullarının, ilkin tələbat mallarının və s. istehsalında ixtisaslaşan istehsallar aid edilə bilər.

(12.3.3) şərtindən alınır ki, $E = 0$ olan bütün istehsal vahidləri daha ağır vergi təzyiqi altına düşməlidirlər və qəribə də olsa, onlar bundan yalnız uduş əldə edirlər. Əksinə, $E > 0$ parametrlərinə malik olan müəssisələr üçün isə liberal vergi mühiti tələb olunur. Əks halda staqflyasiyanın inkişafı ehtimalı yaranır, bu da yüksək inflyasiya fonunda istehsalın getdikcə aşağı düşməsinə şərait yaradır.

Alınan (12.3.1) şərti iqtisadi situasiyanın tədqiq edilməsi və stimullaşdırıcı vergi şkalaları üçün kəmiyyət istiqamətlərinin işlənməsi üçün daha səmərəli və universal kriteri kimi çıxış edir. (12.3.1) asılılığının köməyi ilə iqtisadi inkişaf rejimlərinin identifikasiya edilməsi ayrı-ayrı təsərrüfat strukturlarına, həmçinin ayrıca sahələr və sahələrarası komplekslərə tətbiq etmək mümkündür. Təklif olunan yanaşmadan həmçinin aqreqat makrohesablamalarda da istifadə oluna bilər, bir şərtlə ki, bütün iqtisadiyyat bir müəssisə kimi qəbul edilsin. Bu halda E elastikliyinə işarəsinin müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət və maraq kəsb edir. Məsələn burasındadır ki, $E > 0$ şərti adətən böhran iqtisadiyyatında mümkün olur. Yüksələn, dayanıqlı inkişaf edən iqtisadi sistem üçün isə, əksinə makroiqtisadi qiffin effekti yaradır: $E < 0$. Qeyd olunan mühakimələr aşağıdakı nəticəyə gəlməyə imkan verir: böhranlı iqtisadiyyatda inflyasiya tendensiyasının qarşısının alınması, istehsalın və işgüzar fəallığın stimullaşdırılması üçün vergiləri “artırmaq”, progressiv inkişaf edən iqtisadiyyatda isə onları rəhm etmədən “sıxmaq” lazımdır.

(12.3.3) tənliyinin əlavə təhlili iqtisadi sistemin bir sıra maraqlı funksional xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir. Məsələn, əgər qiffin xarakteristikəli məhsul istehsalı zamanı iqtisadiyyatda vergilər vasitəsi ilə inflyasiyanın qarşısını almaq yalnız konkret şəkildə, xüsusilə $t_m > 0$ zamanı mümkündür. Bu da tələbin elastikliyinə aşağıdakı məhdudiyət şərtinə uyğun gəlir:

$$0 < E < \frac{1 - t_d}{(1 - t_d)(1 - t_d) - 1}. \quad (12.3.4)$$

Beləliklə, E -nin ciddi müəyyən edilmiş səmərəli qiymətlər məcmusu vardır ki, bu zaman vergi alətlərinin köməyi ilə inflyasiyanın qarşısını almaq mümkün olur. Başqa sözlə desək, məhsulun (iqtisadiyyatın) “qiffinlilik” dərəcəsi həddindən artıq yüksək də olmamalıdır; əks halda heç bir qüvvə inflyasiya spiralının sürətli hərəkətinin qarşısını ala bilməyəcəkdir. Təhlilin bu hissəsində bazarın fəaliyyətinin bu və ya digər dinamik ssenarisinin formalaşdırılması üçün “xarici” amillərin hansı kəmiyyətə malik olmasının

əyani sübutu əldə olunur (aparılan təhlildə tələbin qiymətdən asılılığı xaricdən verilmiş sayılır, belə ki, bu istehlakçıların preferensiyasını və məhsulun idarə olunmayan “fetiş” xüsusiyyətlərini əks etdirir). Bu isə öz növbəsində tənzimləyici orqanların imkanlarının məhdud olmasını göstərir. Bundan başqa, (12.3.4) şərtindən müəssisələrin (iqtisadiyyatın) texnoloji parametrlərinə söykənən daha bir məhdudiyət şərtini almış oluruq:

$$\frac{1 - t_d}{(1 - t_d)} \quad (1 - t_d) \quad (12.3.5)$$

Təhlilin bu hissəsində müəssisənin (iqtisadiyyatın) texnoloji parametrləri ön plana çıxarılır. Ümumilikdə (12.3.4) və (12.3.5) bərabərsizlikləri ilkin olaraq diqqəti fiskal alətlərin tənzimləyici imkanlarının məhdud olmasının başa düşülməsinə yönəldir və digər iqtisadi xarakteristikalardan: xüsusilə də müəssisənin (iqtisadiyyatın) texnoloji (daxili) və tələb (xarici) xüsusiyyətlərindən qarşılıqlı asılılığını nəzərə çarpdırır. Mənfi elastikli tələb halı üçün isə bütün effektlərin istiqamətinin dəyişdirilməsi nəzərə alınmaqla aparılan təhlil sxemi ilə analojidir.

Qeyd olunanlar kontekstində aşağıdakı az əhəmiyyət kəsb etməyən məsələ üzərində dayanaq. Göründüyü kimi, qıffinli məhsullar (iqtisadiyyat) üçün inflyasiya tendensiyasının qarşısının alınması məqsədilə vergi təzyiqi az aktualdır, belə ki, bu mənada sonuncu tələbi məhdudlaşdırmır və nəticədə istehsalı ləngitmir. Ona görə də belə istehsal klasterləri üçün vergilərin artırılması eyni zamanda iki məqsədi - kəskin qiymət rezonansları olmadan müəssisələrin istehsalın genişləndirilməsinə təhrik edilməsi və dövlət büdcəsinin fiskal aktivlərinin doldurulması - güdür. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, qıffinli məhsul istehsalçılarının öz məhsullarının qiymətlərini aşağı salması tələbin qiymətlərin artmasına və aşağı salınmasına reaksiyasının asimmetriyasız olması səbəbindən hesab edirik ki, tələbin kəmiyyətinə mənfi təsir göstərməyəcəkdir. Müəssisələr tərəfindən deflyasiya siyasəti aparılarkən onların məhsuluna tələb dəyişməyəcək və əvvəlki səviyyədə qalacaqdır. Selektiv fiskal siyasət işlənib hazırlanarkən bu tezisi nəzərə almaq lazımdır.

Mənfi elastikli tələbə malik məhsul istehsalçıları üçün isə məsələ tamamilə başqa şəkildədir. Belə ki, vergilərin aşağı salınması onlar üçün təkcə inflyasiyanın qarşısını almır, eyni zamanda həm də iqtisadi və istehsal fəallığını stimullaşdırır. Bununla əlaqədar çox maraqlı bir nəticə alınır: (12.3.5) düsturundan $E > 0$ halı üçün alınan vergi dərəcələrinin kritik kəmiyyəti əvvəlki bölmələrdə qəbul olunmuş terminologiyaya müvafiq olaraq birinci növ Laffer nöqtələrini əks etdirir. Həqiqətən də $E < 0$ halı üçün mənfəət vergisinin dərəcəsinin

$$t_m^* = 1 - \frac{t_g}{(1 - t_d) \left(1 + \frac{1}{E}\right) (1 - t_s)} \quad (12.3.6)$$

nöqtəsindən keçməklə soldan sağa artma istiqamətində hərəkət edərkən $x = x(t_m)$ istehsal əyrisi üzərində əyilmə nöqtəsini formalaşdırır və t_m^* nöqtəsini Laffer nöqtəsi kimi klassifikasiya etməyə imkan verir. Göründüyü kimi, (12.3.6) düsturunun köməyi ilə çox uzun və yorucu hesablamalardan istifadə etmədən praktikada birinci növ Laffer nöqtələri kimi vacib iqtisadi obyektlərini müəyyən etmək mümkündür.

12.4. Tarazlı qiymətlər və onların vergilərdən asılılığı

Təklif olunan (12.2.2) modeli müəssisədə istehsal olunan məhsulun tarazlı qiymətlərinin müəyyən edilməsinə və vergi dərəcələrinin onlara təsirinin analitik tədqiqinə imkan verir. Bu isə öz növbəsində Laffer nöqtələrinin həndəsi xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi üçün geniş imkanlar açır. Bu grup məsələləri daha geniş şəkildə nəzərdən keçirək.

(12.2.2) modelindən aşağıdakı birinci tərtibli optimallıq şərti alınır:

$$(1 - t_m) \left[(1 - t_d) (px(1 - E) - Ecy) - (1 - t_s) EW_{or} L - EqK_{ig} \right] - t_g ED_{dv} = 0 \quad (12.4.1)$$

Sonrakı hesablamalarda bütün elastikliklərin sabit qaldığını fərz edək. Bu da aşağıdakı funksional asılılıqların mövcudluğuna ekvivalentdir:

$$y = k_1 x; L = k_2 x; K_{ig} = k_3 x; d_{dv} = k_4 x; D_{il} = k_5 x^E, \quad (12.4.2)$$

burada k_1, k_2, k_3, k_4 və k_5 - ilkin şərtlərdən asılı olan sabitlərdir. Onda (12.4.1) şərtini aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar:

$$f_1 p^{r_1} + f_2 p^{r_2} + f_3 p^{r_3} + f_4 p^{r_4} + f_5 = 0 \quad (12.4.3)$$

burada

$$\begin{aligned} r_1 &= E(1) - 1, \\ r_2 &= E(1) - 1, \\ r_3 &= E(1) - 1, \\ r_4 &= E(1) - 1, \\ f_1 &= (1 - t_m)(1 - t_d) c k_1 k_5^{-1}, \\ f_2 &= (1 - t_m)(1 - t_s) W_{or} k_2 k_5^{-1}, \\ f_3 &= (1 - t_m) q k_3 k_5^{-1}, \\ f_4 &= t_{gv} k_4 k_5^{-1}, \\ f_5 &= (1 - t_m)(1 - t_d) - 1/E. \end{aligned}$$

(12.4.3) tənliyinin sol tərəfini S ilə işarə etsək $S = 0$ şəklində $p = p(t_m, t_d, t_s, t_g)$ qapalı funksiyasını alırıq. Bu tənlik tarazlı qiymətləri müəyyən edir və ondan istifadə etməklə hər bir vergi növünün qiymətlərin səviyyəsinə təsirini asanlıqla qiymətləndirmək mümkündür. Xüsusi olaraq əlavə dəyər vergisi üçün bu aşağıdakı şəkildədir:

$$\frac{dp}{dt_d} = \frac{S/t_d}{S/p}. \quad (12.4.4)$$

Əgər $S/p = 0$ olarsa, onda əlavə dəyər vergisinin (t_d) tarazlı qiymətlərə təsirinin xarakteri S/t_d ifadəsinin işarəsi ilə müəyyən edilir. Burada S/t_d ifadəsi aşağıdakı kimidir:

$$S/t_d = (1 - t_m) \cdot 1/E = ck_1 k_5^{-1} p^{r_1} \quad (12.4.5)$$

(12.4.4) və (12.4.5) tənliklərindən əyilmə nöqtəsi üçün aşağıdakı asılılığı alırıq:

$$p^* = \frac{1 - 1/E}{ck_1 k_5^{-1}} \cdot \frac{1}{E(1) - 1} \quad (12.4.6)$$

Beləliklə, əlavə dəyər vergisinin qiymətə təsiri müəssisənin qiymət şkalasının hansı hissəsində yerləşməsində əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Belə ki, əgər p^* qiymətində S/t_d törəməsinin işarəsi mənfidən (-) müsbətə (+) dəyişirsə, onda $p = p^*$ şərti daxilində əlavə dəyər vergisinin dərəcəsinin artırılması qiymətlərin artımını yaradacaq, əks halda, yəni $p < p^*$ halında t_d qiymətlərin aşağı salınmasını stimullaşdıracaqdır.

Başqa sözlə desək, t_d fiskal tənzimləyicisi “ucuz” məhsullara ($p > p^*$) qiymətin artımını stimullaşdırır və əksinə, “bahalı” mallar üçün ($p < p^*$) qiymət artımının qarşısını alır. Beləliklə, əlavə dəyər vergisi istehsalçı müəssisələrin qiymət strategiyasına birmənalı olaraq təsir etmir və cari tarazlı qiymətin qiymət şkalasında yerləşdiyi yerdən asılıdır.

Əldə olunan asılılıqlar müəssisələrin bu və ya digər qiymət siyasətinin həyata keçirildiyi iqtisadi şəraitin sonrakı müfəssəl təhlilini zəruri edir. Bütün mümkün vəziyyətlərin ətraflı tədqiqini aparmadan onlardan maraqlı olanları üzərində dayanmaq. (12.4.6) asılılığından alınır ki, əlavə dəyər vergisinin qiymətlərin səviyyəsi-

nə təsir xarakterinin dəyişməsi yalnız giffinli məhsullar $E = 0$ halında və yüksək elastikli tələbə malik adi məhsullar $E = 1$ halında mümkündür. Əgər $1 > E > 0$ olarsa, əlavə dəyər vergisi həmişə qiymətlərin artımını yaradacaqdır. Beləliklə, hər bir məhsul üçün “həssaslıq zolağı” almış oluruq: $E \in [0; 1]$. Bu intervalda qiymətlər vergi dərəcələrin artımına birtərəfli reaksiya verməli olurlar. Bundan başqa, əlavə dəyər vergisinin (t_d) qiymət əyrisinin hər bir hissəsinə təsir istiqaməti r_1 -in işarəsi ilə də müəyyən edilə bilər ki, bu da son dərəcədə dəqiq təhlil aparmaqla maraqlı nəticələrin əldə olunmasına imkan yaradır. Belə ki, məsələn, elastikliyi sıfırdan kiçik olan ($E = 0$) olan resurs tutumlu ($\alpha < 1$) istehsalat üçün həmişə $r_1 < 0$ olur və qiymətlər artdıqca $\frac{P}{t_d}$ ifadəsi öz işarəsini “+”-dən “-”-yə doğru dəyişir; $E = 0$ olan resurs qənaətli istehsalat üçün ($\alpha > 1$) isə bu vəziyyət tələbin elastikliyinə üzərinə düşən əlavə bir məhdudluğun, yəni $E = \frac{1}{1 - \alpha}$ zamanı müşahidə olunur.

Bu zaman $E = 0$ halı üçün əlavə parametrik sahə yaranır: $\frac{1}{1 - E} > 1$.

Aparılan təhlil əlavə dəyər vergisinin müəssisələrin tarazlı qiymətlərinə təsirinin nə dərəcədə birmənalı olmadığını və son nəticənin nə dərəcədə istehsal həcmində texnoloji xarakteristikalarından, həmçinin buraxılan məhsulların (xidmətlərin) bazar xüsusiyyətlərindən asılı olduğunu göstərmişdir.

Mənfəət vergisi üçün daha mürəkkəb vəziyyət səciyyəvidir:

$$\frac{S}{t_m} = \frac{f_0 + f_1 P^{r_1} + f_2 P^{r_2} + f_3 P^{r_3}}{1 + t_m}. \quad (12.4.7)$$

(12.4.7) asılılığının sağ tərəfindəki çoxhədli aşağıdakı kimi izah edilə bilər: qiymət şkalası bir neçə hissəyə parçalanmaya məruz qalır ki, bunların hər birində mənfəət vergisi qiymətin ya artmasına, yaxud azalmasına səbəb olur. Belə sahələrin bir-birini əvəzləməsi məhsulun qiyməti ilə mənfəət vergisi arasında daha mürəkkəb asılılığı formalaşdırır. Bu mənada mənfəət vergisinin dərəcəsi

kifayət qədər həssas, bir sıra hallarda isə hətta təhlükəli fiskal alət kimi çıxış edir, belə ki, onun istehsal obyektlərinin hərəkətinə təsirini əvvəlcədən müəyyən etmək mümkün deyildir.

Sosial sığorta ayırmaları üçün vəziyyət nisbətən sadədir. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda vergilərin istehsalçı müəssisələrin qiymət strategiyalarına təsirinin yalnız ümumi konturları ifadə edilmişdir. Lakin aşağıdakı ifadənin mümkün işarələrini nəzərə alsaq əslində vəziyyət ölçüyəgəlməz dərəcədə mürəkkəbləşir:

$$\frac{S}{p} = r_1 f_1 p^{r_1 - 1} + r_2 f_2 p^{r_2 - 1} + r_3 f_3 p^{r_3 - 1} + r_4 f_4 p^{r_4 - 1}. \quad (12.4.8)$$

Əvvəlki mühakimələrdə $\frac{S}{p} = 0$ olduğu qəbul edilmişdi. Lakin bu həmişə belə olmadığı üçün birqiymətli nəticələrin alınması müəyyən qədər çətinləşir. Ona görə də heç bir əlavə şərt irəli sürmədən aşağıdakı şəkildə vahid bir tezisi formalaşdırmaq mümkündür: vergilərin qiymətlərin dinamikasına təsiri bir o qədər də vergilərin dərəcələri ilə deyil, qiymətlərin özlərinin səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Öz növbəsində bu dərəcədə qeyri-sabit tez-tez dəyişən “axıcı” kateqoriya olan qiymətlər fiskal siyasətin işlənməsi zamanı yaxşı olmayan istiqamət sayılır ki, bu da sonuncunun imkanlarını məhdudlaşdırır.

Qeyd olunanlar fiskal effektlərin təhlilinə də aid edilə bilər. Ona görə də onların tədqiqinin yalnız məntiqi ilə kifayətlənəcəyik.

Tədqiq edilən model üçün fiskal yığımların kəmiyyəti (V) aşağıdakı şəkildədir:

$$V = t_m [(1 - t_d)(px - cy) + (1 - t_s)W_{or}L - qK_{ig}] - D_{dv}t_g - t_s W_{or}L - t_d (px - cy). \quad (12.4.9)$$

Müvafiq idarəetmə orqanları tərəfindən vergi dərəcələrinin manipulyasiya edilməsi nəticəsində fiskal daxilolmaların səviyyəsində baş verə biləcək dəyişikliklərin aydınlaşdırılması üçün aşağıdakı differensial tənlikdən istifadə oluna bilər:

$$\frac{V}{t_d} = \frac{V}{t_d} \frac{V}{x} \frac{D_{it}}{p} \frac{p}{t_d}. \quad (12.4.10)$$

Müəyyənlik üçün əlavə dəyər vergisi götürülür. Digər vergilər üçün də analogi tənlikləri yazmaq olar. Hətta ətraflı hesablamalar aparmadan, asanlıqla müəyyən etmək olar ki, (12.4.10) tənliyi ənənəvi Laffer nöqtəsi hesab edilən ([19]-da açıqlanmış terminologiyaya uyğun olaraq ikinci növ avtonom Laffer nöqtəsi) stasionar t_d^* nöqtəsini verir. Lakin bu halda da t_d^* qiymət amilindən asılı olacaqdır ki, bu da onun kəmiyyət qiymətləndirilməsini və alınan nəticələrin vergi tənzimlənməsi praktikasında istifadə olunmasını mürəkkəbləşdirir. Buna baxmayaraq qeyd etmək lazımdır ki, (12.4.10) tənliyi ikinci növ Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsi üzrə praktiki hesablamaların aparılmasına imkan verir, bir sıra hallarda isə (məsələn, ayrı-ayrı istehsal komplekslərinə münasibətdə) [19; 45] sayılı tədqiqatlarda hazırlanmış və istifadə edilmiş metodoloji yanaşmalara alternativ kimi çıxış edə bilər.

12.5. Tətbiqi hesablamalar və metodun tətbiqi istiqamətləri

Alınan asılılıqların konkret rəqəm materialları əsasında “işləmə” qabiliyyətinin yoxlanılmasını aparaq. (12.3.3) şərti bilavasitə yoxlanılır və bütün hesablamalar makroiqtisadi xarakter daşıyır. Hesablanma texnikası üzərində geniş dayanacaq.

Aparılan təhlilin əsas göstəricisi tələbin qiymətə görə elastikliyi sayılır və onu təxmini olaraq aşağıdakı düsturla qiymətləndirmək mümkündür:

$$E = \frac{J}{I} \frac{I}{1}, \quad (12.5.1)$$

burada, J - nominal ümumi məhsulun artım indeksi, I - deflyator indeksidir.

İdeoloji olaraq (12.5.1) düsturunun əsasında “tələb iqtisadi artımın yuxarı həddi kimi çıxış edir” mülahizəsi durur və tələbin

qiymətə görə elastikliyi təklif olunan sxemdə məhsul buraxılışının qiymətə görə elastikliyi ilə eyniləşdirilir.

, , və parametrlərini çətinlik çəkmədən hesablamaq mümkündür. Burada yalnız nəzərə almaq lazımdır ki, qiymətin tərkibində sosial sığorta ayırmalarından təmizlənmiş əməyin ödənişi xərclərinin xüsusi çəkisini əks etdirir.

Xərclərin elastikliyinə hesablanmasında müəyyən çətinliklər mövcuddur. Digərlərindən fərqli olaraq aşağıdakı şəkildə hesablanır:

$$\frac{J_L}{J} \frac{1}{I}, \quad (12.5.2)$$

burada J_L - məşğul əhalinin sayının artım indeksidir.

Digər xərclər üzrə elastiklik əmsalları aşağıdakı düsturlar üzrə qiymətləndirilir:

$$\begin{aligned} & \frac{J_y}{J} \frac{I_y}{I}, \\ & \frac{J_{K_{ig}}}{J} \frac{I_{K_{ig}}}{I}, \\ & \frac{J_{D_{dv}}}{J} \frac{I_{D_{dv}}}{I}, \end{aligned} \quad (12.5.3)$$

burada J_y , $J_{K_{ig}}$ və $J_{D_{dv}}$ - müvafiq olaraq material xərclərinin, əsas vəsaitlərin və dividəntə yönəldilən xərclərin (cari qiymətlərlə) artım indeksləri; I_y , $I_{K_{ig}}$ və $I_{D_{dv}}$ - uyğun olaraq aralıq məhsula, əsas fondlara və dividənt xərclərinə qiymətlərin artım indeksidir. Təqribi qiymətləndirmə üçün I_y , $I_{K_{ig}}$, $I_{D_{dv}}$ 1 qəbul edək. Hesablamalar Əlavə 7-də verilmişdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının 1997-2003-cü illərdə orta qiymətlərindən istifadə etməklə aşağıdakı xüsusi xərclər vektorunu formalaşdırma biləriki [5-7]:

47,36%, 11,70%, 7,58%, 0,01%.

Qiymətləndirmənin analogi interval prosedurasını tətbiq edil-

məklə xərclərin elastikliyinin aşağıdakı məcmusu alınır (məlumatların olmaması səbəbindən şərti olaraq vahid götürülür):

$$0,8913, \quad 0,0318, \quad 1,5571, \quad 1,00.$$

Respublikamızda 1 yanvar 2003-cü il tarixə mövcud olan vergitutma səviyyəsi nəzərə alınmaqla vergi dərəcələri vektoru formalaşdırılmışdır:

$$t_m \quad 24\%, \quad t_d \quad 18\%, \quad t_s \quad 25\%, \quad t_n \quad 10\%.$$

Təhlil olunan dövr ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün tələbin qiymətə nisbətən orta elastikliyi $E=1,600$ təşkil etmişdir.

Qeyd olunan parametrlər üzrə əlavə dəyər vergisinə münasibətdə t_d t_d^* nəticəsi alınmışdır. Burada t_d^* 89,8% təşkil etmişdir.

Bu cür nəticə ciddi təhlil tələb edir. Bir tərəfdən, formal olaraq alınır ki, respublikamızda fəaliyyət göstərən müəssisələr qiymətlərin artırılmasında maraqlı olmamışlar. Lakin əlavə dəyər vergisinin kritik kəmiyyətinin yol verilə bilən oblastdan kənara çıxması mövcud vəziyyətin bir daha nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Əlavə dəyər vergisinin t_d^* faktiki kritik kəmiyyətinin 100 faizli həddə yaxınlaşması iqtisadiyyatda sistemli kənarlaşmaların (qeyri-adiliklərin) inkişafı barədə xəbərdarlıq edir. İqtisadi proseslərin bu şəkildə cərəyan etməsi zamanı (E-nin kəmiyyətinin aşağı olması) vergi alətləri qiymətlərin və istehsalın makroiqtisadi tənzimləyici rolunu yerinə yetirə bilmirlər.

Hər hansı bir modelin, yaxud nəzəriyyənin faktiki verilənlər əsasında yoxlanılması milli iqtisadiyyatın xas olduğu mövcud şəraitin xüsusiyyətindən asılı olaraq müəyyən qədər çətindir. Nümunə kimi 0,032 göstəricisini misal gətirə bilərik ki, bu da normadan dəfələrlə aşağıdır.

Aparılan tədqiqata yekun vuraraq alınan nəticələrin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu, həmçinin onların mümkün tətbiqi oblastının nə qədər geniş olduğunu daha müfəssəl şəkildə aydınlaşdıraraq. Hazırlanan instrumentarının tətbiqini məhdudlaşdıran dörd hal nəzərdən keçirək.

Baxılan nəzəriyyənin ən zəif cəhətlərindən biri də xalis mənfə-

ətin maksimallaşdırılması fərziyyəsidir. Bu problemin müəyyən tarixi kökləri vardır. Yaxın vaxtlarda vergi nəzəriyyəsində bu kriteri bir sıra tədqiqatçıların əsərlərində qaldırılmışdır. Bir çox hallarda təsərrüfat subyektləri tərəfindən istehsal strategiyasının seçilməsi zamanı mənfəətin maksimumu kriterisi müəyyən edici rol oynamır; hazırda alternativ maliyyə kriterilərindən istifadə üzrə bir sıra uğurlu nəticələr əldə edilmişdir. Bu mənada qurulmuş nəzəri model universal deyildir. Əgər bu göstəricidə hər hansı bir cəhətdən universallıq hiss olunarsa, bu yalnız öyrənilən hadisənin təhlil metodologiyasıdır. Belə ki, mənfəət göstəricisi əvəzinə istənilən digər göstərici götürülə bilər və onu analoji metodiki “emala” məruz qoymaq olar. Bu zaman kəmiyyət nəticələri bir qədər dəyişə bilər, lakin nəzəriyyənin məntiqi təsviri əvvəlki kimi qalacaqdır.

Məqsəd funksiyası kimi götürülən mənfəət kateqoriyasının təhlili kifayət qədər sadələşdirməsi barədə deyilənlər heç də düzgün deyildir. Ona görə ki, birincisi, mənfəət göstəricisini əvəz etməyə qadir olan müxtəlif maliyyə göstəriciləri birbaşa onunla əlaqədardır, bir sıra hallarda isə onun törəmələridir. İkincisi, son zamanlar mənfəət kriterisinin təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində üstünlük təşkil etdiyi əvvəlki vaxtlara qayıdış hiss olunur. Deyilənlərə “Quantum Fund” investisiya şirkətinin təmsalında misal gətirmək olar. Həmin şirkətin rəhbəri C.Sorosun bildirdiyinə görə fond hər hansı bir indeksi nəzərə almadan mütləq ifadədə ölçülən mənfəətin həcmi maksimumlaşdırmağa çalışır. Göründüyü kimi, əksər sahibkarlar təhlili mürəkkəbləşdirməyə meyli deyildirlər və daha əməliyyat yönümlü maliyyə kriterilərdən istifadəyə üstünlük verirlər.

Təklif olunan nəzəri modelin ikinci çatışmazlığı mənfəətin yaranması sxeminin səthi əks olunmasıdır. Baxılan halda bu dördvergilidir və sözsüz ki, fiskal ayrımaların əsil miqyasını əks etdirmir. Lakin bu çatışmazlıq tam aradan qaldırıla bilər. Daha səmərəli tətbiqi instrumentari əldə etmək üçün müəssisələr tərəfindən ödənilən bütün ödənişlər nəzərə alınmaqla mənfəətin yaranmasının mühasibat prosedurasını təsvir etmək zəruridir.

Hesablamaların dəqiqliyi üçün zəruri olan üçüncü hal adekvat informasiya təminatının mövcudluğu sayılır. Deyilənləri açıqlasaq xərclərin məhsul buraxılışına nisbətən və tələbin qiymətə görə elastikliklərinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan göstəricilərin müqayisəli dinamik sıralarının qurulmasının zəruri olduğunu görürük. Belə sıraları əldə etməklə, reqressiya təhlili əsasında kifayət qədər təkmil hesablamalar aparmaq olar. Bu tələb hazırda həm makro-, həm də mikrohesablamalar üçün aktualdır.

(12.2.2) modelinin dördüncü çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, həmin model yalnız qısamüddətli effektlərin təhlilinə münasibətdə “işləmə” qabiliyyətinə malikdir. Vergi siyasətinin müəssisələrin gələcək istehsal yığımına, həmçinin onların istehsal məsrəflərinin strukturuna və buraxılan məhsulun çeşidinə təsirini burada nəzərə almaq mümkün deyildir.

Bu məqsədlər üçün təklif olunan model təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin bölüşdürücü aspektlərinin daxil edilməsi yolu ilə ciddi şəkildə modifikasiya edilə bilər.

Qeyd olunan çatışmazlıqlar aradan qaldırıldıqdan sonra fəaliyyətdə olan vergi mühiti nəzərə alınmaqla müəssisələrin qiymət strategiyasının təhlilinin təklif olunan sxemini idarəetmənin bütün mərhələlərində tətbiq etmək olar. Makrosəviyyədə onun istifadəçiləri Maliyyə Nazirliyi, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və Vergilər Nazirliyi ola bilər; mikrosəviyyədə isə qeyd olunan model praktiki olaraq istənilən müəssisə və təşkilat tərəfindən istifadə oluna bilər.

İndi isə analitik ifadələrdən alınan selektiv vergi siyasəti prinsipini izah edək. Burada iki vacib aspekti qeyd etmək zəruridir: praktikada selektiv vergi siyasəti hansı həcmdə və hansı formada reallaşdırıla bilər. Burada aşağıdakı məsələləri qeyd edək.

Birincisi, tərəfimizdən vergi tənzimlənməsinin unifikasiyalı sistemi inkar edilmir. Başqa sözlə desək, fiskal alətlər yığımı stabil olmalıdır, vergilərin hesablanması metodikasının və ödənilməsi mexanizminin isə bütün hüquqi şəxslər üçün eyni olması nəzərdə tutulur.

Yalnız vergilərin dərəcələri differensiallaşdırılmış şəkildə ola

bilər, yəni təhlil zamanı makroiqtisadi tənzimlənmənin kəmiyyət metodlarına daha çox üstünlük verilir. Son nəticədə vergi tənzimlənməsi elə bunu da nəzərdə tutur.

İkincisi, fiskal siyasətin selektivliliyi prinsipini absurda qədər aparmaq olmaz. Fikrimizcə, vergi dərəcələrinin differensiasiyası sistemi antitrest qanunvericiliyinin prinsipləri əsasında işləməlidir; bu nə vaxt zəruridirsə “fəaliyyətə başlamalı”, başqa vaxtlarda isə fəaliyyət göstərməməlidir. Aydındır ki, iqtisadiyyatın normal fəaliyyəti müşahidə edilirsə, bu zaman selektiv vergi tənzimlənməsinin tətbiqi əhəmiyyətsizdir. Lakin əgər sistemin fəaliyyətində aşkar nizamsızlıqlar müşahidə olunursa, permanent böhran tələsinə düşən istehsal zonaları mövcuddursa, makroiqtisadi və sosial mülahizələrə görə onların məhsullarına tələbat duyulursa, onda vergi güzəştlərini tətbiq etməklə bu təsərrüfat subyektlərinə kömək etmək məqsədəmüvafiqdir.

Vergi güzəştlərinin tətbiqinin qanunauyğunluğu barədə qərar sahələrin (istehsal komplekslərinin) məhsulunun satış həcmi və onların qiymətlərinin dinamikasının retrospektiv tədqiqini nəzərdə tutan vəziyyətini mötəbər ekspertizası əsasında qəbul edilə bilər. Bu şəkildə tədqiqatın aparılması nəticəsində tələbin qiymətə görə elastikliyinə kəmiyyəti qiymətləndirilir ki, bu da vergi güzəştlərinin verilməsi, yaxud əksinə, onlardan imtina edilməsi üçün əsas kimi çıxış etməlidir. Beləliklə, bu fəsildə təklif olunan analitik konstruksiyalar makroiqtisadi və sahə indikatorlarının qurulması, həmçinin indikativ planlaşdırma zamanı səmərəli şəkildə istifadə oluna bilər.

Fəsil XIII. Fiskal alətlərin iqtisadi artıma təsirinin makrotəhlil metodları

Əvvəlki fəsillərdə vergilər və vergiutma sahəsində elmi işlərin icmalı istehsal və fiskal ayrılar üzərində əyilmə effektləri vasitəsilə fiskal tənzimləmənin səmərəliliyinə daim artmaqda olan marağı aşkar edir. Lakin bu tədqiqatların ümumi çatışmazlığı onların həddindən artıq nəzəri xarakterli olmasıdır ki, bu da əksər hallarda dəqiq təbii hesablamaların aparılmasını məhdudlaşdırır. Milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi təhlilinin aparılması zamanı mövcud neqativ tendensiya daha da dərinləşir.

Bununla yanaşı, makroiqtisadi qərarlar praktikası ölkədə işgüzar fəallığın səviyyəsinə təsir nöqtəyi-nəzərindən dövlətin fiskal siyasətinin səmərəliliyinin kifayət qədər yüksək dəqiqliklə qiymətləndirilməsinə imkan verən instrumentarının yaradılmasını kəskinliklə tələb edir. Burada faktiki olaraq söhbət istehsal və fiskal ayrılarının formasının müəyyən edilməsinə və onlar üzərində əyilmə nöqtələrinin, yəni uyğun olaraq birinci və ikinci növ Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsinə imkan verən instrumentaridən gedir.

Bütün qeyd olunanlar həm vergi siyasətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin adekvat metodiki instrumentarisinin işlənməsi, həm də respublika vergi sisteminin optimallaşdırılması üzrə praktiki tövsiyələrin hazırlanması ilə əlaqədar olan məsələlərə xüsusi aktuallıq verir.

Bu fəsildə sadə ekonometrik asılılıqlar əsasında qurulmuş instrumenratilər təklif olunur.

13.1. Laffer nöqtələrinin ekonometrik qiymətləndirilməsi metodikası

Fiskal mühitin təklif olunan model təhlilinin əsasını istehsal-institusional funksiyalar təşkil edir. Qeyd olunan model aparatın xüsusiyyətlərini araşdıraraq.

İstehsal-institusional funksiyalar makrosəviyyəyə uyğunlaşdırılmış istehsal funksiyalarının ənənəvi aparatının ümumiləşdiril-

məsi sayılır. Fərq yalnız ondan ibarətdir ki, adi istehsal funksiyalarda endogen göstərici kimi buraxılış həcmi (adətən, ÜDM-in həcmi), makroamil kimi isə əmək (məşğul əhalinin sayı) və kapital (əsas fondların həcmi) istifadə olunur, eyni zamanda, istehsal-institusional funksiyalarda makroamillər məcmusu institusional mühiti xarakterizə edən dəyişənlərlə genişləndirilir. Baxılan halda yalnız bir institusional dəyişən olan vergi yükünə (ÜDM-in həcmində dövlət tərəfindən tutulan vergilərin payı) baxılacaqdır. Nəzərə alsaq ki, baxılan modeldə iqtisadi artımın (əmək və kapitalın həcmi və səmərəliliyi) yalnız texnoloji (resurs) aspektindən başqa, həm də institusional mühit (vergi yükü) nəzərə alınır, onda müvafiq olaraq ənənəvi istehsal funksiyası istehsal-institusional funksiyasına transformasiya olunur.

Təhlilə istehsal-institusional funksiyaların daxil edilməsi tam əsaslandırılmış hesab edilə bilər. Həqiqətən də buraxılışla makroamillər arasında əlaqənin özü əsasən də iqtisadiyyatda mövcud olan institusional mühitlə müəyyən olunur. Məntiqi olaraq tam şəkildə təsəvvür edə bilərik ki, bərabər texnoloji şərtlər (əmək və kapitalla münasibətdə) daxilində vergi yükünün müxtəlif səviyyəsi müxtəlif həcmdə ÜDM istehsalını yaradacaqdır. Vergilər iqtisadi agentlərin stimullaşdırma sisteminin formalaşmasında iştirak etməklə sistemin işgüzar və müvafiq olaraq istehsal fəallığına bilavasitə təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal-institusional funksiyaların qurulması ideyası yeni deyildir. Belə ki, hələ 1994-cü ildə P.Velfens və P.Djesinski xalis nəzəri konstruksiya şəklində bir neçə institusional parametrdən asılı olan eksponensial vuruq iştirak edən “genişləndirilmiş” Kobba-Duqlas funksiyasından istifadəni təklif etmişlər [92]. Bundan başqa, müasir ekonometrik tədqiqatlar praktikası göstərmişdir ki, təkcə resurs dəyişənlərinə deyil, eyni zamanda, dövlət tənzimləmə parametrlərinə də (faiz dərəcələri, vergi yükü və s.) istehsal amilləri kimi baxıla bilər.

Lakin üç amilli (əmək, kapital, vergi yükü) istehsal-institusional funksiyalara baxılması, ümumiyyətlə desək, fiskal mühitin netrivial təhlilinin həyata keçirilməsi və iqtisadi artımın təmin olunmasında

onun rolu kifayət etmir. Bunun üçün məhsul buraxılışı ilə vergi yükü arasında qeyri-xətti əlaqənin olmasını fərz etmək zəruridir. Bundan başqa, makroamillərin əvəz olunmasının sabit elastikliyinə malik ənənəvi istehsal funksiyalarına deyil, özü vergi yükündən asılı olan dəyişkən elastikli istehsal funksiyalarına baxılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu halda institusional amil sadəcə olaraq passiv şəkildə ekonometrik modelə “əlavə olunmur”, bilavasitə texnoloji əlaqələr toruna “sarıdır”. Bu şəkildə model konstruksiyası fiskal mühitin rolunun maksimum dərəcədə tam və maraqlı təhlilinin aparılmasına imkan verir.

Konkret funksional asılılıqlara uyğun olaraq bütün yuxarıda qeyd olunanları konkretləşdirək. Bunun üçün aşağıda göstərilən növdə İİF-dən istifadə edək:

$$U = DL^{(a-b)t} F^{(c-d)t}, \quad (13.1.1)$$

burada U - ölkənin ÜDM-in həcmi ; F - kapital (əsas fondların həcmi); L - əmək (iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı); t - vergi yükü (vergi daxilolmalarının (V) ÜDM-də payı kimi hesablanır, $t = V/U$); D - trend operatoru (vaxtdan asılı olan funksiya); a , b , c , və d retrospektiv dinamiki sıralar əsasında statistik qiymətləndirilən parametrlərdir. U , F , L və t dəyişənləri müvafiq l illəri üzrə götürülür.

(13.1.1) funksiyanın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ölkənin makroməhsulu əmək, kapital və vergi yükündən asılıdır. Bununla belə nəzərə almaq lazımdır ki, əmək və kapitalın iqtisadi artıma təsirinin özü belə fiskal mühitdən asılıdır. Bundan başqa, əmək və kapitalın elastikliyi vergi yükünün kvadrat funksiyanı təşkil edir ki, bu da avtomatik olaraq bütün təhlilin netrivial olmasını əvvəldən müəyyən edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, amillərin əvəz edilməsinin dəyişkən elastikliyinə malik olan belə funksiyalar ekonometrik tədqiqatlar praktikasında çox az rast gəlinir. Lakin empirik hesablamalar göstərir ki, istehsal-institusional funksiyaların təklif olunan forması tək-cə məqbul deyil, həm də kifayət qədər universaldır.

(13.1.1) funksiyanı istehsal əyrisini, yəni məhsul buraxılışı ilə

vergi yükü arasında asılılığı müəyyən edir. Onda fiskal əyri, daha dəqiq ifadə etsək, yığılan vergilərin cəmi məbləği ilə vergi yükü arasında asılılığı aşağıdakı funksiya ilə ifadə etmək olar:

$$V = DL^{(a-b)t} F^{(c-d)t} \quad (13.1.2)$$

(13.1.1) və (13.1.2) istehsal-institusional funksiyalar əsasında fiskal təhlilin əsas ideyasını birinci və ikinci növ Laffer nöqtələrinin qarşılıqlı yerləşməsinin və vergi yükünün faktiki kəmiyyətinin müəyyən edilməsi təşkil edir. Qeyd olunan üç fiskal indikatorun təhlil edilməsi vergi mühitinin kifayət qədər tam aydın vəziyyətini və iqtisadi artımın dinamikasının formalaşmasında onun rolunu müəyyən etməyə imkan verir.

Qeyd edək ki, [21]-ci tədqiqatda verilən klassifikasiyaya uyğun olaraq (13.1.1) istehsal əyrisinin $dU/dt = 0$ vəziyyətinə uyğun yük-sək, yəni maksimum nöqtəsi birinci növ fiskal Laffer nöqtəsi adlanır. (13.1.1) funksiyası üzərində mürəkkəb olmayan çevirmələri aparsaq birinci növ Laffer nöqtəsi üçün aydın şəkildə aşağıdakı ifadəni yazı bilərik:

$$t^* = \frac{1}{2} \frac{A}{B} \quad (13.1.3)$$

burada $A = a \ln L - c \ln F$ və $B = b \ln L - d \ln F$.

(13.1.2) fiskal əyrisinin $dV/dt = 0$ situasiyasına müvafiq yük-sək, yəni maksimum nöqtəsi olan ikinci növ fiskal Laffer nöqtəsi (t^{**})-də analoji üsulla müəyyən olunur:

$$t^{**} = \frac{1}{4} \frac{\sqrt{A^2 - 8B} + A}{B} \quad (13.1.4)$$

(13.1.4) düsturu müəyyən qədər izah tələb edir. Bu düstura uyğun müəyyən edilən maksimum nöqtə sayılan bu iki stasionar nöqtədən yalnız biri seçilir. Lakin (13.1.4) düsturunda iki potensial ikinci növ Laffer nöqtəsi olduğuna görə onlardan hansının maksimum nöqtəsi olduğunu əvvəlcədən demək mümkün deyildir.

(13.1.3) və (13.1.4) asılılıqlarının sağ tərəfi yalnız modelin pa-

rametrlərindən deyil, öz növbəsində həm də zamandan asılı olan alət dəyişənlərindən asılı olduğuna görə birinci və ikinci növ Laffer nöqtələrinin özləri də tədqiqatın bütün intervalında sabit qalmır. Əksinə, onlar zaman baxımından “dəyişkən” olurlar ki, bu da aparılan təhlilin böyük üstünlüklərindən biridir. Həqiqətən də iqtisadi sistemin vergi yükünə qarşı həssaslığının dinamik kəmiyyət olub, ildən-ilə dəyişilməsinin nəzərdə tutulması daha qanunauyğundur.

(13.1.1) və (13.1.2) istehsal-institusional funksiyalarının digər vacib bir cəhəti ondan ibarətdir ki, (13.1.3) və (13.1.4) düsturları ilə müəyyən edilən birinci və ikinci növ Laffer nöqtələri D trend operatoruna münasibətdə dəyişməzlik təşkil edirlər. Məsələ burasındadır ki, (13.1.1) asılılığının konkret statistik verilənlərə adaptasiyası zamanı D trend komponenti funksiyasının konkret növü dəyişilə bilər.

D $D(l)$ funksional asılılığının asan manipulyasiya olunması hesabına (13.1.1) approksimasiya funksiyasının konkret dinamik sıraların xüsusiyyətinə kifayət qədər dəqiq “uyğunlaşdırılması” təmin olunur. Məzmun (mahiyət) nöqtəyi-nəzərindən D $D(l)$ asılılığı neytral elmi-texniki tərəqqini ifadə edir. Lakin D $D(l)$ trend funksiyasının müxtəlif tətbiqi hesablamalarda dəyişməsinə baxmayaraq birinci və ikinci növ Laffer nöqtələrinin onun parametrlərindən asılı olmadığı aşkar olur. Başqa sözlə desək, (13.1.3) və (13.1.4) düsturları əsasında fiskal indikatorların müəyyən edilməsi üslubu fiskal təhlili vaxt amilinin təhrifedici təsirindən təmizləməyə imkan verir.

(13.1.1) ekonometrik modeli aparılan makroiqtisadi təhlilin daha bir vacib rəqursunu nəzərdə tutur və onun üzərində dayanmaq zəruridir. Məsələ burasındadır ki, əlaqənin belə forması iqtisadi artımın texnoloji və fiskal amillərinin bir-birinə qarışmasını nəzərdə tutur. Bu özünü xüsusilə də onda göstərir ki, əmək və kapitalın məhsul buraxılışına təsirinin xarakterinin özü vergi yükünün kəmiyyətindən qeyri-xətti asılıdır. Bu fakt U/L 0 və U/F 0 stasionar şərtlərinə uyğun t_L və t_F keçid (dəyişmə) nöq-

tələri şəklində daha iki fiskal indikatorların təhlilə daxil edilməsini tələb edir.

$$t_L = a/b, \quad (13.1.5)$$

$$t_F = c/d. \quad (13.1.6)$$

Məsələn, əgər $EF = ct - dt^2$ parabolasının qabarığı yuxarıdırsa, onda (13.1.6) düstürü ilə müəyyən edilən nöqtədən az olan vergi yükü zamanı kapitalın son məhsuldarlığı müsbətdir və əsas fondların istənilən artımı istehsalın artımına gətirib çıxarır. Əgər vergi yükü (13.1.6) nöqtəsindən yüksək olarsa, onda kapitalın son məhsuldarlığı mənfi olacaq və həmin amilin ekstensiv artımı yalnız istehsalın tənəzzülünü yaradacaqdır. Əgər $EF = ct - dt^2$ parabolasının qabarığı aşağıdırsa, onda vəziyyət tamamilə tərsinə olacaqdır. Analoji mühakimələr (13.1.5) keçid nöqtəsinə də aid edilə bilər. Beləliklə, texnoloji və fiskal təhlil uyğunlaşdırılmış olur: əmək və kapitalın son məhsuldarlığı kimi texnoloji xarakteristikalar bilavasitə vergi yükünün kəmiyyətindən asılıdır.

Fiskal və texnoloji amillərin qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiqi zamanı kapitalın əməklə əvəz olunmasının elastikliyi

$E = \frac{L/F}{dF/dL}$ göstəricisi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

$$E = \frac{a - bt}{c - dt}. \quad (13.1.7)$$

Beləliklə, aparılan təhlilin bütün metodikası faktiki vergi yükü t və (13.1.3)-(13.1.7) göstəricilərindən ibarət altı indikatorun araşdırılmasından ibarətdir. (13.1.1) və (13.1.2) ayrılıqlarının həndəsi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bu xarakteristikaların məcmusu fiskal mühitin kifayət qədər dəqiq diaqnostikasını və iqtisadi artımın konkret trayektoriyasının formalaşmasında onun rolunun müəyyən edilməsinə imkan verir.

(13.1.1) istehsal-institusional funksiyasının işləmə qabiliyyətinin aprobeiasiyası üçün aşağıdakı iki ölkənin statistik verilənlərinin

dən istifadə olunmuşdur: Azərbaycan (1991-2003-cü illər), ABŞ (1987-2000-ci illər).

Müqayisə üçün ABŞ iqtisadiyyatının seçilməsi onun liberal vergi rejimli və həddindən artıq çevik makroiqtisadi tənzimləmə sistemli ölkələr qrupunu təmsil etməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan isə inkişaf etməkdə olan keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə aiddir. Məlum olduğu kimi, keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün həm iqtisadi proseslərinin özü, həm də onların idarə edilməsi sistemi qeyri-dayanıqlı xarakterə malikdir. Fikrimizcə, bu dərəcədə müxtəlif sinifli milli iqtisadiyyatların araşdırılması təklif olunan (13.1.1) asılılığının universallığının aydınlaşdırılmasına özlüyündə yaxşı test ola bilər.

Ekonometrik qiymətləndirmə üçün götürülən intervallar mövcud informasiya nəzərə alınmaqla seçilmişdir. Bu zaman iki şərtin yerinə yetirilməsinə çalışılmışdır.

Birincisi, sıranın uzunluğu həddindən artıq uzun (15-dən artıq) olmamalıdır, belə ki, əks halda hesablamaların dəqiqliyi azalır. Texniki nöqtəyi-nəzərindən ekonometrik hesablamalar üçün vaxt intervalının uzunluğunun 12-15 il həddində olması daha məğbul hesab edilə bilər, ona görə ki, daha az saylı müşahidələr üzrə dəqiq qarşılıqlı əlaqənin aşkar edilməsi çətin olur. Digər tərəfdən, zaman kəsiyinin artırılmasına zərurət olmur, praktika göstərir ki, “təsirdən sonra effekti” fiskal dəyişikliklərin başladığı andan 4-5 il ərzində baş verir və beləliklə, bir neçə fiskal tsikl nəzərdən keçirilə bilər.

Əgər təhlil üçün böyük zaman dövrünü götürsək, onda iqtisadiyyatın fəaliyyətinin müxtəlif rejimlərinin yığılı alınırsa və yaxşı nəticələrin əldə olunması çətinləşir.

İkincisi, təhlil olunan dövrlər cari ilə daha yaxın olmalıdır, belə ki, daha əvvəlki tarixi vaxt kəsiklərinin diqqətlə öyrənilməsi müstəqil bir məsələdir və bizi əsas məsələlərin həllindən uzaqlaşdıra bilər. Bu prinsiplərin gözlənilməsi avtomatik olaraq ölkələrarası hesablamaların müqayisəsinin aparılmasını təmin edir və hər bir iqtisadi sistemin inkişafının spesifik xüsusiyyətlərinin tədqiqi üçün obyektiv əsas verir.

ABŞ üçün statistik informasiyanın əsas mənbəyini BMT-nin

serverində müvafiq reyestrə daxil edilmiş ayrı-ayrı ölkələrin milli statistika xidmətlərinin rəsmi internet-saytları təşkil etmişdir [93]. Eyni zamanda, ABŞ iqtisadiyyatı üzrə verilənlər massivinin formalaşdırılması zamanı [94] resursundan fəal istifadə edilmişdir.

(13.1.1) modelində dəyişənlərin kəmiyyətləri dəyər (U , F), natural (L) və nisbi ifadədə (t) istifadə olunur.

U və F üçün məlumatların inflyasiyanın təsirindən “təmizlənməsi” məqsədi ilə onları baza ilinə müqayisədə əsas qiymətlərdə nəzərə almaq lazımdır. ABŞ üçün belə il 1996-cı il götürülür. Retrospektiv statistik sıraların formalaşdırılması zamanı U və L üçün çətinlik olmamışdır. Baxılan ölkələrdə milli statistik xidmətlər UMM-in (Gross National Product) qiymətləndirilməsindən ÜDM-in (Gross Domestic Product) hesablamasına keçmişlər və müqayisə olunan məlumatları artıq hazır formada təqdim edirlər.

Azərbaycan üçün F -in kəmiyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı informasiya-metodiki xarakterli müəyyən çətinlik yaranmışdır. Məsələ burasındadır ki, respublikamızda keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq əsas fondların dəyərinin bir neçə dəfə yenidən qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün əsas kapitalla investisiyalar göstəricisindən istifadə olunur. Əsas fondların dəyəri göstəricisinin əsas kapitalla investisiyalar göstəricisi ilə yüksək qarşılıqlı asılılığını nəzərə alsaq, bu əvəzolunmanın tətbiqi hesablamalara mənfi təsir etmədiyini yəqin edə bilərik.

Aparılan təhlildə institusional mühit göstəricisinin t $t \frac{V}{U}$ oynadığı rolu nəzərə alaraq onun hesablanması barə-

də bir sıra qeydlərimizi edək. Bundan sonra aparılan tətbiqi tədqiqatlarda t dedikdə, özündə təkcə ölkə büdcəsinə ödənilən bütün vergi ödənişlərini deyil, həmçinin adətən işgötürənlər tərəfindən əməyin ödənişi fonduna hesablanan sosial ayırmaları birləşdirən faktiki fiskal ağırlıq (fiskal yük) başa düşüləcəkdir. Beləliklə, birləşdirici xüsusiyyətləri onların ödənilməsinin əvəzsiz olması olan fiskal ödənişlərə baxılır, bu zaman onların formal mənşəyi diqqətdən kənar qalır. Ödəyicilər kimi burada müəssisələr və fiziki

şəxslər çıxış edirlər. Makrosəviyyədə fiskal ağırlığın hesablanması zamanı fiziki şəxslərdən tutulan vergi ödənişlərinin nəzərə alınmasının zəruriliyi onunla izah edilir ki, onların tutulması dolayı şəkildə olsa da, müəssisələrə aid olur, ona görə ki, adətən işçilər sahibkarlarla vergilər ödənildikdən sonra əldə olunan “xalis” əmək haqqı məbləği barədə “müqavilə bağlayırlar”.

Beləliklə, t parametri faktiki fiskal yükü, yəni ÜDM-də tutulan faktiki fiskal ödənişlərin payını göstərir. Bu zaman nominal fiskal ağırlıq, daha doğrusu, mövcud qanunvericiliyə müvafiq olaraq istehsal olunan əlavə dəyərin büdcəyə tutulmalı olan hissəsi (payı) əhəmiyyətli şəkildə yüksək ola bilər. Reallıqda istehsalçı bu kəmiyyətlərin hər ikisini nəzərə alır. Bundan başqa, istehsalçı optimallaşdırma hərəkətlərini həyata keçirməklə bir çox hallarda nominal vergi yükünü azalda bilər ki, bu da praktikada rast gəlinəndiyi kimi, faktiki vergi yükü t formasını qəbul edə bilər. Təklif olunan sxemdə elə sonuncu xarakteristika da nəzərə alınır. Belə ki, birincisi, nominal fiskal yük müəyyən mənada virtual kəmiyyət sayılır və onunla bağlanmaq metodiki olaraq tam da olmasa, düzgün deyildir, ikincisi, makrosəviyyədə onun dəqiq qiymətləndirilməsi çox problemlidir.

ABŞ iqtisadiyyatı üçün hesablanmış faktiki fiskal yük fərdi gəlir vergisi (Personal tax receipts), korporasiyaların mənfəət vergisi (Corporate profits tax accruals), biznesə dolayı vergilər (İndirect business tax accruals) və sosial ayırmalar (Contributions for social insurance) üzrə ödənilmiş məbləğləri özündə birləşdirir. Məlumatlar ABŞ-ın iqtisadi təhlil Bürosu tərəfindən təqdim olunmuşdur [94]. Ekonometrik hesablamaların bir sıra texniki aspektlərini qeyd edək. Yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi, (13.1.1) istehsal-institusional funksiyaların əsas “milli” müxtəlifliyi elmi-texniki tərəqqinin nəzərə alınması üsulundan irəli gəlir. Xüsusi halda trend funksiyası aşağıdakı şəkildə verilə bilər:

$$D \exp \frac{t}{h}^k, \quad (13.1.8)$$

burada l - vaxt (il); h və k - approksimasiya prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə hər bir ölkə üçün apriori verilən parametrlər; - retrospektiv dinamik sınırlar əsasında statistik olaraq müəyyən edilən ekonometrik parametrdir.

Mahiyətinə görə ETT-nin nəzərə alınmasının (13.1.8) forması Y.Tinbergenə görə neytral ETT-nin ümumiləşdirilmiş növünü təşkil edir. Belə ki, $h = k = 1$ olduqda (13.1.8) ifadəsi Y.Tinbergenin trend multiplikatorunun qanuni formasını qəbul edir: $D = \exp l$.

(13.1.8) düsturu nəzərə alınmaqla və loqarifmləmə yolu ilə (13.1.1) modelini özünün parametrlərinə münasibətdə xətti funksiyağa gətirilə bilər. ABŞ üçün \ln işarələməsi nəzərə alınmaqla (13.1.1) istehsal-institusional funksiyaların ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticələri 13.1.1 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 13.1.1

ABŞ iqtisadiyyatı üçün ekonometrik modelin parametrləri (1986-2000-ci illər)

<i>Əmsallar</i>		<i>a</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>d</i>
Qiyməti	-5,72	-39,16	148,50	17,16	-52,63
t-statistika	-4,52	-6,05	6,65	7,71	-7,55
Statistik parametrlər	$R^2 = 0,999; DW = 2,05; N = 14$				

Ümumiyyətlə, aparılmış hesablamalar göstərmişdir ki, (13.1.1) istehsal-institusional funksiyası ABŞ-da 99,9 faizlik mötəbərlik səviyyəsində iqtisadi artımın təsiri üçün yaxşı yararır. Beləliklə, (13.1.1) modeli işləmə qabiliyyətinə malikdir və əsasını texnoloji və fiskal amillərin sintezini nəzərdə tutan yanaşma ilə tamamilə özünü doğrultmuş kimi qəbul edilə bilər.

İndi isə hesablamaları Azərbaycan iqtisadiyyatına münasibətdə davam etdirək.

Aparılmış tədqiqatlar göstərmişdir ki, respublika iqtisadiyyatı üçün $h = 1$ və $k = 0,75$ parametrləri ilə D operatorunun daxil edilməsi tələb olunmuşdur. Hesablamaların nəticələri 13.1.2 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 13.1.2

Azərbaycan üçün ekonometrik modelin parametrləri
(1992-2003-cü illər)

<i>Əmsallar</i>			<i>a</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>d</i>
Qiyəti	10,87060	-0,09048	-0,00114	0,00081	0,00012	0,00080
t-statistika	6,82	-0,76	-0,41	0,11	0,077	0,10
Statistik parametrlər	R^2 0,542; F_{st} 1,65; N 14					

Cədvəl məlumatlarının təhlili göstərir ki, (13.1.1) modelinin Azərbaycan iqtisadiyyatının statistik verilənləri əsasında sınaqdan keçirilməsi zamanı universallıq prinsipi pozulmuşdur, ona görə ki, əsas statistik testləri təmin edən reqressiya tənliyini almaq mümkün olmamışdır. Respublika iqtisadiyyatı üçün bu asılılığın mötəbərlik səviyyəsi çox aşağı, t - statistika isə qeyri-müəyyən oblasta düşmüşdür.

İndi isə belə bir məsələni həll etməyə çalışaq. İlkin modelin spesifikasiyasını dəyişməklə, yaxud makroamillərə onlardan istifadə intensivliyi prizmasından baxmaqla, yəni məşğul əhalinin sayı (L) göstəricisini əmək haqqı fondu (W) kimi ifadə etməklə, W, I resurs cütlüyü ssenarisi üçün müvafiq hesablamalar aparılmış və aşağıdakı nəticələr alınmışdır (mötərizədə t -statistikanın qiymətləri verilmişdir):

$$\begin{aligned}
 LnU & \quad 9,4261 \quad 0,0668t^{0.75} \quad 0,00033[tW] \quad 0,00028[t^2W] \\
 & \quad (83,95) \quad (2,35) \quad (2,23) \quad (-0,48) \\
 & \quad 0,00028[tI] \quad 0,0012[t^2I]. \quad (13.1.9) \\
 & \quad (0,87) \quad (-0,82) \\
 R^2 & \quad 0,971; F_{st} \quad 47,55; N \quad 14.
 \end{aligned}$$

Göründüyü kimi, W, I ssenarisi üçün də müsbət nəticələr əldə olunmamış və Azərbaycan iqtisadiyyatı müxtəlif tipli iqtisadi sistemlərdə uğurla yoxlamadan keçmiş (13.1.1) modelinin köməyi ilə fiskal effektlərin ölkələrarası təhlilinin ümumi mənzərəsinə uyğun gəlmir. Ona görə də milli iqtisadiyyata münasibətdə Laffer

nöqtələrinin qiymətləndirilməsi üçün (13.1.1) düsturundan fərqli istehsal-institusional funksiyasından istifadə olunmuşdur.

Bu məqsədlə də L , I və W resurs ssenarilərindən istifadə etməklə hesablamalar aparılmış və aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

$$\begin{matrix} LnU & 8,3153 & 0,0675l^{0.75} & 0,0028[tL] & 0,00359[t^2L]. \\ & (7,11) & (1,06) & (1,36) & (-1,01) \end{matrix} \quad (13.1.10)$$

$$R^2 \quad 0,249; F_{st} \quad 0,99; N \quad 13.$$

$$\begin{matrix} LnU & 10,095 & 0,0626l^{0.75} & 0,00032[tI] & 0,00039[t^2I]. \\ & (43,03) & (-1,02) & (0,93) & (-0,27) \end{matrix} \quad (13.1.11)$$

$$R^2 \quad 0,525; F_{st} \quad 3,32; N \quad 13.$$

$$\begin{matrix} LnU & 9,33225 & 0,09362l^{0.75} & 0,000453[tW] & 0,00075[t^2W]. \\ & (131,51) & (7,39) & (9,54) & (-4,78) \end{matrix} \quad (13.1.12)$$

$$R^2 \quad 0,967; F_{st} \quad 88,40; N \quad 13.$$

Göründüyü kimi, (13.1.1)-dən fərqli olaraq (13.1.12) asılılığının xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, respublika iqtisadiyyatında istehsal olunan ÜDM yalnız əmək amilindən və fiskal yükdən asılıdır. Empirik hesablamaları göstərmişdir ki, kapital, əsas kapitalla investisiyalar və iqtisadiyyatda məşğul əhalinin sayı dəyişənlərinin modelə spesifikasiyasına tətbiqinə edilən cəhdlər uğursuz olmuşdur.

Milli iqtisadiyyat üçün birinci və ikinci növ Laffer nöqtələrinin qiymətləndirilməsinə cəhdlər aşağıdakı növdə istehsal-institusional funksiyalardan istifadənin zəruriliyini doğrulmuşdur:

$$U \quad \exp(c_0 \quad ct^k \quad aWt \quad bWt^2), \quad (13.1.13)$$

burada U - ÜDM-in həcmi; W - əmək (əməyin ödənişi fondu); t - faktiki vergi yükü; a , b , c və c_0 - retrospektiv dinamiki sıralar əsasında statistik qiymətləndirilən parametrlərdir. U , W və t dəyişənləri müvafiq l illəri üzrə götürülür.

(13.1.13) modeli məhsul buraxılışı ilə vergi yükü arasında asılılığı əks etdirən istehsal əyrisini ifadə edir:

$$V \quad t \exp(c_0 \quad ct^k \quad aWt \quad bWt^2). \quad (13.1.14)$$

(13.1.9) ifadəsindən təhlil olan interval üçün dəyişməz qalan birinci növ Laffer nöqtəsinə $t^* \frac{dU(t^*)}{dt} = 0$ uyğun aşağıdakı ifadəni asanlıqla əldə etmiş oluruq:

$$t^* = \frac{a}{2b}. \quad (13.1.15)$$

Analoji olaraq (13.1.10) düsturundan $\frac{dU(t^{**})}{dt} = 0$ situasiyasına uyğun ikinci növ Laffer nöqtəsi t^{**} üçün ifadəni alırıq:

$$t^{**} = \frac{1}{4} \frac{\sqrt{(aL)^2 - 8bL} + aL}{bL}. \quad (13.1.16)$$

(13.1.4) ifadəsində olduğu kimi (13.1.16) düsturu da potensial olaraq iki ədəd ikinci növ Laffer nöqtələrinin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Onlardan yalnız biri, maksimum olan nöqtə seçilir. Bu zaman t^{**} dinamiki xarakterə malik olur.

Keçid nöqtələrinə münasibətdə (13.1.13) modeli yalnız əmək amilinə uyğun nöqtənin qiymətləndirilməsinə imkan verir:

$$t_w = \frac{a}{b}. \quad (13.1.17)$$

13.2. Fiskal sistemin makroiqtisadi səmərəliliyinin empirik təhlili

Qeyd olunan məsələnin təhlilinə ABŞ-ın iqtisadiyyatına tətbiq etməklə başlayaq. Hesablamaların nəticələri 13.2.1 sayılı cədvəldə verilmişdir. Burada da həmçinin iqtisadiyyatın inkişafında bir neçə vacib halları fərqləndirmək mümkündür. İlkin verilənlər əlavə 8-də verilmişdir (Ə-8.1 - Ə-8.3 sayılı cədvəllər)

Birincisi, ABŞ-da birinci və ikinci növ Laffer nöqtələri arasında “fiskal fərq” çox kiçik olmuşdur və təqribi olaraq 1% təşkil etmişdir (cədvəl 13.2.1). Belə kənarlaşma adi statistik xəta müddəaları daxilindədir. Bu o deməkdir ki, büdcənin reaksiyası istehsalçıların reaksiyası ilə, demək olar ki, tam ekvivalentdir. Buna görə

də, fiskal təzyiğin artırılması yolu ilə istehsalçının inkişaf “klapanını bağlamaq” avtomatik olaraq ölkənin büdcə mövqələrini pisləşdirir. Beləliklə, ABŞ-ın fiskal sisteminin istehsal dinamikasına qarşı son dərəcə yüksək həssaslığını qeyd edə bilərik.

Cədvəl 13.2.1.

ABŞ iqtisadiyatının fiskal və texnoloji indikatorları, %

<i>İllər</i>	<i>Birinci növ Laffer nöqtəsi(t*)</i>	<i>İkinci növ Laffer nöqtəsi(t**)</i>	<i>Faktiki fiskal ağırlıq(t)</i>	<i>Kapitalın əməklə əvəz olunma elastikliyi (E)</i>
1987	27,46	28,38	27,89	- 0,910
1988	27,74	28,66	27,62	- 0,708
1989	27,95	28,88	27,89	- 0,910
1990	28,04	28,97	27,70	- 0,766
1991	27,86	28,79	27,67	- 0,744
1992	27,84	28,77	27,61	- 0,701
1993	28,00	28,93	27,97	- 0,975
1994	28,30	29,24	28,25	- 1,219
1995	28,55	29,49	28,61	- 1,584
1996	28,72	29,67	29,04	- 2,117
1997	28,96	29,91	29,33	- 2,555
1998	29,19	30,15	29,76	- 3,370
1999	29,40	30,36	30,06	- 4,102
2000	29,59	30,55	30,63	- 6,107

İkincisi, birinci və ikinci növ Laffer nöqtələrinin bir-birinə həddindən artıq yaxınlaşması tendensiyasını nəzərə alaraq ABŞ-da fiskal ağırlığın səmərəli dərəcəsinin seçilməsinin özü əhəmiyyətli dərəcədə sadələşir. 2000-ci ilədək səmərəli fiskal yükün kəmiyyəti 30 faizlik həddə məhdudlaşdırılmışdır (cədvəl 13.2.1). Bu nöqtəyi nəzərdən 35 faizli “empirik standart” mümkün fiskal ağırlığın mütləq həddi kimi çıxış edir.

Üçüncüsü, ABŞ-da istehsalçıların fiskal dözümlülük səviyyəsinin artımının zəif tendensiyası aydın müşahidə olunur. Belə ki, 14 il ərzində Laffer nöqtələrinin kəmiyyəti təqribən 2 % artmışdır. Lakin həmin tendensiya digər ölkələrin istehsalçıları ilə müqayisə

sədə amerika istehsalçılarının olduqca aşağı fiskal dözümlülük fonunda həyata keçirilmişdir.

Dördüncüsü, ABŞ-da aşağı vergi təzyiqinə malik formalaşmış əlverişli fiskal mühitin tədricən pozulması prosesi baş vermişdir. Belə ki, 1994-cü il də daxil olmaqla, faktiki fiskal ağırlıq birinci növ Laffer nöqtəsindən aşağı olmuş, 1995-ci ildən isə onun kəmiyyəti birinci və ikinci növ Laffer nöqtələri arasında yerləşməklə, 2000-ci ildə ikinci növ Laffer nöqtələrinin kəmiyyətini aşmışdır. Vəziyyətin bu şəkildə cərəyan etməsi ABŞ iqtisadiyyatının sonuncu fiskal hədd hədudlarında balanslaşdırılmasını göstərir.

Həqiqətən də, faktiki fiskal ağırlığın yüksək səviyyəsi 2000-ci ildə ikinci növ Laffer nöqtəsini aşmış və iqtisadi fəallığa mənfi təsir göstərmişdir. Yaranmış vəziyyətə dərhal reaksiya verilmişdir. İşgüzar fəallığı stimullaşdırmaq üçün ABŞ-ın Federal Ehtiyat Sistemi 2001-ci ilin yanvarında dövlət kreditləri üzrə tarif dərəcələrini 1 faiz bəndi aşağı salmışdır [95]. Ümumiyyətlə, 2001-ci il ərzində dövlət kreditləri üzrə orta aylıq tarif dərəcəsi 6 faizdən 2 faizə-dək aşağı düşmüşdür. Qeyd olunan tədbir müəyyən qədər təsir göstərməklə, Amerika iqtisadiyyatına dəyən zərbəni yumşaltmışdır. Əvvəlki illərdə ÜDM-in artım tempinin 2,5 % səviyyəsində olmasına baxmayaraq 2001-ci ildə bu göstərici yalnız 0,3 % təşkil etmişdir.

ABŞ iqtisadiyyatının təhlili zamanı fiskal və texnoloji amillərin bir-birini əvəz etməsi effekti xüsusi maraq kəsb edir. Belə ki, hesablamalar t_L 26,4% və t_F 32,6% olduğunu göstərir. Bununla belə kapitalın elastikliyi parabola olmaqla yuxarıya qabarıq, əməyin elastikliyi isə aşağıya qabarıqdır. Müvafiq olaraq əməyin və kapitalın son məhsuldarlığı göstəricilərinin eyni zamanda müsbət olması üçün faktiki fiskal yük t_L t t_F (26,4 t 32,6) intervalında yerləşməlidir. 13.2.1 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, baxılan bütün 14 il ərzində fiskal ağırlığın faktiki kəmiyyəti ciddi şəkildə bu intervalın daxilində yerləşmişdir. Beləliklə, ABŞ-ın fiskal siyasəti maksimal texnoloji effektin əldə olunmasına ideal yönəldilmişdir.

Lakin ABŞ-da hər bir makroamilin ideal işindən başqa, həm

də güclü əməkqoruyucu ETT təmin olunmuşdur. Bunu kapitalın əməklə əvəz olunma elastikliyinə dinamikası da təsdiq edir. Belə ki, bu göstərici baxılan 15 il müddətində -0,910 qiymətindən -6,107-ə qədər dəyişməklə 6,7 dəfə artmışdır. Digər ölkələrdə bu tendensiya müşahidə edilməmişdir. Beləliklə, Amerika iqtisadiyyatı istehsalın və ETT-nin yüksək sosial yönümə malik olmasını aydın şəkildə nümayiş etdirir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün (13.1.15) və (13.1.16) düsturları üzrə hesablamaların nəticələri 3.2.2. sayılı cədvəldə verilmişdir (əlavə 8, Ə-8.4 - Ə-8.7 sayılı cədvəllər).

1991-2003-cü illəri əhatə edən dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatına hansı xüsusiyyətlər xas olmuşdur?

Birincisi, (13.1.13) modelinin spesifikasiyası bütün baxılan zaman intervalı üçün birinci növ Laffer nöqtəsinin kəmiyyətini müəyyən etməyə imkan verir - 30,19%. Onun əsas statistik testləri uğurla keçən (13.1.13) modelinin spesifikasiyası ilə şərtləndirilmiş sabitliyi Azərbaycan istehsalçıların son fiskal məsrəflərə münasibətdə psixoloji durumunu sabit olmasını göstərir. Bu halda həmin kəmiyyət istehsal olunmuş əlavə dəyərin demək olar ki, 1/3 hissəsinə yaxındır və Amerikanın 35 faizlik “empirik standartı”ndan bir o qədər də fərqlənmir. Qeyd etmək lazımdır ki, istehsalçının psixologiyasının bu şəkildə sabitliyi ilk baxışda hətta bir qədər qeyri-adi görünür. Həqiqətən də, bütün prosesləri xaosluq və qeyri-müəyyənliklə xarakterizə olunan keçid dövrü tamamilə digər bir nəticə - son dərəcə böyük amplitudaya malik daim dəyişən birinci növ Laffer nöqtəsi verməli idi.

İkincisi, 13.2.2 sayılı cədvəlin məlumatları ikinci növ Laffer nöqtələrinin son dərəcədə yüksək dəyişkənliyini göstərir və onun kəmiyyəti 39,23-68,32% intervalında dəyişir. Beləliklə, dəyişmə koridoru 29,09 % təşkil etmişdir. Əgər t^{**} -in özünün kəmiyyətini nəzərə alsaq, onda belə növ fiskal indikator üçün son dərəcədə geniş intervaldır. İkinci növ Laffer nöqtəsinin orta kəmiyyətinin 55,06 % olduğunu nəzərə alsaq, təsdiq edə bilərik ki, qısamüddətli perspektivdə istehsalçıya düşən fiskal təzyiqin istənilən artımı respublika iqtisadiyyatı üçün yalnız müsbət nəticələrə səbəb ola bi-

lər. Bundan başqa, ikinci növ Laffer nöqtəsinin özünün dəyişməsi baxılan dövrün ilk illərində artıma (1996-cı ilədək), sonra isə azalmaya doğru tendensiyaya malik olmuşdur. Bu isə onu göstərir ki, ölkə büdcəsinin vergi təşkiləticilərinin dayanıqlılığı əvvəlcə artmış, sonra isə tədricən azalmaya doğru meyl etmişdir.

Cədvəl 13.2.2.

Azərbaycan iqtisadiyyatının fiskal indikatorları, %-lə

<i>İllər</i>	<i>Birinci növ Laffer nöqtəsi(t*)</i>	<i>İkinci növ Laffer nöqtəsi(t**)</i>	<i>Faktiki fiskal ağırlıq (t)</i>
1991	30,19	39,23	25,93
1992	30,19	42,61	27,80
1993	30,19	46,17	37,68
1994	30,19	63,01	19,74
1995	30,19	65,48	19,96
1996	30,19	68,32	22,75
1997	30,19	64,69	19,98
1998	30,19	63,05	15,43
1999	30,19	57,73	15,47
2000	30,19	53,60	15,69
2001	30,19	53,12	16,28
2002	30,19	50,97	17,46
2003	30,19	47,82	17,27

Üçüncüsü, 1993-cü ildə faktiki vergi yükü birinci növ Laffer nöqtəsindən yüksək olmuş, lakin, bununla belə, ikinci növ Laffer nöqtəsindən təhlükəsiz məsafədə olmuşdur (cədvəl 13.2.2). Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq olunan intervalda $t = t^*$ situasiyası yalnız 1993-cü ildə müşahidə edilmiş, sonrakı illərdə isə bu hal baş verməmişdir. Göründüyü kimi, t^* fiskal effektinə münasibətdə istehsal sisteminin həssaslığı özünü biruzə vermişdir. Lakin fiskal ağırlığın bu şəkildə “incə” tənzimlənməsinin subyektinin kimin - vergi ödəyicisinin, yaxud dövlətin - olması məsələsi hələlik açıq olaraq qalır.

Respublikamızın müstəqilliyini əldə etdiyi ilk illərdə istehsal üçün əlverişli olmayan fiskal şəraiti nəzərə alsaq, 1991-2003-cü il-

lərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında faktiki fiskal rejimi zəif-proqressiv kimi səciyyələndirmək olar. Bu mənada o, bir qədər ABŞ iqtisadiyyatında olan fiskal təzyiqə oxşardır, lakin istehsalçıları bir qədər komfort olmayan şəraitdə fəaliyyət göstərən ABŞ iqtisadiyyatında olan fiskal pressinqdən fərqli olaraq nisbətən yumşaqdır. Bununla yanaşı, bütün müxtəlif dərəcəli təzyiqlərin mövcudluğu zamanı inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi artımın yavaşmasına baxmayaraq heç bir halda iqtisadi tənəzzül vəziyyəti yaranmamışdır.

Dördüncüsü, təhlil olunan bütün vaxt müddəti ərzində ikinci növ Laffer nöqtəsi birinci növ Laffer nöqtəsindən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olmuşdur. Onlar arasında “fiskal xəta” orta hesabla 24,9 % təşkil etmişdir və baxılan dövrün ilk illərində artmağa, sonrakı illərdə isə azalmağa doğru meyl etmişdir (cədvəl Ə-8.8). Bu kəmiyyət ABŞ (1%) iqtisadiyyatı üçün olan belə fərqlə müqayisədə həqiqətən də nəhəng görünür. Məzmunca bu onu bildirir ki, əgər dövlət vergiləri hətta birinci növ Laffer nöqtəsini aşan həddə artırarsa, onda o, büdcə gəlirlərinin dağıdılmasına risk etmədən vergi yükünü daha 24,9 % artırma bilər. Bununla da, iqtisadi artım tempinə ciddi zərbə vurulmuş olur, lakin qısamüddətli perspektivdə büdcə gəlirləri onsuz da artacaqdır.

Xüsusi qeyd edilməlidir ki, respublika iqtisadiyyatı üçün fiskal fərq 24,9 faiz bəndi olan t^* və t^{**} kəmiyyətləri arasında belə uyğunsuzluq (kənarlaşma) fiskal yükün optimallaşdırılması kriterisinin seçilməsi planında dövlət və sahibkarlar arasında çox ciddi münəqişə yaradır. ABŞ-da biznesin istehsal maraqları və dövlətin büdcə tələbatları bir-biri ilə sıx yaxınlıq təşkil edir (məhsul buraxılışının və büdcənin fiskal ağırlığın dəyişməsinə reaksiyası praktiki olaraq üst-üstə düşür) və bununla da qarşılıqlı faydalı fiskal ağırlıq dərəcəsinə münasibətdə məqsədlərin (oriyentirlərin) müəyyən vahidliyi təmin olunur. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün həm istehsalçıları, eyni zamanda, həm də dövlət büdcəsini təmin edən qarşılıqlı səmərəli fiskal rejim çətin əldə olunandır. Fiskal oriyentirlərin belə polyarlaşmasının səbəbləri açıq olaraq qalır.

(13.1.17) düsturu əsasında hesablanmış keçid nöqtəsi 60,4 faizə bərabər olan qiymətini verir, bununla belə EW at bt^2 parabo-

lasının qabarığı yuxarıdır ($b > 0$). $t_w = t$ olduğunu nəzərə alsaq, son əmək məhsuldarlığı tədqiq olunan bütün interval müddətində müsbət olmuşdur.

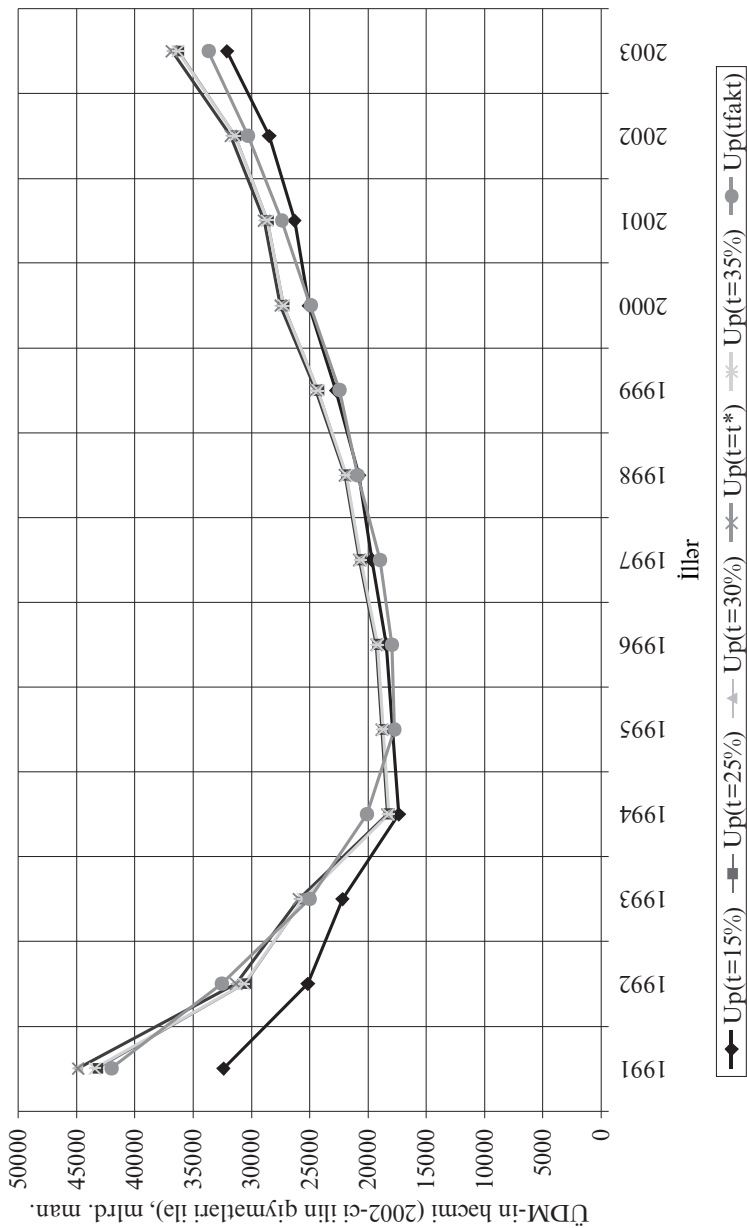
Fiskal amilin 1991-2003-cü illər ərzində istehsalçılara destruktiv təsir göstərdiyini nəzərdə tutaraq daha liberal fiskal ağırlığın yaranan transformasiyalı enmənin qarşısını ala biləcəyini aydınlaşdıraraq. Əgər bu mümkün olarsa, onda fiskal yükün hansı kəmiyyətində “dönüş effektinin”, yəni istehsal tənəzzülünün iqtisadi artımla əvəz olunması əldə edilə bilər.

(13.1.13) modeli 13.2.2 sayılı cədvəldəki parametrlərdən istifadə etməklə respublika iqtisadiyyatına münasibətdə 1991-2003-cü illərdə fiskal ağırlığın müxtəlif səviyyələri üzrə ÜDM-in retrospektiv ssenari hesablamalarını aparmağa imkan verir. Bu zaman W -nin kəmiyyəti müvafiq illərin faktiki qiymətlərini qəbul edir. Nəticələrin aydınlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün hər bir ssenaridə fiskal yükün kəmiyyətinin bütün təhlil dövrü müddətində sabit saxlayırıq. Ümumi mənzərənin təsviri üçün 13.2.1 sayılı şəkildə bir neçə ssenari üzrə ÜDM-in retrospektiv trayektoriyası verilmişdir: $t=15\%$; $t=25\%$; $t=30\%$; $t=t^*$; $t=35\%$; $t=t_{\text{fakt}}$ (Hesablamaların nəticələri əlavə 8-də Ə-8.9 sayılı cədvəldə verilmişdir).

Aparılmış hesablamalardan alınan nəticələri təhlil edək.

Birincisi, baxılan ssenarilərin heç birində iqtisadi inkişafda gözlənilən kəskin dəyişiklik müşahidə edilməmişdir. Bütün ÜDM-lərin trayektoriyası təxmini olaraq eyni bir formaya malikdir (şəkil 13.2.1). Bu isə o deməkdir ki, fiskal yükün hətta tam ləğvinə qədər olan hipotetik ssenarisi də daxil olmaqla, onun heç bir şəkildə yumşaldılması keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində başlanan istehsal tənəzzülünün qarşısını ala bilməmişdir.

İkincisi, aparılmış hesablamalara uyğun olaraq fiskal yük Lafferin istehsal əyrisinin artan hissəsində (ÜDM-in 30,19 %-ə qədər) stimullaşdırıcı effektdə malik olmuş və onun azaldılması gözlənilmədiyindən fərqli olaraq, çox güman ki, istehsalın daha dərin tənəzzülünə gətirib çıxara bilərdi.

Şəkil 13.2.1. 1991-2003-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün müxtəlif vergitutma səviyyəsinə uyğun ÜDM-in variant hesablamaları

Hesablamaların nəticələri göstərir ki, kifayət qədər uzun dövr müddətində çox da yüksək olmayan vergi yükü respublika iqtisadiyyatında ÜDM-in dinamikasına müəyyən stimullaşdırıcı təsir göstərə bilər. Belə situasiya 1991-1993-cü illər zaman kəsiyi (dövrü) üçün xarakterikdir, hansı ki, t^* səviyyəsində olan fiskal yük digər bərabər şərtlər daxilində ÜDM-in azalmasını yumşaltmalı idi, bu lakin istehsalın yüksək tempəli aşağı düşmə trayektoriyasını kəmiyyətə sındıra bilməmişdir. Şəkildə görüldüyü kimi, 1994-1995-ci və 2000-2001-ci illər dövrünü təsərrüfat sisteminin vergi rejiminə adaptasiyası (uyğunlaşması) dövrü kimi səciyləndirmək olar. Qeyd edək ki, təhlil olunan bütün zaman intervalı müddətində Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün iqtisadi artım nöqtəyi-nəzərindən fiskal yükün optimal dərəcəsi birinci növ Laffer nöqtəsi olmuşdur, lakin ÜDM-in dayanıqlı artım tempini yalnız fiskal tənzimləmə hesabına təmin etmək mümkün olmamışdır.

Təəssüf ki, (13.1.13) modeli (13.1.1) modeli bazasında ABŞ iqtisadiyyatına münasibətdə aparılan resurs-texnoloji effektlərin qiymətləndirilməsinə imkan vermir. Ona görə də (13.1.13) modeli bazasında respublika iqtisadiyyatında istehsal artımının təbiəti barədə danışmaq mümkün olmur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, faktiki və nominal vergi yükü arasında ola bilsin ki, əhəmiyyətli fərqlər mövcud olsun. Bu xüsusilə də vergi borclarının səviyyəsi yüksək olan ölkələr üçün aktualdır. Mahiyyətinə görə, iqtisadiyyat üçün fiskal ağırlığın izafiliyinin aydınlaşdırılması predmeti kimi bu kəmiyyətlərin hər ikisinə baxılması zəruridir. Belə ki, faktiki fiskal ağırlıq (t) büdcəyə real ödənişlərin payını göstərir, bu göstəricinin nominal kəmiyyəti isə qanunvericiliklə ödənilməli olan, yəni dövlət tərəfindən tələb olunan məbləğ barədə təsəvvür yaradır. Faktiki fiskal yükün tədqiqi ilə bağlı təhlilin birinci hissəsi yuxarıda nəzərdən keçirilmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatı timsalında fiskal yükün nominal xarakteristikalarının iqtisadi artıma və fiskal ödənişlərin həcminə münasibətini birinci və ikinci növ Laffer nöqtələri (müvafiq olaraq t^* və t^{**}) prizmasından baxılacaqdır. Ümumiyyətlə, eyni bir il üçün fiskal yüklə bağlı vəziyyət birmənalı olmaya bilər, belə ki,

onun faktiki kəmiyyəti həyacan yaratmaya bilər (t t^*), bununla yanaşı, fiskal yükün nominal kəmiyyəti isə makroiqtisadi artım nöqtəyi nəzərindən qeyri-məqbul ola bilər (t_n t^*).

Bilavasitə alınan nəticələrin təhlilinə keçməzdən əvvəl respublika iqtisadiyyatı üçün nominal fiskal ağırlığın (t_n) hesablanması metodikasını barədə bir sıra izahlar verək. Nominal fiskal yük dedikdə, aşağıdakı iki toplananın cəmi başa düşülür:

$$t_n = t + t_b, \quad (13.2.1.)$$

burada t - faktiki fiskal yük, t_b - vergilər üzrə büdcəyə olan borcları əks etdirən ÜDM payıdır. Vergi borcları üzrə məlumatları Vergilər Nazirliyinin rəsmi statistikasını təşkil edir. Bu informasiya üzrə zaman sırası 1995-ci ildən başlayır, ona görə də təhlilin aparılması üçün 1995-2003-cü illəri əhatə edən kifayət qədər uzun zaman intervalı yaranır. Bu zaman dövrü üçün büdcədən kənar sosial fondlara ödənişlər üzrə borclar barədə informasiyanın olmaması ilə bağlı hesablamalarda bu kəmiyyəti nəzərə almamağa məcbur oluruq. Lakin bu göstəricinin müvafiq illər üzrə qiymətini hesablamaq üçün dövlət statistika orqanlarının Milli hesablar sisteminin müvafiq göstəriciləri barədə rəsmi məlumatlarından istifadə edilmiş və onun nəticələri 13.2.3 sayılı cədvəldə verilmişdir (əlavə 9, cədvəl Ə-9.4).

Cədvəl 13.2.3.

Sosial sığorta ayırmaları üzrə yaranmış borcların ÜDM-da payı, %

<i>Göstərici</i>	<i>İllər</i>								
	<i>1995</i>	<i>1996</i>	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>
Sosial ayırmalar üzrə borcların xüsusi çəkisi	3,26	2,69	2,65	3,37	4,20	3,52	2,72	2,06	2,62

Göründüyü kimi, sosial fondlara olan borclar ÜDM-in 2-4 faizini təşkil etmişdir. Beləliklə, nominal fiskal ağırlığın hesablanmış kəmiyyətini 2-4% artırmaq lazım gəlir.

Aparılan təhlilin tamlığının təmin olunması məqsədi ilə aşağıdakı əmsallardan istifadə etmək məqsədəuyğundur.

$$K_f = \frac{t}{t_n}, \quad (13.2.2.)$$

burada K_f - faktiki fiskal yükün (t) onun nominal kəmiyyətinə (t_n) nisbəti kimi hesablanan fiskal ödənişlərin yığım əmsəlidir.

$$K_t = \frac{t_n}{t^*}, \quad (13.2.3.)$$

burada, K_t - nominal fiskal ağırlığın (t_n) birinci növ Laffer nöqtəsinin kəmiyyətinə (t^*) faiz nisbəti kimi müəyyən edilən fiskal təzyiq əmsəlidir.

(13.2.1) - (13.2.3) düsturları üzrə hesablamaların nəticələri 13.2.4 sayılı cədvəldə verilmişdir (əlavə 9, cədvəl Ə-9.5).

Cədvəl məlumatları aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir.

Cədvəl 13.2.4.

1995-2002-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün fiskal yükün faktiki və nominal xarakteristikaları

<i>İllər</i>	<i>Faktiki fiskal yük (t), %</i>	<i>Vergilər üzrə borclar (t_b), %</i>	<i>Nominal fiskal yük (t_n), %</i>	<i>Birinci növ Laffer nöqtəsi (t^*), %</i>	<i>İkinci növ Laffer nöqtəsi (t^{**}), %</i>	<i>Fiskal ödənişlərin yığım əmsəli (K_f), %</i>	<i>Fiskal təzyiq əmsəli (K_t), %</i>
1995	19,96	9,19	29,16	30,19	65,48	68,47	96,58
1996	22,75	11,88	34,63	30,19	68,32	65,69	114,72
1997	19,98	7,91	27,89	30,19	64,69	71,65	92,37
1998	15,43	10,70	26,13	30,19	63,05	59,04	86,54
1999	15,47	12,46	27,93	30,19	57,73	55,39	92,53
2000	15,69	9,27	24,96	30,19	53,60	62,86	82,68
2001	16,28	2,80	19,08	30,19	53,12	85,33	63,19
2002	17,46	5,36	22,83	30,19	50,97	76,50	75,61
2003	17,27	3,69	20,96	30,19	47,82	82,40	69,42

Birincisi, vergilər üzrə dövlət büdcəsinə borcların 2000-ci ilə qədər yüksək payı qeyd edilməlidir. Baxılan intervalda bu kəmiy-

yət 1995-ci ildə 9,19 faizdən artaraq 1996-cı ildə 11,88 %, 1999-cu ildə isə 12,46 % təşkil etmişdir. Lakin 2001-ci ildən başlayaraq son üç ildə t_b göstəricisinin qiyməti kəskin aşağı düşərək uyğun olaraq 2,80 %, 5,36 % və 3,69 % təşkil etmişdir. Beləliklə, büdcəyə vergi borcları məbləğlərinin artım və azalma proseslərinin ikincisinin xeyrinə assimetrik şəkildə dəyişdiyi göz qabağındadır.

İkincisi, fiskal ödənişlərin yığım əmsalının kəmiyyəti Azərbaycanda vergi ödəyicilərinin fiskal intizamının səviyyəsinin 1995-1999-cu illərdə aşağı olmasını, 2000-2003-cü illərdə isə nisbətən qənaətbəxş olduğunu təsdiq edir. Belə ki, 2000-ci ilədək olan dövrdə bu göstəricinin minimum qiyməti 1998-1999-cu illərdə uyğun olaraq 59,04 % və 55,39 %, maksimum qiyməti isə 2001-ci ildə 85,33 % təşkil etmişdir. Ümumilikdə götürdükdə həmin illərdə büdcəyə çatması fiskal ödənişlərin faktiki olaraq yalnız $\frac{3}{4}$ hissəsi ödənilmişdir.

Üçüncüsü, (t_n) və (t^*) göstəricilərinin qiymətlərinin müqayisəsi göstərir ki, baxılan bütün dövr ərzində yalnız 1996-cı il istina olmaqla, ölkə iqtisadiyyatı nə nominal, nə də faktiki fiskal təzyiçə məruz qalmamışdır. Fiskal təzyiç 1995-ci ildə 96,58%, 1997-2003-cü illərdə isə 63,19-92,53 % intervalında dəyişmişdir. Lakin son iki ildə bu kəmiyyət kəskin aşağı düşmüş və 69,42-75,61 % intervalında olmuşdur. Nominal fiskal ağırlıq yalnız 1996-cı il istina olmaqla, qalan bütün dövr ərzində birinci növ Laffer nöqtəsindən kiçik olmuşdur. Fiskal təzyiç əmsalının kəmiyyətlərini təhlil etməklə, belə bir qənaətə gəlirik ki, istehsalçılar son üç ildə daşıya biləcəyi fiskal təzyiçdən nominal olaraq orta hesabla 25% az yüklənmişlər ki, bu da vergi borclarınınin həcminin getdikcə azalmasına şərait yaratmışdır.

Beləliklə, 1995-2000-ci illərdə dövlət tərəfindən təklif olunan nominal fiskal yük kifayət qədər geniş intervalda dəyişmiş və 1996-cı ildə hətta birinci növ Laffer nöqtəsindən yüksək olmuşdur. 1995-ci və 1997-2000-ci illərdə nominal fiskal ağırlığın kəmiyyəti birinci növ Laffer nöqtəsinə yaxın (24,96 - 9,16 %) olmuşdur. Lakin sahibkarlar bu ağırlığı özləri üçün “optimallaşdıraraq” onu 7,91-12,46

% punktu vergi borclarının yaranması hesabına müstəqil şəkildə aşağı salmışlar. 2001-ci ildən başlayaraq bu göstəricinin qiyməti kəskin şəkildə aşağı düşmüş və növbəti üç də uyğun olaraq 19,08 %, 22,83% və 20,96 % təşkil etmişdir. Dövlət orqanları və vergi ödəyiciləri arasında fiskal ağırlığın optimallaşdırılması kriterisi üzrə prinsipial fərqlər aydındır, lakin Azərbaycanda iqtisadiyyatı üçün bu problem t^* -nin və t^{**} -nin kritik qiymətlərində kəskin kəmiyyət kənarlaşmaları hesabına güclənmişdir.

Belə situasiya büdcə gəlirini artırmağa çalışan əksər ölkələr, o cümlədən ABŞ üçün xarakterik olmuşdur. Lakin burada t^* və t^{**} kəmiyyətləri demək olar ki, üst-üstə düşmüş və bu da dövlətin və biznesin fiskal oriyentirlərinin ümumiliyini təmin etmişdir. Daha doğrusu, t^* və t^{**} kritik fiskal nöqtələrinin bərabərliyi optimallaşdırmanın istehsal-fiskal kriterilərində olan fərqləri avtomatik olaraq silmiş və onu vahid etmişdir. Buradan da A. Lafferin ənənəvi konsepsiyasına münasibətdə metodoloji qeyri-dəqiqlik barədə mülahizələr qismən aradan götürülür, ona görə ki, fiskal yükün istehsal və büdcə optimallaşdırılması kriterilərinin üst-üstə düşməsi bütün iqtisadiyyatlar üçün səciyyəvi deyildir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq təsdiq edə bilərik ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün faktiki fiskal ağırlığın kəmiyyəti birinci növ Laffer nöqtəsindən əhəmiyyətli dərəcədə kiçik olmaqla eyni bir həddir ki, dövlət onun səviyyəsini artırmaqla, büdcə gəlirlərini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqla, praktikada göstərir ki, nominal fiskal yükün (t_n) əhəmiyyətli şəkildə birinci növ Laffer nöqtəsinin kəmiyyətinə yaxınlaşması və ondan yüksək olması vergi borclarının yaranmasına gətirib çıxarır. Nəticədə respublika iqtisadiyyatı üçün t^* fiskal kriterisi t^{**} kriterisindən güclü olur. Bu halın özü fiskal siyasətin aparılması zamanı vacib istiqamət kimi çıxış edən birinci növ Laffer nöqtəsinin xüsusi makroiqtisadi əhəmiyyətini göstərir. Həmçinin qeyd edilməlidir ki, vergi ödəyicilərinin fiskal intizamını əks etdirən göstərici (K_f) onların fiskal təzyiqa məruz qalmasının nominal səviyyəsi (K_l) ilə ziddiyyət təşkil edir.

Metodiki nöqtəyi-nəzərdən aparılan təhlilin hesablamalarının nəticələrinin interpretasiyası zamanı nəzərə alınmalı olan bir sıra

halları nəzərdən keçirək.

Birincisi, (13.1.1) və (13.1.13) ekonometrik modelləri qısamüddətli dövrdə (bir il müddətində) fiskal amilin rolunun aydınlaşdırılmasına yönəldilmişdir. Onların köməyi ilə fiskal yükün bu və digər şəkildə dəyişməsi zamanı cari il müddətində istehsal həcminin neçə dəyişməsini hesablamaq olar. Lakin fiskal mühitin dəyişməsi həmçinin iqtisadi artıma uzunmüddətli təsiri də nəzərdə tutur. Belə effektlərin nəzərə alınması üçün modellər təkrar istehsal tsiklinin daha mürəkkəb model sxemlərinə uyğunlaşdırılmalıdır.

İkincisi, iqtisadi nəzəriyyədə istehsal və fiskal ayrılar üzərində əyilmələrin yaranmasını izah edən çoxlu sayda səbəblər tapmaq olar. Baxılan (13.1.1) və (13.1.13) funksiyaları vergi dərəcələrinin artırılması zamanı asudə vaxtın son faydalılığı ilə müqayisədə əməyin son faydalılığının azalması effektini nəzərə alır, daha doğrusu, iqtisadi agentlərdə işləməyə meylliliyin mövcudluğu nöqtəyi-nəzərindən birinci növ Laffer nöqtəsinin, yəni t^* fiskal ağırlığın kritik kəmiyyətlərini müəyyən edir. Əlavə olaraq həyata keçirilməsi (reallaşdırılması) həmçinin Laffer nöqtələrinin yaranmasına imkan verən daha iki halı nəzərdən keçirmək olar. Bunlar aşağıdakılardır: vergi təzyiqinin təsirindən biznesin gizli iqtisadiyyata keçməsi, habelə əməyin və kapitalın fiskal mühit nöqtəyi-nəzərindən daha əlverişli zonalara ərazi yerdəyişməsi (ölkə hüdudlarından kənara). Qeyd olunan iqtisadi şəraitlərin (şərtlərin) nəzərə alınması üçün onları xarakterizə edən müvafiq parametrləri əlavə etməklə modelləri dəyişmək olar.

Üçüncüsü, (13.1.1) və (13.1.13) modellərini, istehsalçıların vergi dərəcələrinə münasibətdə gözləmə effektini əlavə etməklə genişləndirmək mümkündür. Onda diqqət mərkəzində nominal fiskal yük olacaq və davranış aspektlərini əks etdirən model mikro-iqtisadi xarakter daşıyacaqdır. Ümumiyyətlə, Laffer konsepsiyasının makrosəviyyəyə tətbiqinə (məsələn, [90], [91]) yaxud onun mikro-iqtisadi anlayış olmasına münasibətdə vahid nöqtəyi nəzər yoxdur. Bu məsələ açıq olaraq qalır.

Azərbaycana münasibətdə statistikanın problemlərinə aid bir sıra hallar nəzərə alınmalıdır. Belə ki, ÜDM üzrə rəsmi məlumatlara tor-

paq vergisindən başqa, bütün digər vergilərdən azad olunan kənd təsərrüfatında və hasilatın pay bölgüsünə uyğun olaraq bağlanmış neft kontraktları üzrə xüsusi vergi rejimləri çərçivəsində hasil olunan ÜDM də daxildir. Ona görə də Laffer effektlərinin qiymətləndirilməsi üçün qeyd olunan məbləğlər çıxıldıqdan sonra ÜDM-in alınan kəmiyyətindən istifadə etmək nəzəri olaraq daha düzgün olardı. Lakin dövlət statistika orqanlarının ÜDM-in hesablanması üçün istifadə etdiyi metodika sona qədər aydın olmadığı üçün bu göstəricilərin “təmizlənməsi” prosedurunun əməltutumlu edir və onun birmənalı olmadığını göstərir. Azərbaycan iqtisadiyyatına münasibətdə resus-texnoloji effektlərin qiymətləndirilməsinin və ölkələrarası müqayisələrin tam həcmdə aparılması məqsədi ilə (13.1.1) modeli əsasında aprobeşyanın aparılması məqsəduyğundur. Şübhəsiz ki, bu yalnız məlumatların zaman sırası kifayət qədər uzun və statistik uçot sisteminin sabitləşməsi zamanı mümkün olacaqdır.

Aparılmış ölkələrarası fiskal təhlil ümumi kəmiyyət qanuna uyğunluqlarının olmamasını göstərmişdir. Yalnız bir “zəif” qanuna uyğunluğu - birinci növ Laffer nöqtələrinin 35%-lik həddə yaxınlaşmasını qeyd etmək olar. Lakin ikinci növ Laffer nöqtələri üçün belə “cazibə nöqtəsi” yoxdur və onun qiymətlərinin paylanma oblastı əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür. Ona görə də bir ölkənin fiskal standartlarının digər ölkələrə aid edilməsi, hansı ki, bu tez-tez rast gəlirik, qanuna müvafiq deyildir.

13.3. Milli iqtisadiyyat üçün fiskal ağırlığın son yol verilə bilən həddinin qiymətləndirilməsi

Vergilərin iqtisadi artıma təsirinin təhlili problemin iki aspektini - qısamüddətli və uzunmüddətli artım aspektlərini müəyyən etdi. Onlardan birincisi vergilərin istehsalçıların işləmək istəyinə təsiri ilə bağlıdır. Bir qayda olaraq, bu məsələlər qrupu birinci növ Laffer nöqtələri adlanan kritik kəmiyyətin müəyyən edilməsi yolu ilə nisbətən müvəffəqiyyətlə həll olunur, hansı ki, bu nöqtələr istehsalçılara düşən elə bir son fiskal ağırlığı qeyd edir ki, onun yüksəldilməsi istehsalın tənəzzülünə səbəb olur. Burada əsas diq-

qət əsasən bir il çərçivəsində həyata keçirilən effektlərə yönəldilir. Qısamüddətli iqtisadi artımın bu aspekti 13.1-13.2-ci paragraflarda geniş şəkildə nəzərdən keçirilmişdir.

Bu paraqrafta istehsalın təkrar istehsal-texnoloji xüsusiyyətləri və vergilərin istehsalçıların işləmək imkanlarının özünə təsiri ilə bağlı olan iqtisadi artımın uzunmüddətli aspekti tədqiq olunur. Bu qrup məsələlər sadə təkrar istehsal həyata keçirilən kritik fiskal ağırlığın müəyyən edilməsi yolu ilə həll edilə bilər [43].

İqtisadi artımın qeyd olunan iki aspektinin təhlili kifayət qədər maraqlı inkişaf variantlarını nəzərdə tutur: istehsalçı müəyyən fiskal şəraitdə istehsalı genişləndirə bilər, lakin istəmir; istehsalı genişləndirmək istəyir, lakin genişləndirə bilmir; istehsalı genişləndirməyi istəyir və bu imkana malikdir; istehsalı genişləndirmək istəmir və bu imkana da malik deyildir.

İqtisadi artımın müəyyən tempə həyata keçirilməsinə imkan verən fiskal ağırlığın son yol verilə bilən həddinin qiymətləndirilməsi metodu [43]-də təklif olunmuşdur. Baxılan metodikanın əsasında belə bir ideya (müddəa) durur: fiskal ağırlığın istənilən artımı təsərrüfat vahidlərinin mənfəət normasının azalmasına gətirib çıxarır və onun təkrar istehsal strategiyasına mənfəət təsir göstərir [43]. Qeyd olunan metodika müxtəlif səviyyələrdə “işləmək” qabiliyyətinə malikdir və onun makroiqtisadi məsələlərə münasibətdə istifadəsi nəzərdə tutulur.

Hesablamalarda iki tip - təkrar istehsal və texnoloji parametrlərdən istifadə olunur. Birinci qrup parametrlərə amortizasiyanın və əməyin ödənişi xərclərinin əlavə dəyər dəyərdə payı, həmçinin əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların mənfəətə nisbəti aid edilir. İkinci qrup parametrlərə kapital tutumu və əsas fondların çıxma (silinmə) əmsalı göstəriciləri aiddir.

Məhz göstərilən parametrlərin nəzərə alınması uzunmüddətli iqtisadi artımın təkrar istehsal-texnoloji amilləri barədə danışmağa əsas verir. Baxılan proseslərin uzunmüddətli xarakteri təkrar istehsal tsiklinin investisiya rejimlərinin tənzimlənməsinin davam etmə müddəti və istehsalın texnoloji xarakteristikalarının dayanıqlılığı ilə müəyyən olunur.

Son buraxıla bilən fiskal yükün düsturunun çıxarılışı iki əsas asılılığa söykənir [43]: əsas kapital yığımının modifikasiya edilmiş tənliyi (13.3.1) və əlavə dəyərin strukturu (13.3.2) :

$$K_t = (1 - \delta)K_{t-1} + I_t, \quad (13.3.1)$$

burada K - əsas fondların həcmi; δ - əsas fondların çıxma (silmə) əmsali; I - əsas fondlara yönəldilən investisiyanın kəmiyyətidir.

$$U_t = AW_t + V_t + m^x, \quad (13.3.2)$$

burada U - əlavə dəyər; AW - sosial fondlara ayırmalar nəzərə alınmadan amortizasiya və əməyin ödənişi xərcləri; V - fiskal ödənişlərin həcmi; m^x - bütün vergilər ödənildikdən sonra sərəncamda qalan xalis mənfəətdir.

Xüsusi çəki əmsallarından istifadə etməklə (13.3.2) asılılığını aşağıdakı şəkildə ifadə etmək mümkündür:

$$U_t = (1 - \delta)U_{t-1} + r_t, \quad (13.3.3)$$

burada δ - amortizasiya və əməyin ödənişi xərclərinin əlavə dəyərdə payı ($\delta = AW/U$); r - fiskal ödənişlərin əlavə dəyərdə payı ($r = V/U$); $r = r + m^x/U$ kimi təyin olunan əlavə dəyərdə mənfəətin payıdır (mənfəət normasıdır).

Aparılan təhlilə investisiya fəallığı göstəricisini $f = I/U$ və əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən kapital tutumu əmsalını $k = F/U$ daxil edək. Son-

ra isə (13.3.1) asılılığını $J = U_t / U_{t-1} = \frac{1}{1 - f - r/k}$ tənliyinə gətirib

əlavə dəyərin artım tempini J kimi hesablamaqla iqtisadi artım tempi $J = \frac{U_t}{U_{t-1}} = 1$ ilə mənfəət norması arasında aşağıdakı əlaqəni almaq mümkündür:

$$r(J) = \frac{k}{f} \left(1 - \frac{1}{J} \right). \quad (13.3.4)$$

Mahiyyətinə görə, $r(J)$ göstəricisi $(1 - \frac{1}{J})$ kəmiyyətinə bərabər istehsalın artım tempini əldə edə bilən təsərrüfat vahidinin mənfəət normasının səviyyəsini xarakterizə edir.

(13.3.4) tənliyində $r(J)$ ifadəsini (13.3.3) tənliyində yerinə yazmaqla və müvafiq zəruri dəyişikliklər aparmaqla fiskal yükün son yol verilə bilən həddinin düsturunu almış oluruq:

$$t(J) = 1 - \frac{k}{f} \left(1 - \frac{1}{J} \right) \quad (13.3.5)$$

(13.3.5) düsturundan asanlıqla faktiki fiskal ağırlıq (t_{fakt}) zamanı istehsalın potensial artım tempinin müəyyən edilməsi üçün asılılığı alırıq:

$$J^* = \frac{k \left(1 - t_{fakt} \right)}{k - f \left(t_{fakt} - 1 \right)}. \quad (13.3.6)$$

Sonrakı təhlildə Azərbaycan iqtisadiyyatına uyğun illik xarakteristikalar tədqiq edilir. Bu cür yanaşma milli iqtisadiyyatın inkişafının mövcud fiskal və təkrar istehsal-texnoloji şərtlərinin aşkar olunmasına imkan verəcəkdir. Bundan başqa, 2001-2003-cü illər dövrünə baxılaraq dinamik təhlil aparılır.

Təhlildə iqtisadi parametrlərin iki qrupundan istifadə edilir: retrospektiv statistik məlumatlar əsasında əldə olunan hesabat parametrləri və müəyyən düsturlar üzrə qiymətləndirmə yolu ilə hesablanmış parametrlər.

Hesablanmış parametrlər arasında daha çox əhəmiyyətə malik olan üçü nəzərdən keçirilir. Onlardan birincisi son yol verilə bilən fiskal yüküdür (istehsal olunan əlavə dəyərdə fiskal ödənişlərin payıdır). (13.3.5) düsturu ilə həmin göstəricinin iqtisadi artımın sıfır ($t_J = 0\%$) və illik artımın 3 faizlik ($t_J = 3\%$) qiymətinə uyğun iki kəmiyyəti hesablanır. Həmin parametrləri faktiki fiskal yüklə müqayisə etməklə, istehsalçıların vergilərlə yüklənmə dərəcəsini asanlıqla müəyyən etmək olar. İkinci parametr faktiki fiskal ağırlıq zamanı potensial iqtisadi artım tempini (J^*) xarakterizə edir. Bu indika-

tor istehsalın daxili imkanlarının ekspansiyası mənasında onun komfortluq dərəcəsini müəyyən edir. Üçüncü parametr iqtisadi artım tempi üzrə fiskal yükün elastikliyi göstəricisidir. Bu göstərici iqtisadi artımın sıfırdan 3 faizlik səviyyəyə qədər yüksəlməsinin təmin olunması üçün fiskal ağırlığın son yol verilə bilən həddinin nə qədər azalmalı olduğunu göstərir. İstehsalın artım tempi üzrə fiskal yükün elastikliyinə () düsturu aşağıdakı kimidir:

$$\frac{t_1(J_1)}{J_1} - \frac{t_0(J_0)}{J_0}, \quad (13.3.7)$$

burada J_0 və J_1 - istehsalın artım templəri (təhlil zamanı birinci qiymət sıfır, ikincisi isə 3 %-ə bərabər götürülür), $t_0(J_0)$ və $t_1(J_1)$ - istehsalın müvafiq artım templərinə uyğun son fiskal ağırlıqdır.

Özünün iqtisadi mənasına görə baxılan elastiklik bir faizlik iqtisadi artımın bir növ özünəməxsus fiskal “qiymətini” göstərir. Başqa sözlə desək, o, istehsal fəaliyyətinin normal səviyyəyə qədər (əənənəvi olaraq 3% iqtisadi artım “normal” hesab olunur) fəallaşdırılması üçün vergi alətlərinin potensial imkanlarını əks etdirir.

13.3.1 sayılı cədvəldə 2001-2003-cü illərdə ümumilikdə Azərbaycan iqtisadiyyatının və sənayesinin uzunmüddətli artım imkanlarını bilavasitə müəyyən edən parametrləri verilmişdir (Əlavə 10, Ə-10.1 - Ə-10.4 sayılı cədvəllər).

Cədvəl 13.3.1.

2001-2003-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının hesabat parametrləri

<i>Göstəricilər</i>	<i>Bütün iqtisadiyyat</i>			<i>Sənaye</i>		
	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>
Amortizasiyanın və əməyin ödənişi xərclərinin ÜDM-də payı (), %	32,43	33,49	33,67	28,78	28,55	27,58
Əsas fondların çıxma əmsalı (), %	0,8	0,4	0,8	0,7	0,4	0,4
Kapital tutumu (k)	3,41	3,55	3,40	3,63	3,87	4,02
İnvestisiya fəallığı (f)	0,43	0,71	1,08	0,85	1,51	2,26

13.3.1 sayılı cədvəlin məlumatları əsasında aparılmış hesablamaların nəticələri 13.3.2 sayılı cədvəldə qruplaşdırılmışdır. Hesablamalar Əlavə 10-da Ə-10.5 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 13.3.2.
Azərbaycan iqtisadiyyatı və sənayesi üçün hesablanmış göstəricilər

<i>Göstəricilər</i>	<i>Bütün iqtisadiyyat</i>			<i>Sənaye</i>		
	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>
Fiskal ağırlığın son yol verilə bilən həddi ($t()$), % :						
- 0 faizli artım tempinə uyğun;	61,22	64,51	63,81	68,23	70,42	71,71
- 3 faizli artım tempinə uyğun.	38,25	49,97	54,71	55,89	62,98	66,66
Faktiki fiskal ağırlıq (t_{fakt}), %	16,28	17,46	17,27	22,69	23,86	23,43
Fiskal ağırlığın artım tempi üzrə elastikliyi ()	- 7,65	- 4,85	-3,03	- 4,11	- 2,48	-1,69
Faktiki fiskal ağırlıq zamanı potensial iqtisadi artım tempi (J), %	6,04	10,40	17,49	12,04	22,27	38,45

Vəziyyəti kəmiyyət müstəvisində xarakterizə edək.

Birincisi, 2001-ci ildən başlayaraq həm bütün iqtisadiyyatda, həm də sənayedə istehsalın kapital tutumu göstəricisinin, həmçinin investisiya fəallığının artımı müşahidə olunur. Fiskal yük nöqtəyi-nəzərindən 2003-cü ildə fiskal ağırlığın kəmiyyəti respublika sənayesi üçün 2001-ci ilə nisbətən 0,74 faiz bəndi artmışdır ki, bu da elə böyük bir əhəmiyyət kəsb etmir.

İkincisi, ümumi iqtisadiyyatın və sənaye sektorunun fiskal müqavimətinin artması müşahidə olunur. Belə ki, sıfır iqtisadi artım tempi üçün fiskal ağırlığın son yol verilə bilən həddi bütün iqtisadiyyat üçün 2001-ci ildəki 61,22 faizdən 2003-cü ildə 63,81 faizədək, sənaye üçün isə 68,23 faizdən 71,72 faizədək artmışdır. 3 faizli artımın təmin olunması üçün də analoji göstəricilərin kəmiyyəti təhlil olunan dövr ərzində uyğun olaraq 16,46 faiz bəndi və 10,77 faiz bəndi artaraq 54,71 və 66,66 təşkil etmişdir.

Üçüncüsü, təhlil olunan dövr ərzində bütün iqtisadiyyatın və sənayenin fiskal tənzimləyicilərə qarşı həssaslığının yüksəlməsi diqqəti özünə cəlb edir. Belə ki, 2003-cü ildə 2001-ci ilə nisbətən bir faizlik iqtisadi artımın vergi “qiyməti” uyğun olaraq 4,62 faiz bəndi və 2,42 faiz bəndi aşağı düşmüşdür. Fiskal tənzimləmə baxımından bu müsbət tendensiyanı qeyd etməklə, deyə bilərik ki, faiz ifadəsində iqtisadi artımın fiskal “qiyməti”nin kəmiyyətinin özü hələ də olduqca böyükdür. 2003-cü ildə onun kəmiyyəti bütün iqtisadiyyat üçün 3,03 %, sənaye üçün isə 1,69 % təşkil etmişdir. Növbəti illərdə fiskal “qiymətin” azalması tendensiyasını davam etdirməklə qeyd edə bilərik ki, fiskal ağırlığın azalması hesabına iqtisadi artımın stimullaşdırılması üzrə ölkə hökumətinin həyata keçirdiyi vergi islahatları iqtisadiyyatın fiskal yumşalmaya qarşı həssaslığının yüksəlməsi dövründə başlamışdır.

Dördüncüsü, potensial iqtisadi artım tempinin dinamikasını təhlil etməklə iqtisadiyyatın və onun sənaye sektorunun 3 faizli “təbii” səviyyədən yüksək tempə inkişafına imkan verən uzunmüddətli istehsal imkanlarının yaxşılaşması barədə nəticə çıxarmaq olar. Lakin bütün iqtisadiyyat üçün artım imkanları nisbətən zəifdirsə (ildə 6-10 faiz), sənaye üçün isə potensial artım tempi 2-4 dəfə yüksəkdir. Bir tərəfdən, sənayedə belə əlverişli mühitin mövcudluğu yaxşı haldır, lakin həddindən artıq yüksək potensial inkişaf tempi (ildə 22-38%) istehsal artımının həddindən artıq “qızmasına” gətirib çıxaracaqdır. Bu tezis bütün iqtisadiyyat üçün potensial artım tempinin onun faktiki qiymətləri ilə müqayisəsi zamanı özünün təsdiqini tapır (cədvəl 13.3.3)

Cədvəl 13.3.3.

2001-2003-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı və sənayesi üçün potensial və faktiki iqtisadi artım templerinin müqayisəsi

<i>Parametrlər</i>	<i>Bütün iqtisadiyyat</i>			<i>Sənaye</i>		
	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>
Faktiki artım tempi, %	9,9	10,6	11,2	6,9	4,9	9,7
Potensial artım tempi, %	6,04	10,4	17,49	12,04	22,27	38,45

Məsələ burasındadır ki, iqtisadi artımın yüksək tempi (10%-dən artıq) uzun müddət saxlanıla bilməz. Məsələn, 2002-ci ildə bütün iqtisadiyyat bazar infrastrukturunun köməyi ilə mövcud istehsal imkanlarını tam həyata keçirmiş, lakin artıq növbəti ildə o mövcud imkanların yalnız 65 faizindən istifadəni bacarmışdır (cədvəl 13.3.3). Buna baxmayaraq faktiki artım tempi artmağa meylli olmuşdur. Lakin sənaye sektoru üçün bir qədər fərqli olmuşdur. Belə ki, burada faktiki artım tempi sabit olmamış, o 2002-ci ildə azalmağa, növbəti ildə isə artmağa başlamışdır ki, bu da bazarın vəziyyətinə qeyri-əlverişli təsir göstərir. Bu aspektdə sabit, lakin yüksək amplitudalı dinamikaya malik sıçrayışlı artıma nisbətən elə də yüksək olmayan dayanıqlı artım böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Aparılan təhlil iki vacib nəticəni çıxarmağa imkan verir. Birincisi, son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının fiskal həssaslığı yüksəlmişdir. İkincisi, 2001-2003-cü illərdə iqtisadi artımın uzunmüddətli imkanları məhdudlaşdırılmamış, əksinə əlverişli olaraq qalmışdır. Faktiki fiskal ağırlığın, birinci növ Laffer nöqtələrinin və 3 faizli iqtisadi artım üçün fiskal ağırlığın son yol verilə bilən həddinin qiymətlərini müqayisə etməklə 2001-2003-cü illərdə kəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən respublika istehsalçılarının vergilərlə elə də yüklənməməsi ($t^* \quad t_{fakt}$) müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, bu müsbət hala əlverişli istehsal imkanları da əlavə olunmuşdur ($t_{3\%} \quad t_{fakt}$). Nəticədə təhlil olunan dövrdə iqtisadi artım baş vermişdir. İstisna edilmir ki, iqtisadi artımın davamlı təmin olunmasında enerji daşıyıcılarının dünya bazarında əlverişli konjunkturası heç də son rolu oynamamışdır.

Lakin bütün yuxarıda qeyd olunanlar özünü faktiki fiskal yükə münasibətdə doğruldu. İndi isə belə bir məsələni nəzərdən keçirək: fiskal yükün nominal kəmiyyəti t_n hansı potensial iqtisadi artım tempini yarada bilər. (13.3.6) düsturunda t_{fakt} əvəzinə t_n göstəricisindən istifadə etməklə hesablamalar aparılmış və alınan nəticələr 13.3.4 sayılı cədvəldə verilmişdir. 2001-2003-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün nominal fiskal ağırlığın kəmiyyətləri 13.2-ci paraqrafda müəyyən edilmişdir.

Cədvəl 13.3.4.

2001-2003-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün nominal fiskal yükün yaratdığı potensial iqtisadi artım tempi

<i>Parametrlər</i>	<i>İllər</i>		
	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>
Nominal fiskal yük (t_n), %	19,08	22,83	20,96
Potensial artım tempi, %	5,85	9,11	15,89

13.3.4 sayılı cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, nominal fiskal yük nöqtəyi-nəzərindən Azərbaycanda sahibkarlarda işləmək, inkişaf etmək istəyi üçün normal şərait mövcud olmuşdur ($t^* > t_n$) ki, bu da 3 faizli “təbii” səviyyədən 2-5 dəfə yüksək tempə geniş təkrar istehsalın həyata keçirilməsinə imkan vermişdir.

Qısamüddətli və uzunmüddətli istehsal effektlərini əks etdirən t^* və t_n 3% fiskal xarakteristikaları arasındakı 8-25 faiz bəndinə bərabər olan əhəmiyyətli uyğunsuzluq respublika istehsalçılarının eyni zamanda, həm işləmək istəyi, həm də işləmək imkanlarını təmin edə biləcək fiskal yükün qarşılıqlı səmərəli dərəcəsinin seçilməsini ciddi şəkildə çətinləşdirir.

Metodiki nöqtəyi-nəzərdən fiskal yükün faktiki və nominal kəmiyyətləri əsasında əldə olunan nəticələrin prinsipial ikili təbiətli olması fiskal sistemin hər iki parametrinin nəzərə alınmasını zəruri edir. Ona görə də, iqtisadi artıma münasibətdə fiskal sistemin kəmiyyət tənzimlənməsinin daha tam təhlilinin aparılması üçün fiskal ağırlığın faktiki qiymətlərinin yoxlanılmasını, onun nominal kəmiyyətinin yoxlanılması ilə tamamlamaq lazımdır.

13.4. Fiskal ststemin optimallaşdırılması prinsipləri

Fiskal ağırlığın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini əhatə edən nəzəri-tətbiqi məsələlərin nəzərdən keçirilmiş geniş spektri bir sıra ümumiləşdirilmələrin aparılmasına və onun optimallaşdırılmasına yanaşmaları qeyd etməyə imkan verir.

Optimallaşdırma dedikdə, fiskal mühitin mövcud parametrlərinin verilən kriterilərinin təmin olunmasının gözlənilməsinin çoxmərhələli iterativ prosedurası başa düşülür. Onun fəaliyyət mexanizminin detallaşdırılmasından əvvəl ilkin şərtləri müəyyən edək.

Birincisi, qeyd olunan kontekstdə vergi sisteminin istehsal-büdcə səmərəliliyinin dövlətin (idarəedici sistemin) nöqtəyi-nəzərindən təmin olunması nəzərdə tutulur. İkincisi, əsas diqqətin fiskal parametrlərin kəmiyyət optimallaşdırılması məsələlərinə yönəldilməsi nəzərdə tutulur. Mühəsibat uçotunun incəliklərinə toxunan keyfiyyət aspektlərinin tənzimlənməsi məsələləri arxa planda saxlanılır. Üçüncüsü, fiskal mühitin dəyişməsinə daha operativ və kifayət qədər təsirli reaksiya nümayiş etdirən vergi ödəyicisi qrupu kimi müəssisə və təşkilatların götürülməsi məqsədemüvafiq hesab edilir. Qeyd edək ki, vergi sisteminin optimallaşdırılması proseduru zamanlararası və səviyyəlararası xarakter daşıyır.

Fiskal xarakteristikaların təhlilinin təklif olunan sxemində deduktiv prinsipə söykənmək, yəni fiskal ağırlığın aqreqasiya edilmiş göstəricisindən (t) ayrı-ayrı vergilərin dərəcələrinə (t_i) doğru hərəkət etmək lazım gəlir. Azərbaycan iqtisadiyyatına münasibətdə fiskal yük vergi borclarının yüksək səviyyəsi ilə əlaqədar olaraq həm faktiki, həm də nominal şəkildə nəzərə alın bilər. Ona görə də respublika vergi sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin iki aspektdə aparılması zəruri yaranır. Fikrimizcə, analitik məqsədlər üçün fiskal yükün faktiki göstəricisi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, vergi sisteminin nominal xarakteristikalarının nəzərə alınması aparılan təhlil üçün əlavə informasiya mənbəyi kimi çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrə (məsələn ABŞ, Böyük Britaniya, İsveç və s.) münasibətdə

belə fərqləndirmənin aparılması adətən tətbiq olunmur.

Fiskal ağırlığın kəmiyyət optimallaşdırılmasının təklif olunan alqoritmi aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

1) Faktiki fiskal yükün qısamüddətli iqtisadi artıma (xüsusilə də, Laffer effektlərindən istifadə etməklə istehsalçıların işləmək meylinə) təsirinin təhlili;

2) Uzunmüddətli iqtisadi artım nöqtəyi-nəzərindən faktiki fiskal ağırlığın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi (məsələn, fiskal ağırlığın son yol verilə bilən həddinin müəyyən edilməsi metodikasından istifadə etməklə istehsal imkanlarının təmin olunması planında);

3) İstehsal sisteminin fiskal dəyişikliklərə (yumşaldılmalara) qarşı həssaslığının qiymətləndirilməsi;

4) İstehsal-fiskal effektlərinin aparılmış təhlilinin nəticələrinə əsasən məcmu fiskal ağırlığın dəyişdirilməsi barədə qərarın qəbul edilməsi;

5) Fiskal dəyişikliklərdə iştirak edəcək konkret vergilərin seçilməsi və onların dərəcələrinin dəyişmə ölçüsünün müəyyən edilməsi.

Beləliklə, fiskal sistemin optimallaşdırılmasının istehsal kriterisi nöqtəyi-nəzərindən aprobeasiya edilmiş metodikalar çərçivəsində faktiki fiskal ağırlıq aşağıdakı şərtləri təmin etməlidir: qısamüddətli iqtisadi artıma maneə yaratmamalı və bununla da sahibkarların istehsal meylinə (istəklərinə) qeyri-stimullaşdırıcı təsir göstərməməli, həmçinin iqtisadi inkişafın uzunmüddətli istehsal imkanlarının qarşısını almamalıdır. Qeyd olunan mərhələlər üzərində daha ətraflı dayanaq.

Belə ki, baxılan intervalda illər üzrə faktiki fiskal ağırlığın birinci və ikinci növ Laffer nöqtələrinin kəmiyyətləri ilə müqayisə edilməsi faktiki fiskal ağırlığın səmərəliliyinin ilkin yoxlanılması sayılır. Nəzəri olaraq aşağıdakı variantlar mümkündür: $t_{fakt} \quad t^* \quad (I); t_{fakt}^* \quad t_{fakt} \quad t^{**} \quad (II); t_{fakt} \quad t^{**} \quad (III).$

Birinci halda istehsala meyllilik rifahı baxımından fiskal sistemin kəmiyyət tənzimlənməsinin ünvanına iradların olması müm-

kün deyil. Lakin t_{fakt} kəmiyyətinin t^* qiymətinə yaxınlıq dərəcəsi barədə sual yarana bilər.

Əgər t_{fakt} t^* situasinya zamanı iqtisadi artım müşahidə edilirsə (əldə olunmursa), onda fikrimizcə, bu problem qeyri-fiskal köklərə malikdir. Əgər nəzərə alsaq ki, istehsal böhranının fiskal təbiəti özünü bürüzə verir, bu halda o, çox ehtimal ki, istehsalçılarda işləmək həvəsinin (meylinin) olmaması ilə bağlı deyildir.

İkinci hal bir qədər mürəkkəbdir və burada bir neçə vacib cəhəti nəzərə almaq lazımdır. Birincisi, qısamüddətli iqtisadi artıma münasibətdə fiskal sistemin kəmiyyət tənzimlənməsi artıq qeyri-səmərəli qəbul edilmişdir. İkincisi, təkcə faktiki fiskal ağırlığın ilk kritik kəmiyyətindən (t^*) yüksək olması dərəcəsini deyil, həmçinin t^* və t^{**} kritik nöqtələri arasında fiskal fərqi nəzərə almaq lazımdır. Bu fərq 1-2 faiz bəndi intervalında dəyişdikdə, bu istehsal və büdcə sisteminin fiskal parametrlərin dəyişməsinə qarşı reaksiyasının yüksək dərəcədə sinxronluluğunu göstərir və bunu fiskal tənzimləmə siyasətində nəzərə almaq lazımdır.

Əgər fiskal ağırlığın hər hansı səbəblərdən aşağı salınması mümkün deyilsə, onda belə vəziyyətdən çıxmağın aşağıdakı variantına baxılmasının əhəmiyyəti artır: iqtisadiyyatın təkrar-istehsal-texnoloji xarakteristikalarını dəyişməklə onun fiskal dayanıqlılığının yüksəldilməsi. Buna resursların (əməyin və kapitalın) ekstensiv yolla artırılması (genişləndirilməsi) hesabına, yaxud əməkqoruyucu ETT vasitəsilə istehsalın intensivləşdirilməsi yolu ilə nail olmaq mümkündür. Qeyd edək ki, bu istiqamətlərin hər ikisi kifayət qədər maliyyə tutumludur və onları seçərkən, dövlət çox güman ki, iri investisiyalara vəsaitlərin cəlb olunması problemi ilə rastlaşa bilər.

Üçüncü situasiya qısamüddətli istehsal-büdcə kriterisinə münasibətdə fiskal sistemin mütləq qeyri-adekvatlığını göstərir. Bu zaman fiskal ağırlığı heç olmasa (t^* ; t^{**}) zonasına düşənə qədər azaltmaq məqsəddə uyğundur.

t^* və t^{**} parametrlərinin makroqiymətləndirilməsindən başqa,

analoji proseduranı həmçinin struktur planda da aparmaq lazımdır. Belə ki, bütün iqtisadiyyat miqyasında hətta zahiri əlverişli fiskal vəziyyət iqtisadiyyatın sektor və sahələrinin aqreqasiya edilməmiş şəkildə təhlili zamanı əhəmiyyətli dərəcədə differensasiya oluna bilər.

Qısamüddətli aspektdə fiskal mühitin iqtisadi artıma təsirinin xarakterini aydınlaşdırdıqdan sonra faktiki fiskal yükün uzunmüddətli iqtisadi artıma uyğunluğu predmeti üzrə yoxlanılması sahəsində təhlilin ikinci hissəsinə keçək.

Laffer nöqtələri ilə olduğu kimi, istehsal imkanlarının da fiskal şəraitlə təmin olunması məsələləri birmənalı deyildir. Fiskal yükün 0 (sıfır) ($t_J 0\%$) və 3 faizli ($t_J 3\%$) iqtisadi artıma uyğun müvafiq kəmiyyətlərini hesablamaqla və alınan fiskal xarakteristikaları faktiki fiskal ağırlıqla müqayisə etməklə, aşağıdakı situasiyaları nəzərdən keçirək:

$$A) t_{J 3\%} \quad t_{J 0\%} \quad t_{fakt},$$

$$B) t_{fakt} \quad t_{J 3\%} \quad t_{J 0\%},$$

$$C) t_{J 3\%} \quad t_{fakt} \quad t_{J 0\%}.$$

A variantı t_{fakt} zamanı hər hansı iqtisadi artım imkanının mövcud olmadığını göstərir, yəni uzunmüddətli aspektdə faktiki fiskal ağırlıq istehsalın dinamikasına destruktiv təsir göstərir. B və C variantlarını təhlil etməklə, fiskal ağırlığın belə imkanlara uyğun müxtəlif dərəcəli əlverişli şərait yaradacağı barədə danışmaq olar. Burada verilən imkanların ölçüsü iqtisadi artımın potensial tempinin (J^*) kəmiyyəti ilə xarakterizə olunur. Aydın görünür ki, C situasiyasına nisbətən istehsal sistemi üçün B variantının fiskal şəraiti daha əlverişli olmuş və müvafiq olaraq J^* kəmiyyəti daha yüksək qiymət almışdır.

J^* parametri istehsal-fiskal mühitin çox incə xarakteristikasıdır. Birincisi, onun qiymətinin müsbət olması nəzərdə tutulur. İkincisi, müxtəlif müəssisələr qrupu üçün struktur siyasəti nöqtəyi-nəzərindən iqtisadiyyatın strukturunda mümkün deformasiyalardan qaçmaq naminə təkcə istehsal artımının potensial templərində diffe-

rensiasiyanın aradan qaldırılmasına (hamarlanmasına) nail olmalı, həmçinin iqtisadiyyatın “həddindən artıq qızması” riskini azaltmaqla, onun yumşaldılmasını təmin etmək məqsəduyğundur.

Fiskal tənzimləmə sahəsində dövlət siyasəti həyata keçirilərkən bir faizlik iqtisadi artımın () “qiyməti”nin kəmiyyəti yaxşı istiqamət (oriyentir) kimi çıxış edə bilər. İqtisadiyyatın sahələri nöqtəyi-nəzərindən i -nin müvafiq kəmiyyətləri iqtisadiyyatın sektorlarının fiskal ağırlığın dəyişməsinə qarşı həssaslıq dərəcəsinin eyniləşdirilməsinə kömək edə bilər. Həmçinin iqtisadiyyatın qeyri-fiskal parametrlərində baş verən müvafiq dəyişikliklər (məsələn, xərclərin strukturunda, istehsalın texnoloji indikatorlarında) uzunmüddətli iqtisadi artım strategiyasına müsbət təsir göstərə bilər.

Qısamüddətli və uzunmüddətli iqtisadi artımı müəyyən edən fiskal xarakteristikaların kritik kəmiyyətlərini müqayisə etməklə aşağıdakı 4 ssenarini almış oluruq: verilən vergi rejimində istehsalçı:

- 1) işləmək istəyir və işləyə bilər;
- 2) işləmək istəyir, lakin işləyə bilmir;
- 3) işləmək istəmir, lakin işləyə bilər;
- 4) işləmək istəmir və işləyə bilmir.

Mahiyyətinə görə qısamüddətli və uzunmüddətli aspektlərdə iqtisadi artımın həyata keçirilməsinin fiskal şərtlərinin müqayisə edilməsinə cəhd bizi hansı şəraitin daha vacib olması barədə məsələyə cavabın verilməsinə məcbur edir. Bu 2) və 3) ssenariləri üçün aktualdır. Ona görə də burada birmənalı mövqenin müdafiə edilməsi, vahid bir mövqeyə üstünlüyün verilməsi bir qədər çətin dir. Çox güman ki, qısamüddətli planda istehsal sisteminin məruz qaldığı həddindən artıq yüksək olan fiskal yükün uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi artımın yüksək potensial imkanları hesabına kompensasiya edilməsi mümkün ola bilər və əksinə. Kompensasiya effektlərinin bu problemi yalnız xüsusi halda yumşalda (aradan qaldıra) biləcəyinə baxmayaraq, istehsal sistemi həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli iqtisadi artımın inkişafına maneə yaratmayan fiskal şəraitə malik vəziyyətə keçməyə çalışır. İstehsalçılar tərəfindən vergilərin tam həcmdə ödənilməməsi onun

(həmin vəziyyətin) əldə olunması üsullarından biri sayılır.

Aparılan təhlildən aydın olur ki, baxılan müvafiq dövrlər ərzində Azərbaycan və ABŞ iqtisadiyyatları 3)-cü senari üzrə inkişaf etmişdir. Lakin əgər ölkə iqtisadiyyatı üçün fiskal ağırlığın faktiki və nominal kəmiyyətlərinə baxılırsa, onların tamamilə müxtəlif artım imkanlarını təmin etdiyini görürük.

Digər vacib bir məsələ aşağıdakı kimi ifadə olunur: qısamüddətli və uzunmüddətli iqtisadi artımın kritik fiskal xarakteristikaları arasındakı əlaqənin nə dərəcədə güclü, yaxud zəif olmasını necə müəyyən etməli. Xüsusi halda bu, ədəd oxu üzərində t^* , t_J 0% və t_J 3% kəmiyyətlərinin bir-birinə yaxınlıq dərəcəsinin təyin edilməsi yolu ilə müəyyən edilə bilər. Bu kəmiyyətlər arasında əhəmiyyətli olmayan uyğunsuzluq (disbalans) fiskal ağırlığın dəqiq səmərəli oblasıtını müəyyən edir və bu səbəbdən də fiskal tənzimləmə nöqtəyi-nəzərdən iqtisadi sistem asan idarə olunur. Əks halda, bu “dağınıq” oblast fiskal sistemin optimallaşdırılmasının istehsal-fiskal kriterilərinə münasibətdə düzgün olmayan istiqamətini göstərəcək və həmin kriterilərin seçilməsini əhatə edən mürəkkəb qərarların qəbul edilməsini şərtləndirəcəkdir.

Ümumiyyətlə, tədqiqatda istifadə olunan daha vacib əmsalları və göstəriciləri vergi sisteminin istehsal-fiskal səmərəliliyinin müxtəlif tərəflərdən işıqlandıran səciyyəvi qruplarda sistemləşdirmək mümkündür.

1. İstehsal sisteminin fiskal xarakteristikaları:

- istehsal sisteminin qısamüddətli (t^*) və uzunmüddətli aspektdə (t_j 0% və t_J 3%) fiskal dayanıqlılığı;

- bir faizli iqtisadi artımın fiskal “qiyməti” ();

- istehsalçıların fiskal yüklənmə əmsalı ($K_{t_1} \frac{t_n}{t^*}$, yaxud

$$K_{t_2} \frac{t_{fakt}}{t^*});$$

- fiskal sistemin istehsal-struktur səmərəliliyi (J_i^*) göstəriciləri ($J_i^* J_i^{\max}$; burada J_i^{\max} - iqtisadiyyatın sektorları (sahələri) üzrə

potensial iqtisadi artımın verilən maksimum tempidir).

2. Vergi sisteminin istehsal-fiskal səmərəliliyi indekatorları:

- vergilərin yığılma səviyyəsi ($K_f \frac{t_{fakt}}{t_n}$);

- vergi sisteminin fiskal-struktur səmərəliliyi göstəriciləri (i).

Eyni zamanda, fiskal ağırlığın dəyişməsinə istehsalın və büdcənin reaksiyasının $R \frac{t^{**}}{t^*}$, həmçinin istehsala meyilliliyin və is-

tehsal imkanlarının reaksiyasının $H \frac{t^*}{t_J^{3\%}}$ sinxronluluq gös-

təricilərinin araşdırılması (təhlil edilməsi) də məqsədəuyğundur.

Eyni zamanda, köməkçi göstəricilər olan t_L, t_F və kimi makroresurs səmərəliliyi kəmiyyətlərini də fərqləndirmək lazım gəlir.

Beləliklə, vergi tənzimlənməsi dövlət tənzimlənməsinin digər sahələri, xüsusilə də makroresurs və struktur siyasəti ilə sıx şəkildə bağlıdır.

Hazırkı vaxta kimi aparılan fiskal ağırlığın səmərəliliyinin zamanarası və səviyyələrarası təhlili aqreqasiyalı xarakter daşımışdır, ona görə ki, optitmallaşdırma obyektini kimi ümumi iqtisadiyyatda, eyni zamanda həm də ayrı-ayrı sektorlar (sahələr) miqyasında istehsal olunan əlavə dəyərdə fiskal ödənişlərin payı olan fiskal ağırlıq çıxış edir. Bu tədqiqatların nəticələri fiskal ağırlığın aşağı salınması və artırılması üzrə tövsiyələr ola bilər. Praktika da konkret vergilərlə işləmək mümkün olduğundan onların hansının “hərəkətə gətirilməsi” məsələsi ortaya çıxır.

Əvvəlcədən qeyd edək ki, dünyanın əksər ölkələri üzrə əsas vergi növləri təxminən eynidir. Məsələn, praktiki olaraq iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş istənilən ölkədə əlavə dəyər vergisi, mənfəət vergisi, ixrac-idxal rüsumları, əmək haqqı fonduna hesablanan sosial ayırmalar, fiziki şəxslərdən gəlir vergisi və s. mövcuddur. Onların yalnız dərəcəsi və tutulması qaydası bir-birindən fərqlənir. Beləliklə, vergi alətlərinin formalaşmış strukturu barədə nəticə çıxarmaq olar və illərlə formalaşmış olan vergi aparatından yalnız məharətlə istifadə etmək lazımdır.

Seçim problemini həll etməklə, bütün hallar üçün universal həll təklif etmək, fikrimizcə, mümkün deyildir. Hər bir situasiya üçün istifadə olunan (fəallaşdırılan) fiskal alətlərin məsmusu müxtəlif ola bilər, ona görə ki, tənzimləyici funksiya nöqtəyi-nəzərindən hər bir vergi növü özünün səmərəlilik oblastına malikdir və ondan istifadə vergi islahatları qarşısında duran tənzimləyici vəzifələrdən asılıdır. Lakin bu aspektdən başqa, vergi alətlərinin seçilməsi zamanı onların fiskal əhəmiyyətini də nəzərə almaq lazımdır. Aşağıda vergitutma bazası və vergilərin dərəcəsi ilə müəyyən edilən vergilərin “fiskal gücü”nün kəmiyyət qiymətləndirilməsinin sxemi təklif olunur.

Qeyd olunan təhlil sxemində verginin “fiskal gücü” göstəricisi məcmu fiskal ağırlığın onun faiz dərəcəsinin dəyişməsinə nisbətən elastikliyi göstərir. Yəni, baxılan verginin dərəcəsi 1 faiz bəndi dəyişdikdə, fiskal yükün kəmiyyətinin neçə faiz bəndi dəyişdiyini ifadə edir.

Əvvəlcə i -ci vergi növü üzrə ödənişlərin ÜDM-də payı müəyyən edilməlidir $p_i = \frac{V_i}{U_i}$. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün statistika

bütün vergi növləri üçün V_i göstərici üzrə məlumatları təqdim edir. Bir sıra vergilər üçün 13.4.1 sayılı cədvəldə belə payların qiymətləri verilmişdir. Vergilərin baza dərəcələrini (d_i) və onların ÜDM-də malik olduğu müvafiq payları (p_i) bilməklə, i -ci verginin dərəcəsi üzrə fiskal yükün elastikliyinə axtarılan parametrlərini alırıq:

$$s_i = \frac{p_i}{d_i} \quad (13.4.1)$$

Beləliklə, s_i kəmiyyəti i -ci verginin fiskal gücünü və həmçinin iqtisadi artım üçün onun dağdıçılıq dərəcəsinə xarakterizə edir. Azərbaycan iqtisadiyyatına münasibətdə bir sıra fiskal alətlər üçün hesablamaların nəticələri cədvəl 13.4.1-də verilmişdir [8].

Cədvəl 13.4.1

Azərbaycan iqtisadiyyatının fiskal xarakteristikaları (2003-cü il)

Fiskal ödənişin növü	Fiskal ödənişin			Elastiklik əmsalı, (s_i)
	Məbləği (V_i), mlrd.man.	ÜDM-də payı (p_i), %	Baza dərəcəsi (d_i), %	
Əlavə dəyər vergisi	2048,6	5,733	18	0,319
Mənfəət vergisi	891,5	2,495	25	0,100
Əmlak vergisi	133,0	0,372	1	0,372
Sosial sığortaya ayırmalar	1270,3	3,555	27	0,132

Cədvəl məlumatlarından aşağıdakıları qeyd edə bilərik. Birincisi, elastiklik göstəricisinin qiymətinə görə təhlil olunan vergilərin düzülüşü aşağıdakı kimi olmuşdur: əmlak vergisi (0,372), ƏDV (0,319), sosial sığorta ayırmaları (0,132) və mənfəət vergisi (0,100). Maraqlı məqam burasındadır ki, i -ci vergi üçün p_i parametrlərinin qiyməti onun “fiskal gücü”nü müəyyən edən birinci dərəcəli amil kimi götürülə bilməz. Məsələn, bu göstəricinin qiyməti əmlak vergisi üçün 0,372 %, mənfəət vergisi üçün isə 2,495 % təşkil edir. Lakin s_i elastiklik əmsalı uyğun olaraq 0,372 və 0,100 olmaqla birincidən 3,72 dəfə yüksəkdir (cədvəl 13.4.1). Çox yaxşı haldır ki, sosial sığorta ayırmaları gözlənilməyən əksinə olaraq elə də yüksək “fiskal güc”ə malik deyildir ($s_i = 0,132$).

Elastiklik əmsalının (s_i -nin) hesablanmış qiymətləri baxılan vergilərin “fiskal gücləri”nin nisbi müqayisəsinin aparılmasına imkan verir. Belə ki, faktiki fiskal yükün (t_{fakt}) ölçüsü baxımından əmlak vergisinin dərəcəsinin 1 faiz bəndi dəyişməsi ƏDV-nin dərəcəsinin 1,2 faiz bəndi, sosial sığorta ayırmalarının dərəcəsinin 2,8 faiz bəndi və mənfəət vergisinin dərəcəsinin 3,7 faiz bəndi dəyişməsinə ekvivalentdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının fiskal alətlərə qarşı zəif həssaslığı barədə əvvəllər gəlinmiş nəticə Respublika və Amerika iqtisadiyyatına

yatının müvafiq göstəricilərinin ölkələrarası müqayisəsinə əsaslanmışdı. Hazırda fiskal yükün yumşaldılması hesabına iqtisadi artımın stimullaşdırılması məqsədilə vergi dərəcələrinin azaldılması ölçüləri barədə söhbət gedərkən (s_i) parametrləri bunu dəqiq görməyə imkan verir. Bundan başqa, fiskal ağırlığın elastiklik vektoru (s_i) hər bir verginin həm sahə miqyasında, həm də ayrı-ayrı müəssisələr çərçivəsində iqtisadi artım tempinə təsirinin variant hesablamalarını aparmağa imkan verir.

Alınan nəticələrin interpretasiyası zamanı diqqət yetirilməli olan bir sıra məhdudiyətləri qeyd edək. Birincisi, qanunvericilikdə hər bir vergi növü üzrə güzəştli rejimlər nəzərdə tutulmuşdur. Vergi ödəyiciləri tərəfindən ödənilən məbləğlərin hesablanması zamanı bu, aşağı dərəcələrin tətbiqi, həmçinin vergitutma bazasının azalması ilə ifadə olunur. Hər bir (baza, güzəştli) vergi dərəcəsi üçün “fiskal güc” göstəricisinin hesablanmış qiymətlərinin dəqiqliyinin yüksəldilməsi məqsədilə həmin vergi üzrə alınan fiskal ödənişlərin həcmi müəyyən etmək lazımdır. İkincisi, vergilərin ödənilməməsi (vergi borclarının mövcudluğu) amili müəyyən dərəcədə “fiskal güc” göstəricisinin qiymətini “təhrif edəcəkdir”. (Məsələn, 1996-2003-cü illərdə sosial sığorta ayırmalar ÜDM-in 2-4%-ni təşkil etmişdir).

Beləliklə, fiskal yükün azaldılması hesabına iqtisadi artımın stimullaşdırılması siyasətinin həyata keçirilməsinin məqsəduyğunluğu nöqtəyi-nəzərindən əvvəlcə istehsal sisteminin fiskal yumşalmalara qarşı həssaslıq dərəcəsinin və uyğun olaraq istehsalın planlaşdırılan artım tempinin əldə olunması üçün fiskal ağırlığın azaldılmalı olan qiymətini müəyyən etmək lazımdır. Fiskal güzəştlərin qiymətləndirilən səviyyəsi seçilməsi həm dövlət siyasətinin təqib etdiyi təzimpləyici məqsədlərdən, həm də vergi alətlərinin “fiskal güc”ündən asılı olan ayrı-ayrı vergilərin dərəcələrinin azaldılması vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

Qeyd olunanlar əsasında fiskal sistemin optimallaşdırılması üzrə bir sıra metodoloji və məzmun xarakterli prinsipləri formalaşdırmaq.

Metodoloji baxımdan fiskal sistemin optimallaşdırılmasının istehsal və büdcə kriterlərini qarşı-qarşıya qoymaq düzgün deyildir. Onların bir-birinə münasibətdə yaxınlığının təmin edilməsi bir nömrəli məsələ hesab edilməlidir. İkincisi, fiskal sistemin kəmiyyət tənzimləyicisinin təhlilinin deduktiv prinsip əsasında yəni, məcmu fiskal yükün araşdırılmasından ayrı-ayrı vergilərin dərəcələrinə keçməklə aparmaq məqsədmüvafiqdir. Üçüncüsü, yüksək vergi borcları səviyyəsinə malik Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün eyni zamanda, həm faktiki, həm də nominal fiskal xarakteristikaların nəzərə alınması zəruridir.

Fiskal yükün optimallılığının istehsal kriterisi nöqtəyi-nəzərinədən, birincisi, mövcud fiskal təzyiq şəraitində istehsalçıların işləmək meylinə (istəyinə) təsir edən qısamüddətli, ikincisi isə, fiskal mühitin iqtisadi agentlərin istehsal imkanları üçün əlverişli şərait yaratması ilə tamamlanan uzunmüddətli aspektlərin nəzərə alınması vacibdir. Nəhayət, vergi sisteminin keyfiyyətinin əsasını təşkil edən prinsip kimi onun sabitliyini fərqləndirməmək mümkün deyildir. Nəzəri olaraq əsaslandırılmış və praktiki olaraq təsdiq edilmişdir ki, vergilər iqtisadiyyatın operativ tənzimləmə vasitəsi kimi çıxış edə bilməz. Ona görə də qeyd olunan bu prinsip əsas tutularaq, Azərbaycanın vergi sistemində aparılan permanent (fasiləsiz) dəyişikliklərdən ortamüddətli vergi islahatlarına keçilməsi məqsədəuyğun hesab edilməlidir.

Nəticə

Aparılan tədqiqat işi aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan verir:

1. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində vergi siyasəti dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olmaqla, ölkədə bazar iqtisadiyyatının formalaşmasında, onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında, iqtisadiyyatın inkişafında və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Vergi siyasətinin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirilməsi onun nəzəri-metodoloji əsaslarının dəqiq müəyyənləşdirilməsini, müstəqillik dövrünün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsini, aparılan iqtisadi islahatların aparıcı qüvvəsi kimi iqtisadiyyatın mövcud strukturuna və beynəlxalq standartlara uyğun qurulmasını tələb edir.

İqtisadi inkişafın hər bir mərhələsində vergilərin məzmunu onların funksional təyinatı ilə müəyyən edilir. Vergilər tənzimləyici, stimullaşdırıcı, fiskal, bölüşdürücü, uçot-nəzarət funksiyalar yerinə yetirir ki, dövlət də onların vasitəsi ilə iqtisadi proseslərə təsir göstərir. Vergi tənzimlənməsi iqtisadiyyatın sabitləşməsi və tənzimlənməsində, iqtisadi artımın və məşğulluğun təmin edilməsində, iqtisadi artıma və inflyasiya proseslərinə təsir göstərməsində, sosial infrastrukturun yaradılmasında özünü büruzə verir. Makrosəviyyədə büdcə siyasətinin mühüm ünsürü olan vergilər əsas fiskal vasitə kimi çıxış edir.

Bazar münasibətlərinə keçidin müasir mərhələsində milli iqtisadiyyatın ən səciyyəvi cəhəti onun dövlət tənzimlənməsidir. Bu isə bir tərəfdən dövlətin iqtisadiyyata müxtəlif, o cümlədən vergilər vasitəsilə təsirinin səmərəli vasitə və üsullarının müəyyən edilməsini, digər tərəfdən isə bu və ya digər iqtisadi siyasət tədbirlərinin təsiri altında iqtisadiyyatın dəyişmə istiqamətinin və dövlətin fiskal siyasətinin alternativ variantlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məsələlərinin həll edilməsini aktual edir.

2. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən vergi siyasəti ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb olunmasına, vergi inzi-batçılığının təkmilləşdirilməsinə, vergidən yayınma hallarının qarşısının alınmasına, vergi ödəyicilərinin hüquqlarının qorun-masına xidmət edir.

Ölkənin sosial-iqtisadi həyatında aparılan köklü dəyişikliklər bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun çevik vergi sisteminin formalaşdırılmasını tələb edir. Vergi islahatları aparılarkən aşağı-dakı üç əsas prinsip nəzərə alınmışdır: ölkənin sosial-siyasi vəziy-yətindən çıxış edərək onun özünəməxsus xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması; dövlətin iqtisadiyyata vergi müdaxiləsinin formalarının müəyyənləşdirilməsi; bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində maliy-yə ehtiyatlarının müəyyən edilməsi. Qeyd olunan prinsiplər nəzə-rə alınmaqla həyata keçirilən vergi islahatlarının gedişində bazar iqtisadiyyatının vergi tənzimlənməsi siyasətinə vahid konseptual yanaşma təşəkkül tapmış və vergilərdən müasir təsərrüfat siste-minin makroiqtisadi tənzimləyici kimi istifadə edilməsinin prioritet istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında vergi islahatları həyata keçirilə-rək vergi sisteminin sadələşdirilməsi, vergi qanunvericiliyindəki boşluqların və ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, vergidən yayın-ma hallarının qarşısının alınması, sahibkarların və dövlətin ma-raqlarının maksimal tarazlığına nail olunması kimi məsələlər qar-şıya əsas məqsəd kimi qoyulmuşdur.

3. Respublika iqtisadiyyatının vergitutma sahəsində fəaliyyət xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üçün müvafiq metodika işlə-nib hazırlanmış və onun köməyi ilə ölkənin vergi sisteminin elastik-liyi və dayanıqlılığı əmsalları hesablanmışdır. Təklif olunan metod əsasında 1994-2003-cü və 1994-1999-cu illəri əhatə edən dövrlərdə respublikamızda vergi sisteminin dayanıqlılığı göstəricisinin hesab-lanmış qiyməti müvafiq olaraq 1,34 və 0,02 olması müəyyən edil-mişdir. 1999-cu ildən başlayaraq sonrakı beş il ərzində fiskal siste-min dayanıqlılıq əmsalının qiymətinin nəzərəcarpacaq dərəcədə artması hazırda respublikamızda fiskal yönümlü vergi siyasətinin

həyata keçirilməsi istiqamətində hökumətin, xüsusilə də Vergilər Nazirliyinin fəaliyyəti tam şəkildə səmərəli hesab edilə bilər. Dayanıqlılıq əmsalının qiymətinin getdikcə artması son illərdə vergi sistemində aparılan köklü islahatların nəticəsidir.

Qeyd olunan metodikadan istifadə etməklə ayrı-ayrı vergilər üzrə vergitutma obyektlərinin tam şəkildə vergiyə cəlb edilməsi sahəsində dövlət vergi orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyini müəyyən etmək üçün fiziki şəxslərin gəlir vergisi və əlavə dəyər vergisi təmsalında müvafiq hesablamalar aparılmışdır. 1995-2003-cü illər üzrə faktiki verilənlərdən istifadə etməklə fiziki şəxslərin gəlir vergisi üçün 1,66, əlavə dəyər vergisi üçün isə 2,97-yə bərabər olan dayanıqlılıq əmsalları müəyyən edilmişdir. Bu da göstərir ki, fiziki şəxslərin gəlir vergisinin və əlavə dəyər vergisinin artım templəri ÜDM-un tərkib hissələri olan əməyin ödənişi məbləğinin və ümumi əlavə dəyərin artım templərindən müvafiq olaraq 1,66 və 2,97 dəfə yüksəkdir. Bütün bunlar da vergi intizamının getdikcə yüksəlişini, mövcud vergi potensialından səmərəli istifadəni və eyni zamanda, bütün istiqamətlərdə vergi nəzarətinin gücləndiyini göstərir.

4. Üstlü funksiyalardan istifadə etməklə interval approksimasiya metoduna əsaslanan nöqtə-parça approksimasiyası metodu əsasında tədqiqat aparılmışdır. Bu zaman hər bir hesabat nöqtəsi (baxılan halda üçün il) üçün $U = U(t)$ funksiyası qurulmuşdur. İstehsalın həcmi ilə vergi ağırlığı göstəricisi arasındakı əlaqənin qeyri-xətti olduğunu nəzərə alaraq approksimasiya funksiyası kvadrat çoxhədli şəklində götürülmüşdür. Burada əsasən sadələşdirilmiş ikiparametrlili çoxhədlilərə baxılmışdır.

Müxtəlif variantlar üzrə aparılan hesablamalardan alınan nəticələr və onların təhlili bir sıra məsələlərin xüsusi müzakirə olunmasını tələb edir. Onların vacib olanlarını nəzərdən keçirək

Birincisi, hər iki variant üzrə aparılan hesablamalar dövlətin fiskal siyasətinin əsas indikatorları kimi çıxış edən Laffer nöqtələrinin kifayət qədər dayanıqlı olmadığını göstərir. Bununla əlaqədar olaraq belə bir qanunauyğun sual meydana çıxır: təhlil zama-

nı göstəricilərin kəmiyyətində rast gəlinən kəskin dəyişiklikləri necə izah etməli? Digər tərəfdən, fiskal amildən başqa iqtisadi həyatın heç də az əhəmiyyətli olmayan bir sıra tərəfləri vardır ki, təklif olunan metod onların heç birini nəzərə almır. Hətta müəyyən situasiyalarda fiskal tənzimləyici amili onların bəziləri ilə müqayisədə arxa plana keçə bilər. Belə hallarda iqtisadi artımın digər aspektlərini nəzərə almamaq olarmı?

Fikrimizə, qoyulan suallar təklif olunan metodologiyayı heç də inkar etmir. Əksinə, hər bir zaman dövründə iqtisadi və fiskal sistemdə daim yenidən hiss olunan dəyişikliklər yarandığına görə $U = U(t)$ asılılığının özündə müəyyən dəyişikliklər baş verir ki, bu da onun parametrlərinin yenidən hesablanması zəruri edir. Daim yeniləşən bu parametrlərin köməyi ilə fiskal amilin rolu və əhəmiyyəti bir daha açıq-aydın özünü göstərir. Bir sıra hallarda isə fiskal amil öz əhəmiyyətini itirir və istehsalın dinamikası hansısa digər dəyişənlərlə xarakterizə olunur. Belə hallarda “fiskal təvafüzlük” müşahidə olunur, müxtəlif qrup amillərin yenidən qruplaşması və onların ümumi iqtisadi artıma təsiri Laffer nöqtələrində güclü dəyişikliklər yaradır.

İkincisi, hər iki variant üzrə aparılan hesablamalar bir-biri ilə nisbətən pis uzlaşan nəticələr əldə etməyə imkan verir. Belə ki, birinci variant üzrə aparılan hesablamalar nəticəsində 1992-1993-cü və 1995-1996-cı illərdə Laffer nöqtələri qeydə alınmamışdır. Lakin ikinci variant üzrə aparılan hesablamalar nəticəsində həmin illərdə Laffer nöqtələrinin mövcud olduğu aşkar edilmişdir. Yaxud, birinci variant üzrə aparılan hesablamalardan yaxşı nəticələr əldə olunmayan 1997-ci ildə ikinci variant üzrə alınan nəticələr qənaətbəxş olmuşdur. Bu faktlər “Yaranan uyğunsuzluqlar təklif olunan metodun metodiki cəhətdən qeyri-dəqiq olmasını göstərmirmi?” və yaxud “Belə hallarda hansı variantla üstünlük verilməlidir?” kimi sualların yaranmasına səbəb olur.

Qeyd olunan məsələlər vergi nəzəriyyəsinin bir sıra müddələrinin nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Belə ki, birinci variant tək-öc istehsalın fiziki həcmnin deyil, həm də qiymətlərin orta səviyyə

yəsinin vergi yükünün dəyişməsinə reaksiyasını, ikinci variant isə inflyasiyadan “təmizlənmiş” istehsal səmərəsini nəzərə aldığına görə, fikrimizcə, alınan nəticələrdə elə bir ciddi ziddiyyət yoxdur. Bununla əlaqədar olaraq birinci variant üzrə alınan daha optimist nəticələrə ehtiyatla yanaşmalı, fiskal səmərənin təhlili zamanı ikinci variant üzrə alınan nəticələrə üstünlük verilməlidir. Bu mənada analitik tədqiqatlarda birinci variant köməkçi hal kimi istifadə oluna bilər.

Üçüncüsü, vergi yükünün səviyyəsinin kifayət qədər yüksək olması aşkar edildikdə onun hansı verginin hesabına aşağı salınması məsələsi aparılan təhlil çərçivəsindən kənar qalır. Bu zaman haqlı olaraq bütün vergilərin eyni zamanda mütənasib olaraq aşağı salınması prosedurasından istifadənin mümkünlüyü problemi yaranır.

Bu məsələyə birmənalı münasibət bildirmək mümkün deyildir. Fikrimizcə, bütün vergilərin dərəcələrinin mütənasib olaraq bərabər səviyyədə aşağı salınması mexanizmi bütün fiskal sistemdə miqyaslı sıçrayışlar yaratdığına görə qeyri-səmərəli hesab edilməlidir. Belə hallarda əsas diqqət əlavə dəyər vergisinə, əmlak vergisinə və fiziki şəxslərin gəlir vergisinə yönəldilməlidir. Məhz bu fiskal alətlər daha təsirli olmaqla, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətinə ciddi təsir edirlər.

Ümumiyyətlə, bu cür qərarlar vergi nəzəriyyəsinin müddəaları deyil, vergi praktikası nəzərə alınmaqla qəbul edilməlidir. Bütün bunlara baxmayaraq son qərarın işlənilib hazırlanması zamanı məcmu vergi yükünün mümkün aşağı salınma səviyyəsinin qiymətləndirilməsi faydalı istiqamət kimi qəbul edilə bilər. Bundan başqa, təklif olunan ikiparametrlili metod konkret vergi növlərinə də aid edilə bilər. Məsələn, asanlıqla ümumi əlavə dəyər və əlavə dəyər vergisi üçün dinamik sıra qurula bilər və sonradan qeyd olunan alqoritm üzrə onlar arasındakı asılılığı qurmaqla təhlil aparmaq olar. Real olaraq ölkə əhalisinin gəlirləri və gəlir vergisindən fiskal daxilolmalar, hüquqi şəxslərin əmlakının dəyəri və əmlak vergisi və s. üçün analoji sıraları qurmaq mümkündür. Bu şəkildə hesabla-

maların aparılması hansı vergilərin dərəcələrinin artırılması, hansilərin dərəcələrinin aşağı salınması istiqamətində daha səmərəli fiskal siyasətin müəyyən edilməsinə imkan verəcəkdir.

Respublikamızın fiskal siyasətinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı bir sıra vacib nüansları nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Aparılmış təhlil nəticəsində məlum olmuşdur ki, respublikamızda həyata keçirilən fiskal siyasətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün dinamiki sıraların qurulması və bunun da əsasında ölkənin fiskal siyasətinin nəticələrinin proqnozlaşdırılması istiqamətində işlərin aparılması zəruridir. Müasir dövrdə iqtisadi proseslərin müəyyən qədər dayanıqlı olması səbəbindən belə proqnozların reallığı şübhə altına alınma bilməz. Belə ki, az və çox dərəcədə səhih proqnozlar yalnız və yalnız nisbətən sabit maliyyə-fiskal tendensiyasının formalaşdırıldığı şəraitdə mümkündür. Fikrimizcə, praktikada bu tələbin əsas şərti kimi Laffer nöqtələrinin ən azı 3-5 il ərzində nisbətən sabit qalması kriterisi çıxış edə bilər. Hazırda respublika iqtisadiyyatı üçün bu şərt daha realdır.

5. Vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyinin təmin olunması üçün ilk növbədə aşağıdakı şərtlər gözlənilməli və həyata keçirilməlidir:

- istifadə olunan vergi alətlərinin dövlətin məqsəd və vəzifələrinə uyğunluğu;

- istifadə edilən vergi alətlərinin milli və regionların inkişaf səviyyəsinə və əhalinin həyat səviyyəsinə uyğunluğu;

- istehsal amillərinin qiymətini təhrif edən ayırmaların (məsələn, Əhalinin Sosial Müdafiəsi Fonduna ayırmalar) dərəcələrinin yüksək olmasının qeyri-məqsədəuyğunluğu;

- iqtisadiyyatın aparıcı və sosial əhəmiyyətli sahələrində sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması və regionların müstəqil gəlir mənbələrinin təmin olunması üçün dəqiqləşdirici vergilərin və vergi alətlərin tətbiqinin zəruriliyi;

- dövlətin, regionların və vergi ödəyicilərinin maraqlar balansının təmin olunması.

Vergitutma səviyyəsinin aşağı salınması nəticəsində iqtisadiyyata investisiyaların artımını və bunun nəticəsində orta və uzun-

müddətli perspektivdə onun artımının dayanıqlı yüksəliş tempinə gətirib çıxara biləcəyi istiqamətində tədqiqat aparılmış və makroiqtisadiyyat səviyyəsində müxtəlif alternativ yanaşmaların hər biri üçün vergilərin aşağı salınmasından alınan investisiya effekti qiymətləndirilmişdir.

Baxılan iki haldan birincisi investisiya qoyuluşunun həyata keçirilməsində özəl sektorla yanaşı, dövlətin də fəal rol oynadığı qarışıq makroiqtisadi model üçün xarakterikdir və bu zaman aşağıdakı mülahizəni yürüdə bilərik: maksimum səviyyədə investisiya qoyuluşunun həyata keçirilməsinə imkan verən vergitutma dərəcəsi maksimum vergi daxilolmalarının yığılmasını təmin edən verginin dərəcəsindən aşağıdır.

İkinci hal isə investisiya qoyuluşu həcmində xüsusi kapitalın (o cümlədən xarici kapitalın) payı əhəmiyyətli miqdarda böyük, dövlət sektorunun payı isə hiss olunmayan dərəcədə kiçik olan digər bir iqtisadi sistemə xasdır. Ümumiyyətlə, vergilərin aşağı salınması zamanı mümkün investisiya effekti ilk növbədə dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan və yaxud həyata keçirilən iqtisadi inkişaf modelindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergilərin aşağı salınması istənilən halda investisiyaların artırılması üçün zəruri şərt olmaqla, kafi şərt kimi çıxış edə bilməz. “Vergi histerezisi” effektinin yaranması imkanlarının qarşısının alınması üçün dövlət vergi daxilolmalarının həcmnin artırılması, daxili yığımın yerləşdirilməsinin stimullaşdırılması, ölkədən çıxarılmış kapitalın geri qaytarılması, xarici investorların cəlb edilməsi və onlara zəruri təminatın verilməsi və həmçinin ölkə hüdudlarından kənara çıxarılan kapital üzərində daha səmərəli nəzarətin təmin olunması üzrə əlavə tədbirlər həyata keçirməlidir. Bundan başqa, vergilərin aşağı salınması nəticəsində baş verən inflyasiya proseslərinin qarşısının alınması ilə yanaşı, bank faizi dərəcələrinin əhəmiyyətli artımı da dövlət tərəfindən “buxovlanmalıdır”.

6. Respublikamızın regionlarının vergi potensialının tədqiqi göstərir ki, təhlil olunan dövr ərzində Abşeron iqtisadi zonası is-

tisna olmaqla, bütün digər regionlarda vergi potensialının kəmiyyəti orta ölkə göstəricisindən dəfələrlə aşağı olmaqla, vergi potensialı indeksinin qiyməti kəskin şəkildə azalmaya doğru meyl etmiş və bir sıra regionlarda bu azalma hətta 40-60 faiz təşkil etmişdir. Regionlarda vergi potensialının kəmiyyətinin getdikcə kəskin şəkildə aşağı düşməsi həmin rayonlarda mövcud potensialdan səmərəli istifadə olunmadığını göstərir. Lakin ölkə Prezidenti tərəfindən təsdiq edilmiş regionların inkişafının Dövlət Proqramında nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi bu tendensiyanın aradan qaldırılmasına gətirib çıxaracaqdır.

Azərbaycan Respublikasının 1996-2003-cü illər üzrə statistik məlumatlarının təhlili göstərmişdir ki, 1996-cı ildə büdcənin vergi gəlirlərinin artım tempinin ÜDM-in artım tempindən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olması növbəti illərdə milli iqtisadiyyat üçün ağır nəticəyə, yəni “təsirdən sonra” effektinə uyğun olaraq 1998-ci ildə vergi daxilolmalarının məbləğinin kəskin azalmasına səbəb olmuşdur.

1999-cu ildə bütün vergilər üzrə, 2000-ci ildə isə aksizlər və torpaq vergisi istisna olmaqla, digər vergilər üzrə artım tempi ÜDM-in artım tempini əhəmiyyətli dərəcədə üstələmiş və 1996-cı və 1998-ci illər istisna olmaqla, təhlil olunan bütün dövr ərzində vergi daxilolmalarının cəmi məbləğinin ÜDM-in artım tempindən yüksək olmuşdur.

Son iki il ərzində hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin ÜDM-ə nisbətən elastiklik əmsalının əhəmiyyətli dərəcədə yüksək qiyməti müəssisələrə düşən vergi yükünün yol verilə bilən həddini aşdığını göstərir. 2001-ci ildə isə bu göstəricinin qiymətinin mənfəi işarəli olması istehsal təyinatlı kapital qoyuluşlarına verilən vergi güzəştləri ilə bağlıdır.

Vergi daxilolmaları həcmının yüksəldilməsi üçün aksizlərdən və mədən vergisindən ehtiyat kimi istifadə edilə bilər.

Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin əhalinin pul gəlirlərinə nisbətən elastikliyi əmsalının təhlili nəticəsində aşkar edilmişdir ki, 1999-cu il istisna olmaqla, baxılan bütün dövr ərzində əhalinin

vergiyə cəlb olunma səviyyəsi onların ödəmə qabiliyyətinə uyğun olmamışdır.

Eyni zamanda məlum olmuşdur, aşağı vergi potensialına malik olan regionlarda vergitutmanın artım tempinin onların gəlirlərinin artım tempindən yüksək olması iqtisadi zonaların iqtisadiyyatının inkişafına maneçilik törədir.

Müəyyən edilmişdir ki, ölkənin regionları üzrə vergi yükünün qeyri-bərabər paylanması nəticəsində regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsində differensasiya getdikcə güclənmişdir.

Ümumiyyətlə, vergi alətlərinin tətbiqinin optimal variantının müəyyən edilməsi və regionların sosial-iqtisadi inkişafının vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyinin təmin olunması üçün indikatorların daimi monitorinqi yolu ilə müəyyən edilmiş kriterilərin gözlənilməsi zəruridir.

7. Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda öz əksini tapmış Laffer effektlərinin təhlilini yekunlaşdıraraq onların tətbiqi metodologiyasına münasibətdə öz nöqtəyi-nəzərimizi formalaşdıraraq.

Nəzəri səviyyədə analitik modellər çərçivəsində müəlliflər ayrı-ayrı vergilərin tənzimləyici-fiskal imkanlarını, həmçinin onların dərəcələrinin optimallaşdırılması sxemlərinin, məsələn, avtonom və sinxron Laffer nöqtələrinin verifikasiyası vasitəsi ilə müəyyən edilməsinə nail olmuşlar. Lakin ayrı-ayrı vergilərin dərəcələri üçün bu nöqtələrin nəzəri mövcudluğunun araşdırılması zamanı prinsipial ziddiyyətlər meydana gəlmişdir. Bununla belə, ƏDV və mənfəət vergisi üçün avtonom və sinxron Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsi məqsədi ilə real iqtisadiyyata münasibətdə analitik konstruksiyaların dəfələrlə aparılan empirik hesablamaları uğursuz olmuşdur.

Həqiqətən də, iqtisadi artıma birbaşa münasibətdə vergi sisteminin aqreqasiya olunmamış şəkildə optimallaşdırılması, yəni bütün vergilərin (yaxud heç olmasa əsas vergilərin) dərəcələrinin optimallaşdırılması müvafiq tənliklər sisteminin həll edilməsini nəzərdə tutur. Bu prosedura nəzəri olaraq o qədər dəqiq və praktiki olaraq əmək tutumludur ki, hətta bir çox amillərin nəzərə alınma-

ması ilə əldə olunan nəticələrin belə həqiqi qiymətlərlə yaxınlaşdırılma təşkil etməsinin şübhəli olması mümkündür. Nəzərdən keçirilən tədqiqatların bir qismi bu xülasəni birbaşa, yaxud dolaylı şəkildə təsdiq edir.

Bununla əlaqədar olaraq, fikrimizcə, vergi sisteminin aqreqasiya edilmiş variantda optimallaşdırılması, xüsusilə də məcmu vergi yükünə münasibətdə Laffer effektləri metodikasının tətbiqi böyük praktiki etibarlılıq və əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi artım dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin vergilər vasitəsi ilə formalaşmasının ötürücü həlqəsi olduğu kimi, məcmu vergi yükü də analoji olaraq ayrı-ayrı vergilərin iqtisadi artıma təsirini xarakterizə edən fəal komponent sayılır. Bu və ya digər verginin təsiretmə gücü ilk növbədə onun üçün nəzərdə tutulmuş vergitutma bazasının həcmi və əlbəttə ki, onun dərəcəsi ilə müəyyən edilir.

Məcmu vergi yükünə münasibətdə istehsalın həcmi (dövlətin vergi gəlirləri) nöqtəyi-nəzərindən onun izafi ölçüdə, yaxud az miqdarda olması barədə suala cavab verildikdən sonra onun (vergi ağırlığının) vergilərin konkret dərəcələri vasitəsilə dəyişməsi üzrə müvafiq tədbirlər həyata keçirilə bilər. Vergi sistemi təsir gücünə görə özündə müxtəlif vergiləri birləşdirdiyinə görə məcmu fiskal ağırlığın müəyyən bir hansı faiz bəndi qədər dəyişməsinin özü eyni bir üsulla əldə edilə bilməz. Beləliklə, bu məsələ çoxlu sayda həllə malikdir. Ümumi vergi yükünün dəqiqləşdirilməsində iştirak edəcək konkret vergilərin seçilməsi məsələsi mövcud fiskal təzyiqin iqtisadi artıma (büdcənin vergi gəlirlərinin həcminə) təsirinin xarakteri barədə birinci məsələnin həllinə cavab alındıqdan sonra həlli tələb olunan ikinci məsələdir.

Beləliklə, fiskal amilin istehsal və büdcənin vergi gəlirləri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin təhlilinin aşağıdakı mərhələli sxemi alınır: “Məcmu vergi yükü - ÜDM - büdcənin vergi gəlirləri” və “ayrı-ayrı vergilərin dərəcələri - məcmu vergi yükü”.

Qeyd edildiyi kimi, qısamüddətli və uzunmüddətli effektlərin modelləşdirilməsi zamanı vaxt amili qiymətləndirilən vergi parametrlərinə keyfiyyətə müxtəlif tələblər qoyur. Ona görə də ilk

növbədə istehsalın qısamüddətli strategiyasının təhlilində vergi amilindən istifadə zamanı onun tənzimləyici-fiskal rolunun dəyişməsi məsələlərinin tədqiq olunması məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Bununla bağlı aşağıdakıları qeyd edə bilərik.

Birincisi, kifayət qədər müxtəlifliklərə baxmayaraq məsələlərin qoyuluşu nəzəri cəhətdən sadədir, lakin bununla yanaşı, üzdə olan praktiki vacib aspektlər sona qədər işlənmiş olaraq qalır. Bu əsasən qısamüddətli və uzunmüddətli aspektlərdə iqtisadi artıma münasibətdə fiskal sistemin kəmiyyət qiymətlərinin diaqnostikasını ilə əlaqədar metodoloji məsələlərə aiddir.

İkincisi, uzunmüddətli iqtisadi artımın reallaşdırılması üçün vergi sistemində qısamüddətli aspektdən fərqli olaraq keyfiyyətə yeni tələblər irəli sürülür və bundan başqa, iqtisadiyyatın qeyri-vergi parametrlərinə münasibətdə müxtəlif şərtlərlə genişləndirilir. Buradan, fikrimizcə, istehsal-fiskal effektlərin qısamüddətli aspektdə təhlilinə başlamaq, sonradan baxılan iqtisadi parametrlərin məcmusunu genişləndirməklə və vergi sistemində olan tələbləri əlavə etməklə tədricən ortamüddətli və uzunmüddətli qiymətləndirmə səviyyəsinə keçmək metodiki cəhətdən məqsədəuyğundur.

Üçüncüsü, bu tədqiqatda və [20]-də elmi işlərin təhlili büdcəyə fiskal daxilolmaların həcmində və iqtisadi artıma münasibətdə ayrı-ayrı vergilərin dərəcələrinin optimallaşdırılmasının perspektivli olmadığını göstərmişdir. Bunu, xüsusilə də [44; 69] işlərinin nəticələrində aydın şəkildə görmək mümkündür. Əgər nəzəri səviyyədə əsas nəticələr tez-tez bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edirsə, onda kəmiyyət qiymətləndirilməsi zamanı ondan daha az olmayan ciddi problemlər yarana bilər.

Ona görə də perspektivdə istehsal-fiskal effektlərin təhlilinə diskriptiv modelləşdirmə ideologiyası əsasında Laffer effektləri metodikasından fəal istifadə edib [20]-də qeyd olunmuş “məcmu vergi yükü - ÜDM - büdcənin vergi gəlirləri” sxeminə riayət etməklə qısamüddətli aspektdən başlamaq lazımdır. Bu problemin nəzəri aspekti [44]-də artıq kifayət qədər tədqiq edilmişdir. Burada bizi daha çox vergi tənzimlənməsi nöqtəyi nəzərindən yüksək

praktiki əhəmiyyət kəsb edən indikatorlar, yəni birinci və ikinci Laffer nöqtələrinin kəmiyyət qiymətləndirilməsi maraqlandırdığına görə öz rolunu oynamış analitik metodun daha çox praktiki istiqamətli olması ilə fərqlənən digər bir üsulla - ekonometrik metodla əvəz olunması məqsəduyğun hesab edilir.

Ümumiyyətlə, vergilər və vergitutma problemləri üzrə respublikamızda və xarici ölkələrdə aparılan tədqiqat işlərinin təhlili baxılan məsələlərin geniş spektrini müyyən etmişdir. Bununla yanaşı, tədqiq olunan məsələlərin müxtəlifliyinə baymayaraq bir sıra vacib aspektlər sona qədər aydınlaşdırılmamış qalır. Məsələn, istehsalçılar üçün vergi yükünün kritik səviyyəsini necə müəyyən etməli? Metodiki nöqtəyi-nəzərdən baxılan işlərdə təhlilin ümumnəzəri və empirik hissələrinin harmonik birləşməsi (vahidliyi) müşahidə edilmir. Xüsusilə də bir sıra tədqiqatlarda ya təklif olunan metod və modellərin real statistik verilənlər əsasında yoxlanılması aparılmır, yaxud da mövcud nəzəri nəticələr və alınan kəmiyyətlərin lazımı (zəruri) interpretasiyası nəzərə alınmadan texniki hesablamaların aparılmasına üstünlük verilir. Bundan başqa, kəmiyyət qiymətləndirmələrinin özü bir sıra hallarda bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir ki, bu da daha yaxşı metodikanın seçilməsi problemini həll etməyə imkan vermir.

8. İqtisadi fəaliyyətin maliyyə kriteriləri əsasında aparılmış təhlil əldə olunan konseptual müddəaları aşağıdakı nəticələr formasında ifadə etməyə imkan verir.

Terminoloji baxımdan aydın olsun deyə birinci və ikinci növ effektlərə ayrılan fiskal effektlər təsnifatı inkişaf etdirilmişdir. Laffer nöqtələrinə münasibətdə də analogi təsnifatdan istifadə olunur, həm birinci, həm də ikinci növ Laffer nöqtələri fərqləndirilir. Bundan başqa avtonom və sinxron Laffer nöqtələri anlayışı daxil edilmişdir. Qeyd olunan bütün fiskal effektlər və Laffer nöqtələri funksional uyğunluq təşkil etmirlər və ümumi halda onlar bir-biri ilə uzlaşmırlar. Bu da onların aparılan təhlilə daxil edilməsini şərtləndirmişdir.

Optimallaşdırma yanaşması bazası əsasında Laffer nöqtələrinin və fiskal effektlərin kəmiyyətinin müəyyən edilməsi zamanı iqtisadi kriterilərin prinsiplial rolu açıqlanmışdır. Bu zaman müəssisələrin fəaliyyətinin səmərəliliyinin maliyyə kriteriləri birinci növ fiskal effektin qiymətinə təsir edir və eyni zamanda, dövlətin vergi siyasətinin nəticəliliyinin iqtisadi kriterisi kimi ikinci növ fiskal effektin kəmiyyətini müəyyən edir. Öz növbəsində birinci növ fiskal effekt birinci növ Laffer nöqtələrinin formalaşmasına “cavabdehdir”, ikinci növ fiskal effekt isə ikinci növ Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsində üstünlük təşkil edir.

Təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi fəaliyyətinin xalis mənfəətin və mənfəət normasının maksimallaşdırılması kimi iki kriterisi əsasında aparılmış təhlil göstərmişdir ki, müəssisələrin istehsal strategiyasının formalaşdırılmasında vergi dərəcələrinin rolu onların kəmiyyətindən asılı olmayaraq tam şəkildə təsərrüfat subyektlərinin texnoloji xüsusiyyətləri və onun fəaliyyət göstərdiyi bazar mühiti ilə xarakterizə olunur. Bundan asılı olaraq birinci növ fiskal effekt həm mənfə, həm də müsbət işarəli ola bilər və avtonom Laffer nöqtələri mövcud olmur. Beləliklə, vergi nəzəriyyəsi üçün birinci növ fiskal effektin yalnız işarəsi mühüm maraq kəsb edir. Ümumi halda müəssisənin fəaliyyətinin elə bir kriterisi nəzərdə tutulur ki, bu birinci növ avtonom Laffer nöqtələrinin yaranmasına gətirib çıxarır; sinxron Laffer nöqtələri praktiki olaraq həmişə yaranır ki, bu da iqtisadi təhlildə onların fərqləndirilməsinin zəruriliyini bir daha sübut edir.

Aparılmış hesablamalar göstərir ki, 1996-cı il istisna olmaqla, təhlil olunan dövr ərzində Azərbaycan Respublikasında istehsal genişləndirildikcə, vergi daxilolmaları həcmnin artmasına səbəb olan şərait mövcud olmuşdur: belə ki, faktiki verilənlərdən istifadə etməklə yalnız 1996-cı il üçün (7.4.8) şərti yerinə yetirilməmiş, qalan vaxt ərzində isə hər bir il üçün ayrılıqda və orta qiymətlərdən istifadə etməklə aparılan hesablamalar nəticəsində (7.4.8) şərti yerinə yetirilməsi müəyyən edilmişdir.

Təklif olunan hesablama sxeminə uyğun olaraq əlavə dəyər

vergisi üçün ikinci növ avtonom Laffer nöqtələri müəyyən edilmişdir. Ayrı-ayrı illər üzrə Laffer nöqtələrinin kəmiyyətinin yol verilə bilən oblastdan kənara çıxması ilk növbədə iqtisadiyyatın makro göstəricilərində kəskin sığrayışların olması ilə əlaqədardır. Lakin ümumilikdə baxılan dövr üçün ikinci növ avtonom Laffer nöqtəsinin kəmiyyəti 26,9 % təşkil etmişdir ki, bu da yol verilə bilən hüdudlar daxilindədir.

Alınan kəmiyyət asılılıqları göstərir ki, hesablanma nöqtəyi-nəzərindən ikinci növ fiskal effektin qiymətləndirilməsi birinci növ fiskal effektə nisbətən daha asandır. Həmçinin təsdiq etmək olar ki, dövlət siyasətinin fiskal kriterisinin seçilməsi zamanı subyektivlik dərəcəsi nisbətən azdır. Bununla bərabər ikinci növ fiskal effekt ikinci növ Laffer nöqtələri kimi çıxış edən stasionar vergi dərəcələrini yaradır. Buradan da Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsinin kifayət qədər sadə alqoritmi alınır. İlk növbədə ikinci növ fiskal effektin təhlili əsasında verginin kritik dərəcəsi müəyyən edilir. Sonra isə birinci növ fiskal effektin işarəsi müəyyənləşdirilir və ondan asılı olaraq həmin vergi dərəcəsinin Laffer nöqtəsi olub-olmaması yoxlanılır. Qeyd etmək lazımdır ki, ikinci növ fiskal effekt birinci növ effektdən fərqli olaraq bütün vergi və ödənişlərin növündən asılı deyildir. İkinci növ sinxron nöqtələrin hesablanması zamanı həm birinci, həm də ikinci növ fiskal effektlərin yaratdığı böhran nöqtələri məcmusunun yaranması səbəbindən vəziyyət ciddi şəkildə çətinləşir. Bu halda alınan böhran nöqtələrinin əlamətlərinə görə Laffer nöqtələrinə aid edilməsi istiqamətində təhlilin aparılması zəruridir. Belə proseduraların aparılması nəticəsində bir neçə ikinci növ Laffer nöqtəsinin yaranması ehtimalı olur ki, bu da “çoxtəpəli” fiskal əyrinin (nəzəri olaraq bu çox vacibdir) mövcudluğunu göstərir. Axtarılan əyrinin qeyd olunan formada olması dövlət gəlirlərinin formalaşdırılmasında hər bir verginin rolu barədə mövcud təsəvvürləri əhəmiyyətli dərəcədə dəqiqləşdirir.

Praktikada iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin müxtəlif maliyyə kriterilərinin subyektivlik dərəcəsinin

müəyyənləşdirilməsi üçün onların daha vacibləri üzrə hesabatların aparılması zəruridir. Əgər, əksər hallarda müxtəlif kriterilər üçün birinci növ fiskal effektin işarəsi eynidirsə, onda bu əsas maliyyə kriterilərinə münasibətdə birinci növ effektin invariantlıq (dəyişməzlik) təşkil etməsi barədə nəticəyə gəlməyə imkan verəcəkdir. Bu da birincisi, optimallaşdırma sxemi əsasında aparılan hesablamaların obyektiv olduğunu subut edir, ikincisi isə Laffer nöqtələrinin daha sadə üsulla müəyyən edilməsi üçün maliyyə kriterilərindən birinin seçilməsinə imkan verir. İstənilən halda qeyd olunan şəkildə invariantlıq problemi işarə dəqiqliyi ilə həll edildiyinə görə elə bir çətinlik yaratmır. Bu mənada birinci növ fiskal effekt Laffer nöqtələrinin kəmiyyətinin formalaşdırılmasında iştirak etmədiyinə, yalnız onun mövcudluğunu müəyyən etdiyinə görə köməkçi əhəmiyyət kəsb edir. Başqa sözlə desək, müəssisələrin fəaliyyətinin maliyyə kriteriləri axtarılan Laffer nöqtələrinin kəmiyyət qiymətinə heç bir təsir göstərmir.

Ümumilikdə, Laffer nöqtələrinin konkret kəmiyyət qiymətləri dövlətin və iqtisadi agentlərin müəyyən məqsədli funksiyalarından asılı olaraq təyin edildiyinə görə müəyyən qədər subyektivdir. Bu tezis optimallaşdırma modelləri bazası əsasında Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsi üçün aparılan bütün hesablamalara tənqidi münasibəti nəzərdə tutur. Fikrimizcə, fiskal effektlərin makrosəviyyədə qiymətləndirilməsi zamanı deskriptiv (təsviri) model və təhlil sxemlərinə üstünlüyün verilməsi məqsədəuyğundur.

9. Deskriptiv model əsasında aparılan təhlildə təklif olunan sxem üzrə Laffer nöqtələrinin ümumi qiymətləndirilməsi aparılmış və məlum olmuşdur ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı onun sabitləşdiyi və dinamik inkişafının təmin olunduğu ötən 1996-2003-cü illər ərzində aparılan təhlil üçün əlverişli iqtisadi xarakteristikalara malik olmuşdur. Belə ki, respublika iqtisadiyyatı üçün Laffer effektlərinin mövcud olması hazırlanmış hesablanma alqoritminin məhsuldarlığını sübut edir. Baxılan dövr ərzində respublika iqtisadiyyatı bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq müəyyən qədər qeyri-dayanıqlı inkişafı xarakterizə edilmişdir. Bu da

özünü əksər makroiqtisadi göstəricilərdə kəskin sıçrayışlarda göstərir. Buna görə də respublika iqtisadiyyatının bütün struktur makroiqtisadi göstəricilərində sabit, eyni zamanda proporsional dinamik inkişaf təmin olunduğu iqtisadi situasiyalar üçün də belə hesablamaların aparılmasını məqsədəuyğun hesab edilir. Hətta digər ölkələrin milli iqtisadiyyatları çərçivəsində qeyd olunan tədqiqatları aparmaq mümkündür. Fikrimizcə, ABŞ, Yaponiya, Almaniya və güclü iqtisadi potensiala malik olan digər ölkələr təmsalında Laffer nöqtələrinin qiymətləndirilməsi faydalı və yüksək dərəcədə əhəmiyyətli olardı.

Müxtəlif ssenarilər əsasında aparılan təhlil göstərmişdir ki, respublikamızda mövcud olan inflyasiyanın hər bir faizi real fiskal daxilolmaların həcmnin uyğun olaraq 2 faizə yaxın artımına gətirib çıxarmışdır. Göründüyü kimi, vergi dərəcələrinin variasiyası fiskal-qiymət mühitinin kardinal dəyişilməsinə gətirib çıxarmamışdır. Beləliklə, belə nəticəyə gəlirik ki, istehsal xərclərinin mövcud olan strukturu və istehsalın qiymət dəyişikliklərinə olan reaksiyası zamanı dövlət büdcəsinin daxilolmaları qiymətlərin artımını üstələdiyinə görə baxılan dövr ərzində hiss olunmayacaq dərəcədə səviyyəsi aşağı olan inflyasiya respublika büdcəsi üçün səmərəli olmuşdur. Beləliklə, aparılan təhlil nəticəsində məlum olur ki, baxılan dövr üçün mövcud olan şəraitdə Laffer nöqtələri mövcud olmuşdur. Qeyd olunanlardan aşağıdakı nəticəni almış oluruq: təhlil olunan dövr ərzində respublika iqtisadiyyatı fiskal əyrinin artan hissəsində yerləşmiş və vergilərin dərəcələrində kəskin kəmiyyət dəyişikliyinə ararılması vergi sisteminin digər trayektoriya üzrə inkişafına səbəb olmamışdır. Bu da onu göstərir ki, mövcud olan monetar-qiymət mühitini və iqtisadi şəraiti, yəni aparılan iqtisadi siyasəti kəskin dəyişməyə heç bir zərurət yoxdur.

Aparılan təhlildən məlum olmuşdur ki, Laffer effektlərinin tədqiqi bütün [0; 1] vergi şkalasında deyil, daha dar, qısaltdılmış intervalda aparılmalıdır; şkalanın başlanğıc və son hissələrində iqtisadi sistemin bütün xüsusiyyətləri qeyri-müəyyən və dağınıq şəkildə olur. Bu isə öz növbəsində o deməkdir ki, verilən aprior

sərhəd şərtlərinin pozulması təklif olunan (8.1.10) modelində ciddi nöqsanların olmasına sübut kimi xidmət edə bilməz.

Laffer nöqtələrinin qiymətləndirilməsinin mövcud metodlarından hansının əsas, perspektivdə daha rəsmi status ala biləcək formada seçilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Fikrimizcə, təklif olunan bütün metodlar bir müddət ciddi rəqabət şəklində eyni zamanda istifadə olunmalıdır. Bununla belə, iqtisadi agentlərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin konkret maliyyə kriterilərindən istifadə olunan optimallaşdırma modellərinə nisbətən iqtisadi sistemin funksional xüsusiyyətlərini daha dolğun və obyektiv əks etdirən deskriptiv modellərə üstünlük verilməlidir.

Vergi dərəcələrinin son yol verilə bilən kəmiyyətini inflyasiya tempi, məhsul və xidmətlərin buraxılışı və istehsal məsrəfləri göstəricilərinin məcmusu ilə operativ şəkildə müəyyən nisbətinin gözlənilməsi hazırda dövlətin obyektiv səbəblərdən bir-birindən müəyyən qədər “təcrid olunmuş” fiskal və monetar siyasətinin makroiqtisadi sintezinin əldə olunmasına imkan verəcəkdir.

10. Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsində xarici ticarət tariflərinin rolunun aydınlaşdırılmasında əsas diqqət idxal və ixrac rüsumlarının funksional fərqləndirilməsinə yönəldilmiş və göstərilmişdir ki, onların müvafiq istehsalların səmərəliliyinə təsir gücü də müxtəlifdir. Bu ideya formalaşmış eyni bir iqtisadi mühitdə idxal və ixrac yönümlü istehsal sektorları üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd olunan şəkildə hesablama sxemi optimal gömrük rüsumlarının müəyyən edilməsi probleminin həllinə yaxınlaşmağa imkan verir.

Məlum olduğu kimi, ölkədə mövcud olan valyuta kursu kapitalın sektorlararası axınının tənzimlənməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Bir sıra hallarda onun qeyri-ixtiyari olaraq formalaşmış kəmiyyəti xarici ticarətin strukturunda səmərəli olmayan dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olacaqdır ki, bu da gələcəkdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına öz mənfi təsirini göstərəcəkdir. Baxılan tədqiqatda sadə formal asılılıqlar valyuta kursunun dəqiqləşdirilməsinin səmərəli istiqamətlərini müyyən etməyə imkan verir ki,

bu da ölkədə istehsalın prioritet sahələrinin stimullaşdırılması üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müəyyən edilmişdir ki, tarazlı valyuta kursu mənfəət vergisi istisna olmaqla, fəaliyyətdə olan digər vergilərin dərəcələrinin səviyyəsi ilə müəyyən olunur və onların da valyuta kursunun formalaşmasına təsir gücü eyni deyildir.

İdxal və ixrac rüsumlarının dəyişməsindən əldə olunan səmərənin birqiymətli olmadığı və onun xarici ticarət balansının vəziyyətidən asılı olduğu aşkar edilmişdir. Xarici ticarət saldosu müsbət olduqda, xarici ticarətin tənzimlənməsi sahəsində üstünlük ixrac vergilərinə, mənfəi olduqda isə idxal vergilərinə verilməlidir.

Eyni zamanda, idxal vergisinin dərəcəsinin artırılmasının idxal məhsulunun daxili bazarda qiymətinə təsirinin müəyyən edilməsi üçün analitik üsul təklif olunmuş və müəyyən edilmişdir ki, idxala münasibətdə tarif siyasətinin inflyasiya potensialı həddindən artıq şişirdilir.

Həmçinin ixrac vergilərinin istehsalçıların rentabellik səviyyəsinə təsirinin qiymətləndirilməsi üçün müvafiq asılılıq təklif olunmuş və məlum olmuşdur ki, digər vergilər tərəfindən ilkin təzyiq nə qədər yüksək olarsa, ixrac rüsumu da bir o qədər müəssisələrin səmərəliliyinin səviyyəsinə az dərəcədə təsir edəcəkdir. Aparılan kəmiyyət qiymətləndirmələri nəticəsində ixrac rüsumunun artımının ixracyönümlü istehsalçıların rentabellik səviyyəsinə güclü təsir göstərdiyi müəyyən edilmişdir.

11. Vergilərin əmək bazarına təsirinin qiymətləndirilməsi üçün əmək bazarını xarakterizə edən göstəricilərin təsnifatı sistemləşdirilmiş və bazar münasibətlərinə keçid şəraitində onların müəyyən edilməsi üsullarına baxılmışdır. Əsas vergilərin əmək bazarının formalaşmasına və inkişafına təsirinin öyrənilməsi üçün müvafiq analitik metod təklif olunmuş və müəyyən edilmişdir ki, yalnız əmək bazarının elastiklik əmsalının müsbət qiymətlərində fiskal ağırlığın getdikcə artması işsizliyin səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Təhlil olunan bütün dövr ərzində son əmək məhsuldarlığının kəmiyyəti faktiki əmək haqqından dəfələrlə yüksək olmuşdur. Əmək bazarında yaranan bu dəyər uyğunsuzluğu “gizli” effektin nəticəsi olmaqla, rəsmi əmək haqqının əhalinin gəlirlərinin əsas gəlir mənbəyi rolunu oynamadığını göstərir.

Respublikamızda 1994-2003-cü illərdə əmək bazarının çevikliyi dərəcəsini xarakterizə edən müvafiq göstəricinin qiymətinin getdikcə azalması müşahidə edilmişdir. Belə ki, onun kəmiyyəti bazarın ideal vəziyyətini xarakterizə edən vahiddən uzaqlaşmağa meyilli olmuşdur.

Əmək bazarının təklif olunan tarazlı olmayan modelinin əhəmiyyətini açmaq üçün iki əsas aspekt - proqnoz-analitik və tənzimləyici aspektlər nəzərdən keçirilmişdir.

Təklif olunan instrumentarının proqnoz tədqiqatlarda istifadə olunması əmək bazarında yaranan tendensiyaların gözlənilməsi və proqnozlaşdırılmasının zəruriliyi ilə şərtləndirilir. Strateji olaraq təklif olunan model işsizliyin səviyyəsinin proqnozlaşdırılmasının həyata keçirilməsinə imkan verir ki, bu da dövlətin səmərəli sosial siyasətinin formalaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nisbi işsizlik səviyyəsinin () proqnoz hesablamaları üçün elastikliyin (E) və tarazlı orta əmək haqqının faktiki orta əmək haqqına nisbətini $\frac{W_t}{W_f}$ gələcək dinamikaları barədə aydın tə-

səvvürə malik olmaq lazımdır. Bu göstəricilərin proqnoz trayektoriyaları iki üsulla: həm retrospektiv tendensiyanın ekstrapolyasiyası əsasında, həm də ekspert yolu ilə alın bilər. Birinci üsul aparılmış hesablamalara uyğun olaraq elastiklik (E) və tarazlı orta əmək haqqının faktiki orta əmək haqqına nisbəti $\frac{W_t}{W_f}$ gös-

təricilərinin Azərbaycanın keçid dövrünün iqtisadiyyatı üçün xarakterik səlis tendensiyalar zamanı, ikincisi isə inkişaf tendensiyalarının dönüş mərhələləri zamanı istifadə oluna bilər.

Məlum olduğu kimi, işsizlik səviyyəsinin proqnozlaşdırılmasının bu üsulunun səmərəliliyindən danışmazdan əvvəl bir sıra illər ərzində onun sınağının aparılması tələb olunur. Lakin ümumilikdə işsizliyin miqyasının dəyişməsinə əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq çətin olduğuna görə təsdiq edə bilərik ki, təklif olunan metod qeyri-müəyyənlik şəraitində makrohesablamaların aparılması zamanı ciddi kömək ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, təklif olunan metod prinsipial olaraq makroiqtisadi formaya malikdir. Onun əmək bazarının ayrı-ayrı segmentlərinə (sahə, regional və s.) istənilən uyğunlaşdırılmasının ümumi halda çox çətin olmasına baxmayaraq ayrı-ayrı hallarda perspektivlidir. Belə ki, təklif olunan modelin regional iş qüvvəsi bazarlarına tətbiqi tamamilə mümkündür və indikativ əhəmiyyətə malikdir. Regional elastikliklərin (E_i , burada i - regionun indeksidir) qiymətləndirilməsi regional bazarların sərtlik və ətalətlilik dərəcəsi üzrə müqayisəsinin aparılmasına imkan verir ki, bu da son nəticədə regional proqramların işlənməsi və əsaslandırılması zamanı istifadə oluna bilər. Fikrimizcə, E “milli” elastiklik kəmiyyətinin çox maraqlı ölkələrarası hesablamalarının aparılması zamanı modeldən istifadə imkanı da mümkün ola bilər.

Qeyd olunan modelin tədqiqinin tənzimləyici aspekti əmək bazarına məqsədamüvafiq təsirinin iki üsulunu nəzərdə tutur: tarazlı orta əmək haqqının (W_t) kəmiyyətinin, bir sıra hallarda isə faktiki orta əmək haqqının (W_f) avtomatik olaraq yerinin dəyişməsinə gətirib çıxara bilən vergi mühitinin dəyişməsi; faktiki orta əmək haqqının səviyyəsində ani dəyişikliklərə səbəb ola bilən iqtisadiyyatın dövlət sektorunda əmək haqqının indeksasiyasının aparılması. Özünün sadəliyinə baxmayaraq təklif olunan model göstərilən makroiqtisadi tədbirlərin yaratdığı sosial nəticələri qiymətləndirməyə imkan verir. Öz növbəsində belə nəticələrin aydınlaşdırılması fiskal-büdcə bloku ilə məşğulluq blokunun balanslaşdırılmış şəkildə uzlaşdığı vahid makroiqtisadi siyasətin formalaşdırılması üçün imkanlar açır.

12. Müasir vergi nəzəriyyəsində maraqlı istiqamətlərdən biri də təsərrüfat subyektləri tərəfindən ödənilən əmlak vergisinin rolunun aydınlaşdırılmasıdır. Burada daha vacib məsələlər vergi dərəcələrinin əsas iqtisadi göstəricilərin dinamikasına təsiri ilə bağlıdır. Tədqiqatda aşağıdakı əsas problem məsələlər təhlil olunur: vergi dərəcələrinin hüquqi şəxslərin təsərrüfat fəaliyyətinin mənfəətliliyinə, təsərrüfat strukturlarının istehsal fəallığına və müvafiq olaraq iqtisadi artım tempinə, müəssisənin əsas kapital yığımının dinamikasına və fiskal yığımların həcminə təsirinin müəyyən edilməsi. Burada əsas diqqət əmlak vergisinə yönəldilmişdir. Lakin təklif olunan analitik sxem istənilən verginin rolunun aydınlaşdırılmasına kömək edir.

Müəyyən edilmişdir ki, müəssisələrin 1 faizli əmlak vergisi şəraitində mənfəətlə işləməsi üçün ən azı 2,1 faiz inkişafa nail olmalıdırlar. Həmçinin göstərilmişdir ki, əmlak vergisinin hazırda fəaliyyətdə olan dərəcəsi istehsal güclərinin dayanıqlı inkişafına, eləcə də bunun əsasında istehsal həcminin artırılmasına müəyyən qədər “mane olur”. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün onun dərəcəsinin 0,1 faiz punktu və daha artıq həcmdə azaldılması tələb olunur. Bu da əsas vəsaitlərin sistemli yığımı və dayanıqlı iqtisadi artım üçün daha münbit şərait yaradacaqdır.

Əmlak vergisinin dərəcəsinin aşağı salınması yolu ilə dövlət tərəfindən iqtisadi artımın stimullaşdırılması və müəssisələr tərəfindən əsas kapitalın yığımı dövlətə çox ağır başa gəlir. Belə ki, bunun nəticəsində dövlət büdcəsinin fiskal daxilolmaları üzrə itkilərini hətta uzun müddətə belə kompensasiya etmək mümkün olmur. Əmlak vergisinin vergitutma bazasının miqyasının il ərzində istehsal olunan ÜDM-un həcmindən bir neçə dəfə artıq olduğunu nəzərə alsaq, bu verginin dərəcəsinin müəyyən qədər aşağı salınması dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olur. Bundan başqa, aparılan təhlil göstərir ki, əmlak vergisinin dərəcəsinin radikal olaraq kəskin aşağı salınması iqtisadi artım tempinin artırılması mənasında elə də böyük səmərə vermir. Hesablamalara görə dövlət əmlak vergisindən tam im-

tina etdiyi halda, əsas vəsaitlərin və ÜDM-un artım tempi 0,6 %-ə bərabər olur ki, bu da büdcənin fiskal itkiləri ilə heç bir halda müqayisə edilə bilməz.

Eyni zamanda, müəyyən edilmişdir ki, əmlak vergisi iqtisadi qeyri-sabitliyin və tsiklliyn potensial mənbəyi kimi çıxış edir. Təklif olunan metod əsasında aparılan hesablamalar göstərmişdir ki, əmlak vergisinin mövcud dərəcəsi hazırda iqtisadi sabitlik üçün heç bir təhlükə törətmir. Verginin dərəcəsinin hətta əhəmiyyətli dərəcədə artırılması zamanı belə vəziyyət dəyişmişdir. Formal olaraq dövrü dəyişmələr yalnız əmlak vergisinin t_a 57% qiymətində yarana bilər. Lakin belə rəqəmlər yol verilə bilən kəmiyyətlər oblastından kənara çıxır. Bundan başqa, aparılan eksperimentlər göstərmişdir ki, hətta 10 olduqda belə sistem dəyişmə rejiminə keçmir. Bu isə o deməkdir ki, heç bir halda əmlak vergisi əsas makrogöstəricilərin sabit trayektoriyasını dəyişə bilməz.

Təsdiq edə bilərik ki, əmlak vergisinin rolunun aydınlaşdırılmasına dair təklif olunan model vergi nəzəriyyəsiindən əvvəllər istifadə olunan modellərdən daha uğurludur. Bu ilk növbədə onunla əlaqədardır ki, modeldə tək cə müəssisənin mənfəətinin formalaşması deyil, həm də onun xərclənməsi əks olunur. Başqa sözlə desək, modeldə eyni zamanda həm birbaşa, həm də əks istehsal əlaqələri iştirak edir. Modeldə qapalı təkrar istehsal tsiklinin olması onun tamlığı bərdə fikir yürütməyə imkan verir. Təklif olunan sxemin daha bir müsbət cəhəti onun praktiki olaraq vergi nəzəriyyəsinin istənilən probleminə uyğunlaşdırılması qabiliyyətinə malik olmasıdır. Bu zaman o özünün ilkin sadəliyini və cəlbədiciliyini itirməyəcəkdir.

Əmlak vergisinin xüsusiyyətlərinin təhlilinin seçilmiş sxemi ümumilikdə özünü doğrultmuş və məntiqli olaraq düzgün və kifayət qədər şəffaf məzmunlu nəticələr əldə etməyə imkan vermişdir. Lakin, fikrimizcə, universal hesab edilən baza modellərindən fərqli olaraq təsvir olunan kəmiyyət qiymətləndirmələri mütləqləşdirmək də düzgün deyildir. Bu əsasən aşağıdakı dörd əsas metodoloji cəhətlə bağlıdır.

Birincisi, təklif olunan model təsərrüfat subyektləri tərəfindən əsas kapitalın yığılı prosesinin bütün nüanslarını müfəssəl şəkildə əks etdirmir. Belə ki, təklif olunan analitik ifadə investisiyalaşma prosesinin mərkəzləşdirilmiş laqla həyata keçirilməsini nəzərdə tutur, lakin real həyatda gecikmələr bir qayda olaraq vaxt üzrə bölünmüş olur. Amortizasiyanın toplanması və xərclənməsi siyasətində də əhəmiyyətli müxtəlifliklər mövcuddur. Bu isə o deməkdir ki, hər bir konkret müəssisəyə münasibətdə zərurət olduqda ilkin modeli dəqiqləşdirmək lazımdır ki, bu da əsas parametrik konfigurasiyaların dəyişməsinə və kəmiyyət nəticələrinin fərqli olmasına gətirib çıxaracaqdır. Makrohesablamaların aparılması zamanı qeyd olunan problem daha da aktuallaşır, belə ki, sadə ortalamalar həmişə qanunauyğun olmur.

İkincisi, təhlil zamanı yalnız özünün xüsusi vəsaitləri hesabına inkişaf edən müəssisəyə baxılmışdır. Bununla yanaşı, bir sıra hallarda kredit mexanizminin mövcudluğunu da inkar etmək olmaz, ona görə ki, firma tərəfindən istehsal və investisiya strategiyasının seçilməsi zamanı o həlledici rol oynaya bilər. Məsələn, nümunə kimi göstərə bilərik ki, (11.2.4) düsturuna uyğun olaraq əsas fondların təzələnməsinin dayanıqlı tsikli yalnız $2,4 m_i^x$ 2,8 halında, yəni yuxarıda göstərilədiyi kimi, yalnız kredit resurslarından sistemli şəkildə istifadə zamanı mümkündür. Lakin təhlilə borc vəsaitlərinin daxil edilməsi ilkin modelin yenidən qurulmasını nəzərdə tutur ki, bu da hesablamaların nəticələrinə təsir etməyə bilməz.

Üçüncüsü, xalis mənfəətin yaranması prosesi həddindən artıq sadə şəkildə verilir. Praktikada isə mənfəətin hesablanması mexanizmi təkcə istifadə olunan fiskal parametrlərin sayı nöqtəyi-nəzərindən deyil, həm də təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyət xüsusiyyətlərindən asılı olaraq alternativ variantları nəzərdə tutan hesablama sxemlərinin özünün mövqeyindən mürəkkəbdir. Sözsüz ki, qeyd olunan fakt əldə olunan kəmiyyət qiymətlərinin dəyişməsinə səbəb olur.

Dördüncüsü, konkret hesablamalarda Azərbaycan şəraiti üçün səciyyəvi olan parametrlərdən istifadə olunmuşdur. Lakin

bu qiymətlərin adekvatlığı, fikrimizcə, hələ uzun müddət sual altında ola bilər. Məsəl üçün şübhəli olmayan bir fakta diqqət yetirək: keçid iqtisadiyyatlı bütün ölkələrdə olduğu kimi gizli sektorun və əhalinin “əlavə” gəlirlərinin mövcudluğu ÜDM-in həqiqi miqyasını və əməyin ödənişi xərclərini azaldır ki, bu da modelin bütün digər parametrlərini təhrif edir. Bununla yanaşı, qeyd olunan aspekt təklif olunan analitik sxem üçün az olmayan problem yaradır, belə ki, daha həqiqi və real statistik məlumatlardan istifadə zamanı model hesablamalarda daha dəqiq nəticələr alınacaqdır.

13. Fəaliyyətdə olan vergi mühiti nəzərə alınmaqla müəssisələrin qiymət strategiyasının təhlili istiqamətində aparılan tədqiqatda alınan nəticələrin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu, həmçinin onların mümkün tətbiqi oblastının nə qədər geniş olduğunu daha müfəssəl şəkildə aydınlaşdırmaq.

Vergilərin təsərrüfat subyektlərinin qiymət strategiyasına təsirinə müəyyən edilməsi üçün təklif olunan üsuldən istifadə etməklə hesablamalar aparılmış və müəssisələr tərəfindən buraxılan məhsula olan tələbin qiymətə nisbətən elastikliyinin işarəsindən asılı olaraq mənfəət vergisinin dərəcəsi üçün yuxarı və aşağı hədd müəyyən edilmişdir.

Müəssisənin istehsal etdiyi məhsul kütləsinin tipindən asılı olaraq praktikada həyata keçirilməli olan fiskal siyasətin ikili təbiətə malik olması və eyni fiskal təzyiq altında təkrar istehsal xarakteristikaları eyni olan və onların məhsuluna tələbin elastikliyinin işarəsindən asılı olaraq müxtəlif qururlara aid edilən müəssisələrin bir-biri ilə tamamilə əks istiqamətli qiymət strategiyalarına üstünlük verməsi aşkar edilmişdir.

Həmçinin müəyyən edilmişdir ki, tələbin qiymətə nisbətən elastikliyi müsbət olan bütün istehsal vahidləri daha ağır vergi təzyiqi altına düşməli olurlar və onlar bundan yalnız uduş əldə edirlər. Əksinə, $E < 0$ parametrlərinə malik olan müəssisələr üçün isə liberal vergi mühiti tələb olunur. Əks halda, staqflyasiyanın inkişafı ehtimalı yaranır, bu da yüksək inflyasiya fonunda

istehsalın getdikcə aşağı düşməsinə şərait yaradır.

Təhlil nəticəsindən alınan əsas nəticələrdən biri də bundan ibarətdir ki, bazar iqtisadiyyatına keçidlə xarakterizə olunan böhranlı iqtisadiyyatda inflyasiya tendensiyasının qarşısının alınması, istehsalın və işgüzar fəallığın stimullaşdırılması üçün vergiləri “artırmaq”, progressiv inkişaf edən iqtisadiyyatda isə onları rəhm etmədən “sıxmaq” lazımdır.

Aparılan təhlil ayrı-ayrı vergilərin müəssisələrin tarazlı qiymətlərinə təsirinin nə dərəcədə birmənalı olmadığını və son nəticənin nə dərəcədə istehsal həcminin texnoloji xarakteristikalarından, həmçinin buraxılan məhsulların (xidmətlərin) bazar xüsusiyyətlərindən asılı olduğunu göstərmişdir. Vergilərin qiymətlərin dinamikasına təsiri bir o qədər də vergilərin dərəcələri ilə deyil, qiymətlərin özlərinin səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Öz növbəsində bu dərəcədə qeyri-sabit, tez-tez dəyişən “axıcı” kateqoriya olan qiymətlər fiskal siyasətin işlənməsi zamanı yaxşı olmayan istiqamət sayılır ki, bu da sonuncunun imkanlarını məhdudlaşdırır.

Alınan nəticələr respublika iqtisadiyyatının çeviklik dərəcəsinin ($E=1,60$) nisbətən normal olmasını göstərir. Ümumiyyətlə, alırıq ki, əgər tələb qiymətlərin artımına mənfi, yaxud müsbət təsir göstərsə, yaxşı olardı ki, o bu prosesə kifayət qədər fəal reaksiya versin. Daha dəqiq desək, bu o deməkdir ki, əgər iqtisadi inkişaf, yaxud böhran başlayıbsa, yaxşı olardı ki, o maksimum dərəcədə kəskin və güclü olsun. Əks halda, zəif və ətalətli iqtisadi inkişaf makroiqtisadi tənzimləmə sistemini iflic edir və onu uzun müddətə həlli vacib olan problemlərdən kənarlaşdırır. Azərbaycan iqtisadiyyatının 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq ortalarına qədər olan dövrdə baş verən iqtisadi böhran özünün təsirini sonrakı illərdə göstərmişdir və iqtisadiyyatı müəyyən qədər ətalətli etmişdir. Fikrimizcə, respublika iqtisadiyyatının ətalətliliyə və ona xas olan əmtəə tələbinin zəif çevikliyi bütün istehsal sisteminin zəif idarə olunmasını şərtləndirmişdir.

Analitik ifadələrdən alınan selektiv vergi siyasəti prinsirini izah edək. Burada iki vacib asrekti qeyd etmək zəruridir: praktikada

selektiv vergi siyasəti hansı həcmdə və hansı formada reallaşdırıla bilər. Aşağıdakı məsələləri qeyd edək.

Birincisi; tərəfimizdən vergi tənzimlənməsinin unifikasiyalı sistemi inkar edilmir. Başqa sözlə desək, fiskal alətlər yığımı stabil olmalıdır, vergilərin hesablanması metodikasının və ödənilməsi mexanizminin isə bütün hüquqi şəxslər üçün eyni olması nəzərdə tutulur.

Yalnız vergilərin dərəcələri differensiaslaşdırılmış şəkildə ola bilər, yəni makroiqtisadi tənzimlənmənin kəmiyyət metodlarına daha çox üstünlük verilir. Son nəticədə vergi tənzimlənməsi elə bunu da nəzərdə tutur.

İkincisi, fiskal siyasətin selektivliliyi prinsiri yalnız zərurət yarandıqda tətbiq edilməlidir. Fikrimizcə, vergi dərəcələrinin differensiasiyası sistemi antitrest qanunvericiliyinin prinsirləri əsasında işləməlidir; bu nə vaxt zəruridirsə “fəaliyyətə başlamalı”, başqa vaxtlarda isə fəaliyyət göstərməməlidir. Aydındır ki, iqtisadiyyatın normal fəaliyyəti müşahidə edilirsə, bu zaman selektiv vergi tənzimlənməsinin tətbiqi əhəmiyyətsizdir. Lakin əgər sistemin fəaliyyətində aşkar nizamsızlıqlar müşahidə olunursa, rəmanent böhran tələsinə düşən istehsal zonaları mövcuddursa, makroiqtisadi və sosial mülahizələrə görə onların məhsullarına tələbat duyulursa, onda vergi güzəştlərini tətbiq etməklə bu təsərrüfat subyektlərinə kömək etmək məqsədmüvafiqdir.

Vergi güzəştlərinin tətbiqinin qanunauyğunluğu barədə qərar sahələrin (istehsal komplekslərinin) məhsulunun satış həcmi və onların qiymətlərinin dinamikasının retrospektiv tədqiqini nəzərdə tutan vəziyyətini mötəbər eksrertizası əsasında qəbul edilə bilər. Bu şəkildə tədqiqatın ararılması nəticəsində tələbin qiymətə görə elastikliyin kəmiyyəti qiymətləndirilir, bu da vergi güzəştlərinin verilməsi, yaxud əksinə, onlardan imtina edilməsi üçün əsas kimi çıxış etməlidir. Beləliklə, təklif olunan analitik konstruksiyalar makroiqtisadi və sahə indikatorlarının qurulması, həmçinin indikativ planlaşdırma zamanı səmərəli şəkildə istifadə oluna bilər.

14. Aparılan ekonometrik təhlil aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir.

İstehsal-institusional funksiyaların köməyi ilə istehsalın dinamikası və büdcəyə fiskal ödənişlərin həcmi nöqtəyi-nəzərindən fiskal yükün kritik kəmiyyətlərinin (uyğun olaraq birinci və ikinci növ Laffer nöqtələrinin) qiymətləndirilməsi metodologiyası inkişaf etdirilmişdir. Onun Azərbaycan və ABŞ iqtisadiyyatları təmsalında işləmə qabiliyyətinin aprobeasiyası faktiki fiskal yükün qısamüddətli iqtisadi artıma və fiskal daxilolmaların həcminə təsirinin xarakterini müəyyən etməyə imkan vermişdir.

1991-2003-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün müəyyən edilmişdir ki, faktiki fiskal yükün iqtisadi artıma təsiri zəif-proqressiv kimi xarakterizə edilə bilər. İqtisadi sistemin makroparametrlərinin illər üzrə kəskin dəyişməsinə baxmayaraq birinci növ Laffer nöqtəsinin fiksə edilmiş qiyməti Azərbaycan istehsalçıları üçün 30 faizlik ÜDM həddi səviyyəsində olan son fiskal məsrəflərə münasibətdə psixoloji durumunun sabit olduğunu göstərir.

Ölkələrarası fiskal təhlil ümumi kəmiyyət qanunauyğunluqlarının olmadığını göstərmişdir. Yalnız bir “zəif” qanunauyğunluğu - birinci növ Laffer nöqtələrinin 35 %-lik həddə yaxınlaşmasını qeyd etmək olar. Lakin ikinci növ Laffer nöqtələri üçün belə “cazibə nöqtəsi” yoxdur və onun qiymətlərinin paylanma oblastı əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür. Ona görə də tez-tez rast gəlinən bir ölkənin fiskal standartlarının digər ölkələrə aid edilməsi məqsədmüvafiq hesab edilməməlidir.

15. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün fiskal yükün faktiki və nominal göstəricilərinin təhlili göstərir ki, 1995-2000-ci illərdə dövlət tərəfindən təklif olunan nominal fiskal yük kifayət qədər geniş intervalda dəyişmiş və 1996-cı ildə hətta birinci növ Laffer nöqtəsindən yüksək olmuşdur. 1995-ci və 1997-2000-ci illərdə nominal fiskal ağırlığın kəmiyyəti birinci növ Laffer nöqtəsinə yaxın olmuşdur. Lakin sahibkarlar bu ağırlığı özləri üçün “optimallaşdıraraq” onu 7,91-12,46 faiz bəndi vergi borclarının yaranması hesabına sərbəst şəkildə aşağı salmışlar. 2001-ci ildən başlayaraq

nominal fiskal yük göstəricisinin qiyməti kəskin şəkildə aşağı düşmüşdür. Dövlət vergi orqanları və vergi ödəyiciləri arasında fiskal ağırlığın optimallaşdırılması kriterisi üzrə prinsipial fərqlər aydındır, lakin Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün bu problem t^* -nin və t^{**} -nin kritik qiymətlərində kəskin kəmiyyət kənarlaşmaları hesabına güclənmişdir.

Aparılmış hesablamalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ABŞ iqtisadiyyatında istehsal və büdcə üçün fiskal ağırlığın kritik kəmiyyətlərini identifikasiya edən birinci və ikinci növ Laffer nöqtələri praktiki olaraq üst-üstə düşür. Bununla əlaqədar olaraq dövlət büdcə gəlirlərini maksimallaşdırmağa çalışmaq istehsalçıların maraqları ilə hesablaşmağa məcburdur. Optimallaşdırma kriteriləri kəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən bir-birindən fərqlənmədiyinə görə səmərəli fiskal yükə münasibətdə büdcə ilə istehsalçılar arasında ziddiyyət avtomatik olaraq aradan qalxır. Azərbaycan iqtisadiyyatında tamamilə fərqli nəticə alınmışdır. Belə ki, təhlil olunan dövr ərzində bu ziddiyyət 1996-cı ilə qədər artmış, sonra isə azalmaya doğru meyl etmiş və 2003-cü ildə birinci və ikinci növ Laffer nöqtələri arasında fiskal fərq 17,6 % təşkil etmişdir. Vergi ödəyiciləri qeyd olunan fiskal ziddiyyəti vergilərin ödənilməməsi hesabına öz xeyirlərinə həll etməyə çalışmışlar. ABŞ-da olduğu kimi, dövlətin və biznesin fiskal məqsədlərinin vahidliyinin təmin olunması Azərbaycan iqtisadiyyatının əldə etməyə çalışdığı özünəməxsus ideal məqsəd kimi çıxış edə bilər.

16. Fiskal ağırlığın son yol verilə bilən həddi metodologiyasından istifadə etməklə 2001-2003-cü illər üzrə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün eyni zamanda, həm faktiki fiskal ağırlığa, həm də onun nominal kəmiyyətinə münasibətdə uzunmüddətli iqtisadi artımın potensial tempi hesablanmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, ümumilikdə, faktiki fiskal ağırlıq baxımından iqtisadi artım imkanları kifayət qədər cəlbedici (əlverişli) olmuşdur (6-17%). Nominal fiskal yük nöqtəyi-nəzərindən isə Azərbaycanda sahibkarlarda işləmək, inkişaf etmək istəyi üçün şərait mövcud olmuşdur ki, bu da

3 faizli “təbii” səviyyədən 2-5 dəfə yüksək tempə geniş təkrar istehsalın həyata keçirilməsinə imkan vermişdir.

17. Azərbaycan iqtisadiyyatında istehsal-fiskal effektlərinin təhlili qeyri-səmərəli fiskal tənzimləmənin bir neçə səbəblərini müəyyən etməyə imkan vermişdir. Birincisi, ABŞ-da olduğu kimi, fiskal ağırlığın optimallaşdırılmasının istehsal və büdcə kriteriləri arasındakı ziddiyyətin onların kəmiyyət yaxınlaşması hesabına aradan qaldırılmasının mümkün olmadığı hallarda vergi sisteminin tənzimləyici və fiskal funksiyaların antaqonizmi kəmiyyətə identifikasiya edilmişdir. İkincisi, iqtisadi artımın qısamüddətli və uzunmüddətli aspektlərinə münasibətdə fiskal oriyentirlərin kəmiyyətlərində uyğunsuzluqlar aşkar edilmişdir.

18. Fiskal ağırlığın idarə edilməsinə yeni yanaşma, xüsusilə də vergilərin müxtəlif dərəcələri üzrə məcmu fiskal ağırlığın elastikliyinə qiymətləndirilməsi sxemi təklif olunmuşdur. Məzmunca axtarılan elastiklik verginin “fiskal gücü”nü göstərir və kəmiyyətə aşağıdakını bildirir: baxılan verginin dərəcəsinin 1 faiz dəyişməsi zamanı ümumi (məcmu) fiskal ağırlıq neçə faiz dəyişəcəkdir. Bu metodika fiskal ağırlığın artırılması, yaxud azaldılması üçün konkret vergi növlərinin seçilməsi və onların dərəcələrinin dəyişmə həcmi hesablanması zamanı Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən istifadə oluna bilər.

19. Makroamillərin əvəzolunmasının dəyişkən elastikliyinə malik ekonometrik istehsal-institusional funksiyaların, həmçinin fiskal ağırlığın son yol verilə bilən metodikasının aprobeiyası onların nisbi universallağı barədə nəticə çıxarmağa imkan verir. Bu da onların digər ölkələrin, ayrı-ayrı sektorların və regionların iqtisadiyyatlarına münasibətdə tətbiqinə imkan yaradır. Ayrı-ayrı vergilərin “fiskal güc”lərinin qiymətləndirilməsinin təklif olunan metodikası təkcə respublika vergi sisteminə münasibətdə deyil, həm də xarici analoqlara da tətbiq edilməklə istifadə oluna bilər.

20. Azərbaycanın fiskal sisteminə münasibətdə aparılmış nəzəri-tətbiqi araşdırmaların ümumi nəticəsi onun tədqiqatda göstərilən tədqiq prinsipləri və ardıcıl optimallaşdırma kriteriləri olmuş-

dur. Birincisi, vergi sisteminin optimallaşdırılmasının istehsal və büdcə kriterilərinin balansaşdırılmasına çalışmaq lazımdır. İkincisi, fiskal sistemin kəmiyyət tənzimlənməsinin təhlilinin deduktiv prinsip əsasında qurulması məqsəduyğundur, yəni məcmu fiskal yükün təhlilindən ayrı-ayrı vergilərin dərəcələrinə keçmək lazımdır. Üçüncüsü, vergi borclarının yüksək səviyyəsini diqqətdə saxlayaraq, eyni zamanda, həm faktiki, həm də nominal fiskal xarakteristikaların nəzərə alınması təklif olunur. İqtisadi artıma münasibətdə fiskal sistemin optimallaşdırılması kriteriləri arasında, birincisi, mövcud vergi təzyiği şəraitində istehsalçıların işləmək istəyinə (meylinə) toxunan qısamüddətli aspekt, ikincisi, iqtisadi agentlərin istehsal imkanlarına uyğun əlverişli fiskal mühitin yaradılması ilə nəticələnən uzunmüddətli aspekt fərqləndirilmişdir. Xüsusi olaraq qeyd edilir ki, bu kriterilər bir-biri ilə qarşılıqlı bağlıdırlar və onların birgə gözlənilməsi bir o qədər də asan məsələ deyildir. Ona görə də vergi siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı dövlətin birinci dərəcəli vəzifəsi qeyd olunan kriterilərin balanslaşdırılmasının və perspektivdə onların qarşılıqlı yaxınlaşmasının təmin edilməsindən ibarət olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasov Ə.M., Sadıqov M.M. Azərbaycan Respublikasının regionları: maliyyə və vergi potensialının proqnozlaşdırılması problemləri. Bakı: “Elm”, 2002.
2. Allahverdiyev H.V., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı: Nasir, 2002.
3. Allahverdiyev H.V. Keçid dövründə bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsi problemləri // Nəzəriyyə və praktika, 1997, №1-2.
4. Azərbaycanın iqtisadi icmalı. Rüblik bülleten. Yanvar-mart 2001- Bakı: 2001.
5. Azərbaycanın milli hesabları — 2005. Rəsmi nəşr — Bakı, 2005.
6. Azərbaycanın statistik göstəriciləri — 2000. Rəsmi nəşr — Bakı: “Səda” nəşriyyatı, 2000.
7. Azərbaycanın statistik göstəriciləri — 2003. Rəsmi nəşr — Bakı: “Səda” nəşriyyatı, 2003
8. Azərbaycanın regionları — 2004 / Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı: Səda, 2004.
9. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı: “Qanun”, 2004.
10. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi. Bakı, 2003.
11. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında” 11 fevral 2004-cü il tarixli Fərmanı.
12. Azərbaycan Respublikasının vergi orqanlarının fəaliyyətinə dair statistik məcmuə. Bakı: 2001-2004-cü illər.
13. “Azərbaycanın vergi xəbərləri” jurnalı, 2003-2004-cü illər

14. Cəbiyev R.M. Azərbaycanca bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı. Bakı: 2002.
15. Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının konsepsiyası və proqramı. Bakı: 1999.
16. Həsənov R. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının bazar modelinin konseptual əsasları. — Bakı, 1998.
17. İqtisadi icmal (2002-ci ilin I yarımilliyi üzrə). Makroiqtisadi siyasət qrupu. Maliyyə Nazirliyi. Bakı, 2002.
18. Kəlbəyev Y.A. Laffer effektlərinin müəyyən edilməsinin deskriptiv modeli və onun tətbiqi istiqamətləri // “İqtisadiyyat xəbərləri: humanitar və ictimai elmlər seriyası”, №1, 2003
19. Kəlbəyev Y.A. İqtisadi fəaliyyətin maliyyə kriteriləri əsasında Laffer effektlərinin müəyyən edilməsi // “Azərbaycanın vergi xəbərləri”, №3, 2003
20. Kəlbəyev Y.A. Fiskal tənzimləmə sistemi tədqiqatlarının nəzəri və metodoloji əsasları // “Azərbaycanın vergi xəbərləri”, №5, 2005.
21. Kəlbəyev Y.A., Rəsulova G.B., Musayev N.H. Dövlətin vergi siyasətinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsində vergi yükünün rolu // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Fizika-texnika və riyaziyyat elmləri seriyası. İnformatika və idarəetmə problemləri, 2001. Cild 21, №2
22. Kəlbəyev Y.A., Rəsulova G.B., Musayev N.H. Fiskal sistemin xüsusiyyətlərinin təhlili və perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Fizika-texnika və riyaziyyat elmləri seriyası. İnformatika və idarəetmə problemləri, 2001. Cild 21, №3
23. Musayev A.F. Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı: “Elm”, 2004
24. Musayev A.F. Eyni səviyyəli gəlir vergisi barədə mülahizələr // “Azərbaycanın vergi xəbərləri”, №3, 2003.

25. Musayev A.F., Kəlbəliyev Y.A., Hüseynov A.A. Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr. Bakı, 2002.
26. Musayev A.F., Kəlbəliyev Y.A., Rəsulova G.B. Əmlak vergisinin müəssisələrin istehsal aktivliyinə təsirinin tədqiqi // "Audit" №2, 2001
27. Nadirov A. Müstəqil Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişaf mərhələləri. — Bakı, Elm, 2002.
28. Nağıyev Ə.T. Sosial-iqtisadi inkişafın metodoloji aspektləri. — Bakı, 2002.
29. Nuriyev Ə. X. Regional inkişafın dövlət tənzimlənməsinin aktual məsələləri. Azərbaycan iqtisadiyyatı: problemlər və perspektivlər. Bakı: Elm, 2002.
30. Sadıqov K.V. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin konseptual əsasları. Bakı: Azər nəşr, 1999.
31. Sadıqov M.M. Azərbaycan Respublikasının maliyyə potensialının formalaşması problemləri. Bakı, 2001.
32. Sadıqov M.M. Maliyyə potensialının formalaşmasında dövlətin borc siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi problemləri. Bakı, 2003.
33. Səmədzadə Z.Ə. Dünya iqtisadiyyatı: Çin iqtisadi möcüzəsi. Bakı: Gənclik, 2001.
34. Stiqlitz C.E. Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar. — Bakı, Xəzri ekspress MMC, 2004.
35. Şəkərliyev A.Ş. Keçid iqtisadiyyatı və dövlət. — Bakı, 2000.
36. "Vergilər" qəzeti, 2000-2004-cü illər.

Rus dilində

37. Алексашенко С.В., Киселев Д.А., Теплухин П.М., Ясин Е.Г. Налоговые шкалы: функции, свойства, методы управления // "Экономика и математические методы", Том 25, Вып. 3, 1989.

38. Аткинсон Е.Б., Стиглиц Дж.Э. Лекции по экономической теории государственного сектора. М.: Аспект Пресс. 1995.
39. Аркин В., Слостников А., Шевцова Э. Налоговое стимулирование инвестиционных проектов в российской экономике. М.: РПЭИ/Фонд Евразия, №99/03.1999.
40. Афонцев А., Капелюшников Р. Структурные характеристики предприятий и их налоговое поведение // “Вопросы экономики”, №9, 2001.
41. Бабашкина А.М. Государственное регулирование национальной экономики. М.: Финансы и статистика, 2004.
42. Белоусов Д.Р. Опыт построения финансовых балансов основных отраслей промышленности и транспорта // “Проблемы прогнозирования”, №6, 2001.
43. Балацкий Е.В. Воспроизводственный цикл и налоговое бремя // “Экономика и математические методы”, №1, 2000.
44. Балацкий Е.В. Фискальное регулирование в инфляционной среде // “Мировая экономика и международные отношения”, №1, 1997.
45. Балацкий Е.В. Инфляционные налоги и экономический рост // “Экономика и математические методы”, №3, 1997
46. Балацкий Е.В., Колесниченко М.А. Оценка инфляционной уязвимости отраслей российской промышленности // “Проблемы прогнозирования”, №6, 2001.
47. Балацкий Е. В. Стоимостные диспропорции на рынке труда. “Экономика и математические методы”. Том 29. Вып. 1, 1993.
48. Балацкий Е. В. Переходные процессы в экономике (методы качественного анализа). М., 1995
49. Барр Р. Политическая экономика. Том 1. М., 1995.
50. Вишневский В., Липницкий Д. Оценка возможностей снижения налогового бремени в переходной экономике // “Вопросы экономики”, №2, 2000.

51. Гайдар Е.Т. Аномалии экономического роста. М.: Евразия, 1997.
52. Гардаш С.В. Федеральная налоговая система США: Современные особенности // “США-Канада: экономика, политика, культура”, №8, 2000.
53. Гусаков С.В., Жак С.В. Оптимальные равновесные цены и точка Лаффера. “Экономика и математические методы”. Т. 31. Вып. 4, 1995.
54. Дернберг Р.Л. Международное налогообложение. М.: ЮНИТИ, 1997.
55. Дудорин В.И., Капитоненко В.В., Блинов О.Е. Основные принципы и базовые модели экономической кибернетики. М., 1981.
56. Замков О.О., Толстопятенко А.В., Черемных Ю.Н. Математические методы в экономике. М.: Издательство “ДИС”, 1998.
57. Злобина Л.А., Стажкова М.М. Оптимизация налогообложения экономического субъекта. - М., 2003.
58. Караваева И.В. Налоговое регулирование рыночной экономики. — М.: 2000.
59. Кирова Е.А. Методология определения налоговой нагрузки на хозяйствующие субъекты. “Финансы”, 1998, №9.
60. Козлов А.Ю. и др. Статистические функции MS Excel в экономико-статистических расчетах. — М.: ООО “Издательство ЮНИТИ-ДАНА”, 2003.
61. Колемаев В.А. Математическая экономика. М.:ЮНИТИ. 2003.
62. Кугаенко А.А., Белянин М.П. Теория налогообложения. - М.: Вузовская книга, 1999.
63. Кулиев Т. Регулируемая рыночная экономика. — Баку, 2001.
64. Куликов А.Г., Павлов И.П. Графический метод расчета ВВП и поступления налогов в бюджет // “Финансы”, №5, 2000.

65. Литвин М.И. Налоговая нагрузка и экономические интересы предприятий. “Финансы”, 1998, №5.
66. Ляшенко И.Н. Макромодели экономического роста. Киев, 1979.
67. Мэнкью Г.М. Мароэкономика. М., 1994.
68. Мовшович С.М. Общественные потери от налогов и инфляции // “Экономика и математические методы”, Том 36, Вып. 4, 2000.
69. Мовшович С.М., Соколовский Л.Е. Выпуск, налоги и кривая Лаффера // “Экономика и математические методы”, Том 30, Вып. 3, 1994.
70. Московкин В. Рост национального капитала и кривая Лаффера // “Бизнес информ”, №13-14, 1998.
71. Николаев М.А., Махотаева М.Ю. Анализ воспроизводственных процессов в обрабатывающей промышленности // “Экономика и математические методы”, Том 38, Вып. 3, 2002.
72. Папава В.Г. Лафферов эффект с последствием // “Мировая экономика и международные отношения”, №7, 2001.
73. Самедзаде. З.А. Этапы большого пути — экономика Азербайджана за полвека, ее новые реалии и перспективы. - Баку: ИПЦ “Нурлар”, 2004
74. Самуелсон П. А., Нордхаус В. Д. Экономика: Пер. с англ. — М.: “БИНОМ”, 1997.
75. Семенов А.А. Гибкая занятость как историческая тенденция // “Мировая экономика и международные отношения”, №8-9, 1994.
76. Сморгонский А.В. Оптимизация налогов на прибыль предприятий // “Экономика и математические методы”, Том 28, Вып. 2, 1992.

77. Соколовский Л.Е. Подходный налог и экономическое поведение. “Экономика и математические методы”. Том 25, Вып. 4, 1989.
78. Соколовский Л.Е. Налог на добавленную стоимость и предприятие, максимизирующее прибыль. “Экономика и математические методы”. Том 28, Вып. 4, 1992.
79. Стиглиц Дж.Ю. Экономика государственного сектора.-М.: Издательство МГУ, 1997.
80. Стрижкова Л.А. Роль макроэкономических исследований в государственном управлении экономикой переходного периода. М. 1997.
81. Стрижкова Л.А. Структурные изменения промышленности в 1990-2001 гг. // “Экономист”, №7, 2002
82. Сутырин С.Ф., Погорлецкий А.И. Налоги и налоговое планирование в мировой экономике. Санкт-Петербург: 1998
83. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. М.: Дело, 1993.
84. Четыркин Е.М. Методы финансовых и коммерческих расчетов. М.: Дело, 1995
85. Харрис Л. Денежная теория. М.: Прогресс, 1990.
86. Экономика налоговой политики. Перевод с английского/Под редакцией Майкла П. Девере, М.: Информационно-издательский дом “Филинь”, 2001.
87. Яковлев А. О причинах бартера, неплатежей и уклонения от уплаты налогов в российской экономике. — Вопросы экономики, №12, 1999.

İngilis dilində

88. Dalamagas B.A. Endogenous Growth and Dynamic Laffer Curve // Applied Economics, Vol. 30, N1, 1998.
89. Ireland P. Supply-Side Economics and Endogenous Growth // Journal of Monetary Economics, Vol. 33, 1994, pp. 559-71/

90. Monissen H.G. Explorations of the Laffer Curve Strikes Again // (www.gmu.edu/)
91. Wanniski J. Taxes, Revenues and the Laffer Curve / (www.polyconomics.com).
92. Welfens P., Jasinski P. Privatization and Foreign Investment in Transforming Economies. Dartmouth, 1994.
93. www.un.org/Depts/unsd/gs_natstat.htm - BMT-nin saytında (www.un.org) dünya ölkələri üzrə milli statistika xidmətlərinin rəsmi saytlarının siyahısı.
94. www.bea.gov — ABŞ-ın İqtisadi Təhlil Bürosunun rəsmi saytı.
95. www.federalreserve.gov — официальный сайт Федеральной резервной системы США.

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1

Cədvəl Ə-1.1

Azərbaycan iqtisadiyyatının 1991-2003-cü illər üzrə ilkin və hesablanmış verilənləri

İllər	Cari qiymətlərlə		ÜDM-in deflyator indeksini, dəfə		Malların və xidmətlərin istehlak qiymətlərinin toplusu indeksini, dəfə		Müqayisəli qiymətlərlə		Faktiki fiskal yük (t), vahidin hissəsi
	ÜDM (U), mlrd. man.	Fiskal daxilolmalar (V), mlrd. manat	əvvəlki ilə nisbətən	2002-ci ilə nisbətən	əvvəlki ilə nisbətən	2002-ci ilə nisbətən	ÜDM (U), mlrd. man.	Fiskal daxilolmalar (V), mlrd. manat	
1991	2,7	0,7	0,774	0,7208	10,123	13462,0079	42054,1	9423,4	0,2593
1992	24,1	6,7	0,769	0,9313	12,291	1329,8437	32549,9	8910,0	0,2780
1993	157,1	59,2	0,803	1,2110	17,635	108,1965	25030,9	6405,2	0,3768
1994	1873,4	369,8	0,882	1,5081	5,118	6,1353	20099,8	2268,8	0,1974
1995	10669,0	2130,0	1,013	1,7099	1,199	1,1988	17728,0	2553,4	0,1996
1996	13663,2	3108,3	1,058	1,6879	1,037	0,9998	17958,5	3107,7	0,2275
1997	15791,4	3155,1	1,100	1,5954	0,992	0,9641	19000,1	3042,0	0,1998
1998	17203,1	2653,7	1,074	1,4503	0,915	0,9719	20900,1	2579,2	0,1543
1999	18875,4	2920,6	1,111	1,3504	1,018	1,0622	22446,7	3102,3	0,1547
2000	23590,5	3701,7	1,099	1,2155	1,015	1,0434	24938,3	3862,4	0,1569
2001	26578,0	4326,4	1,106	1,1060	1,028	1,0280	27407,1	4447,5	0,1628
2002	30312,3	5293,2	1,000	1,0000	1,000	1,0000	30312,3	5293,2	0,1746
2003	35732,5	6170,6	1,112	1,1120	1,022	1,0220	33707,3	6037,8	0,1727

**1994-2003-cü və 1994-1999-cü illər üzrə vergi sisteminin
dayanıqlılığı göstəricilərinin hesablanması**

İllər	$Ln(U)$	$Ln(V)$
1994	9,908	7,727
1995	9,783	7,845
1996	9,796	8,042
1997	9,852	8,020
1998	9,948	7,855
1999	10,019	8,040
2000	10,124	8,259
2001	10,219	8,400
2002	10,319	8,574
2003	10,425	8,706

Göstəricilərin adı	1994-2003-cü illər		1994-1999-cü illər	
	U	V	U	V
Orta qiymət	10,0393	8,1468	9,8843	7,9215
Dispersiya	0,0503	0,1070	0,0084	0,0172
Orta kvadratik kənarlaşma	0,2243	0,3270	0,0915	0,1313
Kovariasiya əmsali (korrilyasiya momenti)	0,0601		0,0002	
Korrilyasiya əmsali	0,9102		0,0164	
	b		0,020	
Parametrlər	a'		7,921	
	a		2755,5	

Əlavə Ə-1.3.
1995-2003-cü illərdə Azərbaycan əməyinin ödənişi və fiziki şəxslərin gəlir vergisi məbləğlərinin dinamikası

İllər	Cari qiymətlərlə, mbrd. man.		ÜDM-in deflyator indeksi, dəfə		Malların və xidmətlərin istehlak qiymətlərinin toplusu indeksi, dəfə		Müqayisəli qiymətlərlə, mbrd. man.	
	Əməyin ödənişi (W)	Fiziki şəxslərin gəlir vergisi, (V _g)	əvvəlki ilə nisbətən	2002-ci ilə nisbətən	əvvəlki ilə nisbətən	2002-ci ilə nisbətən	Əməyin ödənişi (W)	Fiziki şəxslərin gəlir vergisi, (V _g)
1995	2413,0	145,2	1,013	1,7099	1,199	1,1988	3690,6	174,1
1996	2565,9	200,9	1,058	1,6879	1,037	0,9998	3738,6	200,9
1997	3105,5	313,2	1,100	1,5954	0,992	0,9641	3955,4	302,0
1998	3319,3	411,9	1,074	1,4503	0,915	0,9719	4351,0	400,3
1999	3957,2	450,4	1,111	1,3504	1,018	1,0622	4672,9	478,4
2000	5105,3	469,9	1,099	1,2155	1,015	1,0434	5191,6	490,3
2001	5338,6	473,6	1,106	1,1060	1,028	1,0280	5705,6	486,9
2002	6310,4	548,7	1,000	1,0000	1,000	1,0000	6310,4	548,7
2003	8101,8	752,3	1,112	1,1120	1,022	1,0220	7017,2	736,1

Vergi sisteminin fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrə dayanıqlığının müəyyən edilməsi

<i>İllər</i>	$Ln(W)$	$Ln(V_g)$
1995	8,214	5,159
1996	8,226	5,303
1997	8,283	5,710
1998	8,378	5,992
1999	8,450	6,170
2000	8,555	6,195
2001	8,649	6,188
2002	8,750	6,308
2003	8,856	6,601

<i>Göstəricilərin adı</i>	<i>1995-2003-cü illər üzrə</i>	
	W	V_g
Orta qiymət	8,4845	5,9586
Dispersiya	0,0542	0,2275
Orta kvadratik kənarlaşma	0,2329	0,4770
Kovariasiya əmsali (korrilyasiya momenti)	0,0901	
Korrilyasiya əmsali	0,9124	
Parametrlər	b	1,661
	a'	5,868
	a	353,7

Əlavə Ə-1.5.

1995-2003-cü illərdə Azərbaycanın ümumi əlavə dəyər və əlavə dəyər vergisi məbləğlərinin dinamikası

İllər	Cari qiymətlərlə		ÜDM-in deflyator indeksi, dəfə		Məllərin və xidmətlərin istehlak qiymətlərinin toplusu indeksi, dəfə		Müqayisəli qiymətlərlə	
	Ümumi əlavə dəyər (U_s)	Əlavə dəyər vergisi (V_{adv})	əvvəlki ilə nisbətən	2002-ci ilə nisbətən	əvvəlki ilə nisbətən	2002-ci ilə nisbətən	Ümumi əlavə dəyər (U_s)	Əlavə dəyər vergisi (V_{adv})
1995	9843,0	152,8	1,013	1,7099	1,199	1,1988	3690,6	183,2
1996	12288,2	469,9	1,058	1,6879	1,037	0,9998	3738,6	469,8
1997	14623,5	589,5	1,100	1,5954	0,992	0,9641	3955,4	568,4
1998	16494,3	719,2	1,074	1,4503	0,915	0,9719	4351,0	699,0
1999	18129,5	790,6	1,111	1,3504	1,018	1,0622	4672,9	839,8
2000	22134,5	954,2	1,099	1,2155	1,015	1,0434	5191,6	995,6
2001	24486,1	1266,4	1,106	1,1060	1,028	1,0280	5705,6	1301,9
2002	27881,0	1674,4	1,000	1,0000	1,000	1,0000	6310,4	1674,4
2003	32983,8	2048,6	1,112	1,1120	1,022	1,0220	5674,8	2004,5

Vergi sisteminin əlavə dəyər vergisi üzrə dayanıqlılığının müəyyən edilməsi

<i>İllər</i>	$Ln(U_s)$	$Ln(V_{adv})$
1995	8,214	5,210
1996	8,226	6,152
1997	8,283	6,343
1998	8,378	6,550
1999	8,450	6,733
2000	8,555	6,903
2001	8,649	7,172
2002	8,750	7,423
2003	8,644	7,603

<i>Göstəricilərin adı</i>	<i>1994-2003-cü illər</i>	
	U_s	V_{adv}
Orta qiymət	8,4609	6,6766
Dispersiya	0,0395	0,5335
Orta kvadratik kənarlaşma	0,1988	0,7304
Kovariasiya əmsali (korelyasiya momenti)	0,1172	
Korelyasiya əmsali	0,9080	
Parametrlər	b	2,966
	a'	6,559
	a	705,9

Əlavə Ə-1.7.

Azərbaycan iqtisadiyyatının fiskal xarakteristikaları

İllər	Birinci variant (cari qiymətlər üzrə)			İkinci variant (müqayisəli qiymətlər üzrə)			Faktiki fiskal yük (t_{fakt}), %		
	Əmsallar		Laffer nöqtələri	Əmsallar		Laffer nöqtələri			
	a	b	t^* t^{**}	a	b	t^* t^{**}			
1992	-968,0	3793,8	12,76	17,01	741083,1	-2244539,7	16,51	22,01	27,80
1993	-512,1	2465,2	10,39	13,85	208936,3	-378185,2	27,62	36,83	37,68
1994	28546,2	-96535,5	14,79	19,71	176169,1	-376625,2	23,39	31,18	19,74
1995	-3804504,8	19324138,7	9,84	13,13	1232319,5	-5727807,0	10,76	14,34	19,96
1996	12609,2	208578,2	-3,02	-4,03	149605,6	-310624,3	24,08	32,11	22,75
1997	234915,5	-780180,2	15,06	20,07	227800,6	-664191,4	17,15	22,86	19,98
1998	254042,6	-923914,4	13,75	18,33	312697,4	-1148789,1	13,61	18,15	15,43
1999	-3288446,9	22041135,0	7,46	9,95	-2976778,5	20176035,6	7,38	9,84	15,47
2000	-1857889,8	12798209,8	7,26	9,68	-822786,5	6256354,9	6,58	8,77	15,69
2001	-182708,5	2125446,4	4,30	5,73	-84117,2	1551070,1	2,71	3,62	16,28
2002	31803,8	811948,0	-1,96	-2,61	101827,2	410948,4	-12,39	-16,52	17,46
2003	3217213,4	-17431912,6	9,23	12,30	2146294,9	-11298386,3	9,50	12,66	17,27

1999-2003-cu illərdə Azərbaycanın inzibati və iqtisadi rayonları üzrə vergi daxilolmalarının həcmninə və əhəlinin sayının dinamikası

S/ №	İqtisadi rayonların adı	İllər							
		1999		2000		2001		2002	
		Vergi daxilolmaları, mlrd. man.	Əhəlinin sayı, min nəfər	Vergi daxilolmaları, mlrd. man.	Əhəlinin sayı, min nəfər	Vergi daxilolmaları, mlrd. man.	Əhəlinin sayı, min nəfər	Vergi daxilolmaları, mlrd. man.	Əhəlinin sayı, min nəfər
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1 Abşeron iqtisadi rayonu									
	İri vergi ödəyiciləri ilə iş üzrə Departament	742690,1		1244551,4		2023252,4		2810615,7	
	Bakı şəhəri	966394,4	1788	1085185,8	1796,6	677572,3	1807,3	393365,8	1817,9
	Abşeron rayonu	4961,9	81,7	4877,4	82,8	5018,1	84,3	5845,1	86,0
	Xızı rayonu	360,4	13,1	407	13,2	384,2	13,4	474,5	13,5
	Sumqayıt şəhəri	33110	283,0	37956,5	285,1	25024,9	286,9	16987,6	288,4
	Cəmi	1747516,8	2165,8	2372978,1	2177,7	2731251,9	2191,9	3227288,7	2205,8
2 Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu									
	Ağstafa rayonu	1793,5	73,9	1705,6	74,4	1902,2	74,9	1837,8	75,3
	Daşkəsən rayonu	785,7	30,4	777,6	30,7	748	31,0	841,2	31,2
	Gədəbəy rayonu	1225,3	86,1	1169,3	87,0	1548,8	87,8	1299,4	88,3
	Goranboy rayonu	2142,5	86,7	2051	87,4	2146,5	88,1	2241,6	88,7
	Xanlar rayonu	2767,1	53,3	2048,7	53,6	2174,1	53,9	2305,5	54,2
	Qazax rayonu	2176	81,0	2295,1	81,6	2039,8	82,0	2217,7	82,5
	Samux rayonu	773,5	49,6	684,1	49,8	720,3	50,1	755,7	50,2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	Şəmkir rayonu	10930.4	173,3	5042.8	174,7	3973.5	176,1	4019.1	177,3
	Tovuz rayonu	3023.9	142,8	3249.3	144,2	3055.9	145,5	2883.9	146,6
	Gəncə şəhəri	23200.3	299,3	24869.9	300,5	24753.6	300,8	23266	301,4
	Naftalan şəhəri	355.7	7,5	390.4	7,6	362.2	7,5	426.8	7,5
	Cəmi	49173,9	1083,9	44283,8	1091,5	43424,9	1097,7	42094,7	1103,2
3	Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu								
	Balakən rayonu	2141.7	83,7	1889.8	84,4	1634.8	84,8	1828.1	85,3
	Qax rayonu	2305.1	51,1	1755.7	51,6	1708.3	52,0	1713.0	52,3
	Qəbələ rayonu	1979.9	82,8	1744.2	84,1	1939.0	85,2	2023.0	86,3
	Oğuz rayonu	1410.6	36,5	1027.4	37,0	845.0	37,3	968.6	37,7
	Zaqatala rayonu	4640.0	107,2	4326.1	108,0	4115.0	108,7	3500.4	109,3
	Şəki rayonu	5819.3	157,3	5303.4	158,7	4703.9	159,9	4028.1	161,0
	Cəmi	18296,6	518,6	16046,6	523,8	14946	527,9	14061,2	531,9
4	Lənkəran iqtisadi rayonu								
	Astara rayonu	2086.1	84,3	1857.9	85,4	2066.1	86,4	2100.9	87,4
	Cəlilabad rayonu	3079.9	169,8	2827.8	172,0	2451.9	174,0	2896.1	175,9
	Lerik rayonu	654.0	63,2	680.0	64,3	704.0	65,4	888.9	66,2
	Masallı rayonu	3392.5	173,9	3767.3	175,5	3818.2	177,2	3868.5	178,7
	Yardımlı rayonu	762.1	49,0	682.7	50,0	615.6	51,0	714.8	51,8
	Lənkəran rayonu	6061.1	189,8	6253.6	191,3	5015.8	192,5	5266.8	193,7
	Cəmi	16035,7	730	16069,3	738,5	14671,6	746,5	15736	753,7
5	Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu								
	Dəvəçi rayonu	2445,7	45,9	1850.9	46,4	1178.0	46,8	1464.0	47,2
	Xaçmaz rayonu	4592.9	144,3	3986.2	145,6	3334.5	147,0	3887.4	148,4
	Quba rayonu	4675.9	136,8	3724.4	137,8	3188.6	139,1	3341.9	140,0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	Qusar rayonu	2646.4	80,8	1806.5	81,7	1896.2	82,5	1739.1	83,0
	Siyəzən rayonu	2430.5	33,5	1966.9	33,8	2233.7	34,2	2330.6	34,5
	Cəmi	16791,4	441,3	13334,9	445,3	11831	449,6	12763	453,1
6	Aran iqtisadi rayonu								
	Ağcabədi rayonu	2800.7	107,8	2380.6	108,7	2047.4	109,6	2613.6	110,4
	Ağdaş rayonu	1853.0	89,2	1854.7	90,0	1695.9	91,0	1879.6	91,7
	Beyləqan rayonu	2253.2	78,5	2016.9	79,0	2143.8	79,5	2160.2	80,0
	Bərdə rayonu	3576.9	129,5	3442.2	130,7	3159.2	131,7	3807.7	132,9
	Biləsuvar rayonu	1572.8	74,9	1463.4	76,0	1408.9	77,0	1659.1	78,0
	Göyçay rayonu	2215.5	100,4	2319.0	101,4	2199.0	102,1	2327.3	102,9
	Hacıqabul rayonu	1049.9	57,9	1842.3	58,5	1261.8	59,0	1368.4	59,5
	İmişli rayonu	4251.1	104,0	2717.9	104,9	2079.7	105,8	2269.3	106,6
	Kürdəmir rayonu	1893.7	92,2	2007.5	93,3	1491.9	94,2	1925.9	95,1
	Neftçala rayonu	5766.3	71,4	5832.7	72,1	5806.3	72,8	6194.3	73,5
	Saatlı rayonu	2763.5	82,6	1980.5	83,5	1626.5	84,4	1909.1	85,1
	Sabirabad rayonu	3037.6	136,8	2853.9	138,4	2811.4	139,7	2578.6	140,6
	Salyan rayonu	5764.1	111,9	4819.5	113,0	4390.5	114,9	3075.0	114,9
	Ucar rayonu	1742.1	71,3	1720.0	71,8	1573.9	72,3	1678.9	72,8
	Zərdab rayonu	1321.2	46,1	1065.4	46,6	1165.7	47,1	1209.8	47,6
	Əli Bayramlı şəhəri	6004.5	69,5	6337.7	70,0	5015.4	70,5	4486.4	70,9
	Mingəçevir şəhəri	10197.2	94,1	10376.0	94,5	7843.5	94,6	6132.9	94,6
	Yevlax şəhəri	3503.5	108,2	2982.3	108,9	2316.5	109,5	2280.9	110,0
	Cəmi	61566,8	1626,3	58012,5	1641,3	50037,3	1655,7	49557	1667,1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
7 Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu									
Ağdam rayonu	340.7	153,1	372.2	154,9	468.1	156,9	633.1	158,9	
Tərtər rayonu	886.4	92,2	973.4	92,8	840.9	93,3	1070.0	93,8	
Xocavənd rayonu	12.0	39,6	20.0	39,7	47.9	40,0	86.7	40,2	
Xocalı rayonu	30.0	23,7	32.8	23,8	138.5	24,0	58.2	24,2	
Şuşa rayonu	255.1	24,3	410.5	24,6	328.8	24,9	278.3	25,1	
Cəbrayıl rayonu	52.4	59,3	56.2	60,1	330.8	61,0	248.0	62,1	
Füzuli rayonu	394.2	136,4	595.8	137,9	1426.8	139,4	1134.9	140,9	
Xankəndi şəhəri	0	54,5	0	54,5	0	54,5	0	54,6	
Cəmi	1970,8	583,1	2460,9	588,3	3581,8	594	3509,2	599,8	
8 Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu									
Kəlbəcər rayonu	67.3	66,1	69.7	67,0	136.8	67,9	174.7	69,1	
Laçın rayonu	183.0	63,1	236.9	63,8	614.0	64,6	351.4	65,6	
Zəngilan rayonu	71.1	35,3	78.1	35,6	161.2	35,9	268.1	36,1	
Qubadlı rayonu	181.9	32,9	191.2	33,3	307.5	33,7	284.2	34,1	
Cəmi	503,3	197,4	575,9	199,7	1219,5	202,1	1078,4	204,9	
9 Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu									
Ağsu rayonu	1418.5	62,2	1061.5	63,1	919.9	63,8	1154.2	64,5	
İsmayilli rayonu	2638.1	72,1	2320.4	73,0	1946.3	73,6	2027.5	74,1	
Qobustan rayonu	681.7	34,1	502.9	34,6	461.9	35,2	593.1	35,7	
Şamaxı rayonu	1643.3	80,6	1927.8	81,4	1880.4	82,3	1957.4	83,1	
Cəmi	6381,6	249	5812,6	252,1	5208,5	254,9	5732,2	257,4	
10 Naxçıvan iqtisadi rayonu									
Cəmi	20198,2	353,9	22445,2	358,0	21827,5	361,5	27911,6	364,5	
Cəmi res-publika üzrə	1938435,1	7949,3	2552019,8	8016,2	2898000,0	8081,8	3399732,0	8141,4	

Cədvəl Ə-2.2.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonları üzrə vergi potensialının hesablanmış qiymətləri

S/N	İqtisadi rayonların adı	İllər											
		1999			2000			2001			2002		
		1 nəfərə düşən vergi daxilolmaları, min man.	Vergi potensialı indeksi	1 nəfərə düşən vergi daxilolmaları, min man.	Vergi potensialı indeksi	1 nəfərə düşən vergi daxilolmaları, min man.	Vergi potensialı indeksi	1 nəfərə düşən vergi daxilolmaları, min man.	Vergi potensialı indeksi	1 nəfərə düşən vergi daxilolmaları, min man.	Vergi potensialı indeksi		
1	Abşeron	806,869	3,309	1089,672	3,423	1246,066	3,475	1463,092	3,504				
2	Gəncə- Qazax	45,368	0,186	40,572	0,127	39,560	0,110	38,157	0,091				
3	Şəki- Zaqatala	35,281	0,145	30,635	0,096	28,312	0,079	26,436	0,063				
4	Lənkəran	21,967	0,090	21,759	0,068	19,654	0,055	20,878	0,050				
5	Quba- Xaçmaz	38,050	0,156	29,946	0,094	26,315	0,073	28,168	0,067				
6	Aran	37,857	0,155	35,345	0,111	30,221	0,084	29,726	0,071				
7	Yuxarı Qarabağ	3,380	0,014	4,183	0,013	6,030	0,017	5,851	0,014				
8	Kəlbəcər- Laçın	2,550	0,010	2,884	0,009	6,034	0,017	5,263	0,013				
9	Dağlıq Şirvan	25,629	0,105	23,057	0,072	20,434	0,057	22,270	0,053				
10	Naxçıvan	57,073	0,234	62,696	0,197	60,380	0,168	76,575	0,183				
11	Respublika üzrə cəmi	243,850	1,000	318,358	1,000	358,583	1,000	417,586	1,000				

*1995-2003-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında ÜDM-in və
bütçə gəlirlərinin dinamikası*

<i>Göstəricilərin adı</i>	<i>İllər</i>									
	<i>1995</i>	<i>1996</i>	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	
ÜDM-in həcmi, mlrd. man.	10669,9	13663,2	15791,4	17203,1	18875,4	23590,5	26578,0	30312,3	35732,5	
Dövlət büdcəsinin cəmi vergi gəlirləri, mlrd. man.	1481,1	2458,2	2431,8	2120,4	2400,1	2983,6	3597,7	4234,3	5055,8	
ÜDM-in deflyator indeksi, % (əvvəlki ilə nisbətən)	645,8	126,5	109,2	99,1	102,2	112,4	102,5	103,1	104,0	
Malların və xidmətlərin istehlak qiymətlərinin toplu indeksi, % (əvvəlki ilə nisbətən)	511,8	119,9	103,7	99,2	91,5	101,8	101,5	102,8	102,2	
Əlavə dəyər vergisi, mlrd. man.	152,8	469,9	589,5	719,2	790,6	954,2	1266,4	1674,4	2048,6	
Aksizlər, mlrd. man.	88,6	206,9	226,6	95,8	114,4	112,2	554,6	433,3	335,2	
Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi, mlrd. man.	431,6	610,2	439,4	328,5	366,9	629,6	588,2	739,1	891,5	
Mədən vergisi, mlrd. man.	37,1	41,6	331,3	174,3	179,6	251,8	237,5	250,1	283,5	
Torpaq vergisi, mlrd. man.	4,2	4,9	22,4	24,8	42,3	33,4	52,1	44,0	56,6	
Əmlak vergisi, mlrd. man.	4,7	0,9	23,4	23,3	49,0	59,2	62,1	99,8	133,0	

Cədvəl Ə-3.2.
Azərbaycan Respublikasında büdcə sisteminin vergi gəlirlərinin ÜDM-ə nisbətən elastikliyi əmsalları

Göstəricilərin adı	İllər									
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003		
Əlavə dəyər vergisi	127,4	3,6	2,3	2,7	1,7	3,1	2,7	1,5		
Aksizlər	77,2	1,0	-5,8	4,1	-0,3	39,0	-2,3	-1,8		
Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi	14,6	-5,2	-2,5	3,0	6,1	-0,8	2,1	1,4		
Mədən vergisi	-5,3	114,4	-4,7	1,7	3,4	-0,7	0,2	0,8		
Torpaq vergisi	-2,2	58,4	1,2	11,7	-2,0	5,4	-1,7	1,9		
Əmlak vergisi	-68,4	412,3	0,04	17,6	1,7	0,3	5,3	2,3		
Dövlət büdcəsinin cəmi vergi gəlirləri üzrə	31,3	-0,8	-1,2	3,2	2,0	1,9	1,4	1,3		

Cədvəl Ə-3.3.
Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin əhalinin pul gəlirlərinə görə elastikliyi əmsalının hesablanması

Göstəricilər	İllər									
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	
Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi, mlrd. man.	114,0	200,9	313,2	411,9	450,4	469,9	473,6	548,3	752,1	
Əhalinin pul gəlirləri, mlrd. man.	6702,7	9525,7	12367,1	14423,8	16134,4	17556,8	19010,2	21220,3	24207,9	
Malların və xidmətlərin istehlak qiymətlərinin toplu indeksi, % (əvvəlki ilə nisbətən)	511,8	119,9	103,7	99,2	91,5	101,8	101,5	102,8	102,2	
Gəlir vergisinin əhalinin pul gəlirlərinə nisbətən elastikliyi əmsalı	—	2,54	2,00	1,85	0,88	0,36	-0,11	1,47	2,94	

Əlavə 4

Cədvəl Ə-4.1

1995-2003-cü illər üzrə Azərbaycan iqtisadiyyatının makroiqtisadi göstəricilərinin dinamikası

Göstəricilər	İllər									
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	
Məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı, mlrd. man.	20958,2	26525,3	31027,9	33685,9	34874,5	40969,3	43435,4	49762,9	61123,5	
Əməyin ödənişi, mlrd. man.	2413,0	2565,9	3105,5	3319,3	3957,2	5105,3	5338,6	6310,4	8101,8	
Material xərcləri (aralıq istehlak), mlrd. man.	11115,2	14237,1	16404,2	17191,6	16745,0	18834,9	18949,3	21881,9	28139,7	
Amortizasiya ayırmaları (esas fondların istehlakı), mlrd. man.	1500,0	1522,4	2222,2	2878,9	2939,1	2950,0	3279,5	3840,2	3929,3	
İstehlak qiymətlərinin toplu indeksi (əvvəlki ilə nisbətən), dəfə	5,118	1,199	1,037	0,992	0,915	1,018	1,015	1,028	1,022	

Cədvəl Ə-4.2

Respublika iqtisadiyyatında istehsal xərclərinin strukturu

Göstəricilərin məhsul buraxılışı həcmində xüsusi çəkisi	İllər									
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	1996-2003	
Amortizasiya ayırmaları üzrə ()	0,0574	0,0716	0,0855	0,0843	0,0720	0,0755	0,0772	0,0643	0,0735	
Əməyin ödənişi üzrə ()	0,0967	0,1001	0,0985	0,1135	0,1246	0,1229	0,1268	0,1325	0,1145	
Material xərcləri üzrə ()	0,5367	0,5287	0,5104	0,4802	0,4597	0,4363	0,4397	0,4604	0,4815	

Cədvəl Ə-4.3

Azərbaycan iqtisadiyyatında xərclərin məhsul buraxılışı
həcminə nisbətən elastikliyi göstəriciləri

Göstəricilər	İ l l ə r									
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	1996-2003	
Maddi xərclər üzrə ()	1,229	0,868	0,598	0,491	0,681	-0,198	1,077	1,280	0,7532	
Əməyin ödənişi üzrə ()	-2,036	1,305	0,820	2,304	1,736	0,679	1,309	1,269	0,9235	
Amortizasiya ayırmaları üzrə ()	-2,763	3,184	3,240	0,881	-0,091	2,140	1,215	0,006	0,9764	

Cədvəl Ə-4.4

1996-2003-cü illərdə Azərbaycanda fəaliyyətdə olan vergi və
ödənişlərin dərəcələri, faizlə

Vergi və ödənişlərin növləri	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	1 yanvar 2004	
Mənfəət vergisi	35	32	32	30	27	27	27	25	24	
Əlavə dəyər vergisi	20	20	20	20	20	18	18	18	18	
Sosial sığorta ayırmaları	35	35	35	35	33	30	29	27	25	
İdxal rüsumu									15	
İxrac rüsumu									15	

Cədvəl Ə-4.5

Aparılan hesablamaların nəticə cədvəli

Göstəricilər	İllər									
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	1996-2003	
(7.4.8) bərabərsizliyinin sol tərəfinin qiyməti	0,878	-1,623	-3,393	-2,478	-5,691	-11,327	-2,437	-2,622	-4,828	
(7.4.8) şərtinin yerinə yetirilməsi	Ödənilmiş	Ödənilir	Ödənilir	Ödənilir	Ödənilir	Ödənilir	Ödənilir	Ödənilir	Ödənilir	
İkinci növ Laffer nöqtəsi, %	89,8	24,3	26,9	36,0	36,1	30,9	27,9	30,7	26,9	

Cədvəl Ə-4.6

Azərbaycan iqtisadiyyatında xərclərin qiymətlərin səviyyəsinə nisbətən elastikliyi göstəriciləri

Göstəricilər	İllər									
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	1996-2003	
Məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı üzrə ()	1,335	4,588	-10,708	-0,415	9,709	4,013	5,203	10,377	3,013	
Əməyin ödənişi üzrə ()	0,318	5,684	-8,606	-2,261	16,118	3,047	6,501	12,904	4,213	
Maddi xərclər üzrə (μ)	1,411	4,114	-6,000	0,306	6,934	0,405	5,527	12,999	3,212	
Amortizasiya ayrımələri üzrə ()	0,075	12,423	-36,940	-0,246	0,206	7,446	6,106	1,055	-1,234	

Cədvəl Ə-4.7

Deskriptiv model əsasında Laffer nöqtələrinin kəmiyyət qiymətləndirilməsi

Göstəricilərin adı	Birinci variant	İkinci variant
	1 yanvar 2004-cü il tarixdə mövcud olan vergi dərəcələri nəzərə alınmaqla	1 yanvar 2005-ci il tarixdə mövcud olan vergi dərəcələri nəzərə alınmaqla
k əmsalının qiyməti	1,962	1,941
k/t_d ifadəsinin işarəsi	1,9822	2,0619
$Ln(k-1)$; $k > 1$ olduqda $Ln(1-k)$; $k < 1$ olduqda	-0,038	-0,061
V_0/t_d ifadəsinin işarəsi	mənfi	mənfi
Laffer nöqtəsi, %	31,0	25,7
Mənfəət vergisi üçün, %	39,59	33,26
Əlavə dəyər vergisi üçün, %	22,57	19,86

Cədvəl Ə-4.8

Xarici ticarət əməliyyatları üzrə səmərəliliyin müəyyən edilməsi

Göstəricilərin adı	Göstəricilərin kəmiyyətləri
İdخال əməliyyatları üzrə səmərəlilik (S_{id})	14,7
İxrac əməliyyatları üzrə səmərəlilik (S_{ix})	9,3
Orta qiymət (S^*)	12,0
İdخال vergisinin dərəcəsi (t_{id}^*), %	20,8
İxrac vergisinin dərəcəsi (t_{ix}^*), %	12,0
d əmsalının qiyməti	1,92
E əmsalının (elastikliyin) qiyməti	0,09
H əmsalının qiyməti	0,60
G əmsalının qiyməti	-0,83

Əlavə 5
Cədvəl Ə-5.1

**1993-2003-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının əmək bazarına
münasibətdə ilkin makroiqtisadi göstəriciləri**

<i>İllər</i>	<i>Məşğul olanların sayı, min nəfər</i>	<i>İşsizlərin sayı, nəfər</i>	<i>ÜDM, mlrd. man. (cari qiymətlərlə)</i>	<i>Orta aylıq əmək haqqı, man. (cari qiymətlərlə),</i>	<i>ÜDM-in indeks deflyatoru, % (əvvəlki ilə nisbətən)</i>
1993	3714,6	19474,0	157,1	2184,7	-
1994	3631,3	23592,0	1873,4	15325,3	1485,0
1995	3613,0	28314,0	10669,0	62467,4	645,8
1996	3686,7	31935,0	13663,2	89370,1	126,5
1997	3694,1	38306,0	15791,4	141643,4	109,2
1998	3701,5	42329,0	17203,1	168419,2	99,1
1999	3702,8	45211,0	18875,4	184367,5	102,2
2000	3704,5	43739,0	23590,5	221606,0	112,5
2001	3715,0	48446,0	26578,0	259990,7	102,5
2002	3726,5	50963,0	30312,3	315406,7	103,1
2003	3747,0	54365,0	35732,5	383059,3	106,0

Cədvəl Ə-5.2

***Azərbaycan iqtisadiyyatının əmək bazarına münasibətdə
hesablanmış makroiqtisadi göstəriciləri***

<i>İllər</i>	<i>ÜDM, mlrd. man. (2003-cü ilin qiymətləri ilə)</i>	<i>Orta illik əmək haqqı, min man. (2003-cü ilin qiymətləri ilə)</i>	<i>Son əmək məhsuldarlığı, min man./adam (2003-cü ilin qiymətləri ilə)</i>	<i>Faktiki işsizlik səviyyəsi, %</i>	<i>Əhalinin Sosial Müdafiəsi Fonduna ayırımların dərəcəsi, %</i>
1993	26563,1	4432,8	-	-	-
1994	21330,8	2094,0	51597,4	0,645	35,0
1995	18810,6	1321,6	122060,7	0,778	35,0
1996	19043,2	1494,7	3131,7	0,859	35,0
1997	20155,2	2169,4	158715,4	1,026	35,0
1998	22156,4	2602,9	296691,3	1,131	35,0
1999	23786,9	2788,1	1346050,8	1,206	35,0
2000	26425,6	2978,9	1723629,7	1,167	33,0
2001	29046,0	3409,6	273532,5	1,287	30,0
2002	32131,0	4012,0	295837,8	1,349	29,0
2003	35732,5	4596,7	194303,7	1,430	27,0

Cədvəl Ə-5.3

Əmək bazarının çevikliyi göstəricilərinin hesablanması

<i>İllər</i>	<i>İş qüvvəsinə çəkilən xərclərin əlavə dəyərdə xüsusi çəkisi</i>	<i>Məhsul buraxılışının əməyə görə elastikliyi əmsali</i>	<i>Son əmək məhsuldarlığının faktiki əmək haqqına nisbəti</i>	<i>Əmək bazarının çevikliyi dərəcəsi göstəricisi</i>
1994	0,2863	8,78	24,6	-0,002012
1995	0,2239	23,44	92,4	-0,001763
1996	0,2930	0,61	2,1	-0,016433
1997	0,4208	29,09	73,2	-0,002533
1998	0,4780	49,57	114,0	-0,002529
1999	0,4659	209,53	482,8	-0,002036
2000	0,4639	241,63	578,6	-0,001920
2001	0,4793	34,98	80,2	-0,003113
2002	0,5147	34,31	73,7	-0,003326
2003	0,5361	20,38	42,3	-0,004076

Əlavə 6
Cədvəl Ə-6.1

Azərbaycan iqtisadiyyatının 1998-2003-cü illər üzrə ilkin göstəriciləri

<i>Göstəricilərin adı</i>	<i>İllər</i>					
	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>
Ümumi əlavə dəyər, mlrd. man.	16494,3	18129,5	22134,5	24486,1	27881,0	32983,8
Əməyin ödənilməsi, mlrd. man.	3319,3	3957,2	5105,3	5338,6	6310,4	8101,8
Əməyin ödənilməsi (sosial ayırmalar nəzərə alınmaqla), mlrd. man.	4481,1	5342,2	6790,0	6940,2	8140,4	10289,3
Balans dəyəri ilə iqtisadiyyatda əsas fondlar, mlrd. man.	81705,3	84870,4	90698,4	104798,3	116127,3	129462,5
Mənfəət vergisinin dərəcəsi (1 yanvar 2003-cü il tarixə) (t_m), %						24
Əmlak vergisinin mövcud dərəcəsi (t_a^0), %						1
Əmlak vergisinin iki dəfə azaldılmış dərəcəsi (t_a^e), %						0,5
Əmlak vergisinin 0 (sıfır) dərəcəsi, %						0
İnvestisiyaya yönəldilən mənfəət payı (k_m)						0,8

Cədvəl Ə-6.2

Azərbaycan iqtisadiyyatının 1998-2003-cü illər üzrə hesablanmış göstəriciləri

<i>Göstəricilərin adı</i>	<i>İllər</i>						
	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	<i>1998-2003</i>
İllik amortizasiya norması ()	0,1373	0,1409	0,1594	0,1577	0,1602	0,1659	0,1536
Əmək haqqı xərclərinin əlavə dəyərdə xüsusi çəkisi ()	0,2717	0,2947	0,3068	0,2834	0,2920	0,3119	0,2934
Kapitalverimi (fondverimi) əmsali (b)	0,2019	0,2136	0,2440	0,2336	0,2401	0,2548	0,2313

Cədvəl Ə-6.3

Əmlak vergisinin iqtisadi artım tempinə və əsas kapital yığımina təsirinin müəyyən edilməsi

<i>Göstəricilərin adı</i>	<i>Qiyməti</i>
İstehsalın (kapital yığımının) artım tempi (I')	102,10
Əmlak vergisinin istehsalın kritik tempinə uyğun dərəcəsi ($t_{a'}$)	0,99

Cədvəl Ə-6.4

Əmlak vergisinin fiskal xüsusiyyətləri

<i>Göstəricilərin adı</i>	<i>Qiyməti</i>
Əmlak vergisinin 1 % dərəcəsinə uyğun artım tempi (°):	-0,006
Əmlak vergisinin 0,5 % dərəcəsinə uyğun artım tempi (°):	0,30
Əmlak vergisinin 0 % dərəcəsinə uyğun artım tempi (°):	0,60
Əmlak vergisinin dərəcəsinin 1 faizdən 0,5 faizə azaldılması nəticəsində kompensasiya dövrü (°), il	642
(11.4.4) bərabərsizliyin sol tərəfinin qiyməti	1,25
(11.4.4) bərabərsizliyin sağ tərəfinin qiyməti	0,14

Əlavə 7
Cədvəl Ə-7.1.

**Azərbaycan iqtisadiyyatının makroiqtisadi göstəricilərinin
1996-2003-cü illər üzrə dinamikası**

<i>Göstəricilər</i>	<i>İllər</i>							
	<i>1996</i>	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>
Məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı, mlrd. man.	26525,3	31027,9	33685,9	34874,5	40969,3	43435,4	49762,9	61123,5
Maddi xərclər (aralıq istehlak), mlrd. man.	14237,1	16404,2	17191,6	16745,0	18834,9	18949,3	21881,9	28139,7
Əməyin ödənişi xərcləri, mlrd. man.	2565,9	3105,5	3319,3	3957,2	5105,3	5338,6	6310,4	8101,8
Amortizasiya (əsas fondların istehlakı), mlrd. man.	1522,4	2222,2	2878,9	2939,1	2950,0	3279,5	3840,2	3929,3
Balans dəyəri ilə iqtisadiyyatda əsas fondlar, mlrd. man.	77668,2	78186,3	81705,3	84870,4	90698,4	104798,3	116127,3	129462,5
Məşğul əhəlinin sayı, min nəfər	3686,7	3694,1	3701,5	3702,8	3704,5	3715,0	3726,5	3747,0
ÜDM-in indeks deflyatoru, dəfə (əvvəlki ilə nisbətən)	1,265	1,092	0,991	1,022	1,125	1,025	1,031	1,060

Cədvəl Ə-7.2
Azərbaycan iqtisadiyyatında istehsal xərclərinin və dividendlərə
yönəldilən vəsaitlərin ümumi məhsul buraxılışı həcmində xüsusi
çəki əmsalları

<i>Göstəricilərin ümumi məhsul buraxılışı həcmində xüsusi çəkisi</i>	<i>İllər</i>							
	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	<i>1997-2003</i>
Maddi xərclər üzrə ()	0,52869	0,51035	0,48015	0,45973	0,43626	0,43972	0,46037	0,4736
Əməyin ödənişi xərcləri üzrə ()	0,10009	0,09854	0,11347	0,12461	0,12291	0,12681	0,13255	0,1170
Amortizasiya ayırmaları üzrə ()	0,07162	0,08546	0,08428	0,07201	0,07550	0,07717	0,06428	0,0758
Dividendlərə yönəldilən vəsaitlər üzrə ()	0,0001	0,0001	0,0001	0,0001	0,0001	0,0001	0,0001	0,0001

Cədvəl Ə-7.3.
Makroiqtisadi göstəricilər üzrə artım indekslərinin müəyyən
edilməsi

<i>Göstəricilər</i>	<i>İllər</i>							
	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	<i>1997-2003</i>
Nominal ümumi məhsul buraxılışı həcminin artım indeksi (J)	1,16975	1,08566	1,03528	1,17476	1,06019	1,14568	1,22829	1,1285
Məşğul əhəlinin sayının artım indeksi (J _i)	1,00201	1,00200	1,00035	1,00046	1,00283	1,00310	1,00550	1,0023
Maddi xərclərin (aralıq istehlakın) artım indeksi (J _y)	1,15221	1,04800	0,97402	1,12481	1,00607	1,15476	1,28598	1,1066
Əsas fondların artım indeksi (J _{ig})	1,00667	1,04501	1,03874	1,06867	1,15546	1,10810	1,11483	1,0885
Dividendə yönəldilən xərclərin artım indeksi (J _{Dv})	1,00000	1,00000	1,00000	1,00000	1,00000	1,00000	1,00000	1,0000
Aralıq məhsul (İ _y), əsas fondlar (İ _G) və dividendlərə yönəldilən xərclər (İ _{Dv}) üzrə qiymətlərin artım indeksləri	1,00000	1,00000	1,00000	1,00000	1,00000	1,00000	1,00000	1,0000

Cədvəl Ə-7.4.***İstehsal xərclərinin və dividendlərə yönəldilən vəsaitlərin məhsul buraxılışı həcminə nisbətən elastikliyi əmsallarının müəyyən edilməsi***

<i>Xərclərin ümumi məhsul buraxılışı həcminə nisbətən elastiklik əmsalları</i>	<i>İllər</i>							
	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	<i>1997-2003</i>
Maddi xərclər üzrə ()	1,958	0,507	- 1,955	2,508	0,173	1,350	1,699	0,8913
Əmək məsrəfləri üzrə ()	0,026	0,021	0,026	0,009	0,081	0,027	0,033	0,0318
İstehsal gücləri üzrə ()	0,086	0,475	2,916	1,380	4,417	0,943	0,682	1,5571
Dividendlərin ödənilməsinə yönəldilən vəsaitlər üzrə ()	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,0000

Cədvəl Ə-7.5.***Vergi və ödənişlərin dərəcələri***

<i>Verginin, yaxud ödənişin adı</i>	<i>İllər</i>							
	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	<i>01.01.2004</i>
Mənfəət vergisinin dərəcəsi	0,32	0,32	0,30	0,27	0,27	0,27	0,25	0,24
Əlavə dəyər vergisinin dərəcəsi	0,20	0,20	0,20	0,20	0,18	0,18	0,18	0,18
Sosial sığorta ayırmalarının dərəcəsi	0,35	0,35	0,35	0,33	0,30	0,29	0,27	0,25
Dividendlərdən ödəmə mənbəyində tutulan verginin dərəcəsi	0,10	0,10	0,10	0,10	0,10	0,10	0,10	0,10

Əlavə Ə-7.6.***Aparılan hesablamaların nəticə cədvəli***

<i>Göstəricilər</i>	<i>İllər</i>							
	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	<i>1997-2003</i>
Tələbin qiymətə görə elastikliyi	0,845	-10,518	0,604	0,398	1,408	3,699	2,805	1,600
Əlavə dəyər vergisi üzrə kritik dərəcə, %	99,2	93,3	93,1	95,7	78,8	88,6	91,4	82,9

Əlavə 8.

Cədvəl Ə-8.1.

**ABŞ iqtisadiyyatının 1987-2000-ci illər üzrə ilkin verilənləri
(1996-cı ilin qiymətləri ilə)**

<i>İllər</i>	<i>ÜDM (U), mlrd. dollar</i>	<i>Əsas fondlar (F), mln. dollar</i>	<i>Məşğul əhalinin sayı (L), mln. adam</i>	<i>Faktiki fiskal yük (t_f), %</i>
1987	6113.30	17663983.93	101.958	27,89
1988	6368.40	18112232.18	105.209	27,62
1989	6591.80	18556190.98	107.884	27,89
1990	6707.90	18978702.50	109.403	27,70
1991	6676.40	19300411.77	108.249	27,67
1992	6880.00	19634989.42	108.601	27,61
1993	7062.60	20025330.00	110.713	27,97
1994	7347.70	20447841.52	114.163	28,25
1995	7543.80	20908958.15	117.191	28,61
1996	7813.20	21447285.00	119.608	29,04
1997	8159.50	22024216.97	122.690	29,33
1998	8508.90	22680503.89	125.865	29,76
1999	8856.50	23375395.92	128.916	30,06
2000	9224.00	24096024.70	131.759	30,63

Cədvəl Ə-8.2.

**1987-2000-ci illər üzrə ABŞ iqtisadiyyatı üçün (13.1.1) modelinin
spesifikasiyası üzrə dəyişənlərin hesablanmış qiymətləri**

<i>t</i>	<i>Ln (U)</i>	<i>t*ln(L)</i>	<i>t^2*Ln(L)</i>	<i>t*Ln(F)</i>	<i>t^2*Ln(F)</i>
1	8.7182	1.2898	0.3597	4.6540	1.2980
2	8.7591	1.2860	0.3552	4.6159	1.2749
3	8.7936	1.3055	0.3641	4.6678	1.3018
4	8.8110	1.3005	0.3602	4.6422	1.2859
5	8.8063	1.2962	0.3587	4.6418	1.2844
6	8.8364	1.2943	0.3573	4.6365	1.2801
7	8.8626	1.3165	0.3682	4.7025	1.3153
8	8.9021	1.3384	0.3781	4.7554	1.3434
9	8.9285	1.3629	0.3899	4.8224	1.3797
10	8.9636	1.3893	0.4035	4.9023	1.4236
11	9.0069	1.4107	0.4138	4.9590	1.4545
12	9.0489	1.4390	0.4282	5.0405	1.5000
13	9.0889	1.4607	0.4391	5.1003	1.5332
14	9.1296	1.4950	0.4579	5.2064	1.5947

ABŞ iqtisadiyyatı üçün reqressiya tənliyi

$$\ln U = 5,721 - 39,161[t \ln L] + 148,499[t^2 \ln L]$$

$$+ 17,157[t \ln F] - 52,633[t^2 \ln L]$$

Cədvəl Ə-8.3

Reqressiya tənliyinin statistik xarakteristikaları

<i>Əmsallar</i>	<i>Qiymətləri</i>	<i>t-statistika</i>
	-5,721	-4,517
<i>a</i>	-39,161	-6,048
<i>b</i>	148,499	6,646
<i>c</i>	17,157	7,709
<i>d</i>	-52,633	-7,546
R^2 0,999; DW 2,05; N 14		

Cədvəl Ə-8.4.

Azərbaycan iqtisadiyyatının 1991-2003-cü illər üçün ilkin verilənləri

<i>İllər</i>	<i>ÜDM (U), mlrd. manat (cari qiymətlərlə)</i>	<i>ÜDM-in deflyator indeksi, 2002-ci ilə nisbətən</i>	<i>Əməyin ödənilməsi fondu (W), mlrd. manat (cari qiymətlərlə)</i>	<i>Dövlət büdcəsinin fiskal daxilolmal arı, mlrd. man.</i>	<i>Malların və xidmətlərin istehlak qiymətlərinin toplu indeksi, dəfə, əvvəlki ilə nisbətən</i>	<i>Malların və xidmətlərin istehlak qiymətlərinin toplu indeksi, dəfə, 2002-ci ilə nisbətən</i>
1991	2.70	0.7208	1.40	0.7	10.1230	13462.0079
1992	24.10	0.9313	9.50	6.7	12.2910	1329.8437
1993	157.10	1.2110	83.70	59.2	17.6350	108.1965
1994	1873.40	1.5081	526.70	369.8	5.1180	6.1353
1995	10669.00	1.7099	2413.00	2130.0	1.1990	1.1988
1996	13663.20	1.6879	2565.90	3108.3	1.0370	0.9998
1997	15791.40	1.5954	3105.50	3155.1	0.9920	0.9641
1998	17203.10	1.4503	3319.30	2653.7	0.9150	0.9719
1999	18875.40	1.3504	3957.20	2920.6	1.0180	1.0622
2000	23590.50	1.2155	5105.30	3701.7	1.0150	1.0434
2001	26578.00	1.1060	5338.60	4326.4	1.0280	1.0280
2002	30312.30	1.0000	6310.40	5293.2	1.0000	1.0000
2003	35732.50	1.1120	8101.80	6170.6	1.0220	1.0220

Cədvəl Ə-8.5.
Azərbaycan iqtisadiyyatının 1991-2003-ci illər üzrə ilkin verilənləri
(2002-ci ilin qiymətləri ilə)

<i>İllər</i>	<i>ÜDM (U), mlrd. man.</i>	<i>Əməyin ödənişi fondu (W), mlrd. manat</i>	<i>Cəmi fiskal daxilolmalar, mlrd. manat</i>	<i>Faktiki fiskal yük (t), %</i>
1991	42054.10	18846.81	9423.41	25,93
1992	32549.88	12633.52	8909.95	27,80
1993	25030.86	9056.05	6405.24	37,68
1994	20099.78	3231.48	2268.84	19,74
1995	17728.00	2892.64	2553.39	19,96
1996	17958.47	2565.42	3107.72	22,75
1997	19000.06	2994.13	3041.96	19,98
1998	20900.08	3226.08	2579.17	15,43
1999	22446.67	4203.34	3102.27	15,47
2000	24938.26	5326.97	3862.43	15,69
2001	27407.14	5488.08	4447.54	16,28
2002	30312.30	6310.40	5293.20	17,46
2003	33707.28	7927.40	6037,77	17,27

Cədvəl Ə-8.6.
1991-2003-cü illər üzrə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün (13.1.3)
modelinin spesifikasiyası üzrə dəyişənlərin hesablanmış qiymətləri

<i>t</i>	<i>Ln (U)</i>	<i>l^{0,75}</i>	<i>t*(W)</i>	<i>t²*(W)</i>
1	10.65	1.000	4886.21	1266.80
2	10.39	1.682	3512.22	976.43
3	10.13	2.280	3412.59	1285.97
4	9.91	2.828	637.88	125.91
5	9.78	3.344	577.50	115.29
6	9.80	3.834	583.62	132.77
7	9.85	4.304	598.22	119.52
8	9.95	4.757	497.65	76.77
9	10.02	5.196	650.39	100.63
10	10.12	5.623	835.88	131.16
11	10.22	6.040	893.36	145.42
12	10.32	6.447	1101.94	192.42
13	10.43	6.846	1368,97	236,41

Cədvəl Ə-8.7

Regressiya tənliyinin statistik parametrləri

<i>Əmsallar</i>	<i>Qiymətləri</i>	<i>t-statistika</i>
c ⁰	9,33225	133,51
c	0,09362	7,39
a	0,0004529	9,54
b	-0,000748	-4,78
<i>R</i> ² 0,967; <i>DW</i> 1,95; <i>F</i> _{statistika} 88,40; <i>N</i> 13		

Cədvəl Ə-8.8

Azərbaycan iqtisadiyyatının fiskal və texnoloji parametrləri

<i>İllər</i>	<i>Faktiki fiskal yük, %</i>	<i>Birinci növ Laffer nöqtəsi, %</i>	<i>İkinci növ Laffer nöqtəsi, %</i>	<i>Birinci və ikinci Laffer nöqtələri arasında fiskal fərq</i>
1991	25.93	30.19	39.23	9.04
1992	27.80	30.19	42.61	12.41
1993	37.68	30.19	46.17	15.98
1994	19.74	30.19	63.01	32.82
1995	19.96	30.19	65.48	35.28
1996	22.75	30.19	68.32	38.12
1997	19.98	30.19	64.69	34.50
1998	15.43	30.19	63.05	32.85
1999	15.47	30.19	57.73	27.54
2000	15.69	30.19	53.60	23.40
2001	16.28	30.19	53.12	22.92
2002	17.46	30.19	50.97	20.77
2003	17.27	30.19	47.82	17.63
Fiskal kənarlaşmanın orta qiyməti, %				24.87
İkinci növ Laffer nöqtəsinin orta dərəcəsi, %				55.06
Keçid nöqtəsi (T _w) , %				60.39

Cədvəl Ə-8.9
1991-2003-cü illər üzrə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün ÜDM-in
həcmnin variant hesablamalarının nəticələri (2002-ci ilin
qiymətləri ilə)

<i>İllər</i>	<i>ÜDM-in həcmnin müxtəlif vergitutma səviyyələrinə uyğun proqnoz qiymətləri, mlrd. manat</i>					
	<i>Up(t=15%)</i>	<i>Up(t=25%)</i>	<i>Up(t=30%)</i>	<i>Up(t=t*)</i>	<i>Up(t=35%)</i>	<i>Up(t_{fakt})</i>
1991	32404.16	43199.77	44873.14	44875.55	43437.83	42054.10
1992	25168.08	30518.33	31305.79	31306.91	30630.97	32549.88
1993	22181.96	25468.66	25938.03	25938.70	25536.00	25030.86
1994	17355.90	18233.05	18352.25	18352.42	18250.24	20099.78
1995	17902.01	18709.78	18819.23	18819.39	18725.57	17728.00
1996	18432.47	19168.24	19267.66	19267.80	19182.59	17958.47
1997	19686.75	20606.94	20731.73	20731.91	20624.93	19000.06
1998	20784.42	21833.03	21975.53	21975.73	21853.58	20900.08
1999	22762.70	24270.32	24476.90	24477.20	24300.08	22446.67
2000	25087.50	27211.62	27505.49	27505.91	27253.92	24938.26
2001	26300.56	28597.59	28915.83	28916.28	28643.39	27407.14
2002	28491.87	31371.42	31773.17	31773.74	31429.20	30312.30
2003	32115.73	36244.78	36828.82	36829.65	36328.65	33707.28

Əlavə 9

Cədvəl Ə-9.1.

**1995-2003-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün hesablanmış
vergi məbləğinin dinamikası**

(mlrd. manat)

Göstəricilərin adı	İllər									
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	
Büdcəyə faktiki vergi daxilolmaları	1633,0	2577,2	2487,0	2070,9	2328,2	2848,1	3447,6	4087,2	4900,3	
İlin əvvəlinə vergi borclarının məbləği	41,9	675,1	1931,8	936,2	2234,5	3826,0	6938,4	2989,8	5525,9	
İlin əvvəlinə ödənilməsinə məhlət verilmiş vergi borclarının məbləği				1825,2	1788,7	1756,6		3969,4	2435,3	
İlin əvvəlinə vergi borclarının cəmi məbləği	41,9	675,1	1931,8	2761,5	4023,3	5582,7	6938,4	6959,2	7961,2	
İl ərzində vergi borclarının artımı	633,1	1256,7	829,7	1261,8	1559,4	1355,7	20,8	1002,0	400,9	
İl ərzində hesablanmış (nominal) vergi məbləği	2266,1	3743,7	3316,7	3332,7	3887,6	4203,8	3468,4	5089,2	5301,2	

*1995-2003-cü illərdə ƏSMF-na sosial sığorta ayurmaları
üzvə yaranan borcların dinamikası*

<i>Göstəricilərin adı</i>	<i>İllər</i>									
	<i>1995</i>	<i>1996</i>	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	
MHS-də əməyin ödənişinin məbləği, mlrd. manat	2413,0	2565,9	3105,5	3319,3	3957,2	5105,3	5338,6	6310,4	8101,8	
Əhalinin Sosial Müdafiəsi Fonduna ayrımaların dərəcəsi, %	35	35	35	35	35	33	30	29	27	
İl ərzində hesablanmış (nominal) sosial ayırma məbləği, mlrd. manat	844,6	898,1	1086,9	1161,8	1385,0	1684,7	1601,6	1830,0	2187,5	
Əhalinin Sosial Müdafiəsi Fonduna ödənilmiş sosial sığorta ayrımalarının məbləği, mlrd. manat	497,0	531,1	668,1	582,8	592,4	853,6	878,8	1206,0	1270,3	
İl ərzində yaranmış borcun məbləği, mlrd. manat	347,6	367,0	418,8	579,0	792,6	831,1	722,8	624,0	917,2	

Cədvəl Ə-9.3.

Vergilər və sosial sığorta ayırmaları üzrə borcların və nominal məbləğlərin hesablanması

mlrd. manat

Göstəricilərin adı	İllər								
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
<i>Faktiki daxilolmalar</i>									
Dövlət büdcəsinə daxilolmalar üzrə	1633,0	2577,2	2487,0	2070,9	2328,2	2848,1	3447,6	4087,2	4900,3
Sosial sığorta ayırmaları üzrə	497,0	531,1	668,1	582,8	592,4	853,6	878,8	1206,0	1270,3
Cəmi daxilolmalar	2130,0	3108,3	3155,1	2653,7	2920,6	3701,7	4326,4	5293,2	6170,6
<i>Müvafiq illər üzrə yaranmış borclar</i>									
Dövlət büdcəsinə yaranan borclar üzrə	633,1	1256,7	829,7	1261,8	1559,4	1355,7	20,8	1002,0	400,9
Sosial sığorta ayırmaları üzrə	347,6	367,0	418,8	579,0	792,6	831,1	722,8	624,0	917,2
Cəmi borclar	980,7	1623,7	1248,5	1840,8	2352,0	2186,9	743,6	1626,1	1318,1
<i>Nominal (hesablanmış) ödənişlərin məbləği</i>									
Dövlət büdcəsinə daxilolmalar üzrə	2266,1	3833,9	3316,7	3332,7	3887,6	4203,8	3468,4	5089,2	5301,2
Sosial sığorta ayırmaları üzrə	844,6	898,1	1086,9	1161,8	1385,0	1684,7	1601,6	1830,0	2187,5
Cəmi hesablanmış ödənişlər	3110,7	4732,0	4403,6	4494,5	5272,6	5888,6	5070,0	6919,3	7488,7

Cədvəl Ə-9.4.

Sosial sığorta ayrılmaları üzrə borcların ÜDM-də xüsusi çəkisi

Göstəricinin adı	İllər								
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Xüsusi çəki, %	3,258	2,686	2,652	3,365	4,199	3,523	2,719	2,059	2,567

Cədvəl Ə-9.5.

1995-2003-cü illər üzrə fiskal yük göstəricilərinin hesablanmış qiymətləri, faizlə

Göstəricinin adı	İllər									
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	
Faktiki vergi yükü	19,96	22,75	19,98	15,43	15,47	15,69	16,28	17,46	17,27	
Borclar üzrə vergi yükü	9,19	11,88	7,91	10,70	12,46	9,27	2,80	5,36	3,69	
Nominal vergi yükü	29,16	34,63	27,89	26,13	27,93	24,96	19,08	22,83	20,96	
Birinci növ Laffer nöqtəsi (t*)	30,19	30,19	30,19	30,19	30,19	30,19	30,19	30,19	30,19	
İkinci növ Laffer nöqtəsi (t**)	65,48	68,32	64,69	63,05	57,73	53,60	53,12	50,97	47,82	
Fiskal ödənişlərin yığım əmsali	68,47	65,69	71,65	59,04	55,39	62,86	85,33	76,50	82,40	
Fiskal təzyiq əmsali	96,58	114,72	92,37	86,54	92,53	82,68	63,19	75,61	69,42	

Əlavə 10
Cədvəl Ə-10.1.

Azərbaycan iqtisadiyyatı və sənayesi
üçün ilkin verilənlər

№	Göstəricilər	İllər		
		2001	2002	2003
Cari qiymətlərlə UDM (U), mlrd. man.				
1	Bütün iqtisadiyyat üzrə	26578,0	30312,3	35732,5
	Sənaye üzrə	9998,3	11350,3	13334,3
İlin əvvəlinə əsas fondların dəyəri (F), cari qiymətlərlə, mlrd. man.				
2	Bütün iqtisadiyyat üzrə	90698,4	104798,3	111572,4
	Sənaye üzrə	36309,3	40494,9	46991
Əsas fondların çıxma əmsali (ilin əvvəlinə əsas fondların ümumi dəyərinin faizi)				
3	Bütün iqtisadiyyat üzrə	0,8	0,4	0,8
	Sənaye üzrə	1,4	0,7	0,4
4	UDM-in deflyator indeksi (əvvəlki ilə nisbətən), dəfə	1,025	1,031	1,060
5	Malların və xidmətlərin istehlak qiymətlərinin toplu indeksi (əvvəlki ilə nisbətən), dəfə	1,015	1,028	1,022
6	Sənaye məhsulunun topdansaş qiymət indeksi (əvvəlki ilə nisbətən), dəfə	1,018	0,977	1,161
Əməyin ödənişi xərcləri (W), mlrd. man.				
7	Bütün iqtisadiyyat üzrə	5338,6	6310,4	8101,8
	Sənaye üzrə	1686,4	1893,2	2298,1
Əsas fondların istehlakı (A), mlrd. man.				
8	Bütün iqtisadiyyat üzrə	3279,5	3840,2	3929,3
	Sənaye üzrə	1190,9	1347,3	1379,2
Fiskal ödənişlərin məbləği (V), mlrd. man.				
9	Bütün iqtisadiyyat üzrə	4326,4	5293,2	6170,6
	Sənaye üzrə	2268,6	2707,8	3123,600

Cədvəl Ə-10.2.

Kapital tutumu göstəriciləri

№	Göstəricilər	İllər		
		2001	2002	2003
<i>UDM, (2001-ci ilin qiymətləri ilə), mlrd. man.</i>				
1	- bütün iqtisadiyyat üzrə	26578,0	29400,9	32696,3
	əvvəlki ilə nisbətən artım indeksi	1,099	1,106	1,112
	- sənaye üzrə	9998,3	10483,9	11503,0
	əvvəlki ilə nisbətən artım indeksi	1,069	1,049	1,097
<i>Əsas fondlar (2001-ci ilin qiymətləri ilə), mlrd. man.</i>				
2	- bütün iqtisadiyyat üzrə	90698,4	104414,3	111042,5
	əvvəlki ilə nisbətən artım indeksi		1,151	1,063
	- sənaye üzrə	36309,3	40593,4	46188,7
	əvvəlki ilə nisbətən artım indeksi		1,118	1,138
<i>Kapital tutumu əmsali, $k=F/U$</i>				
3	- bütün iqtisadiyyat üzrə	3,413	3,551	3,396
	- sənaye üzrə	3,632	3,872	4,015

Cədvəl Ə-10.3.

İnvestisiya fəallığı göstəriciləri

№	Göstəricilər	İllər		
		2001	2002	2003
<i>Məcmu maliyyə nəticəsi (m), mlrd. man.</i>				
1	- bütün iqtisadiyyat üzrə	13633,5	14868,5	17530,8
	- sənaye üzrə	4852,4	5402,0	6533,4
<i>Əsas fondlara yönəldilmiş investisiyalar (İ), mlrd. man.</i>				
2	- bütün iqtisadiyyat üzrə	5854,1	10534,9	18895,4
	- sənaye üzrə	4129,3	8147,9	15023,5
<i>İnvestisiya fəallığı, $f=İ/m$</i>				
3	- bütün iqtisadiyyat üzrə	0,43	0,71	1,08
	- sənaye üzrə	0,85	1,51	2,30

Cədvəl Ə-10.4.

**Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün hesabət
göstəriciləri (2001-2003)**

	Göstəricilər	Bütün iqtisadiyyat			Sənaye		
		2001	2002	2003	2001	2002	2003
1	Amortizasiya və əməyin ödənişi xərclərinin ÜDM-də payı ()	0,3243	0,3349	0,3367	0,2878	0,2855	0,2758
2	Əsas fondların çıxma əmsalı ()	0,008	0,004	0,008	0,007	0,004	0,004
3	Kapital tutumu (k)	3,41	3,55	3,40	3,63	3,87	4,02
4	İnvestisiya fəallığı (f)	0,43	0,71	1,08	0,85	1,51	2,30

Cədvəl Ə-10.5.

**Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün hesablanmış göstəricilər
(2001-2003-cü illər)**

	Göstəricilər	Bütün iqtisadiyyat			Sənaye		
		2001	2002	2003	2001	2002	2003
Son buraxıla bilən fiskal ağırlıq ($t(J)$), %							
1	0 (sıfır) faizli artım tempi üçün	61,22	64,51	63,81	68,23	70,42	71,72
	3 faizli artım tempi üçün	38,25	49,97	54,71	55,89	62,98	66,66
2	Faktiki fiskal ağırlıq (t_{fakt}), %	16,28	17,46	17,27	22,69	23,86	23,43
3	Fiskal ağırlığın artım tempi üzrə elastikliyi ()	-7,65	-4,8	-3,03	-4,11	-2,48	-1,69
4	Faktiki fiskal ağırlıq zamanı potensial iqtisadi artım tempi ($J(t_f)$), %	6,04	10,40	17,49	12,04	22,27	38,45
5	Nominal fiskal ağırlıq (t_n)	19,08	22,83	20,96			
6	Nominal fiskal ağırlığa uyğun potensial artım tempi ($J(t_n)$),	5,65	9,11	15,89			

KƏLBİYEV YAŞAR ATAKİŞİ oğlu
Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın
tənzimlənməsi problemləri
(Monoqrafiya)
Azərbaycan dilində

Redaktor: **M.V.Rəcəbli**
Korrektor: **L.A.Məmmədova**
Kompüter tərtibatçısı: **A.V.Popov**

Çapa imzalanmış: 01.12.2005

Nəşrin ölçüsü:
Formatı 60x84 1/16.
Fiziki 28,75 ç/v. Şerti 26,74 ç/v.
Sifariş 67. Tiraj 500.

"Təfəkkür" Universitetinin mətbəəsi
Ünvan: 370108. Bakı, Təbriz 19
Tel.: 441-30-07, (050) 387-22-23